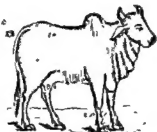
॥ अथ आचाररत्नप्रारंभः ॥

यो देवः सवितास्माकं धियो धर्मादिगोचरे । प्रेरयेत्तस्य तद्भर्गस्तद्वरेण्यमुपास्महे ॥

मुक्ताविद्रुमहेमनीलधवलच्छायैर्मुखैस्त्रीक्षणैर्युक्तामिंदुकलानिबद्धमुकुटां तत्त्वार्थवर्णात्मिकाम् ।
गायत्रीं वरदाभयांकुशकशाशुभ्रं कपालं गुणं शंखं चक्रमथारविन्दयुगुलं हस्तैर्वहंतीं भजे ॥

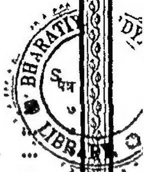
अथात्रकिंचित्प्रास्ताविकम् ।

आचाररत्ननामधेयोऽस्त्ययंब्राह्माचारप्रतिपादकोऽभिनवआह्निकप्रमाणनिबंधः। अत्रारुणोदयादारभ्याद्वितीयसूर्योदयमहरहःकर्तव्यानां ब्राह्मणकर्तृकाचाराणांतत्तद्विधिनिषेधानामकरणप्रत्यवायानांचयथावद्विचारःप्रमाणैर्निर्णीतोस्ति । तत्रकोनामायंब्राह्माचारःकिंचब्राह्मणलक्षणमितिसंभवविजिज्ञासेतितदत्रकिंचिदुल्लिख्यते—**आचारः**प्रवृत्तिविषयत्वं, यथाऽऽलौकिकाविगीतशिष्टाचारविषयत्वमिति, अपिच—विद्वेषरागरहिताअनुतिष्ठंतियद्विजाः। विद्वांसस्तंसदाचारधर्ममूलंविदुर्बुधा ।इत्याचारलक्षणम् । **ब्राह्मणश्चा**ऽदृष्टविशेषप्रयोज्यधर्मवान् । ब्रह्म वेद, परब्रह्मवा वेत्त्यधीतेवेतिब्राह्मणशब्दव्युत्पत्तिः । **लक्षणंच**—विशुद्धमातापितृजन्यत्वंब्राह्मणत्वमिति । विशुद्धत्वंनामषट्कर्माधिकारवत्त्वम् । तथा—जात्याकुलेनवृत्तेनस्वाध्यायेनश्रुतेनच । एभिर्युक्तोहियस्तिष्ठेन्नित्यंसद्विजउच्यते । इति । **वसिष्ठोपि**—योगस्तपोदमोदानंसत्यंशौचंदयाश्रुतम् । विद्याविज्ञानमास्तिक्यमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् । इत्याह । **ब्राह्मणगुणप्रयुक्तंफलंतु**—सर्वत्रदांता श्रुतपूर्णकर्णाजितेंद्रियाःप्राणिवधान्निवृत्ताः । प्रतिग्रहेसंकुचिताग्रहस्तास्तेब्राह्मणास्तारयितुंसमर्थाः । इति । एवंगुणविशिष्टत्वमीप्सिततमस्तिलोकानाम् । तदेवचेह ब्रह्मवर्चसतेजोर्पकत्वेनात्यतनिश्रेयसकरभवतिस्वःपदास्पदंचामुत्र । तदिदंयथावद्ब्राह्माचारावगमपूर्वकाचरणमृतेनसुलभं सदाचारोप्याह्निकप्रमाणनिबंधैकवेद्यइत्यन्योन्यसंबद्धत्वादत्यंतावश्यकीतज्ज्ञानापेक्षा । आचाराशंसकाविद्यन्तेयद्यपिभूयिष्ठाआह्निकग्रंथास्तथापिनैकेनपुंसानेकेषांसग्रहालोचनपरस्परविसंवादमार्जनादिशक्यमिति श्रीमद्वाराणसीक्षेत्रमंडनायमानश्रीमन्नारायणभट्टपौत्रेणलक्ष्मणभट्टविदुषाखिलाह्निक-

निर्णायकप्रमाणसमुच्चयात्मकोयंग्रंथोन्यरचि । सोयंभूयसायासेनसंपाद्ययथामतिसंशोध्यानंक्यचप्रकाशितोस्माभिरधुना । अस्यादर्शपुस्तकेष्वेकं गोमांतकांतर्गतमाशेलग्रामवासिभिः वे. शा. सं. वासुदेवशास्त्रिधूपकरैर्दत्तमाद्यंतेपद्मागरहितमंतरांतरात्रुटियुङ्मातिशुद्धंच । द्वितीयंश्रीकाशीक्षेत्रवासिभिः वे. शा. सं. बाबुरामचंद्रदीक्षितजडेइत्याख्ययाप्रसिद्धैर्दत्तंपांकंनातिशुद्धंचेत्युभाभ्यांप्रतिस्थलंपरस्परविसदृशाभ्यामप्यस्मत्पुस्तकंसंवाद्ययथाकथंचित्संस्कृत्यप्रकाशितमिमंग्रंथंनिसर्गदयालवोविद्वांसोत्रत्यानि शोधनावसरेमानुषशेमुषीसुलभानिस्खलितानिपरिशोध्यानेनाभिनवग्रंथरत्नेनस्वीयस्वीयभारतीकोशोद्वसितानिमंडयंत्वित्याशास्ते—

विद्वदेकांतवशंवदःपणशीकरोवासुदेवशर्मा ।

आचाररत्नविषयानुक्रमणिका ।

॥ इत्याचाररत्नगतेविषयानुक्रमणिका ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीवेदपुरुषायनमः ॥ **मंगलाचरणम्** । सिंदूरारुणगंडदेवंविघ्नौघतिमिरमार्तंडम् । नृत्यच्छुंडादंडंसिद्धीशंगणपतिं
वंदे ॥ १ ॥ सतिमिरजगदुद्द्योतद्युमणेर्वंशांकुरःश्रीमत् । तज्जयतिरामनामरजनिचराणांविभेदनंधाम ॥ २ ॥ नारायणंराजभिरर्चितांघ्रिंनमा
मिहंसीवयदीयकीर्तिः । तेजोंतरात्तन्महसांविभेदंस्वस्यापिकीर्त्यैतरतस्तमाह ॥ ३ ॥ विद्याप्रद्योतनोद्द्योतखद्योतीकृतवादिनम् । पितरं
रामकृष्णाख्यंवंदेस्नेहभरान्वितम् ॥ ४ ॥ स्वर्धामग्निनिवेशादुमयाप्राशाशुमासमाख्यातः । द्युनदीनिर्मलचित्तांमातरमेकांसतींसदावंदे ॥ ५ ॥
येनोद्धृतास्वस्यकुलप्रतिष्ठामहावराहेणमहीवतोयात् । गंगेवविद्याभिससारयस्माद्दिवाकरंनौमितमग्रजाग्र्यम् ॥ ६ ॥ अधीत्यलक्ष्मणाख्येनकम
लाकरसोदरात् । आचाररत्नंसुधियायथामतिवितन्यते ॥ ७ ॥ ॥ **तत्रपरिभाषा** ॥ ॥ तत्रविधिरूपआचारेशुचित्वमधिकारितावच्छे
दकम्—सदाकुर्याद्धर्मकार्यमापद्यपिशुचिर्नर इति**टोडरानंदे**ससर्पिस्मृतेः । श्रुतिस्मृत्युदितंकर्मनकुर्यादशुचिःक्वचिदिति**प्रयोगपारि
जाते**भृगूक्तेश्च । अतएव**त्रिकांडमंडनः**—पतितोनैवकुर्वीतशास्त्रीयंकर्मकिंचन । अद्विजेष्वेवयोधर्मोधर्मःसाधारणोऽपिवा । सत्यंवक्त
व्यमित्यादि.पतितोऽपिसमाचरेत् । नन्वेवंपतितस्यस्नानसंध्यादिनस्यात् । स्यात् । सचतेपूदकोपस्पर्शाच्छुद्ध्येदिति**गौतमो**क्तेः पतितस्य
स्नानांगमंत्रप्राप्तिः सांगाधिकारन्यायात् । नचमंत्रहीनंस्नानम् । तद्राहित्यविध्यभावात् । अतएवाशौचेपिसमंत्रकंस्नानंभोजनंचभवतीत्युक्तं **स्मृ
त्यर्थसारे** । शुचिनाकर्मकर्तव्यमित्यस्यसर्वकर्मसाधारण्याच्छौचार्थंसंध्याप्राप्तिः । संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हःसर्वकर्मस्वितिस्मृतेः । अत्रसं
ध्यापदंसर्वसंध्यापरमविशेषादिति**विज्ञानेश्वरः** । नचद्विजातिकर्मभ्योहानिः पतनमितिवचनात्तसंध्येतियुक्तम् । पतितस्यव्रतोपदेशात्तदंगत्वे
नैवसंध्यादिप्राप्तेः । वचनत्विज्याध्ययनादिनिवृत्त्यर्थमिति**विज्ञानेश्वरः** । तेनव्रतारंभात्प्राक्पतितावस्थायांसंध्यादि नेतिसिद्धम् । **त्रिकांडमं
डनः**—पतितोऽपिनिषिद्धानांवर्जनेऽधिकृतोभवेदिति । **केचित्तु**—अदीक्षितस्यवामोरुकृतंसर्वंनिरर्थकमिति**पाद्मात्कार्तिकमाहात्म्या**

दागमदीक्षाप्यधिकारिविशेषणमित्याहुः । तन्न । उपक्रमानुरोधेनतस्यकार्तिकव्रतमात्रपरत्वात् । अनर्थकंपरमपुरुषार्थसाधनंनेत्याचारचंद्रोदयः। शक्तिश्चाधिकारिविशेषणम् । तदभावेऽन्येनकारणीयं पाठन्यायात् ।—यथाकथंचिन्नित्यानिशक्त्यवस्थानुरूपतः । येनकेनापिकार्याणिनैवनित्यानिलोपयेदिति माधवीयेबौधायनोक्तेश्च। यथाकथंचित्किंचिदंगहीनेनापीत्यर्थः। येनकेनापि स्वतःपरतोवेत्यर्थः । नित्यानीतिनैमित्तिकप्रारब्धकाम्योपलक्षणम्। नैत्यिकस्याप्यकरणेप्रत्यवायात्। समाप्तेःशास्त्रार्थत्वेनप्रारब्धंकाम्यंनित्यायतइतिन्यायाच्च । यत्तु—काम्येप्रतिनिधिर्नास्तिनित्येनैमित्तिकेचसइति तदनारब्धकाम्यपरम्।अन्येनाप्यसंभवेनदोषः।अत्यंतरोगयुक्तेगेराजचौरभयादिषु । गुर्वग्निदेवकृत्येपुनित्यहानौनपापभागितिमाधवीयेशैवागमात् । अत्रनित्यपदेनप्रारब्धकाम्यग्रहणम् । औपदेशिकनित्यग्रहेणैवसिद्धावातिदेशिकनित्यग्रहेमानाभावात् । शौचेस्नानादौचनप्रतिनिधिः । अन्यशौचेनान्यस्याप्रायत्यानपगमात् । मंत्रस्नानादिविधिवैयर्थ्यापत्तेश्च । उपवासोऽप्यधिकारिविशेषणम् । स्नानंसंध्यातर्पणादिजपहोमामरार्चनम् । उपवासवताकार्यंसायंसंध्याहुतीर्विनेतिवाराहात् ।उपवासवताऽनश्नतेत्यर्थः । उपवासोऽनशनम् । अनुवादोयम्–सायंप्रातर्द्विजातीनां उपास्यपश्चिमांसंध्यामित्यादिनैवसिद्धेरितिकेचित् । तन्न । इहवचनाभावेकर्मवैगुण्यानापत्तेः । सायंसंध्याहुत्योःपौर्वाह्णिकस्यच भोजनोत्तरपूर्वकालत्वसिद्धावपिमाध्याह्निकादेरनश्नदधिकारित्वासिद्धेश्च । इक्षुरापःफलंमूलंतांबूलंपयऔषधम् । भक्षयित्वापिकर्तव्याःस्नानदानादिकाःक्रिया इतिचतुर्विंशतिमतेस्मृत्यर्थसारेचेक्ष्वादिपरिगणनानुपपत्तेश्च । नचायमपूर्वविधिः । रागतःप्राप्तेः । नापिभक्षयित्वैवेतिनियमः । अपिशब्दवैयर्थ्यापत्तेः । इक्ष्वादिभक्षणोत्तरमनाचम्यापिक्रियाःकार्याइतिस्मृतिरत्नावली । तन्न—आचांतःकर्मशुद्धःस्यात्तांबूलौषधजग्धिकृदितिविष्णूक्तिविरोधात् । अनाचम्येत्यध्याहारप्रसंगाच्च । तस्मादशक्तप्रत्येतदपिशब्दादितियुक्तम् । अस्नाताशीमलंभुंक्तेअजपीपूयशोणितम् । अहुताशीकृमीन्भुंक्तेअदत्वाविड्भोजनः । अजपीअदत्वेत्यत्राशीत्यनुपज्यते ।

कालिकापुराणे—जलस्यापिनरश्रेष्ठग्राशनाद्धेयजायते । नित्यक्रियानिवर्तेतकाम्यनैमित्तिकैःसह । शिवपुराणे—उपवासयुतःकर्मशिव पूजादिकंचरेत् । स्नानमप्यधिकारिविशेषणम्—स्नातोऽधिकारीभवतिदैवेपित्र्येचकर्मणि । पवित्राणांतथाजप्येदानेचविधिदर्शित इतिवर्धमान परिभाषायांविष्णूक्तेश्च । पवित्रंपुनातेर्मंत्रःपवित्रमुच्यतइतिनिरुक्तात् । अस्नात्वानाचरेत्कर्मजपहोमादिकिंचनेतिदक्षोक्तेश्च । आग्नेये— स्नानानामपिसर्वेषांवारुणेनचमानवः । कर्तुमर्हतिकर्माणिविधिवत्सर्वदाद्विजः । मार्कंडेये—शिरःस्नातस्तुकुर्वीतदैवंपित्र्यमथापिवा । आ ग्नेये—अशिरस्कंभवेत्स्नानंस्नानाशक्तौतुकर्मिणाम् । तथा—असामर्थ्याच्छरीरस्यकालशक्त्याद्यपेक्षया । मंत्रस्नानादयःपंचएकइच्छंतिसूरयः । आर्द्रेणवाससावापिमार्जनंदैहिकंविदुः । उपवीतित्वंबद्धशिखत्वंचाधिकारिविशेषणम् ।—सदोपवीतिनाभाव्यंसदाबद्धशिखेनच । विशिखो व्युपवीतश्चयत्करोतिनतत्कृतमितिकात्यायनोक्तेः ॥ ॥ उपवीतंद्विधा—नवसूत्रंसंस्थानविशेषश्च । तत्राद्यंशूद्रस्यनेत्युक्तंमिताक्षरा याम् । अंत्यंशूद्रस्यापिभवति । उपवीतिनाकर्मकर्तव्यमित्यस्यापिसर्वकर्मशेषत्वेनशूद्रस्याप्यदृष्टार्थकर्मण्युपवीतावश्यंभावात् । यत्तुशूद्रंप्र कृत्य—नशिपीनोपवीतीस्यान्नोचरेत्संस्कृतांगिरमितिपाद्मंतदसच्छूद्रपरमकर्मकालपरंनवसूत्रपरंवा । उपवीताद्युत्तरीयवस्त्रेणापीतिपारिजा तकल्पतरू । विश्वामित्रः—यज्ञोपवीतेद्वेधार्येश्रौतेस्मार्तेचकर्मणि । तृतीयमुत्तरीयार्थं[2]वस्त्राभावेतदिष्यते । तृतीयमुत्तरीयार्थमित्येताव तैवानुकल्पत्वेसिद्धेवस्त्राभावइत्युक्तिरुत्तरीयाभावएवानुकल्पत्वार्था । तेनतृतीयेधृतेउत्तरीयलाभेतदपिधार्यमितिकेचित् । तन्न । एकस्यैवकदा चिदनुकल्पत्वेप्राधान्येचविरोधात् । वयंतूत्तरीयस्यसर्वकर्मार्थत्वात्प्रतिकर्मधारणानुपपत्तेश्चतदुपवीतवत्सर्वार्थंसकृदेवधार्यम् । एवंतृतीयोप वीतमपितदंगीकारेणकर्मविशेषारंभोत्तरंमुख्योत्तरीयलाभेपिनतद्ग्रहः । पाष्ठन्यायात् । नचतृतीयत्यागापत्तिः । सर्वार्थत्वेनधृतत्वात् उत्तरीय

[1] रोगिणामिति पाठः । [2] उत्तरीयार्थे ।

स्यसर्वदासत्त्वासंभवादितियुक्तमुत्पश्यामः । शिष्टाचारोप्येवम् । **उपवीतमुक्तंगोभिलसूत्रे**—उपवीतंकुरुतेसूत्रंवस्त्रंवाकुशरज्जुमिति । सूत्रोपवीतकरणप्रकारश्छंदो**गपरिशिष्टे**—शुचौदेशेशुचिःसूत्रंसंहतांगुलिमूलके । आवेष्ट्यषण्णवत्यातत्त्रिगुणीकृत्ययत्नतः । त्रिगुणीकृत्य षण्णवतित्रयंगृह्णीयादित्यर्थः । अब्लिंगकैस्त्रिभिर्मंत्रैःप्रक्षाल्योर्ध्ववृतंत्रिवृत् । सप्रदक्षिणमावर्त्यगायत्र्यात्रिगुणीकृतम् । ततःप्रदक्षिणावर्तंसमं स्यान्नवसूत्रकम् । त्रिरावेष्ट्यदृढंबद्धाब्रह्मविष्णवीश्वरान्नमेत् । यज्ञोपवीतंपरममितिमंत्रेणधारयेत् । सूत्रंसलोमकंचेत्स्यात्ततःकृत्वाविलोमकम् । सावित्र्यादशकृत्वोद्भिर्मंत्रिताभिस्तदुक्षयेत् । विधवारचितंसूत्रमनध्यायकृतंचयत् । विच्छिन्नंवाप्यधोयातंभुक्त्वानिर्मितमुत्सृजेत् । अधःकटि देशात् ॥ ॥ **ऊर्ध्ववृतलक्षणंमदनरत्ने**—करेणदक्षिणेनोर्ध्वंगतेनत्रिगुणीकृतम् । वलितंमानवेशास्त्रेसूत्रमूर्ध्ववृतंस्मृतम् । **श्राद्धालोके देवलः**—यज्ञोपवीतंकुर्वीतसूत्राणिनवतंतवः । एकेनग्रंथितस्तंतुर्द्विगुणस्त्रिगुणोथवा । त्रिगुणनवतंतुकासंभवेएकेनेति**गोपालसिद्धांतः** । **हरनाथीयेश्राद्धालोकेचवृद्धमनुः**—त्रिवृताग्रंथिरेकेनत्रिभिःपंचभिरेववा । एकेनैतत्प्रवरसंख्ययाग्रंथौचवेष्टनमिति**हरनाथः** । **रत्ना वल्याम्**—यज्ञोपवीतेमौंज्यांचतथाकुशपवित्रके । ब्रह्मग्रंथिंविजानीयादन्यत्रतुयथारुचि । **देवलः**—सावित्र्यात्रिवृतंकुर्यान्नवसूत्रंचतद्भ वेत् । बध्नीयात्तत्सजीवंतुपितृभ्योनमइत्यथ । अग्नदेवोक्षितव्यंस्यात्पितॄणांतृप्तिदंहितत् । त्रिस्ताडयेत्करतलेदेवानांतृप्तिदंहितत् । सव्येमृदं गृहीत्वास्मिन्स्थापयेद्भूरितिब्रुवन् । अभिमंत्र्याथभूरग्निश्चेतिवृत्तत्रयंत्रिभिः । हरिब्रह्मेश्वरेभ्यश्चप्रणम्यचदधात्यथ । **मनुः**—ॐकारश्चाग्निनागौच सोमःपितृप्रजापती । वायुःसूर्यःसर्वदेवाइत्याहुस्तंतुदेवताइति॥ ॥**उपवीतमानंछंदोगपरिशिष्टे**—पृष्ठवंशेचनाभ्यांचधृतंयद्विंदतेकटिम् । तद्धार्यमुपवीतंस्यान्नातोलंबंनचोच्छ्रितम् । **देवलः**—स्तनादूर्ध्वमधोनाभेर्नकर्तव्यंकदाचन । **मदनरत्नेभृगुः**—उपवीतंवटोरेकंद्वेतथेतरयोः स्मृते । एकमेवयतीनांस्यादितिशास्त्रविनिश्चयः । इतरौगृहिवनस्थौ । यतिस्त्रिदंडी । **स्मृत्यर्थसारे**—ब्रह्मचारिणएकंस्यात्स्नातस्यद्वेबहूनिवा ।

आपस्तंबः—यहूनिवायुष्कामस्येति । **हेमाद्रौभरद्वाजः**—दक्षिणंबाहुमुद्धृत्यवामस्कंधेनिवेशितम् । यज्ञोपवीतमित्युक्तंदेवकार्येषुश स्यते । कंठावलंबितंचैवब्रह्मसूत्रंयदाभवेत् । तन्निवीतमितिख्यातंशस्तंकर्मणिमानुषे । उत्क्षिप्तेवामबाहौतुदक्षिणस्कंधमाश्रितम् । प्राचीनावीत मित्युक्तंतत्पित्र्येष्वेवकर्मसु । **कृष्णभट्टीयेऽत्रिः**—ऋषितर्पणचंडालभाषणेशववाहने । विण्मूत्रोत्सर्जनेस्त्रीणांरतिसंगेनिवीतयः । **देवलः**— सकृच्चोद्धरणात्तस्यप्रायश्चित्तीयतेद्विजः । **आशार्के**—मंत्रन्यस्तोपवीतंयन्नोद्धरेत्तत्कदाचन । मोहाद्द्विजस्तदुद्धृत्यपुनर्मंत्रेणधारयेत् । **हेमा द्रौभृगुः**—मंत्रपूतंस्थितंकार्येयस्माद्यज्ञोपवीतकम् । नोत्तारयेत्ततःप्राज्ञोयइच्छेच्छ्रेयआत्मनः । देहस्थमेवतत्क्षाल्यमुत्तार्यनकदाचन । **कृष्ण भट्टीयेआचारचंद्रोदयेचभृगुः**—चैत्रोमैत्रःकठःकण्वश्चरकोवाजसेनकः । कंठादुत्तीर्यसूत्रंतुकुर्याद्वैक्षालनंद्विजः । बह्वृचःसामगश्चैवयश्चा न्योयाजुषस्तथा । कंठादुत्तार्यसूत्रंतुपुनःसंस्कारमर्हति । अभ्यंगेचोदधिस्नानेमातापित्रोःक्षयेहनि । कंठादुत्तार्यसूत्रंतुकुर्याद्वैक्षालनंद्विजः । **श्राद्धा लोकेयमः**—श्राद्धेधावनकालेचतैलाभ्यंगादिकर्मणि । अत्रकायाद्बहिःकुर्यान्नान्यत्रेत्यब्रवीन्मनुः । **अपरार्के**—उपानहौचवासश्चधृतमन्यै र्नधारयेत् । उपवीतमलंकारंछत्रंकरकमेवच । **टोडरानंदेगौतमः**—उपानद्वस्त्रेतुकृतनिर्णेजनेआपदिधार्येइति । **मनुः**—मेखलामजिनंदंडमु पवीतंचनित्यशः । अप्सुप्रास्यविनष्टानिगृह्णीतान्यानिमंत्रतः । **हारीतः**—मनोव्रतपतीभिश्चतस्रआज्याहुतीर्हुत्वापुनर्यथार्थंप्रतीयादिति । यथार्थंप्रतीयात् उपनयनोक्तमार्गेणसमंत्रकंधारयेदित्यर्थः ॥ ॥ **स्कंधावरोहणेप्रायश्चित्तमुक्तंभृगुणाधर्मप्रकाशे**—स्कंधावरोहणे यज्ञसूत्रेत्रिःप्राणसंयमः । पदकूर्परगतेतस्मिन्द्विषट्कंमणिवंधके । वामहस्तव्यतीतेतुतत्त्यक्त्वाधारयेन्नवम् । तस्माद्यज्ञोपवीतस्यचलनंनकदाचनेति प्रायश्चित्तंसर्वोपवीतनाशे ॥ ॥ कात्यायनवाक्येपूर्वार्धेपुरुषार्थःशिखाबंधउक्तः । उत्तरार्धेतस्यकर्मार्थतोक्ता । प्रायश्चित्तद्वयार्थमनृतवदनवर्जनव न्नतुशिखाबंधद्वयंउपवीतेऽपिभेदापत्तेरित्युक्तं**प्रयोगरत्नेपितामहचरणैः** । **वर्धमानोप्येवम्** । एतेनप्रतिकर्मशिखाबंधोऽपास्तः । या

तुस्नानकालेशिखाबंधोक्तिःसादेवान्युक्तशिखस्यशिखाबंधार्थंनतुसतीमपिशिखांमुक्त्वापुनर्बंधनीयेत्येतदर्थमित्या**चारादर्शः** । शूद्रस्यत्वनियताःकेशवेषाइतिव**सिष्ठोक्तेः**शिखाविकल्पः । सचसदसच्छूद्रविषयत्वेनव्यवस्थितइतिशिखाबंधेपिविकल्पइति**शूद्राचारशिरोमणिः** । **कौमुद्यांतु**कर्मकालेशूद्रस्यनशिखाबंधनियमइत्युक्तम् । सर्वेषांशिरसिकचित्केशसत्वेतत्रैवशिखाबंधः । सशिखवपनेनखल्वाटत्वादिनावासर्वथाकेशाभावेकौशीशिखाब्रह्मग्रंथियुतादक्षिणकर्णेस्थाप्येतिदि**वोदासः** । तथा**चाचारचंद्रोदयेकाठकगृह्ये**—अथचेत्प्रमादान्नशिखास्यात्तदाकौशींशिखांब्रह्मग्रंथियुतांदक्षिणकर्णेनिदध्यादिति । शिखाभिन्नकेशानामपिकर्मकालेबंधः । मुक्तकेशैर्नकर्तव्यंप्रेतस्नानंविनाक्वचित् । स्नानंदानंजपंहोमंमुक्तकेशोनकारयेदितिवृ**द्धवसिष्ठोक्तेः** । नचपूर्वार्धेप्रेतस्नानान्यस्नानएवमुक्तकेशनिषेधः । उत्तरार्धेस्नानपदवैयर्थ्यापत्तेः । स्नानेतदनुवादेदानादौतद्विधौवैरूप्यापत्तेः उत्तरार्धेएवसर्वत्रतन्निषेधेवाक्यभेदापत्तेःपूर्वार्धवैयर्थ्यापत्तेश्च । नचप्रेतस्नानपर्युदासार्थंपूर्वार्धं । आद्यपादवैयर्थ्यापत्तेः । तेनोत्तरार्धैकवाक्यतया प्रेतस्नानान्यकर्ममात्रेमुक्तकेशनिषेधः । नचोत्तरार्धवैयर्थ्यम् । सर्वकर्मप्राप्त्यर्थत्वात् । नचकेशपदंशिखापरम् । लक्षणायांमानाभावात् । मुक्तकेशइत्यत्रापितथापत्तेश्च ॥ ॥ **उत्तरीयमप्यधिकारिविशेषणम्** । सोत्तरीयस्ततःकुर्यात्सर्वकर्माणिभावितइति**ब्रह्मांडात्** । यत्तु—कर्तव्यमुत्तरंवासःपंचस्वेतेषुकर्मसु । स्वाध्यायोत्सर्गदानेषुभोजनाचमनेतथेति**बौधायनोक्तौ**पंचग्रहणानर्थक्यप्रसंगान्नसर्वत्रवस्त्रद्वयनियमइति । तन्न । सर्वत्वस्यानुपसंहार्यत्वात् । अतःसर्वत्रवस्त्रद्वयनियमइति**माधवः** ॥ ॥ **आचमनमप्यधिकारिविशेषणम्** । देवार्चनादिकार्याणितथागुर्वभिवादनम् । कुर्वीतसम्यगाचम्यप्रयतोपिसदाद्विजइति**मार्कंडेयात्** । यःक्रियाकुरुतेमोहादनाचम्येहनास्तिकः । भवंतिहिवृथातस्यक्रियाःसर्वानसंशयइतिव**र्धमानपरिभाषायांवायुपुराणाच्च** ॥ ॥ **प्राणायामोपि**—प्राणानायम्यकुर्वीतसर्वकर्माणिसंयतइति**ब्रह्मनक्तेः** । **प्रयोगपारिजातेसंग्रहे**—देवार्चनेजपेहोमेसंध्ययोःश्राद्धकर्मणि । यागेदानेव्रतेस्नानेप्र

णायामास्त्रयस्त्रयः । **प्रणवोपि**—त्रिमात्रस्तुप्रयोक्तव्यःकर्मारंभेषुसर्वतइतिस्मृतेः । सर्वतइतिसार्वविभक्तिकस्तसिः । अनोंकृत्यकृतंसर्वंनभवेत्सि द्धिकारकमितिशांतिहेमाद्रौयोगियाज्ञवल्क्योक्तेश्च ॥ ॥ **विद्वत्तापि**—नह्यविद्वान्विहितोस्तिहि विदुषएवकर्मण्यधिकारात् ॥ ॥ आर्षंछंदोदैवतंचविनियोगस्तथैवच । ब्राह्मणेनप्रयत्नेनवेदितव्यंविपश्चिता । अविदित्वातुयःकुर्याद्याजनाध्यापनंजपम् । होममंतर्जलादीनि तस्यचाल्पफलंभवेदितितत्रैवतदुक्तेश्च—मंत्रार्थज्ञोजपन्जप्यंकुर्वन्नध्ययनंद्विजः । स्वर्गलोकमवाप्नोतिनरकंतुविपर्ययेइति**प्रयोगपारिजातेव्या सोक्तेः** । अविदित्वामुनिंछंदोदैवतंयोगमेवच । योऽध्यापयेधजेद्वापिपापीयान्जायतेहिसः । ब्राह्मणंविनियोगंचछंदआर्षंचदैवतम् । अज्ञात्वा पंचयोमंत्रैर्नसतत्फलमश्नुतइतिचंद्रि**कायांव्यासोक्तेश्च** । अयमेवऋष्यादिस्मरणक्रमः । **यत्तुसर्वानुक्रमे**ऋषिदैवतच्छंदांस्यनुक्रमिष्या मोनह्येतज्ज्ञानमृतेश्रौतस्मार्तकर्मप्रसिद्धिरिति तदृग्वेदिपरम् । अथऋग्वेदाम्नायेशाकलकइत्युपक्रमात् । **कृष्णभट्टीयेसंग्रहे**—नचस्मरे दृषिच्छंदःश्राद्धेवैतानिकेमखे । ब्रह्मयज्ञेचवैतर्हियज्ञतर्पणकर्मणिइति ॥ ॥ **कटिसूत्रंगृहस्थेनधार्यम्** । कौपीनंकटिसूत्रंचब्रह्मचारीतुधारयेदिति यमोक्तस्तस्य सर्वेषांचैतदविरोधीति**गौतमीये**गृहस्थादावतिदेशात् । गृहस्थस्यकौपीननिषेधानुपपत्तेश्चेतिकेचित् । तन्न । यत्किंचित्कुरुतेध र्मंवैदिकंवाथतांत्रिकम् । कटिबंधेनसंयुक्तंसर्वंतन्निष्फलंभवेत् । रौप्यंकार्पासकंहैमंपट्टसूत्रकृतंतथा । वर्जयेत्कर्मकालेषुकांचींविशेषविशेषत इतिसं **स्कारप्रयोगपारिजाते**गृहस्थधर्मे**ष्वाश्वलायनोक्तेः** । कटिबंधःकटिसूत्रबंधः । प्रकरणाद्गृहस्थस्यैवायंनिषेधः । कर्मकालग्रहादकर्मकाले ननिषेधः । रौप्यादेरेवनिषेधेत्वंतादृष्टार्थत्वापत्तेरौर्णादेरपिनिषेधः। श्रुतौ नम्लेच्छितवैनापभाषितवैम्लेच्छोहवाएषयदपशब्दइतितत्कर्मकालपरम् । पर्वाणस्तर्वाणोनामऋषयोबभूवुस्तेपर्वाणस्तर्वाणइतिप्रयोक्तव्येयद्वानस्तद्वानइतिप्रयुंजतेयाज्ञेपुनःकर्मणिनापभाषंतइतिश्रुतेरितिकेचित् । अन्ये तु तेसुराहेलयोहेलयइतिवदंतःपराबभूवुरित्यकर्मकालेपिदोषश्रुतेरकर्मकालेप्यपभाषणेदोषइत्याहुः । **पृथ्वीचंद्रोदयेनारदः**—आसनेशयने

मितिचंद्रिका । कामवर्जितइत्युक्तेःकाम्यपरतास्यात्तदपितत्रैवोक्तम्—नाहंकर्तासर्वमेतद्ब्रह्मैवकुरुतेसदा । एतद्ब्रह्मार्पणंप्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः । प्रचेताः—तांबूलाभ्यंजनंचैवकांस्यपात्रेचभोजनम् । यतिश्चब्रह्मचारीचविधवाचविवर्जयेत् ॥ ॥ पंचायतनसारेषट्त्रिंशन्मते—स्नानतर्पणदानेषुताम्रंगव्यंनदुष्यति । होमेकार्येतथादोहेपाकेचपरिवेषणे । अपरार्केमरीचिः—निंबस्यभक्षणंतैलंतिलैस्तर्पणमंजनम् । सप्तम्यांनैवकुर्वीतताम्रपात्रेचभोजनम् । भारते—बलिभिक्षातथार्घंचपितॄणांचतिलोदकम् । ताम्रपात्रेणदातव्यमन्यथाल्पफलंभवेत् । श्राद्धहेमाद्रौपैठीनसिः—लौहानांसीसकायसरीतिशेपाणिपात्राणिचेत्ययज्ञियानि । ब्राह्मे—कृत्वामूत्रपुरीषेचरथ्यामाक्रम्यवापुनः । पादप्रक्षालनंकुर्यात्स्वाध्यायेभोजनेतथा ॥ ॥ शाट्यायनिः—दानमाचमनंहोमंभोजनंदेवतार्चनम् । प्रौढपादोनकुर्वीतस्वाध्यायंपितृतर्पणम् । इदंसर्वकर्मोपलक्षणम् । प्रौढपादलक्षणंतेनैवोक्तम्—आसनारूढपादोवाजान्वोर्वाजंघयोस्तथा । कृतावसक्थिकोयश्चप्रौढपादःसउच्यते । पादोपरिपाददाताप्रौढपादइतिहरदत्तः । तत्र । नाक्रम्यपादंपादेननचव्यवहितौकरौ । जपेन्नप्रौढपादस्तुनप्रकाशकरःसदेतिस्मृतिरत्नावल्यांपुनःप्रौढपादोक्तेः ॥ ॥ मदनरत्नेवर्धमानपरिभाषायांचवायवीये—दानंप्रतिग्रहोहोमोभोजनंबलिरेवच । सांगुष्ठेनसदाकार्यमसुरेभ्योऽन्यथाभवेत् । अंगुलिसंगतांगुष्ठेनेतिहेमाद्रिः । बौधायनः—भोजनंहवनंदानमुपहारःप्रतिग्रहः । बहिर्जानुनकार्याणितद्वदाचमनंस्मृतम् । ज्योतिर्निबंधे—क्षुतस्खलनजृंभासुनृणामायुःप्रहीयते । तदेतरेणकर्तव्योजीवपूर्वोंगुलिध्वनिः । मदनरत्नेविष्णुपुराणे—जीवेतिक्षुवतोब्रूयांजीवेशुक्रस्तवेपिच[1] ॥ ॥ अपरार्केशातातपः—अजाविरेणुसंस्पर्शादायुर्लक्ष्मीश्चहीयते । श्वकाकोष्ट्रखरोलूकसूकरग्रामपक्षिणाम् । कृष्णभट्टीये—शूर्पवातोनखाग्रांबुस्नानवस्त्रंघटोदकम् । मार्जनीरेणुकेशांबुहंतिपुण्यंपुराकृतम् । दिवाकृत

---

1 जीवेत्युक्त सहेतिच इति पाठ ।

मितिकश्चित्पाठः । घटोदकंघटस्फोटघ्नेतकुंभोदकम् । **स्मृतिसारे**—अजारजःखररजस्तथासंमार्जनीरजः । दीपमंचकयोश्छायाहंतिपुण्यंदिवाकृतम् ॥ ॥ **हारीतः**—समित्पुण्यकुशादीनिश्रोत्रियःस्वयमाहरेत् । शूद्रानीतैःक्रयक्रीतैःकर्मकुर्वन्व्रजत्यधः । अत्रशूद्रानीतैःक्रयक्रीतैरितिसामानाधिकरण्येनसंबंधः । अन्यथावेतनदानेनक्रयत्वाविशेषादारामादेःस्वयमपिपुष्पाद्याहरणेदोषापत्तेः । कुशेष्वप्येवम् । अतोद्विजेभ्यःकुशक्रयेनदोषः । स्वयमितिशक्तपरम् । तेनैवनियमसिद्धौशूद्राहृतनिषेधानुपपत्तेः । तेनस्वाशक्तौशिष्यपुत्राद्याहरणेप्यदोषः । **श्राद्धहेमाद्रौ**—जपेहोमेतथादानेस्वाध्यायेपितृकर्मणि । तत्सर्वंनश्यतिक्षिप्रमूर्ध्वपुंड्रंविनाकृतम् । **स्कांदेकार्तिकमाहात्म्ये**—अधौतेनतुवस्त्रेणनित्यांनैमित्तिकींक्रियाम् । कुर्वन्फलंनचाप्नोतिदत्तंभवतिनिष्फलम् । **चंद्रिकायांयमः**—अभ्युक्षेत्तुप्रयत्नेनप्रातरभ्युषितोगृहम् । मध्याह्नेचैवसायंचनचानभ्युक्षितेयजेत् । **तत्रैवप्रचेताः**—वैश्वानरेणयत्किंचित्कुरुतेप्रोक्षणंद्विजः[1] । गंगातोयसमंसर्वंप्रवदंतिमनीषिणः । **भारते**—सर्वाणियेषांगांगेयैस्तोयैःकार्याणिदेहिनाम् । गांत्यक्त्वामानवाविप्रदिवितिष्ठंतितेजनाः । **मार्कंडेये**—दीपभांडमयीछायाविभीतककुरंटजा । वर्जनीयासदापुत्रयदिजीवितुमिच्छसि । अधोवस्त्रेणयोवायुंकुरुतेशिरसिद्विज । श्वालेनचर्मशूर्पाभ्यांसुकृतंतस्यनश्यति । **भारते**—रक्तंमाल्यंनधार्यंस्याच्छुक्लंधार्यंतुपंडितैः । वर्जयित्वातुकमलंतथाकुवलयंप्रभो । रक्तंशिरसिधार्यंतुतथावानेयमित्यपि । कांचनीयापियामालानसादुष्यतिकर्हिचित् ॥ ॥ **अग्निपुराणे**—प्रचारेमैथुनेचैवप्रस्रावेदंतधावने । स्नानेभोजनकालेचषट्सुमौनंसमाचरेत् । प्रचारःपुरीषोत्सर्गः । प्रस्रावोमूत्रोत्सर्गः । अत्रविशेषोवक्ष्यते । **नागदेवाह्निकेंगिराः**—संध्ययोरुभयोर्जप्येभोजनेदंतधावने । पितृकार्येचदैवेचस्नानेमूत्रपुरीषयोः । गुरूणांसंनिधौदानेयागेचैवविशेषतः । एषुमौनंसमातिष्ठन्स्वर्गमाप्नोतिमानवः । **चंद्रोदयेयोगीश्वरः**—यदिवाग्यमलोपःस्याज्जपादिषुकथं

१ वैश्वानरोऽर्जीजनदित्यक ।

चन । व्याहरेद्वैष्णवंमंत्रंस्मरेद्वाविष्णुमव्ययम् । **छंदोगपरिशिष्टे**—यत्रदिङ्नियमोनस्याजपहोमादिकर्मसु । तिस्रस्तत्रदिशःप्रोक्ताऐंद्रीसौम्यपराजिता । तत्रैव—यत्रोपदिश्यतेकर्मकर्तुरंगंनकथ्यते । दक्षिणस्तत्रविज्ञेयःकर्मणांपारगःकरः । **मनुः**—कुत्सितेवामहस्तःस्याद्दक्षिणःस्यादकुत्सिते । **छंदोगपरिशिष्टे**—आसीनऊर्ध्वःप्रह्वोवानियमोयत्रनेदृशः । तदासीनेनकर्तव्यंनप्रह्वेणनतिष्ठता । **श्राद्धदीपकलिकायां विष्णुः**—दक्षिणाभिमुखःकर्मचरेत्पित्र्यंयथाविधि । उत्तराभिमुखोदैवमितिदिङ्नियमःस्मृतः । पित्र्येदक्षिणामुखत्वंबह्वृचेतरपरम् । तेषां पिंडपितृयज्ञप्रकरणेसर्वकर्माणितांदिशमितिसूत्रेपित्र्येआग्नेयीमुखत्वोक्तेः । **कात्यायनः**—मुख्यकालेयदावश्यंकर्मकर्तुंनशक्यते । गौणकालेपिकर्तव्यंगौणोप्यत्रेदृशोभवेत् । **त्रिकांडमंडनः**—स्वकालादुत्तरःकालोगौणःसर्वस्यकर्मणः । उत्तरग्रहणात्पूर्वकालस्यगौणत्वम् । तेनसमस्यपक्षहोमादावल्पद्वादश्यांचमाध्याह्निकस्यचापकर्षे नप्रायश्चित्तम् । उत्तरकालावधिरुक्तोबृहन्नारदीये—दिवोदितानिकर्माणिप्रमादादकृतानिवै । यामिन्याःप्रथमंयामंयावत्कर्माणिकारयेत् । **चंद्रोदयेसंग्रहे**—रात्रौप्रहरपर्यंतंदिवाकर्माणिकारयेत् । ब्रह्मयज्ञंचसौरंचवर्जयित्वाविशेषतः । रात्रौब्रह्मयज्ञनिषेधस्तैत्तिरीयेतरपरः । तस्यद्वावनध्यायौयदात्माऽशुचिर्यद्देशइतितत्सूत्रात् । **तैत्तिरीयश्रुतौ**रात्रावपिब्रह्मयज्ञोक्तेश्च । नित्यश्राद्धमपिरात्रौवेतिवक्ष्यते । **त्रिकांडमंडनः**—यद्वागामिक्रियामुख्यकालस्याप्यंतरालवत् । गौणकालत्वमिच्छंतिकेचित्प्राक्तनकर्मणि । इदंश्रौतपरम् । **स्मृत्यर्थसारे**—सर्वत्रगौणकालेषुकर्मचोदितमाचरन् । प्रायश्चित्तंव्याहृतिभिर्हुत्वाकर्मसमाचरेत् ।—प्रायश्चित्तमकृत्वावागौणकालेसमाचरेत् । अनयोःपक्षयोःशक्ताशक्तविषयत्वेनव्यवस्थेतिपारिजातः । **रत्नावल्याम्**—मुख्यकालंसमाश्रित्यगौणमप्यस्तुसाधनम् । नमुख्यद्रव्यलोभेनगौणकालप्रतीक्षणम् । **कालहेमाद्रौस्कांदे**—यदाभवतिचाल्पातुद्वादशीह्यरुणोदये । उपःकालेद्वयंकुर्यात्प्रातर्माध्याह्निकंतदा । सर्वधर्मादिकंकृत्वाद्वादशींसाधयेन्नरः । यत्त्वतएवाब्दिकादिश्राद्धापकर्षोपीतिकेचित् । तन्न । तस्यापराह्णका

लनियमात् । धर्मपदस्यप्रातर्माध्याह्निकपदाभ्यामुपसंहाराच्च ॥ ॥ **शांतिहेमाद्रौ**—तस्मात्सर्वप्रयत्नेनस्वसूत्रंनविलंघयेत् । **वसिष्ठः**— पारंपर्यागतोयेषांवेदःसपरिबृंहणः । तच्छाखंकर्मकुर्वीततच्छाखाध्ययनंतथा । **वर्धमानपरिभाषायां**—स्वशाखांयःसमुत्सृज्यपरशाखा श्रयंद्विजः । कर्तुमिच्छतिदुर्मेधामोघंतत्तस्ययत्कृतम् । **शतातपः**—सर्वश्रुत्युपसंहारादुक्तःश्रौतोयथाविधिः । सर्वस्मृत्युपसंहारात्स्मार्तोप्युक्त स्तथाविधिः । अस्यापवादश्छं**दोगपरिशिष्टे**—यन्नाम्नातंस्वशाखायांपारक्यमविरोधिच । विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् । **अपरार्केप्येवम्** । **यत्त्वाशार्के**—अक्रियात्रिविधाप्रोक्ताविद्वद्भिः कर्मकारिणाम् । अक्रियाचपरोक्ताचतृतीयाचायथाक्रिया । परोक्तापरशाखोक्ता । तत्स्वगृह्यविरुद्धपरशाखोक्तनिषेधकम् । शक्तस्यसर्वस्मृत्युप संहारः । अशक्तस्यस्वगृह्योक्तमितिनिष्कर्षः । आपस्तंबादीनांस्वसूत्रेऽनुक्तौविशेषोयज्ञकांडे—आपस्तंबादिभिरपिस्वसूत्राभावतस्तथा । बौधायनोक्तंकर्तव्यमन्यथापतितोभवेत् । अग्निहोत्रादिकंचयच्छाखोक्तमाध्वर्यवंतदीयमेवांगीकार्यम् । आधानंयेनसूत्रेणतेनैवेज्यादिकाःक्रिया इतियज्ञपार्श्वोक्तेः । **छंदोगपरिशिष्टे**—प्रवृत्तमन्यथाकुर्याद्यदिमोहात्कथंचन । यतस्तदन्यथाभूतंततएवसमापयेत् । समाप्तेयदिजा नीयान्मयैतदन्यथाकृतम् । तावदेवपुनःकुर्यान्नावृत्तिःसर्वकर्मणः । प्रधानस्याक्रियायांतुसांगंतत्क्रियतेपुनः । तदंगस्याक्रियायांतुनावृत्तिर्नच तत्क्रिया । अन्यथावैपरीत्येनेत्यर्थइतिहेमाद्रिः । तन्न । तदंगस्येत्यग्रिमग्रंथविरोधात् । गुणक्रमानुरोधेनप्रधानावृत्तेरन्याय्यत्वाच्च । अतस्त्या गस्तदर्थः । यतइति प्रयोगमध्येंगत्यागेप्रधानत्यागेवाज्ञातेतदारभ्यांगावृत्तिःप्रधानादिचकार्यमित्यर्थः । तावदेवेत्यंगपरम् । पुनस्त्वर्थे । तदंगस्येत्यंगांगपरम् । आवृत्तिःसांगप्रधानस्यतत्क्रियांगांगानुष्ठानं । तेनसांगप्रधानांगस्यांगांगस्यचोपवीतित्वादेरकरणे नसांगप्रधानप्रवृत्तिर्नापि

तन्मात्रकरणं क्रितुनिष्णुस्मरणादिकंप्रायश्चित्तमितिवर्धमानः । कल्पतरुरपिप्रधानांगस्यैवाकरणेप्रायश्चित्तंनत्वंगागाकरणइत्याह । अंगिराः—मार्जनंतर्पणंश्राद्धंनकुर्याद्वारिधारया । हारीतः—मार्जनार्चनबलिकर्मभोजनानिदेवतीर्थेनकुर्यादिति । अपरार्केपैठीनसिः—आचमनहोमतर्पणानिप्राजापत्येनकुर्यादिति । आपस्तंबः—देवागारेतथाश्राद्धेगवांगोष्ठेतथाध्वरे । संध्ययोश्चद्वयोःसाधुसंगमेगुरुसंनिधौ । अग्न्यगारनिवाहेपुस्वाध्यायेभोजनेतथा । उद्धरेद्दक्षिणंबाहुंब्राह्मणानांक्रियापथे । उद्धरेत् सव्यंसेउत्तरीयंकृत्वादक्षिणबाहुमुत्तरीयाद्बहिःकुर्यादित्यर्थः इतिग्रतहेमाद्रिः । बौधायनः—नाभेरधश्चसंस्पर्शकर्मयुक्तोविवर्जयेदिति । वृद्धपराशरः—प्रच्छन्नानिचदानानिज्ञानंचनिरहंकृतम् । जप्यानिचसुगुप्तानितेषांफलमनंतकम् । योगियाज्ञवल्क्यः—स्त्रीशूद्रपतितांश्चैवरासभंचरजस्वलाम् । जपकालेनभाषेतव्रतहोमादिकेपुच । अभ्यापनादमाहसग्य—एतेष्वेवाथसक्तेतुयद्यागच्छेद्द्विजोत्तमः । अभिवाद्यततोविप्रंयोगक्षेमंचकीर्तयेत् । कालहेमाद्रौस्कांदे—अभ्यंगे जलधिम्रानेदंतधावनमैथुने । जातेचनिधनेचैवतत्कालव्यापिनीतिथिः । भारते—प्रसाधनंचकेशानांदंतधावनमंजनम् । पूर्वाह्णएवकर्तव्यं देवतानांचपूजनम् । तत्रैव—नक्तंनकुर्यात्पित्र्याणिभुक्त्वाचैवप्रसाधनम् । पित्र्यंतर्पणश्राद्धादि । संध्योपासनहानौतुदिवास्नानंविलुप्यच । होमंचनैत्यकंशुद्धेत्मानित्र्यष्टगहस्रकृत् । द्वादशशतंदक्षिणेतिचेदष्टाधिकंसहस्रम् । यत्तुजमदग्निः—एकाहंसमतिक्रम्यप्रमादादकृतंयदि । अहोरात्रोषितःस्नात्वागायत्र्याश्चायुतंजपेत् । द्विरात्रेद्विगुणंप्रोक्तंत्रिरात्रेत्रिगुणंतथा । त्रिरात्रात्परतश्चैवशूद्रएवनसंशयः । इति तदेकदिनसाध्याग्निकलोपेज्ञेयम् । तथा—नित्ययज्ञात्ययेचैववैश्वदेवद्वयस्यच । भोजनेपतितान्नस्यचरुर्वैश्वानरोभवेत् । उज्ज्वलायाम्—दिवोदितानांनित्यानांकर्मणांसमतिक्रमे । स्नातकव्रतलोपेचप्रायश्चित्तमभोजनम् । (गृहिणांकर्तव्यानि) मार्कंडेयः—उदुंबरेवसेन्नित्यंभवानीसर्व

---

१ उदुंबरोम्रभाषायां उंबराइतिप्रसिद्धः ।

देवता । ततःसाप्रत्यहंपूज्यागंधपुष्पाक्षतादिभिः । अशून्यादेहलीकार्याप्रातःकालेविशेषतः । यस्यशून्याभवेत्सातुशून्यंतस्यकुलंभवेत् । पाद स्पर्शनंतत्रब्रह्मसंपूज्यचलंघनम् । कुर्वन्नरकमाप्नोतितस्मात्तत्परिवर्जयेत् । प्रातःकालेस्त्रियाकार्यंगोमयेनानुलेपनम् । निशायाःप्रथमेयामेधान्य संस्करणादिकम् । कुरुतेयातुमोहेनवन्ध्याजन्मनिजन्मनि । अकृतस्वस्तिकांयातुक्रमेलिप्तांचमेदिनीम् । तस्यास्त्रीणिविनश्यंतिवित्तमायुर्यश स्तथा । मार्जनींचुल्लिकांग्रीवंदपदंचोपलंतथा । नाक्रमेदंघ्रिणाजातुपुत्रदारधनक्षयात् । उलूखलंचमुसलंतथाचैवघरट्टकम् । पादक्रमणात्पा पीयान्नाप्नुयादुत्तमांगतिम् ॥ ॥ **मदनरत्नेवसिष्ठः**—नाग्निब्राह्मणांतरेव्यवेयान्नाग्न्योर्नब्राह्मणयोर्नगुरुशिष्ययोः अनुज्ञयाव्यवेयादिति । **अंगिराः**—दंपत्योर्विप्रयोरग्न्योर्विप्राग्न्योर्गोद्विजातिषु । अंतरंयदिगच्छेत्तुविप्रश्चांद्रायणंचरेत् । एतत्कामतोऽत्यंताभ्यासे । सकृत्त्वेकदि नाभोजनमितिशूलपाणिः । **आपस्तंबः**—अभ्यगारेगवांगोष्ठेब्राह्मणानांचसंनिधौ । आहारेजपकालेचपादुकेपरिवर्जयेत् । आरुह्यपादुके यस्तुगृहात्परगृहंव्रजेत् । छेत्तव्यौचरणौतस्यनान्योदंडोविधीयते । **प्रयोगपारिजातेभृगुः**—नैकवासानचद्वीपेनांतरालेकदाचन । श्रुति स्मृत्युदितंकर्मनकुर्यादशुचिःक्वचित् । **द्वीपेविशेषस्तेनैवोक्तः**—वृषभैकशतंयत्रगवांतिष्ठत्यसंयतम् । नतद्धर्मंहतंद्वीपमितिब्रह्मविदोविदुः । **चंद्रिकायांदेवलः**—येषुदेशेषुयत्तोयंयाचयत्रैवमृत्तिका । येषुदेशेषुयच्छौचंधर्माचारश्चयादृशः । तत्रतत्रावमन्येतधर्मस्तत्रैवतादृशः ॥ इतिश्रीमन्नारायणभट्टात्मजरामकृष्णभट्टसुतदिनकरभट्टात्मजलक्ष्मणभट्टकृताचाररत्नेपरिभाषा ॥

अथाह्निके । [**ब्राह्ममुहूर्तलक्षणं**] **चंद्रोदयेब्राह्मे**—ब्राह्मेमुहूर्तेउत्थायचिंतयेदात्मनोहितम् । तल्लक्षणंतत्रैवस्कांदे—रजनी प्रांत्ययामार्धंब्राह्मःसमयउच्यते । **विष्णुपुराणे**—रात्रेःपश्चिमयामस्यमुहूर्तोयस्तृतीयकः । सब्राह्मइतिविज्ञेयोविहितःसप्रबोधने ।

१ ग्रीवं ग्रीवनंथूत्कृतं । २ व्यपेयादितिपाठः ।

चंद्रिकायाम्—रात्रेस्तुपश्चिमोयामोमुहूर्तोब्राह्मउच्यते । **स्मृतिरत्नावल्याम्**—ब्राह्मेमुहूर्तेयानिद्रासापुण्यक्षयकारिणी । तांकरोतितु योमोहात्पादकृच्छ्रेणशुद्ध्यति । एतन्निषिद्धकर्मश्रान्तनिद्रापरम् । अन्यथातूक्तंबह्वृचकारिकायाम्—अविध्युक्तक्रियाश्रांतमतिनिद्राव शंगतम् । अर्कोऽभ्युदेतिचेदह्नःशेषंस्थित्वासवाग्यतः । उदितेयस्यतेविश्वेत्यृग्भिश्चतस्मीरविम् । उपतिष्ठेतविहितकर्मश्रांतस्यनेष्यते । ब्राह्ममुहूर्तोत्थानमावश्यकत्वार्थम् । **अंगिराः**—उत्थायपश्चिमेयामेरात्रिवासःपरित्यजेत् । प्रक्षाल्यहस्तपादास्यान्युपस्पृश्यहरिंस्मरेत् । **वामनपुराणे**—ब्राह्मेमुहूर्तेबुद्ध्येतस्मरेद्देववरानृषीन् । स्मृतिरशुचित्वेऽपि । यदास्यादशुचिस्तत्रस्मरेन्मंत्रंनतूच्चरेदितिनारसिंहात् । नाशुचिर्देवर्षिपितॄणांनामानिकीर्तयेदितिविष्णुभिन्नपरम् ॥ ॥ **ब्राह्मे**—उत्थायमातापितरौपूर्वमेवाभिवादयेत् । आचार्यमथविप्रांश्च भूमावेकेनपाणिना । इदंमूर्खकर्मके । अजाकर्णेनविदुषोमूर्खाणामेकपाणिनेतिविष्णूक्तेः । श्रोत्रसमौकरौकृत्वापुनःसयुक्तेनकरद्वयेनेति **मदनपारिजातः** । अजावत्कर्णावानम्येतिवा । **यत्तु**—जन्मप्रभृतियत्किंचिद्व्रतंधर्मंसमाचरेत् । सर्वंतन्निष्फलंतस्यएकहस्ताभिवादना दितिमदनपारिजातेवचनं तद्भूम्यसंस्पृष्टपाणिपरम् ॥ ॥ अत्रप्रसङ्गात् **अभिवाद्यनिर्णयः** । **जमदग्निः**—देवताप्रतिमांदृष्ट्वाय तिंदृष्ट्वात्रिदंडिनम् । नमस्कारनकुर्याच्चेदुपवासेनशुद्ध्यति । यतिग्रहणंमान्यमात्रपरमितिस्मृतिरत्नावल्याम् । यवीयसोमातुलादीन्नाभिवा दयेदित्याहगौतमः । ऋत्विक्श्वशुरपितृव्यमातुलानांप्रत्युत्थानमनभिवाद्याहितेइति । **बृहस्पतिः**—जपयज्ञगणस्थंचसमित्पुष्पकुशानलान् । उदपात्रार्धभैक्षान्नंवहंतंनाभिवादयेत् । **नारदीये**—तथास्नानंप्रकुर्वंतंजलमध्यगतंतथा । विवादशीलमशुचिंशयानंनाभिवादयेत् । **शाता तपः**—पाखंडंपतितंव्रात्यंमहापातकिनंशठम् । सोपानत्कंकृतघ्नंचनाभिवादेत्कदाचन । धावंतंचप्रमत्तंचमूत्रोच्चारकृतंतथा । उच्चारः

१ नाभिवादेदितिछंदोनुरोधात् । नाभिवादयेदित्यर्थः ।

पुरीषोत्सर्गः । भुंजानमाचमानार्हं(?)नास्तिकंनाभिवादयेत् । वमंतंजृम्भमाणंचकुर्वंतंदंतधावनम् । अभ्यक्तशिरसंचैवस्नांतंनैवाभिवादयेत् । स्रुक्पाणिकमनाज्ञातमशक्तंरिपुमातुरम् । योगिनंचतपःसक्तंकनिष्ठंनाभिवादयेत् । **स्मृत्यर्थसारे**—अभिवाद्यद्विजश्चैतानहोरात्रेणशुद्ध्यति । सर्वेवापिनमस्कार्याःसर्वावस्थासुसर्वदा । **विष्णुधर्मे**—समित्पुष्पकुशादीनिवहंतंनाभिवादयेत् । तद्धारीचैवनान्यान्हिनिर्माल्यंतद्भवेत्तयोः । **मदनरत्ने**—सभायांयज्ञशालायांदेवतायतनेषुच । प्रत्येकंतुनमस्कारोहंतिपुण्यंपुराकृतम् । **मिताक्षरायाम्**—दंतधावनगीतादिब्रह्मचारी विवर्जयेदिति । **योगीश्वरः**—वाक्पाणिपादचापल्यंवर्जयेचातिभोजनम् । **मनुः**—नेक्षेतोद्यंतमादित्यंनास्तंयंतंकदाचन । नोपसृष्टंनवारिस्थंनमध्यंनभसोगतम् । अत्रनञ्पर्युदासार्थोननिषेधार्थः । व्रतशब्दैकवाक्यत्वात् । **सएव**—नाश्नीयाद्भार्ययासार्धंनैनामीक्षेतचाश्नतीम् । क्षुवतींजृंभमाणांवानचासीनांयथासुखम् । नांजयंतींस्वकेनेत्रेनचाभ्यक्तामनावृताम् । नपश्येत्प्रसूयंतींतेजस्कामोद्विजोत्तमः । **योगी**—स्त्री वनासृक्शकृन्मूत्ररेतांस्यप्सुननिक्षिपेत् । पादौप्रतापयेन्नाग्नौनचैनमभिलंघयेत् । जलंपिबेन्नांजलिनानशयानंप्रबोधयेत् । शयानंश्रेष्ठम् । श्रेयांसं नप्रबोधयेदित्युक्तेः । नाक्षैःक्रीडेन्नधर्मघ्नैर्व्याधितैर्वानसंविशेत् । विरुद्धंवर्जयेत्कर्मप्रेतधूमंनदीतरम् । केशभस्मतुषांगारकपालेषुचसंस्थितिम् । नाचक्षीतधयंतींगांनाद्वारेणविशेत्कचित् । **गौतमः**—नवाय्वग्निविप्रादित्यापोदेवान्गाश्चप्रतिपादौप्रसारयेदिति । तत्रक्वचिद्दृष्टदोषःक्वचिददृष्टो बोध्यः । देवर्त्विक्स्नातकाचार्यराज्ञांछायांपरस्त्रियः । नाक्रमेद्रक्तविण्मूत्रष्ठीवनोद्वर्तनानिच । गुरोर्वैप्रुणोदीक्षितस्यचेति**मनौ** । स्नानोदकंश्लेष्म वांतानिचनाक्रमेत् । दूरादुच्छिष्टविण्मूत्रपादांभांसिसमुत्सृजेत् । श्रुतिस्मृत्युदितंसम्यङ्नित्यमाचारमाचरेत् । विप्राहिक्षत्रियात्मानोनावज्ञेयाः कथंचन । आमृत्योःश्रियमाकांक्षन्नकंचित्कर्मणिस्पृशेत् । गोब्राह्मणानलान्नानिनोच्छिष्टोनपदास्पृशेत् । ननिंदाताडनेकुर्यात्पुत्रंशिष्यंचताडयेत् ।

---

१ नोपरक्तंइतिपाठः । २ नपश्येत्प्रसवंतींच ।

कर्मणामनसावाचायत्नाद्धर्मंसमाचरेत् । अस्वर्ग्यंलोकविद्विष्टंधर्ममप्याचरेन्नतु । मातृपित्रतिथिभ्रातृजामिसंबंधिमातुलैः । वृद्धबालातुराचार्यवै
द्यसंश्रितबांधवैः । ऋत्विक्पुरोहितापत्यभार्यादाससुतादिभिः । विवादंवर्जयित्वातुसर्वांल्लोकान्जयेद्गृही । पराशय्यापरोद्यानगृहयानानिवर्जयेत् ।
पराण्यदत्तानीति—दाक्षायणीब्रह्मसूत्रीवेणुमान्सकमंडलुः । कुर्यात्प्रदक्षिणंदेवमृद्गोविप्रवनस्पतीन् । दाक्षायणंहेम तन्मयेकुंडले । वैणवीं
धारयेद्यष्टिंसोदकंचकमंडलुम् । यज्ञोपवीतेदंडंचशुभेरौक्मेचकुंडलेइतिमनुः । **योगीश्वरः**—भूशुद्धिर्मार्जनाद्दाहात्कालाद्गोक्रमणात्तथा ।
सेकादुल्लेखनाल्लेपाद्गृहंमार्जनलेपनात् । गृहस्यपृथग्ग्रहोमार्जनलेपयोःप्रत्यहप्राप्त्यर्थंइतिविज्ञानेश्वरः । **बह्वृचगृह्ये**—पापकंगंधमाघ्रायाक्षि
संदनेकर्णध्वननेसुचक्षाअहमक्षीभ्यांभूयासंसुवर्चामुखेनसुश्रुत्कर्णाभ्यांमयिदक्षक्रतूइतिजपेदगमनीयांगत्वाऽयाज्यंयाजयित्वाऽभोज्यंभुक्त्वाऽ
प्रतिग्राह्यंप्रतिगृह्यचैत्यंयूपंवोपहत्य—पुनर्मामैत्विन्द्रियंपुनरायुःपुनर्भगः । पुनर्द्रविणमैतुमांपुनर्ब्राह्मणमैतुमांस्वाहा । इमेधिष्ण्यासोअग्नयोयथा
स्थानमिहकल्पताम् । वैश्वानरोवावृधानोंतर्यच्छतुमेमनोहृद्यंतरमृतस्यकेतुःस्वाहेतिजपेत् ॥ इतिश्रीमन्नारायणभट्टात्मजश्रीमद्रामकृष्णभट्टसूनु
दिनकरभट्टानुजलक्ष्मणभट्टकृतेआचाररत्नेप्रातःकृत्यपरिभाषाशेषः ॥ ॥

अथप्रातःस्मरणादि । विष्णुपुराणे—प्रातःस्मरामिभवभीतिमहार्तिशांत्यैनारायणंगरुडवाहनमब्जनाभम्[1] । ग्राहाभिभूतवरवारण
मुक्तिहेतुंचक्रायुधंतरुणवारिजपत्रनेत्रम् ॥ १ ॥ प्रातर्नमामिमनसावचसाचमूर्ध्नापादारविंदयुगुलंपरमस्यपुंसः । नारायणस्यनरकार्णवतारण
स्यपारायणप्रवणविप्रपरायणस्य ॥ २ ॥ प्रातर्भजामिभजतामभयंकरंतंप्राक्सर्वजन्मकृतपापभयापहत्यै । योग्राहवक्रपतितांघ्रिगजेंद्रघोरशोकप्र
णाशमकरोद्धृतशंखचक्रः ॥ ३ ॥ **पंचायतनसारे**—प्रातःस्मरामिगणनाथमनाथबंधुंसिंदूरपूर[2]परिशोभितगंडयुग्मम् । उद्दंडविघ्नपरिखंड

---

१ भंजनाभमितिपाठः । २ सिंदूरपूर्णपरीतिपाठः ।

नचंडदंडमाखंडलादिसुरनायकवृंदवंद्यम् ॥ १ ॥ प्रातर्नमामिचतुराननवंद्यमानमिच्छानुकूलमखिलंचवरंदधानम् । तंतुंदिलंद्विरसनाधिपय ज्ञसूत्रंपुत्रंविलासचतुरंशिवयोःशिवाय ॥ २ ॥ प्रातर्भजाम्यभयदंखलुभक्तशोकदावानलंगणविभुंवरकुंजरास्यम् । अज्ञानकाननविनाशनहव्य वाहमुत्साहवर्धनमहंसुतमीश्वरस्य ॥ ३ ॥ श्लोकत्रयमिदंपुण्यंसदासाम्राज्यदायकम् । प्रातरुत्थायसततंयःपठेत्प्रयतःपुमान् ॥ ४ ॥ प्रातः स्मरामिखलुतत्सवितुर्वरेण्यंरूपंहिमंडलमृचोथतनुर्यजूंषि । सामानियस्यकिरणाःप्रभवादिहेतुंब्रह्माहरात्मकमलक्ष्यमचिंत्यरूपम् ॥ १ ॥ प्रात र्नमामितरणिंतनुवाङ्मनोभिर्ब्रह्मेंद्रपूर्वकसुरैःस्तुतमर्चितंच । वृष्टिप्रमोचनविनिग्रहहेतुभूतंत्रैलोक्यपालनपरंत्रिगुणात्मकंच ॥ २ ॥ प्रातर्भजा मिसवितारमनंतशक्तिंपापौघशत्रुभयरोगहरंपरंच । तंसर्वलोककलनात्मककालमूर्तिंगोकंठबंधनविमोचनमादिदेवम् ॥ ३ ॥ श्लोकत्रयमिदं भानोःप्रातःप्रातःपठेत्तुयः । सर्वव्याधिविनिर्मुक्तःपरंसुखमाप्नुयात् ॥ ४ ॥ प्रातःस्मरामिशरदिंदुकरोज्ज्वलाभांसद्रत्नवन्मकरकुंडलहारभूषाम्[1] । दिव्यायुधोर्जितसुनीलसहस्रहस्तांरक्तोत्पलाभचरणांभवतींपरेशाम् ॥ १ ॥ प्रातर्नमामिमहिषासुरचंडमुंडशुंभासुरप्रमुखदैत्यविनाशदक्षाम् । ब्रह्मेंद्ररुद्रमुनिमोहनशीललीलांचंडींसमस्तसुरमूर्तिमनेकरूपाम् ॥ २ ॥ प्रातर्भजामिभजतामभिलाषदात्रींधात्रींसमस्तजगतांदुरितापहंत्रीम्[2] । संसारबंधनविमोचनहेतुभूतांमायांपरामधिगतांपरमस्यविष्णोः[3] ॥ ३ ॥ श्लोकत्रयमिदंदेव्याश्चंडिकायाःपठेत्तुयः[4] । सर्वान्कामानवाप्नोतिविष्णु लोकेमहीयते ॥ ४ ॥ प्रातःस्मरामिभवभीतिहरंसुरेशंगंगाधरंवृषभवाहनमंबिकेशम् । खट्वांगशूलवरदाभयहस्तमीशंसंसाररोगहरमौषधमद्विती- यम् ॥ १ ॥ प्रातर्नमामिगिरिशंगिरिजार्धदेहंसर्गस्थितिप्रलयकारणमादिदेवम् । विश्वेश्वरंविजितविश्वमनोभिरामंसंसाररोगहर० ॥ २ ॥ प्रात र्भजामिशिवमेकमनंतमाद्यंवेदांतवेद्यमनघंपुरुषंपुराणम् । नामादिभेदरहितंपड्भावशून्यंसंसार० ॥ ३ ॥ प्रातःसमुत्थायशिवंविचिंत्यश्लोकत्र

1 हारशोभाम् । दिव्यायुधैर्जितेतिपाठः । 2 मखिलार्थदात्रीइतिपाठः । 3 परांसमधिगम्येतिपाठः । 4 पठेन्नरः ।

यंयःपठतीहभक्त्या । सदुःखजातंविविधप्रभूतंहित्वापदंयातितदेवशंभोः ॥ ४ ॥ **पराशरमाधव्याम्**—ब्रह्मामुरारिस्त्रिपुरांतकारीभानुः शशीभूमिसुतोबुधश्च । गुरुश्चशुक्रःसहभानुजेनकुर्वंतुसर्वेममसुप्रभातम् ॥ १ ॥ भृगुर्वसिष्ठःक्रतुरंगिराश्चमनुःपुलस्त्यःपुलहःसगौतमः । रैभ्योमरीचिश्च्यवनश्चदक्षःकुर्वंतुसर्वेममसुप्रभातम् ॥ २ ॥ सनत्कुमारःसनकःसनंदनःसनातनोप्यासुरिपिंगलौच । सप्तस्वराःसप्तरसातलानि कुर्वंतुसर्वेममसुप्रभातम् ॥ ३ ॥ सप्तार्णवाःसप्तकुलाचलाश्चसप्तर्षयोद्वीपवराश्चसप्त । भूरादिकृत्वाभुवनानिसप्तकुर्वंतुसर्वेममसुप्रभातम् ॥ ४ ॥ पृथ्वीसगंधासरसास्तथापःस्पर्शीचवायुर्ज्वलितंचतेजः । नभःसशब्दंमहतासहैवकुर्वंतुसर्वेममसुप्रभातम् ॥ ५ ॥ श्रीःकामधेनुःसचवक्रतुंडश्चिं तामणिःश्रीतुलसीचगंगा । अरुंधतीकौस्तुभकल्पवृक्षाःकुर्वंतुसर्वेममसुप्रभातम् ॥ ६ ॥ इत्थंप्रभातेपरमंपवित्रंपठेत्स्मरेद्वाशृणुयाच्चभक्त्या । दुःस्वप्ननाशस्त्विहसुप्रभातंभवेच्चनित्यंभगवत्प्रसादात् ॥ ७ ॥ पुण्यश्लोकोनलोराजापुण्यश्लोकोयुधिष्ठिरः । पुण्यश्लोकाचवैदेहीपुण्यश्लोकोजना र्दनः ॥ १ ॥ कर्कोटकस्यनागस्यदमयंत्यानलस्यच । ऋतुपर्णस्यराजर्षेःकीर्तनंकलिनाशनम् ॥ २ ॥ अश्वत्थामबलिर्व्यासोहनूमांश्चवि भीषणः । कृपःपरशुरामश्चसप्तैतेचिरजीविनः ॥ ३ ॥ सप्तैतान्संस्मरेन्नित्यंमार्कंडेयमथाष्टमम् । जीवेद्वर्षशतंसाग्रमपमृत्युविवर्जितः ॥ ४ ॥ अहल्याद्रौपदीकुंतीतारामदोदरीतथा । पचैताःसंस्मरेन्नित्यमानवोनैवबध्यते ॥ ५ ॥ इत्यादिपठेत् ॥ **प्रयोगपारिजातेस्कांदे**—समुद्र वसनेदेविपर्वतस्तनमंडिते । विष्णुपत्निनमस्तेस्तुपादस्पर्शंक्षमस्वमे ॥ **कात्यायनः**—श्रोत्रियंसुभगंगांचअग्निमग्निचितंतथा । रोचनांचंदनंगं धंसृदंगंदर्पणंमणिम् । गुरुमग्निरविंपश्यन्नमस्येत्प्रातरेवहि । **आचारादर्शेविशेषःभारते**—अवलोक्योनचादर्शोमलिनोबुद्धिमत्तरैः ॥

---

१ शनिराहुकेतव इतिपाठ । २ ज्वलन सतेजा इतिपाठ । ३ सीतातारामदोदरीतथा । पचकनाम्स्मरेनित्यमहापातकनाशनमितिपाठ ।

॥ **कात्यायनः**—पापिष्ठंदुर्भगंमंधंनग्नमुत्कृत्तनासिकम् । प्रातरुत्थाययःपश्येत्तत्कलेरुपलक्षणम् । नैग्नंवालभिन्नम् । दुष्टत्वात् । इतिश्रीलक्ष्मणभट्टकृतेआचाररत्नेप्रातःस्मरणम् ॥

अथवहिर्विहारः ॥ **प्रयोगपारिजातेशौनकः**—ग्रामाद्वहिःसमागत्यमलमूत्रेसमुत्सृजेत् । **पराशरः**—ग्रामाद्धनुःशतंगच्छेन्नगराच्चतुर्गुणम् । धनुर्द्विपदमितिकेचित् । चतुररत्नीतिस्मृत्यर्थसारे । **माधवीयेविष्णुपुराणे**—नैर्ऋत्यामिपुविक्षेपमतीत्याभ्यधिकंभुवः । दूरादावसथान्मूत्रंपुरीषंचसमाचरेत् । **मनुरपि**—दूरादावसथान्मूत्रंदूरात्पादावनेजनम् । उच्छिष्टान्ननिषेकंचदूरादेवसमुच्चरेत् । दिनपरमिदम् । रात्रौमूत्रपुरीषेतुगृहाभ्याशेसमाचरेदितिसंग्रहादितिचंद्रोदयः । **देवलः**—विण्मूत्राद्याचरेन्नित्यंसंध्यासुपरिवर्जयेत् । एतन्निरुद्धेतरपरम् । नवेगंधारयेन्नोपरुद्धःक्रियांकुर्यादितिगौतमोक्तेः । **विष्णुः**—ब्राह्मेमुहूर्तेमूत्रपुरीषोत्सर्गंकुर्यादिति । स्नापादौनिमित्तेआचम्यमूत्रपुरीषेकुर्यादित्युक्तंचंद्रिकायाम् । **प्रयोगपारिजातेदक्षः**—उभेमूत्रपुरीषेतुपूर्वमादायमृत्तिकाम् । आददानश्चवैपश्चात्सचैलोजलमाविशेत् । नचग्रह्णोनचोत्तिष्ठन्नाशुचिर्नलपन्द्विजः । क्रमादब्याद्विवाय्वंतदिङ्मुखोनाहरेन्मृदम् । **हलायुधे**—अष्टांगुलंखनित्वाचद्वादशांगुलमेववा । तदधोमृत्तिकाग्राह्यासर्वत्रैवविचक्षणैः । चाब्रतुरंगुलम् । **यत्तु**—विनालोहंविनाकाष्ठंमृत्तिकायेनचोद्धृता । विष्ठानुलेपनंतस्यपुनःस्नानेनशुद्ध्यतीत्याचारचंद्रोदयेवचनंतन्निर्मूलम् । **सायणीयेमरीचिः**—विप्रेशुक्लातुमृच्छौचेरक्ताक्षत्रेविधीयते । हारिद्रवर्णावैश्येतुशूद्रेकृष्णेतिनिर्दिशेत् । **कौमुद्यांकश्यपः**—कृष्णास्त्रीशूद्रयोस्तथेत्याह । **मनुः**—यस्मिन्देशेतुयत्तोयंयाचयत्रैवमृत्तिका । सैवतत्रप्रशस्तास्या

---

१ चांधंनग्नमितिपाठः । २ तत्प्रायश्चित्तमाह—कर्कोटकस्यनागस्येतिश्लोकंपठेदितिस्मार्तकुतूहले । ३ छंदोविरहितोनग्नइतिवेदविरहितोब्राह्मणइत्यर्थइतितत्रैव । ४ गृहेशौचस्थलाभावे—मूत्रोच्चारविसर्गंवागृहेकुर्याच्छुचिस्थलेइतिस्मरणात् । ज्योतिषग्रंथेषिगृहेमूत्रपुरीषस्थाननियमादितिशेषकृतआह्निके ।

तयाशौचंनिर्धीयते । एतेनयथोक्तमृदलाभेकिंचिद्गुणहीनामृदेवग्राह्यानतुतद्वर्णद्रव्यांतरंप्रतिनिधेयम् । युक्तंचैतत् । गुणीभूतशुक्लत्वानुरोधेन
प्रधानीभूतमृत्त्यागेमानाभावात् । **आश्वलायनः**—अंतर्जलेदेवगृहेवल्मीकेमूषकस्थले । अन्यशौचावशेषाश्चनग्राह्याःपंचमृत्तिकाः । अ
न्यशौचेत्यत्रकर्मधारयोनतुषष्ठीतत्पुरुषः । तत्पुरुषापेक्षयाकर्मधारयस्यलघुत्वात् । तेनैकस्यैवशौचांतरशेषाअपिनिषिद्धाः । **सएव**—मार्गर
थ्याश्मशानस्थांपांशुलांमलिनांत्यजेत् । कीटांगारास्थिसहितांनाहरेच्छर्करान्विताम् । वापीकूपतडागेषुनाहरेद्बाह्यमृत्तिकाम् । अंतर्जलगताग्राह्या
दूरतोमणिबंधनात् । जलांतःस्थितमृन्निषेधउद्धृतोदकशौचविषयः । जलांतःशौचेतु**यमः**—वापीकूपतडागेषुनाहरेद्बाह्यतोमृदम् । इदंचारण्य
विषयम् । **स्मृत्यर्थसारे**—आरण्यकेषुत्वेवंस्याद्ग्राम्येष्वाहरणंविदुरित्युक्तेः । **स्मृतिचिंतामणावप्येवम्** । **आचारादर्शेहारीतः**—मू
द्वानीकंठेमासज्यदक्षिणपार्श्वेकमंडलुमाधायेति । **चंद्रिकायांविष्णुः**—ब्रह्मसूत्रंग्रीवायामासज्योच्चरेदिति । **तत्रैवापस्तंबः**—कृत्वाम्
र्ध्वोपवीतकमितिमाधवीयेऽङ्गिराः । कृत्वायज्ञोपवीतंतुपृष्ठतःकंठलंबितम् । विण्मूत्रंतुगृहीकुर्याद्यद्वाकर्णेसमाहितम् । पृष्ठेनिधानंचानेकव
गम्य । एकवस्त्रसमाख्यायनेनयथैकवस्त्रोयज्ञोपवीतंकर्णेकृत्वेत्युक्तेरिति**पृथ्वीचंद्रचंद्रिकादयः** । कर्णश्चदक्षिणः । पवित्रंदक्षिणेकर्णे
कृत्वाविण्मूत्रमुत्सृजेदितिलिङ्गात् पवित्रस्यदक्षिणकर्णस्थत्वोक्तेरुपवीतमपितत्रैवेति**माधवीये** । द्विवस्त्रत्वे—नियम्यप्रयतोवाचंनिवीतांगो
वगुंठितइतिमनूक्तेर्निवीतमित्या**चारादर्शः** । **मदनरत्नेप्येवम्** । **स्मृतिरत्नावल्यांतु**—दिवासंध्यासुकर्णस्थब्रह्मसूत्रउदङ्मुखइति
ब्रह्मचारिप्रकरणे**याज्ञवल्क्योक्ते**र्ब्रह्मचारिणःकर्णेनिधानं गृहिणस्तुपृष्ठलंबितमित्युक्तम् । वस्तुतस्तुनिवीतपृष्ठलंबितयोर्विवस्त्रादिपरत्वात्
यथैकवस्त्रइत्यस्यब्रह्मचारिपरत्वासंभवात् **पृथ्वीचंद्रोक्ति**रेवन्याय्या । ब्रह्मचारिप्रकरणे**याज्ञवल्क्योक्ति**स्तुप्रथमंब्रह्मचारिधर्माभिधानात्
प्रत्युतसाधिका । **गौतमीये**इतरेषांचैतदविरोधीतिगृहस्थादौब्रह्मचारिधर्मातिदेशसाधकत्वादित्युक्तम् । अतएव**स्मृत्यर्थसारे**—उपवीतंनि

वीतंपृष्ठतःकंठलंबितंकृत्वाएकवस्त्रश्चेद्दक्षिणकर्णेनिधायेति । **ज्योतिर्निबंधे**—दक्षेकर्णेचमूत्रेतुपुरीषेवामकर्णके । धारयेद्ब्रह्मसूत्रंतुमैथुनेह्युप वीतवानित्युक्तम् । **स्मृतिसारेकृष्णभट्टीयेचैवम्** । अत्रमूलंमृग्यमित्यपिकेचित् । तत्रदेशाचारतोव्यवस्था । शूद्रस्यनकर्णेनिधानं उपवी ताभावात् । नचोपवीतंवस्त्रविन्यासादितिबौधायनादिभिरुपवीतकार्यत्वेनोक्तस्यवस्त्रोत्तरीयादेःकर्णेनिधानंतत् कर्णेनिधानसंस्कारोननिवीता दिवदंगम् । मानाभावात् । विशिखोव्युपवीतश्चेत्यादेःश्रौतस्मार्तकर्मपरत्वात् । नचैतत्स्मार्तं रागतःप्राप्तेः । भोजनादौतुप्रायश्चित्तास्नानात्तन्नि यमः । नच—पिबतोमेहतश्चैवभुंजतोऽनुपवीतिनः । प्राणायामत्रयंपङ्क्तंनक्तंचत्रितयंक्रमादितिवाक्यान्मेहनांगत्वं । तस्यद्विजपरत्वात् । तदा ह्यवृद्धपराशरः—यज्ञोपवीतेनविनाभोजनंकुरुतेद्विजः । अथमूत्रपुरीषेवारेतःसेचनमेववा । त्रिरात्रोपोषितोविप्रःपादकृच्छ्रंतुभूमिपः । अहो रात्रोषितोवैश्यःशुद्धिरेषापुरातनी । अतःशूद्रस्योत्तरीयवाससोनकर्णेनिधानमिति**शूद्राचारशिरोमणिः** । तन्न । संस्कारत्वेमानाभावात्भोजना दावपिप्रायश्चित्तस्यद्विजपरत्वापत्तेश्च । नैमित्तिकंहीदंकर्णेनिधानम् । केचित्तुव्यंगुलादिनिर्मितोत्तरीयस्यकर्णेनिधानंस्थूलवस्त्रादेरसंभवादित्याहुः । वस्तुतस्तुकर्मकालेएवोपवीतोत्तरीयादिधारणनियमात्सदोपवीताभावान्नकर्णेनिधानमिति ॥ ॥ **यमः**—राजमार्गेश्मशानानिक्षेत्राणिचखलानि च । उपरुद्धोनसेवेतछायांदृश्यंचतुष्पथम् । उदकंचोदकांतंचपंथानंचविवर्जयेत् । राजमार्गेचतुष्पथयोरुक्तिर्दोषाधिक्यार्था पथःपृथगुक्तेरित्ये के । दंडधारणरूपदृष्टप्रयोजनिकेत्या**चारादर्शः** । समीपलक्षणार्थेतिह**लायुधः** । स्वच्छायायांत्वेवमेहेदित्युक्तेःपुरुषांतरच्छायापिनिषिद्धे त्या**चारादर्शः** । **शौनकः**—अग्नौचगच्छंस्तिष्ठन्वैरथ्यांतीर्थेश्मशानके । अंगारेगोमयेनद्यांयज्ञभूमिषुसर्वदा । फालेजलेचितायांचवल्मीके गिरिमस्तके । देवालयेनदीतीरेदर्भपुष्पकुशस्थले । सेव्यच्छायेषुवृक्षेषुमार्गेगोष्ठांबुभस्मसु । स्थानेष्वेतेषुसर्वेषुकुर्यान्मूत्रादिकंचन । वायुवार्यर्क गोसोमतुलसीस्त्रीद्विजन्मनः । पश्यन्नभिमुखोमूत्रपुरीषादीन्नकारयेत् । नफालकृष्टेनजलेननद्यांनचपर्वतेइति**मनुना**पर्वतमात्रनिषेधात् । गिरि

मस्तकग्रहणंदोपाधिक्यार्थम् । अतःपर्वतवासिनांपर्वतापरिहारेपिमस्तकःपरिहार्यइतिचंद्रिका । **कात्यायनः**—मूत्रपुरीषेष्ठीवनंचातपेनकुर्या दिति । **याज्ञवल्क्यः**—नप्रत्यग्न्यर्कगोसोमसंध्यांबुस्त्रीद्विजन्मनः । **विष्णुः**—गोमयांगारवल्मीकफालकृष्टेऽबरेतरौ । ससत्वेशाद्वलोद्या नेनमेहेतकदाचन । अंबरेंऽतरिक्षे । **विष्णुः**—नोच्चरेदाकाशेइति । आकाशेऽसंवृते । यदाकाशःस्मृतोभीमस्तस्मान्नासंवृतेक्वचित् । कुर्यान्मू त्रंपुरीषंवानभुंजीतपिबेन्नवेति**वायुपुराणात्** । अतोऽट्टालिकादौननिषेधइत्याचारादर्शः । तन्न । अंतरिक्षनिषेधेनैवतन्निषेधात् । **चंद्रो दयेवृद्धमनुः**—दशहस्तंपरित्यज्यमूत्रंकुर्याज्जलाशयात् । शतहस्तंपुरीषेतुतीर्थेचैवचतुर्गुणम् । **मनुः**—दूरादावसथान्मूत्रंदूरात्पादावने जनम् । उच्छिष्टान्ननिषेकंचदूरादेवसमाचरेत् । **मदनपारिजातेवृद्धविष्णुः**—अंतर्धायतृणैर्भूमिंशिरःप्रावृत्यवाससा । वाचंनियम्ययत्ने नष्ठीवनोच्छ्वासवर्जितः । तृणैरयज्ञियैः । अयज्ञियैरनार्द्रैःसंच्छाद्यकाष्ठतृणैर्महीमितियमोक्तेः ॥ ॥ **यज्ञियकाष्ठान्युक्तानिब्राह्मे**— शमीपलाशन्यग्रोधप्लक्षवैकंकतोद्भवाः । अश्वत्थोदुंबरौबिल्वश्चंदनःसरलस्तथा । सालश्चदेवदारुश्चखदिरश्चेतियज्ञियाः । काष्ठाद्यंतर्धानंकुर्या न्नवेतिस्मृत्यर्थसारे । **प्रयोगपारिजातेसंग्रहे**—नसोपानत्पादुकीवाछत्रीवानांतरिक्षगः । **हारीतः**—प्राणास्येसमावेष्टयेदिति । **याज्ञवल्क्यः**—दिवासंध्यासुकर्णस्थब्रह्मसूत्रउदङ्मुखः । कुर्यान्मूत्रपुरीषेचरात्रौचेद्दक्षिणामुखः । केचित्तुदिवापदेनैवसंध्याप्राप्तौपुनरुक्तिरह निमनूक्तसुखमुखत्वबाधार्थेत्याहुः । तन्न । संध्यायादिवारात्रिभेदेनपुनरुक्तेरुपपत्तेः । अतएवाखंडमंडलावच्छिन्नःकालोदिवसः । खंडमं डलावच्छिन्नःकालःसंध्या । तद्भिन्नारात्रिरितिशास्त्रेषुचव्यवहारः । अतोरात्रौदक्षिणामुखोऽन्यथोदङ्मुखइतिवाच्येपुनःसंध्याग्रहोऽव्यभिचारा

---

१ ससत्वप्राणिप्रचुरम् । २ स्नातकधर्मप्रकरणेआपस्तंब —नसोपानत्कोमूत्रपुरीषेकुर्यादिति । इदंचस्नातकधर्मप्रकरणात्स्नातकविषयम् । उपानहनिषेधस्तुस्नानदेवया गाद्युपयुक्तोपानहपरोद्रष्टार्थ । सोपानत्कः प्रकुर्वीतमूत्रोच्चारविसर्जनमितिस्मृत्यंतरात् ।

र्धइतितुवयम् । **यत्तु**—प्रत्यङ्मुखस्तुपूर्वाह्णेपराह्णेप्राङ्मुखस्तथा । उदङ्मुखस्तुमध्याह्नेनिशायांदक्षिणामुखइति**यमोक्तिः** सासूर्यसांमुख्यनिषेधपरा । सदैवोदङ्मुखःप्रातःसायाह्नेदक्षिणामुखइतिदेव**लोक्तेरि**तिपृथ्वी**चंद्रपारिजातादयः** । प्रातःपदंदिनपरम् । सायाह्नपदंरात्रिपरम् । **योगीश्वरो**क्त्यनुसाराद्विकल्पइति**चंद्रिकामदनपारिजातकृत्यरत्नेषु** । युक्तस्तूपसंहारः सामान्यविशेषयोर्विकल्पायोगात् । तस्याष्टदोषग्रस्तत्वाच्च । केचित्तुतुल्यार्थत्वेपिमनुविपरीतायास्मृतेःसानशस्तइति **बृहस्पतिस्मृते**रन्यस्मृतीनांदुर्बलत्वेनाप्रामाण्यंनतुविकल्पइत्याहुः । तन्न । प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेपिस्मृतीनामप्रामाण्यंनास्तीत्युक्त**माचार्यैर्विरोधाधिकरणे** । किंत्वनुष्ठानलक्षणंतत् । स्मृतिविरोधेप्यप्रामाण्यंस्मृतीनांदूरापास्तम् । **बृहस्पतिस्मृ**तिस्तुप्रशस्त्यार्थाकृतयुगपरा । कृतेतुमानवाधर्मास्त्रेतायांगौतमाःस्मृताः । द्वापरेशंखलिखितौकलौपाराशरस्मृतिरिति**माधवीयेबृहस्पतिस्मृतेः** । **यत्तुमनुः**—छायायामंधकारेवारात्रावहनिवाद्विजः । यथासुखमुखःकुर्यात्प्राणबाधाभयेषुच । तन्नीहारादिजातदिङ्मोहविषयमिति**माधवः** । **शिवधर्मोत्तरे**—नविण्मूत्रमवेक्षेतछायांनैवात्मनोऽपिच । **दर्शनेयमः**—दृष्ट्वासूर्यंनिरीक्षेतगामग्निंब्राह्मणंतथा । **कृत्यरत्नेजाबालिः**—स्नानंकृत्वार्द्रवासास्तुविण्मूत्रंकुरुतेयदि । प्राणायामत्रयंकृत्वापुनःस्नानेनशुद्ध्यति । **कौर्मे**—तैलाभ्यक्तोऽथवाकुर्याद्यदिमूत्रपुरीषके । अहोरात्रेणशुद्ध्येतश्मश्रुकर्मणिमैथुने ॥ ॥ **अभ्यंगउक्तःप्रायश्चित्तशूलपाणावायुर्वेदे**—मूर्ध्निदत्तंयदातैलंभवेत्सर्वांगसंगतम् । स्रोतांसितर्पयेद्बाहूअभ्यंगःसउदाहृतः । तैलमल्पंयदांगेपुनचस्याद्बाहुतर्पणम् । सामार्ष्टिःपृथगभ्यंगोमस्तकादौप्रकीर्तितः । **माधव्यांशातातपः**—अनुदकमूत्रपुरीषकरणे सचैलंस्नानंव्याहृतिहोमंचकुर्यादिति । एतच्छौचंविनाचिरकालंस्थिताविति**मदनपारिजातः** । विलंबाभावेस्नानमात्रम् । विनाद्भिरप्सुवाप्यंतःशरीरंयोनिषेवते । सचैलोवाद्भिराप्लुत्यगामालभ्यविशुद्ध्यतीति**मनूक्तेः** । अत्यंतार्तस्येदमितिशूलपाणिः । **मिताक्षरायांमरीचिः**—ब्रह्मसूत्रंविनाभुंक्तेविण्मूत्रंकुरुतेतथा । गायत्र्यष्टसहस्रेणप्राणायामेनशुद्ध्य

ति । **स्मृत्यर्थसारे**—विनायज्ञोपवीतेनविण्मूत्रेपद्प्राणायामाः । मत्याभक्षपानविण्मूत्रेत्वष्टशतजपइति । **प्रयोगपारिजातेभरद्वाजः**—
मलमूत्रेत्यजेद्विप्रोविस्मृत्यैवोपवीतधृक् । उपवीतंतदुत्सृज्यदध्यादन्यन्नवंतदा । निवीतादिविस्मृत्येत्यर्थः । **स्मृत्यर्थसारे**—चांडालादिस्पृष्टश्चे
त्पुरीषादिकरोतितदात्रिरात्रमुपवासइति । **माधवीयेसंवर्तः**—कृतमूत्रपुरीषोवाभुक्तोच्छिष्टोपिवाद्विजः । श्वादेःस्पर्शेजपेद्देव्याःसहस्रंस्नानपू-
र्वकम् । **प्रयोगपारिजातेकौर्मे**—देवोद्यानेतुयःकुर्यान्मूत्रोच्चारंसकृद्द्विजः । छिंद्याच्छिश्नंतुशुद्ध्यर्थंचरेच्चांद्रायणव्रतम् । देवायतनेप्येतत् ।
विष्णुपुराणे—तिष्ठेन्नातिचिरंतत्रेति । तत्र मूत्रपुरीषोत्सर्गस्थले । **हारीतः**—लोष्ठेनप्रमृजीतशुष्ककाष्ठेनवेति । लोष्ठकाष्ठाभावेगौतमो
क्तिविरोधादित्याचारादर्शः । **भरद्वाजः**—अपकृष्यचविण्मूत्रंकाष्ठलोष्ठतृणादिना । **यत्तुगौतमः**—नपर्णलोष्ठाश्मभिर्मूत्रपुरीषेअपकर्ष
येदिति । तदशीर्णविषयं यज्ञियपर्णविषयंवा । मार्जनंवामहस्तेनवीरणाद्यैरयज्ञियैरितिस्मृत्यंतरात् । **गौतमोक्ति**रुक्तकाष्ठादिसंभवइतिचंद्रि
का । **अत्रिः**—शुद्ध्यर्थंचत्रिभिःकाष्ठैस्तृणैर्वापिनिघर्षयेत् । **आश्वलायनः**—विण्मूत्रोत्सर्जनंकुर्याद्धृतशिश्नउदङ्मुखः । **स्कांदे**—वा
मेनपाणिनाशिश्नंधृत्वोत्तिष्ठेत्सदाद्विजः । **देवलः**—आशौचान्नोत्सृजेच्छिश्नंप्रस्रावोच्चारयोस्तथा । नैतेबालस्यनियमाउदङ्मुखादयः । तं
प्रकृत्य—नतस्याचमनकल्पोविद्यतेनतस्योदङ्मुखोदिवारात्रौदक्षिणामुखइत्यादयोनियमाइति**गौतमोक्तेः** ॥ इतिश्रीमन्नारायणभट्टात्मजश्री०
लक्ष्मणभट्टकृतेआचाररत्नेमूत्रपुरीषोत्सर्गविधिः ॥ ॥

अथशौचम् ॥ **दक्षः**—शौचेयत्नःसदाकार्यःशौचमूलोद्विजःस्मृतः । शौचाचारविहीनस्यसमस्तानिष्फलाःक्रियाः । **ब्रह्मांडपुराणे**
सुनिर्णिक्तेमृदंदद्यान्मृदंतेत्वपएवच । सुनिर्णिक्तेक्षालितेपाणिपादादावितिकल्पतरुः । काष्ठादिप्रोंच्छितइत्यन्ये । **गौतमः**—गंधलेपाद्यपग
मेशौचममेध्यस्यतदद्भिःपूर्वंमृदाचेति । अपगमइतिनिमित्तसप्तमी । **स्मृत्यर्थसारे**—त्रिपर्वपूरमात्रावामृत्तिकाक्षप्रमाणिका । अक्षोऽशीति

गुंजः । परिमाणमिदंनगुदे । अर्धप्रसृतिमात्रमितिदक्षेणगुदेप्रमाणांतरोक्तेरित्याचारादर्शः । मृद्ग्रहणंग्रावासक्तमृद्धाग्रीतः । तदसंभवेन्यतो वेति । शौचंदिवोदङ्मुखोरात्रौदक्षिणामुखःकुर्यादित्युक्तम् । **चंद्रिकायांशौनकः**—लिंगशौचंपुराकार्यंगुदशौचंततःपरम् । एकातुमृत्तिका लिंगेतिस्रःसव्यकरेमृदः । करद्वयेमृद्द्वयंस्यान्मृत्प्रमाणमथोच्यते । आर्द्रामलकमात्राचलिंगशौचेतुमृत्तिका । मूत्रात्तुद्विगुणंशुक्रेमिथुनेत्रिगुणं भवेत् । शुक्रेमैथुनंविनाशुक्रोत्सर्गे । पुरीषेतु—पंचापानेमृदःक्षेप्याःकरेवामेदशस्मृताः । हस्तयोःसप्तदातव्याःपुरीषेमृत्प्रमाणकम् । अर्धप्र सृतिमात्रंस्यात्तदर्धंतुततःपरम् । ऐकैकंपादयोर्दद्याद्धस्तयोर्लिंगशौचवत् । एकैकमितिमूत्रपरमिति**कृष्णभट्टीये** । उभयपरमितियुक्तम् । **दक्षः**—अर्धप्रसृतिमात्रातुप्रथमामृत्तिकास्मृता । द्वितीयाचतृतीयाचतदर्धार्धाःप्रकीर्तिताः । लिंगेप्येवंसमाख्यातात्रिपर्वीपूर्यतेयया । **चंद्रि कायांत्वंगिराः**—प्रथमाप्रसृतिर्ज्ञेयाद्वितीयातुतदर्धिका । तृतीयामृत्तिकाज्ञेयात्रिभागकरपूरिणीति । एकालिंगइतिमूत्रशौचे । पंचापानेइति विट्शौचे । पंचापानेदशैकस्मिन्नुभयोःसप्तमृत्तिकाइति**याज्ञवल्क्योक्तेः** । **यत्तुविवस्वान्**—तिस्रोमृदोलिंगशौचेग्राह्याःसांतरमृत्तिकाः । वामेपाणौमृदःपंचतिस्रःपाण्योर्द्वयोरपीति । सांतराःकिंचिन्न्यूनाइत्यर्थः । **यच्चयमः**—द्वेलिंगेमृत्तिकेदेयेइति । यदपि**शंखः**—मेहनेमृत्तिकाः सप्तलिंगेद्वेपरिकीर्तितइति । तल्लेपभूयस्त्वेविण्मूत्रोत्सर्गशुद्ध्यर्थम् । मृद्वार्यादेयमर्थवदिति**मनूक्तेः** । गुदेपंचेति**प्रयोगपारिजातपृथ्वीचं द्रादयः** । **चंद्रिकाचारादर्शौतु**—एकालिंगेगुदेतिस्रस्तथैकत्रकरेदशेति**मनूक्तेः**गुदेतिस्रः । गुदेपंचसंख्यातु—अर्धप्रसृतिमात्रातुप्रथमामृ त्तिकाभवेत् । पूर्वपूर्वार्धमात्रास्तुचतस्रोन्याःप्रकीर्तिताइति**वृद्धवसिष्ठे**नाल्पपरिमाणोक्तेरविरुद्धा । **यत्तुशातातपः**—आर्द्रामलकमात्रास्तु

१ दशविभागाःकरमध्येचतस्रःपृष्ठेपडिति । पट्पृष्ठतइतिहारीतीयादितिमैथिलाः । २ अर्धामलकमात्रास्तुइतिपाठः ।

तद्धस्तशौचपरम् । गुदलिंगयोर्मृत्परिमाणांतरोक्तेरित्यूचतुः । **यमः**—
ग्रासाइंद्रुमतेस्मृताः । तथैवाहुतयःसर्वाःशौचार्थेयाश्चमृत्तिकाइति तद्धस्तशौचपरम् । गुदलिंगयोर्मृत्परिमाणांतरोक्तेरित्यूचतुः । **हारीतः**—दशसव्येपदृष्ठेससोभाभ्यांतिसृभिःपादौक्षाल
उभयोःसप्तदातव्याःपुनरेकागुदेतथेति पुनर्दानंसर्वपक्षेपुज्ञेयमितिचंद्रिका । **हारीतः**—दशसव्येपदृष्ठेससोभाभ्यांतिसृभिःपादौक्षाल
येदिति । पृष्ठेसव्यहस्तस्य। तिसृभिरितिलेपभूयस्त्वइत्या**चारादर्शः**।एकत्वत्रित्वयोस्तुल्यवद्विकल्पइत्यन्ये । **मिताक्षरायांशौनकः**—
एतच्छौचंगृहस्थानांद्विगुणंब्रह्मचारिणाम्। त्रिगुणंस्याद्वनस्थानांयतीनांस्याच्चतुर्गुणम् । दिवायद्विहितंशौचंतदर्धंनिशिकीर्तितम् । तदर्धमातुरे
प्रोक्तमातुरस्यार्धमध्वनि । द्वैगुण्यादिसंख्यामात्रेतदुत्तरंस्मृतिष्वभिधानादिति**टोडरानंदः** । नेदंयुक्तम् । संख्यार्धासंभवात् । अत्रमध्यामृद
र्धपरिमाणग्राह्येति**स्मृतिकौमुदीशूद्राचारशिरोमणिश्च** । आतुरेऽर्धमशक्तपरम् । शक्तस्यपूर्णमेव । दिवाशौचस्यनिश्यर्धंपथिपादोवि
धीयते । आर्तःकुर्याद्यथाशक्तिस्वस्थःकुर्याद्यथोदितमित्यादिपुराणादितिचंद्रिका । **योगीश्वरः**—स्त्रीशूद्रादेरशक्तानांबालानांचोपवीतिनाम् ।
गंधलेपक्षयकरंशौचंकुर्यान्नसंख्यया । वातादिनाशुष्केलेपेगंधनिवृत्तावपिलेपक्षयार्थलेपग्रहः । तन्निवृत्तावपिगंधानुवृत्तौतद्वारणायगंधपदम् ।
बालस्यपंचमवर्षप्रभृतिमृदाधावश्यकम् ।—बालस्यपंचमाद्वर्षाद्रक्षार्थंशौचमाचरेदितिस्मृतेः । **आदित्यपुराणे**—स्त्रीशूद्रयोरर्धमानंप्रोक्तं
शौचंमनीषिभिः । एतच्छौचंद्विजातीनामर्धंशूद्रेप्रकीर्तितमिति । तद्गृहस्थशूद्रान्यपरम् । तस्य—एतच्छौचंगृहस्थानामित्येवसिद्धेरितिकेचित् ।
तन्न । गृहस्थेशूद्रेअर्धेनैतच्छौचमित्यस्यबाधात् । अतएव—नयावदुपनीयंतेद्विजाःशूद्रास्तथांगनाः । गंधलेपक्षयकरंशौचमेषांविधीयतइति**परा**
शरस्मृतौ । स्त्रीशूद्रपदमकृतोद्वाहपरम् । अनुपनीतसाहचर्यात्**पराशरमाधवीये** । अतएवार्धसंख्यागृहस्थपरा । वस्तुतस्तुशूद्रगृहस्थप
दयोःसामान्यविशेषाभावस्तुल्यत्वाच्छूद्रगृहस्थस्यविकल्पइति सोपिव्यवस्थितः । विवाहाभावेद्वादशवर्षोत्तरंषोडशवर्षोत्तरंवामृत्संख्यानिय
मोऽन्यथानेति**कौमुदी** । एतेन स्त्रिया अर्धसंख्याचशूद्रस्यचनविधवापरा । अन्यथागंधलेपक्षयकरशौचबाधापत्तेरित्या**चारचंद्रोदयो**

क्तिःपरास्ता । **वृद्धनारदीये**—व्रतस्थानांचसर्वेषांयतिवच्छौचमिष्यते । विधवानांचराजेंद्रएवंशौचंप्रकीर्तितम् । अतोऽर्धसंख्यासधवास्त्री परेतिवयंप्रतीमः । **यत्तुदक्षः**—एकस्मिन्विंशतिर्हस्तेद्वयोर्देयाश्चतुर्दशेति । तत्पूर्वोक्तशौचेनगंधलेपानपगमेज्ञेयमितिकेचित् । ब्रह्मचार्यादिप रमितिमाधवीये । गृहस्थस्याप्यवदानसमामृत्स्यादिति**मरीच्युक्त**कालपरिमाणश्रुतेरविरोधइतिचंद्रिका । **अपरार्केदक्षः**—न्यूनाधिकंन कर्तव्यंशौचंशुद्धिमभीप्सता । प्रायश्चित्तेनयुज्येतविहितातिक्रमेकृते । इदंसंख्यामानमुभयपरमविशेषादिति**टोडरानंदः** । तदपि यावदुक्तेन गंधलेपनाशे । अनाशेत्वधिकम् । यावत्तुशौचंमन्येततावच्छौचंविधीयतइतितत्रैव**देवलोक्तेः** । तेनशौचंदृष्टार्थं संख्यानियमोऽदृष्टार्थइत्युक्त मित्या**चारादर्शः**परास्तः । यावन्नापैत्यमेध्याक्तोगंधोलेपश्चतत्कृतः । तावन्मृद्वारिचादेयंसर्वासुद्रव्यशुद्धिष्विति**मनूक्ति**विरोधात् । **चंद्रि** काप्येवम् । इदंवाक्यद्वयंदक्षोक्तिविरोधाच्चातुराश्रम्येतरपरं तत्रसंख्यादेरश्रुतेरितिप्राचः । सगंधलेपानामेवतेषांकर्मस्यादितियत्किंचिदेतत् । पुरीषाद्युत्सर्गेप्रवृत्तस्यतदभावे**सायणीयेप्रयोगपारिजातेच**वृद्ध**पराशरः**—उपविष्टस्तुविण्मूत्रंकर्तुंयश्चनविंदति । सकुर्यादर्धशौचंतुस्व लशौचस्यसर्वदा । दातव्यमुदकंतावन्मृदभावोयदाभवेत् । **बृहस्पतिः**—भुंजानस्तुविप्रस्यकदाचित्प्रस्रवेद्गुदम् । उच्छिष्टमशुचित्वंचतत्स शौचंविधीयते । पूर्वंकृत्वैवशौचंतुततःपश्चादुपस्पृशेत् । ततःकृत्वोपवासंचपंचगव्येनशुद्ध्यति । **पैठीनसिः**—मूत्रोच्चारेकृतेशौचंनस्यादं तर्जलाशये । इदंनद्यादिविषयमिति**प्रयोगपारिजाते** । असंभवइति**स्मृतिरत्नावल्याम्** । पात्रवतोवा । अपात्रस्यतु**विवस्वान्**— रत्निमात्रंजलंत्यक्त्वाकुर्याच्छौचमनुद्धृतैः । पश्चात्तच्छोधयेत्तीर्थमन्यथाह्यशुचिर्भवेत् । तीर्थंशौचस्थानम् । यस्मिन्स्थानेकृतंशौचंवारिणातद्वि शोधयेदिति**ऋष्यशृंगोक्तेः** । **पराशरः**—धर्मविद्दक्षिणंहस्तमधःशौचेनयोजयेत् । तथाचवामहस्तेननाभेरूर्ध्वंनशोधयेत् । **देवलः**— प्रकृतिस्थितिरेषाहिकारणादुभयक्रिया । कारणाद्धस्तरोगादेः । उभयक्रियावामेनाप्यूर्ध्वंदक्षिणेनाप्यधइत्यर्थः । **स्मृतिसंग्रहे**—करस्थमुद

पात्रंचेत्कुर्यान्मूत्रपुरीषयोः । तज्जलंमूत्रसदृशंसुरापानेनतत्समम् । एतदपवादमाहवृद्धपराशरः—अरण्येनिर्जलेरात्रौचौरव्यालाकुलेपथि । कुर्वन्मूत्रपुरीषेतुद्रव्यहस्तोनदुष्यति । मृदादिहस्तेधृत्वानदुष्यतीत्यर्थः । स्मृतिदीपिकायामाचारादर्शेचदेवलः—प्रथमंप्राङ्मुखः स्थित्वापादौप्रक्षालयेच्छनैः । उदङ्मुखोवादैवत्येपैतृकेदक्षिणामुखः । इत्येवंमृद्भिराजानुप्रक्षाल्यचरणौपृथक् । हस्तौवामणिबंधाच्चकुर्यादाच मनंततः । यच्चापस्तंबआह प्रत्यक्पादावसेचनमिति तत्केवलपादक्षालनपरमित्याचारादर्शः । कृष्णभट्टीये—स्वयंप्रक्षालयेत्पादौशू द्रादिर्वाकथंचन । शौचादृतेवामपादंपश्चाद्दक्षिणमेवच । शौचेप्रथमंदक्षिणं अन्यत्रवामम् । अत्रदक्षिणंपादमवनेनिजे सव्यंपादमित्या दिलिंगात्पादप्रक्षालनक्रमोज्ञेयः । क्षत्रियवैश्ययोःक्षालयितृसत्वेसव्यंवापूर्वंदक्षिणंवेत्यनियमइतिनारायणवृत्तिः । दक्षिणोपक्रमंपादौ क्षालयेदितिकात्यायनभाष्याच्चशौचादृतेवामपादमितिनिर्मूलम् ॥ ॥ निवीतंपृष्ठलंबितंकर्णस्थंवाआहस्तशौचात् । तावत्तयोरपवित्रत्वेनो पवीतसंबंधायोग्यत्वात् । अपवित्रत्वंचशौचाम्नानात् । उपवीतस्यकर्मांगत्वेनविधानान्निवीतादिनाचमनासंभवाच्च । अतएववृद्धपरा शरः—कृत्वातुशौचंप्रक्षाल्यपादौहस्तौचमृज्जलैः । निबद्धशिखकच्छस्तुद्विजआचमनंचरेत् । कृत्वोपवीतंसव्येसेवाग्यतःकायसंयतम् । शिख कच्छइत्यत्रव्युत्क्रमोबोध्यः । कच्छबंधोक्तेःपूर्वंशौचान्मुक्तकच्छत्वम् । शिखाबंधश्चदैवान्मुक्तशिखस्यशिखाबंधार्थंनतुमूत्रपुरीषोत्सर्गकालेशिखा मोचनार्थम् । आश्वलायनः—कुर्याद्द्वादशगंडूषान्पुरीषोत्सर्जनेबुधः । मूत्रोत्सर्गेतुचतुरोभोजनांतेतुषोडश । भक्ष्यभोज्यावसानेचगंडूषाष्ट कमाचरेत् । स्मृतिरत्नावल्याम्—पुरतःसर्वदेवाश्चदक्षिणेपितरस्तथा । ऋषयःपृष्ठतःसर्वेवामेगंडूषमुत्सृजेत् । स्मृतिरत्नावल्यांकृ ष्णभट्टीयेच—चतुरष्टद्विषट्र्यष्टगंडूषैःशुध्यतेक्रमात् । मूत्रेपुरीषेभुज्यंतेरेतःसंस्रवणेपिच । स्मृतिसंग्रहे—सकर्दमेतुवर्षासुप्रविश्यग्राम

---

१ वायसयुत इतिपाठ ।

संकटम्। जंघयोर्मृत्तिकास्तिस्रःपादयोर्द्विगुणंभवेत्। **विष्णुः**—नाभेरधस्तात्कायिकैर्मलैःसुराभिर्वोपहतौमृत्तोयैस्तदंगंप्रक्षाल्याचांतःशुद्ध्येत्। अन्यत्रोपहतौमृत्तोयैस्तदंगंप्रक्षाल्यस्नात्वेन्द्रियोपहतस्तूपोष्यपंचगव्येनदशनच्छदोपहतश्चेति। **मनुः**—वसाशुक्रमसृङ्मज्जामूत्रविट्कर्णविण्नखाः। श्लेष्माश्रुदूषिकास्वेदोद्वादशैतेनृणांमलाः। दूषिकानेत्रमलः॥ ॥ **अत्रशौचमाहबौधायनः**—आददीतमृदोयश्चपद्सुपूर्वेषुशुद्धये। उत्तरेषुतुषट्स्वद्भिःकेवलाभिर्विशुद्ध्यति। **मनुस्तुद्वादशस्वपिमृजलाभ्यांशुद्धिमाह**—विण्मूत्रोत्सर्गशुद्ध्यर्थंमृद्वार्यादेयमर्थवत्। दैहिकानांमलानांचशुद्धिषुद्वादशस्वपीति। **कृत्यरत्नेयमः**—मूत्रादौपादयोस्तिस्रोहस्तयोस्तिस्रएवच। मृदःपंचदशामेध्येहस्तादीनांविशेषतः। एतदात्मीयमूत्रादिस्पर्शे। परस्यशोणितस्पर्शेरेतोविण्मूत्रजेतथा। चतुर्णामपिवर्णानांद्वात्रिंशन्मृत्तिकाःस्मृताः। **शूलपाणौदेवलस्तु**—मानुषास्थिवसांविष्ठामार्तवंमूत्ररेतसी। मज्जानंशोणितंवापिपरस्ययदिसंस्पृशेत्। स्नात्वासंमृज्यलेपादीनाचम्यसशुचिर्भवेत्। तान्येवस्वानिसंस्पृश्यपूतःस्यात्परिमार्जनात्। मार्जनोत्तरमाचमनंच। **शंखः**—तिस्रस्तुमृत्तिकादेयाःकृत्वाचनखशोधनम्। नखशोधनंनखांतर्गतमलशोधनम्। एवंपादयोः। **मनुः**—अज्ञानात्प्राश्यविण्मूत्रंसुरासंसृष्टमेवच। पुनःसंस्कारमर्हंतित्रयोवर्णाद्विजातयः। रेतःप्राशनेप्येवम्। **विज्ञानेश्वरीयेप्रचेताः**—नरकेशमूत्रोच्छभक्षणेअहोरात्रमभोजनाच्छुद्धिरिति। **संवर्तः**—कृत्वामूत्रंपुरीषंवायदानैवोदकंभवेत्। स्नात्वालब्धोदकःपश्चात्सचैलस्तुविशुद्ध्यति॥ ॥ **शौचोक्तनियमातिक्रमेप्रायश्चित्तंस्मृतिरत्नावल्याम्**—गायत्र्यष्टशतंचैवप्राणायामत्रयंतथा। प्रायश्चित्तमिदंप्रोक्तंनियमातिक्रमेसति॥ इतिश्रीमन्नारायणभट्टात्मजं॰लक्ष्मणभट्टकृताचाररत्नेशौचविधिः॥

अथाचमनम्। शौचोत्तरमाचामेत्—एवंशौचंतुनिर्वर्त्यपश्चादाचमनंचरेदितिबृहन्नारदीयात्। पूर्वोक्तवृद्धपराशरोक्तेश्च। **याज्ञवल्क्यः**-अंतर्जानुशुचौदेशेउपविष्टउदङ्मुखः। प्राग्वाब्राह्मेणतीर्थेनद्विजोनित्यमुपस्पृशेत्। उपस्पृशेदाचामेत्। अत्र**विज्ञानेश्वरेण**द्विजोनशूद्रा

दिरित्युक्तेःशूद्राचमनेउपवेशनादिनियमोनेतिकेचित् । युक्तंतुब्राह्मतीर्थस्यैवद्विजेनियमः । उपवेशनादिसर्वसाधारणम् । स्थितस्याचमननिषेधात् ।
हारीतः—ऐशान्यभिमुखोभूत्वोपस्पृशेत्तुयथाविधि । **हेमाद्रौदेवलः**—उदङ्मुखोवादेवत्येपैतृकेदक्षिणामुखः । **स्मृतिरत्नावल्याम्**—
याम्यप्रत्यङ्मुखत्वेनकृतमाचमनंयदि । प्रायश्चित्तंतदाकुर्यात्स्नानमाचमनंक्रमात् ॥ ॥ **तीर्थान्याहयाज्ञवल्क्यः**—कनिष्ठादेशिन्यंगुष्ठमूलान्य
ग्रंकरस्यच । प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् । **वसिष्ठः**—अंगुल्यग्रेषुमानुषंपाणिमध्येआग्नेयंतीर्थमार्षकनिष्ठिकामूलइतितीर्थानि । ब्राह्मणस्य
दक्षिणहस्तेपंचतीर्थानीतिप्र**चेतःस्मृतेः** । दक्षिणेत्युपलक्षणम् । अंजलितर्पणेदक्षिणहस्ताभावेचवामहस्तेपितदपेक्षणात् । ब्राह्मणपदंक्षत्रिया
द्युपलक्षणम् । ब्राह्मेणतीर्थेनद्विजोनित्यमुपस्पृशेदितियाज्ञवल्क्येनद्विजपदोक्तेः।**हेमाद्रौचंद्रिकायामप्येवम्**—कायंकनिष्ठिकामूलेतीर्थमुक्तं
द्विजसत्वितिव**र्धमानपरिभाषायांशंखोक्तेश्च** । शूद्रस्यतर्पणादौपित्रादितीर्थाक्षेपाच्च । अतएव—ब्राह्मेणविप्रस्तीर्थेनेति**मनूक्तौ**विप्रपद
माचमनकर्तृमात्रोपलक्षणमित्या**चारादर्शः** । अत्रविकल्पिततीर्थस्वीकरणमाचमनाद्यप्रयोगेवेध्यंनप्रतिप्रयोगमिति**चंद्रिका** । वस्तुतस्तुएकाचम
नांतर्गतत्रिःप्राशनेप्येकमेवतीर्थम् । ब्राह्मेणनित्यमुपस्पृशेदितियाज्ञवल्क्योक्तेर्ब्राह्मंमुख्यम् । **यत्तुहेमाद्रौशंखः**—प्राजापत्येनतीर्थेनत्रिः
प्राश्नीयाज्जलंशुचिरिति । **पंचमनुः**—कायत्रैदशिकाभ्यांवानपित्र्येणकदाचनेति । तद्ब्राह्मतीर्थस्याक्षतायवरोधेज्ञेयमितिपृ**थ्वीचंद्रः** । **हारीतः**—
वामहस्तेकुशान्कृत्वासमाचामतियोद्विजः । उपस्पृष्टंभवेत्तेनरुधिरेणमलेनच । वामहस्तेकेवले । उभयत्रस्थितैर्दर्भैःसमाचामतियोद्विजः । सोमपा
नफलंतस्यभोक्तायज्ञफलंलभेदिति**गोभिलोक्तेः** ।**श्राद्धहेमाद्रौगौतमः**—वामहस्तेस्थितेदर्भेदक्षिणेनपिबेन्नतु । वस्त्राजिनोपग्रहणेनदोषः
पिबतोभवेत् । **चंद्रोदयेयमः**—तावन्नोपस्पृशेद्विद्वान्यावद्वामेननस्पृशेत् । दक्षिणंकरमितिशेषइतिपृ**थ्वीचंद्रः** । जलमिति**चंद्रिकापराकौ** ।
हस्तस्थंजलमित्या**चारादर्शः** । **आचारप्रदीपे**—दक्षिणेसंस्थितंतोयंतर्जन्यासव्यपाणिना । तत्तोयंस्पृशतेयस्तुसोमपानफलंलभेत् ।

आचारचंद्रोदयेप्येवम् । **आश्वलायनः**—ग्रंथीकृतपवित्रेणनभुंजीयान्नचाचमेत् । ग्रंथिर्ब्रह्मग्रंथिः । नब्रह्मग्रंथिनाचामेन्नदूर्वाभिःकदा चनेतिचंद्रोदयेस्मृतिसारात् । **कौशिकः**—अपवित्रकरःकश्चिद्ब्राह्मणोयद्युपस्पृशेत् । अकृतंतस्यतत्सर्वंभवत्याचमनंतथा । **याज्ञव ल्क्यः**—अद्भिस्तुप्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिःफेनबुद्बुदैः । हृत्कंठतालुगाभिस्तुयथासंख्यंद्विजातयः । शुद्ध्येरन्स्त्रीचशूद्रश्चसकृत्स्पृष्टाभिरंततः । प्र कृतिस्थाभिरफेनाभिः । अंततस्तालुनेतिविज्ञानेश्वरः । तत्समीपवर्तिनादंतेनेतिहेमाद्रिः । ओष्ठप्रांतेनेत्याचारादर्शः । माषमज्जनमात्रा हृदयंगमाभवंतीत्युशनःस्मरणादेकैकपादहान्याकंठतालुतदंतर्गतत्वमितिहेमाद्रिः । द्विजपदादनुपनीतानामपितेषामुपनीतवदाचमनमित्या चारचंद्रोदयः । तन्न । नह्यस्मिन्युज्यतेकर्मकिंचिदामौंजिबंधनात् । शूद्रेणहिसमस्तावद्यावद्वेदेनयुज्यतइतिमनूक्तेः । उपनयनात्पूर्वंशूद्र समत्वोक्तेःशूद्रवदाचमनमितियुक्तम् । **बौधायनस्तु**शूद्राणामार्कछिप्ति(?)तानामार्यवदाचमनंवैश्यवच्छौचमिति । **हारीतः**—विवर्णगंधव त्तोयंफेनिलंचविवर्जयेत् । प्रकृतिस्थाभिरित्युक्तेयत्स्वभावतएवगंधादिमत्तन्ननिषिद्धम् । **माधव्यांप्रचेताः**—अनुष्णाभिरफेनाभिःपूताभिर्वस्त्रच क्षुषा । **हेमाद्रौबौधायनः**—शब्दमकुर्वन्नपोहृदयंगमाःपिबेदितिटोडरानंदेगोभिलः । हृदयस्पृशएवापउपस्पृशेदुच्छिष्टोहैवातोन्य थाभवतीति । **दक्षः**—प्रक्षाल्यपादौहस्तौचत्रिःपिबेदंबुवीक्षितम् । **यमः**—रात्राववीक्षितेनापिशुद्धिरुक्तामनीषिभिः । उदकेनातुराणांतुयथो ष्णेनोष्णपायिनाम् । **मार्कंडेयगारुड्योः**—अंतर्जानुतथाचामेत्त्रिश्चतुर्वापिबेदपः । अत्रचतुष्ट्वस्यत्रित्वेनैच्छिकोविकल्पइतिमाधव्यांहे माद्रौच । दैवपितृकर्मविषयत्वेनव्यवस्थेत्यन्ये । त्रित्वेनचतुष्ट्याभावइतिमदनपारिजातः । **मैथिलाश्च**—त्रिरित्यर्वाङ्निषेधपरमितिम दनपारिजातः । यत्रमंत्रवदाचमनंअग्निश्चमेत्यादि तेनसहचतुष्ट्वमन्यत्रत्रिरितिहरदत्तः । **हेमाद्रौदेवलः**—अथापःप्रथमात्तीर्थाद्दक्षिणा त्रिःपिबेत्समम् । प्रथमाद्ब्राह्मात् । सममव्यवधानेनेत्यर्थइत्युक्तं । तत्र **भरद्वाजः**—आयतंपूर्वतःकृत्वागोकर्णाकृतिवत्करम् । संहतांगुलि

नातोयंगृहीत्वापाणिनाद्विजः । मुक्तांगुष्ठकनिष्ठाभ्यांशेषेणाचमनंचरेत् । माषमज्जनमात्रास्तुसंगृह्यत्रिःपिबेदपः । माषमज्जनमात्रपानंब्राह्मणमात्र
परम् । क्षत्रियादेस्तुन्यूनम् । **स्मृत्यर्थसारे**—पीतावशिष्टांबुपानेवामहस्तेनपानेपराकार्धमिति । **भविष्ये**—दक्षिणंतुकरंकृत्वागोकर्णाकृति
वत्पुनः । त्रिःपिबेद्दक्षिणेनांबुद्विरास्यंपरिमार्जयेत् । पुनर्ग्रहणात्पूर्वंगोकर्णाकृतिनाहस्तेनोदकंगृहीत्वांगुष्ठकनिष्ठिकेबहिःकृत्यपुनर्गोकर्णाकृतिंकुर्या
दितिहेमाद्रिः। **बह्वृचपरिशिष्टे**—पाणिपादमुखंप्रक्षाल्यशुचौदेशेभूमिष्ठपादःकनिष्ठांगुष्ठौविश्लिष्टौवितत्यतिस्रोंतरांगुलीःसंहतोर्ध्वाःकृत्वात्रिः
पिबेत् संहतमध्यमांगुलिभिःपाणिंप्रक्षाल्यसव्यपाणिपादौशिरश्चाभ्युक्ष्येति । **आचारादर्शे भविष्ये**—समौचचरणौकृत्वातथाबद्धशिखो
नृप । घनांगुलिकरंकृत्वाएकाग्रःसुमनाद्विजः । आचामेदितिशेषः । **याज्ञवल्क्यः**—त्रिःप्राश्यापोद्विरुन्मृज्यखान्यद्भिःसमुपस्पृशेत् ।
ग्रतिसमुदकंग्राह्यम् । अंतरापाणिमाप्लाव्यवारिणेतिशिवधर्मोत्तरात् । **शौनकः**—ताम्रपात्रस्थितैर्वापितथातोयाशयस्थितैः । कुर्वन्नाच
मनंनिम्नोनिलंखानिसमालभेत् । तदभावेतुकुर्वीतपात्रधारोदकेनच । खानि शीर्षण्यानि । खानिचोपस्पृशेच्छीर्षण्यानीतिगौतमोक्तेः । शी
र्षण्यानिततःखानिमूर्धानंचनृपालभेदिति**विष्णुपुराणा**च्चेति**हेमाद्रिः** । नाभेरूर्ध्वानीति**मिताक्षरायाम्** । **चंद्रोदयेहारीतः**—वाम
हस्तेल्पःकृत्वायःखानिसमुपस्पृशेत् । वृथैवाचमनंतस्यप्रायश्चित्तीयतेहिसः । **दक्षः**—संमृज्यांगुष्ठमूलेनद्विरुन्मृज्यात्ततोमुखम् । संहतांगुलि
भिःपूर्वमास्यमेतदुपस्पृशेत् । अंगुष्ठेनप्रदेशिन्याघ्राणंचसमुपस्पृशेत् । अंगुष्ठानामिकाभ्यांतुचक्षुःश्रोत्रेततःपरम् । अंगुष्ठमध्यमाभ्यांचक्षुषी । अंगु
ष्ठानामिकाभ्यांश्रोत्रे । कनिष्ठांगुष्ठाभ्यांनाभिंहृदयंतुतलेनवै । सर्वाभिश्चशिरःपश्चाद्बाहूचाग्रेणसंस्पृशेत् । अंगुलिभिस्तिसृभिर्मध्यमाभिः । मध्य
माभिर्मुखंपूर्वंतिसृभिःसमुपस्पृशेदिति**चंद्रिकायांयोगयाज्ञवल्क्योक्तेः** । पाठादेवक्रमेसिद्धेपश्चादितिवचनंचाह्नंतरंशिरःस्पर्शार्थम् । **शं**
खस्तु—तर्जन्यंगुष्ठयोगेनस्पृशेन्नासापुटद्वयम् । अंगुष्ठस्यानामिकयायोगेनश्रवणेस्पृशेत् । मध्यमांगुष्ठयोगेनस्पृशेन्नेत्रद्वयंततः । कनिष्ठांगुष्ठ

योगेनस्पृशेत्स्कंधद्वयंततः । नाभिंचहृदयंतद्वत्स्पृशेत्पाणितलेनतु । संस्पृशेच्चतथाशीर्षमयमाचमनेविधिः । **चंद्रोदयेपैठीनसिः**—अग्निरंगुष्ठस्तस्मात्तेनैवसर्वाणिस्पृशेदिति । **आश्वलायनः**—पाणिनापोऽभिमंत्रेणअवमृज्याथसंस्पृशेत् । विप्रस्यनेतराणांतुतन्मुखालंभनंस्मृतम् । सूर्यायदक्षिणेनेत्रेवामेसोमायवायवे । नसोर्दिग्भ्यःश्रवणयोर्वाह्वोरिंद्रायसंस्पृशेत् । पृथिव्यैपादयोर्जान्वोरंतरिक्षायगुह्यके । दिवेनाभौब्रह्मणेचविष्णवेहृदयेतथा । शिवायेतिशिरस्यंतेहस्तंप्रक्षालयेत्ततः । अंगुष्ठतर्जन्यग्राभ्यांनेत्रयोराचमंस्पृशेत् । अंगुष्ठमध्यमाभ्यांचनासाश्रवणयोस्ततः । अंगुष्ठानामिकाभ्यांचकनिष्ठाभ्यांचबाहुके । सांगुष्ठैरखिलैरेवस्थानेष्वन्येपुसंस्पृशेत् । **व्याघ्रपादः**—केशवादित्रिभिःपीत्वाचतुर्थेनमृजेत्करम् । पंचमेनचषष्ठेनद्विरोष्ठावुन्मृजेत्क्रमात् । तौसप्तमेनावमृजेदेकवारंतुमंत्रवित् । अष्टमेनतुमंत्रेणत्वभिमंत्र्यजलंशुचि । वामंसंप्रोक्षयेत्पाणिमन्यंचनवमेनच । दक्षिणंदशमेनांघ्रिंवाममेकादशेनवै । मूर्धानंद्वादशेनाथस्पृशेदूर्ध्वोष्ठपृष्ठकम् । संकर्षणायनमइत्यनेनांगुलिमूर्धनि । अंगुष्ठतर्जन्यग्राभ्यांसंस्पृष्टाभ्यांजलैःसह । नासारंध्रेवासुदेवंप्रद्युम्नाभ्यामुभेस्पृशेत् । अंगुष्ठानामिकाभ्यांचसंश्लिष्टाभ्यांजलैःसह । अनिरुद्धायनमइतिसंस्पृशेद्दक्षिणेक्षणम् । पुरुषोत्तममंत्रेणताभ्यांवामांस्पृशेद्दृशम् । तथांगुष्ठकनिष्ठाभ्यांसंश्लिष्टाभ्यांजलैःसह । अधोक्षजनृसिंहाभ्यांश्रोत्रेद्वेसंस्पृशेत्क्रमात् । नाभिमच्युतमंत्रेणताभ्यामेवस्पृशेद्बुधः । श्रीजनार्दनमंत्रेणतलेनहृदयंस्पृशेत् । उपेंद्रायेतिमूर्धानंस्पृशेत्सजलपाणिना । सर्वांगुल्यग्रभागैस्तुसमाश्लिष्टैर्जलैःसह । भुजौतुहरिकृष्णाभ्यांसंस्पृशेद्दक्षिणोत्तरौ । **प्रयोगपारिजातेभरद्वाजः**—देव्याःपादैस्त्रिभिःपीत्वाअब्लिंगैर्नवधास्पृशेत् । पुनर्व्याहृतिगायत्र्याशिरोमंत्रैर्द्विधास्पृशेत् । **स्मृत्यर्थसारे**—तदोंकारेणाचमनंयद्वाव्याहृतिभिर्भवेत् । सावित्र्याचापिकर्तव्यंयद्वाकार्यममंत्रकम् । **तैत्तिरीयश्रुतौ**—त्रिराचामेद्विःपरिमृज्यसकृदुपस्पृश्यशिरश्चक्षुपीनासिकेश्रोत्रेहृदयमालभतइति तदेतद्ब्रह्मयज्ञप्रकरणपाठात्तदंगमेवेति नपुरुषार्थाचमनेकर्मांगाचमनेवाप्रवर्तते । **हेमाद्रौबौधायनः**—त्रिःपरिमृजेद्द्विरित्येकइति । **तत्रैवकण्वः**—अथर्ववेदेतिहासपुराणानिध्यायन्ब्राह्मेणतीर्थेनोष्ठयोः

सलोमदेशमुन्मृज्यादिति । **हेमाद्रौदक्षः**—नाग्रांगुल्यानपृष्ठैर्वापरिमृज्यात्कथंचन । **आपस्तंबः**—दक्षिणेनपाणिनासव्यंप्रोक्ष्यपादौ शिरइंद्रियाण्युपस्पृशेत् । चक्षुषीनासिकांश्रोत्रेचेत्यथापउपस्पृशेदितिव्यासः । अक्षिणीनासिकेकर्णावोष्ठौचतदनंतरम् । ततःस्पृशेन्नाभिदेशंपुनरापश्चसंस्पृशेत् । **बौधायनः**—खान्यद्भिःसंस्पृश्यपादौनाभिंशिरःसव्यंपाणिमंततःप्रोक्षेदिति । **पैठीनसिः**—पादौप्रोक्ष्यसव्येपाणौशेपाअपोनिनयेदिति । अत्रदेशाचारतोव्यवस्थेतिपृथ्वीचंद्रः । चंद्रिकायांतुयथाशाखंव्यवस्थेत्युक्तम् । **शूद्राधिकारेगौतमः**—आचमनार्थेपादप्रक्षालनमेवैकइति । **ब्राह्मे**—स्त्रीशूद्रयोरनित्यांभःक्षालनाचकरौष्ठयोः । आचमनक्रियेतिशेषइतिपृथ्वीचंद्रः ॥ ॥ **अथाचमननिमित्तानि** । **यमः**—उत्तीर्योदकमाचामेदवतीर्यतथैवच । **ब्रह्मांडे**—निष्ठीवितेतथाभ्यंगेभुक्त्वाचपरिधायच । उच्छिष्टानांचसंस्पर्शेतथापादावसेचने । उच्छिष्टस्यचसंभाषादशुच्यप्रयतस्यच । सदेहेषुचसर्वेषुशिखांमुक्त्वातथैवच । विनायज्ञोपवीतेननित्यंचसमुपस्पृशेत् । जिह्वयाचैवसंस्पृश्यदंतासक्तंतथैवच । **देवलः**—भोजनेदंतलग्नानिनिर्हृत्याचमनंचरेत् । **हारीतः**—स्त्रीशूद्रोच्छिष्टाभिभाषणेमूत्रपुरीषोत्सर्गदर्शनेदेवतामभिगंतुमाचामेदिति । जपादौस्त्रीशूद्रभाषणेइत्युक्तं**माधवीयेस्मृत्यर्थसारे**च**प्रजापतिः**—उपक्रमेविशिष्टस्यकर्मणःप्रयतोपिसन् । कृत्वाचपितृकर्माणिसकृदाचम्यशुध्यति । **चंद्रिकायांहारीतः**—सुषुप्सुराचामेदिति । **आपस्तंबः**—स्वप्नेक्षवथौसिंघाणिकालंभेलोहितस्यकेशस्यवसानामग्नेर्गवांब्राह्मणस्यस्त्रियाश्चालंभेनीवींपरिधायउपस्पृशेदिति । सिंघाणिकानासामलः । केशस्यभूमिगतशिरोगतस्यचेति **प्रयोगपारिजातः** । च्युतकेशनखस्पर्शेइति**स्मृत्यर्थसारे** । अग्न्यादिस्पर्शेआचमनंनिमित्तंविनास्पर्शेइतिपृथ्वीचंद्रः । ब्राह्मणस्पर्शेआचमनमग्निगोस्पर्शेवस्त्रायश्चित्तत्वेनविहितेइति**मदनरत्ने** । ब्राह्मणस्योच्छिष्टस्येति**प्रयोगपारिजातः** । नीवीअधोवासोग्रंथिरितिचंद्रिका ।

---

१ चक्षुषीनासिकाश्रोत्रेचोष्ठौचेतिपाठः ।

मार्कंडेयपुराणे—देवार्चनादिकार्याणितथागुर्वभिवादनम् । कुर्वीतसम्यगाचम्यतद्वदेवभुजिक्रियाम् । **बृहस्पतिस्मृतौकर्मप्रदीपेच**—पितृमंत्रानुचरणेआत्मालंभेक्षणे तथा । अधोवायुसमुत्सर्गेआक्रंदेक्रोधसंभवे । मार्जारमूषिकास्पर्शेप्रहासेनृतभाषणे । निमित्तेष्वेपुसर्वेषुकर्मकुर्वन्नपः स्पृशेत् । आलंभेविहितेहृदयस्पर्शइतिकल्पतरुः । आत्मस्तुतावितिवर्धमानः । स्पृशेदितिस्पर्शमात्रमितिस्मृतिरत्नावलिः । आचामेदितिवर्धमानः । मार्जारकर्तृकेस्पर्शेआचमनंस्वयंकृतेस्नानमित्याचारचंद्रोदयः । वनमार्जारस्पर्शेस्नानम् । अभोज्यसूतिकापंढमार्जाराखूंश्च कुक्कुटान् । संस्पृश्यशुद्ध्यतिस्नानादुदक्याग्रामसूकरावितिवचनादितिशूलपाणिः । केचित्तुमार्जारस्पर्शःपुच्छान्यदेशपरः । कर्मकालेअबुद्धिपूर्वस्पर्शविपयोवा । पुच्छेविडालकंस्पृष्ट्वास्नात्वाविप्रोविशुद्ध्यति । भोजनेकर्मकालेचविधिरेपउदाहृतइतितत्रैवबुद्धिपूर्वेस्नानविधानादन्यदाशुचिरेव । मार्जारश्चैवदर्वीचमारुतश्चसदाशुचिरितिमनूक्तेरित्याहुः । **याज्ञवल्क्यः**—रौद्रपित्र्यासुरान्मंत्रांस्तथाचैवाभिचारकान् । व्याहृत्यालभ्यचात्मानमपःस्पृष्ट्वान्यदाचरेत् । अपःस्पृष्ट्वान्यदाचरेदित्युक्तेर्यत्ररौद्रादिपाठोत्तरंकर्मनोक्तंतत्रनोदकस्पर्शः । **संग्रहे**—श्राद्धारंभेऽवसानेचपादशौचार्चनांतयोः । विकिरेपिंडदानेचकुर्यादाचमनंकृती । तत्रप्रथममेवद्विःशेषाणितुसकृत्सकृत् । **चंद्रिकायांकौर्मे**—उच्छिष्टंपुरुषंदृष्ट्वाऽभोज्यंचापितथाविधम् । आचामेदश्रुपातेचलोहितस्यतथैवच । **शातातपः**—आचामेच्चर्वणेनित्यंमुक्त्वातांबूलचर्वणम् । ओष्ठौविलोमकौस्पृष्ट्वावासोविपरिधायच । चर्वणेआदावंतेच । अनाचम्यभक्षणेऽष्टशतजपोभोजनेतूपवासइतिस्मृत्यर्थसारात् । **अपरार्के**—प्राणस्यायमनंकृत्वाआचामेत्प्रयतोपिसन् । **मनुः**—वेदमध्येष्यमाणश्चाप्यन्नमश्नंश्चसर्वदा । आचामेदितिसंबंधः । **विष्णुः**—पंचनखास्थिनिःस्नेहंस्पृष्ट्वाचामेचंडालम्लेच्छसंभाषेचेति । **पाराशरे**—श्वपाकंवापिचंडालंविप्रःसंभाषतेयदि । द्विजसंभाषणंकुर्यात्सावित्रींतुसकृज्जपेत् । उच्छिष्टैःसहसंभाषेत्रिरात्रेणविशुद्ध्यपि । द्विजोनूचानइतिमाधवः । **चंद्रिकायांपाद्मे**—चंडालादीन्जपेहामेदृष्ट्वाचामेद्द्विजोत्तमः ।

यत्तुस्मृत्यर्थसारे—अंत्यसंभाषणेकर्मकुर्वन्नाचामेदित्युक्तंतच्चिंत्यम् ।—तूष्णीमासीतचजपंश्चंडालपतितादिकान् । दृष्ट्वातान्वार्युपस्पृश्याभाष्यस्ना त्वानिशुद्ध्यतीतिचंद्रोदयेवर्धमानपरिभाषायां **योगयाज्ञवल्क्योक्तेः** ।—चंडालपतितौदृष्ट्वानरःपश्येतभास्करम् । स्नातस्त्वेतौसमा लोक्यसचैलंस्नानमाचरेदितिचंद्रिकायांव्यासोक्तेश्च । **माधवीये**—चंडालैकपथंगत्वागायत्रीस्मरणाच्छुचिः । **यत्तुव्याघ्रपादः**— चंडालपतितंचैवदूरतःपरिवर्जयेत् । गोवालव्यजनादर्वाक्सवासाजलमाविशेदिति । तत्संकटपरम् । **अतएवबृहस्पतिः**—युगंचद्वियुगंचैव त्रियुगंचचतुर्युगम् । चंडालसूतिकोदक्यापतितानामधःक्रमात् । **अंगिराः**—श्वादीन्स्पृष्ट्वापिवाचामेत्कर्णंवादक्षिणंस्पृशेत् । नाभेरधःस्पर्शएतत् ।—नाभेरूर्ध्वंकरौमुक्त्वाशुनायद्युपहन्यते । तत्रस्नानमधस्ताच्चेत्प्रक्षाल्याचम्यशुद्ध्यतीतितेनैवोक्तेः । **चंद्रिकायांशातातपः**—चर्मकारजकाश्चैवव्याधव्यालोपजीविनौ । निर्णेजकःसौनिकश्चनटःशैलूषकस्तथा ।मुखेभगस्तथाश्वाचवनिताःसर्ववर्णगाः । चक्रीध्वजीवध्यजीवीग्राम्यकुक्कुटसूकरौ । एतैर्यदंगस्पृष्टंस्याच्छिरोवर्जंद्विजातिषु । तोयेनक्षालनंकृत्वाआचांतःप्रयतोमतः । रजकोवस्त्रादिरागकर्ता । **आचारादर्शेसंवर्तः**—चर्मारंरजकंवैणंधीवरंनटमेवच । एतान्स्पृष्ट्वानरोमोहादाचामेत्प्रयतोपिसन् । इदंशिरोहीनांगस्पर्शे । शिरःस्पर्शेस्नानंवक्ष्यते । **शांखायनः**—क्षुतेनिष्ठीवितेचैववदतोच्छिष्टेतथानृते । पतितानांचसंभाषेदक्षिणंश्रवणंस्पृशेत् । आदित्यावसवोरुद्रावायुरग्निश्चधर्मराट् । विप्रस्यदक्षिणेकर्णेसर्वेतिष्ठंतिसर्वदा । विप्रोक्तेःक्षत्रियादीनांदक्षिणकर्णस्पर्शोन । विप्रपदमाचमनकर्तृमात्रोपलक्षणमित्याचारचंद्रोदयः । तन्न । उपलक्षणत्वेमानाभावात् । इदंचाचमनासंभवे । तथाचहरनाथीयेमार्कंडेये—कुर्यादाचमनस्पर्शंगोपृष्ठस्यार्कदर्शनम् । कुर्वीतालंभनंवापि

१ रजकश्चर्मकश्चैवेतिपाठः ।

दक्षिणश्रवणस्यच । यथाविभवतोह्येतत्पूर्वाभावेपरंपरम् । **विज्ञानेश्वरादावप्येवम्** । **टोडरानंदेपराशरः**—गंगाचदक्षिणेश्रोत्रेऽना मिकायांहुताशनः । उभयोःस्पर्शनेचैवतत्क्षणादेवशुद्ध्यतीति । **बौधानयः**—नीवींविस्रंसपरिवायापउपस्पृशेदार्द्रंतृणंगोमयंभूमिंगामोपधीं वेति ॥ ॥ **अथद्विराचमननिमित्तानि** । **याज्ञवल्क्यः**—स्नात्वापीत्वाक्षुतेसुप्तेभुक्त्वारथ्योपसर्पणे । आचांतःपुनराचामेद्वासो विपरिधायच । वस्त्रपरिधानेसकृद्द्विराचमनयोर्विकल्पइतिकेचित् । पूर्ववासःपरित्यज्यान्यवासःपरिधानेद्विराचमनम् । तस्यैवान्यथापरिधानेस कृदाचमनमितिटो**डरानंदः** । कर्माधिकारार्थंद्विरन्यत्रसकृदित्यन्ये । **कौर्मे**—रेतोमूत्रपुरीपाणामुत्सर्गेऽशुचिभाषणे । संध्ययोरुभयोस्तद्वदा चांतोप्याचमेत्पुनः । मूत्रपुरीपयोर्द्विराचमनंकर्माधिकारार्थं । **हारीतेन**तत्रसकृदाचमनविधेर्व्यवस्थासंभवेऽष्टदोपदुष्टविकल्पयोगात् । **ब्रा ह्मे**—होमेभोजनकालेचसंध्ययोरुभयोरपि । आचांतःपुनराचामेज्जपहोमार्चनेषुच । उभयोरित्युपलक्षणम् । संध्यात्रयांबुपानेपुपूर्वपश्चाद्विरा चमेदितिस्मृत्यर्थसारात् । संध्यात्रयेंऽबुपानेचेत्यर्थः । **सायणीयेनंदसूरिः**—भूम्युपवीतविन्यासेसस्नेहौपधभक्षणे । पैतृकेकर्मणिस्नेहभ क्षणेताद्ययोःसकृत् । **बौधायनः**—हविर्भक्षणकालेचतद्विराचमनंस्मृतम् । **कौर्मे**—प्रक्षाल्यपाणिपादौचभुंजानोद्विरुपस्पृशेत् । ष्ठीवित्वांदा वनारंभेकासश्वासागमेतथा । चत्वरंवाश्मशानंवासमागम्यद्विजोत्तमः । **स्मृत्यर्थसारे**—रोदनेपीत्वावलीढेभुक्त्वाचाम्यंगेद्विराचामेदिति । द्विराचमनेंऽगभूतंपाणिपादक्षालनंसकृत् । दृष्टोपकारस्यैकत्वात् । आस्यस्पर्शादित्वदृष्टभेदादावर्तते । तत्रत्रिराचम्यांगान्युपस्पृश्यपुनःसांगाच मनक्रियेत्येवं दाक्षायणयज्ञेदर्शपूर्णमासावृत्तिवदित्याचारादर्शः ॥ ॥ **अथाचमनापवादःकालतः** । **हेमाद्रौपैठीनसिः**— अपेयंहिसदातोयंरात्रौमध्यमयामयोः । स्नानंचैवनकर्तव्यंतथैवाचमनक्रिया । **तत्रैवविश्वामित्रः**—महानिशातुविज्ञेयामध्यस्थंप्रहरद्वयम् ।

१ विसृज्येतिपाठः । २ त्वाध्ययनारंभेइतिपाठः ।

तस्यास्नानंकुर्वीतकाम्यमाचमनंतथा । तत्रैवषट्त्रिंशन्मते—मूत्रोच्चारेमहारात्रौकुर्यान्नाचमनंतुयः । प्रायश्चित्तीयतेविप्र प्राजापत्याधम र्हति ॥ ॥ महानिशाद्वेधा । तत्राद्यामाहमार्कंडेयः—महानिशाद्वेघटिकेरात्रौमध्यमयामयोः । द्वितीयस्यांत्यातृतीयस्याद्येत्यर्थः । द्वि तीयातुविश्वामित्रोक्ता । व्रत्यतःस्मृत्यर्थसारे—अस्निग्धऔषधेजग्धेस्निग्धेबुद्धेसलेपने । नाचामेद्भोजनेवृत्तेशुद्ध्यर्थंक्रमुकादिषु । अन्येषुचा मभक्ष्येषुसंसारेषुसुगंधिषु । तांबूलेक्रमुकेहोमेभुक्तस्नेहानुलेपने । इक्षुदंडेतिलेमूलपत्रपुष्पफलेषुच । तथात्वक्तृणकाष्ठेषुनाचामेदाम्रभक्षणे । म धुपर्केचसोमेचप्राणाहुतिषुचाप्सुच । आस्यहोमेषुसर्वेषुनोच्छिष्टोभवतिद्विज. । क्रमुकादिष्वित्यनादिशब्दात्तांबूलादीनि । पुनरग्रेतांबूलक्रमुक योर्ग्रहणादन्नपूर्वाचमननिषेध. । अतएवशुद्ध्यर्थमित्युक्तम् । प्राणाहुतिष्वितितासामन्त्रसाध्यत्वादुच्छिष्टस्यचमन्त्रपाठासंभवादाचमनेप्राप्तेतन्नि षेधः । तेनत्रिपयसस्मीयम् । तेनभोजनेअमृतोपस्तरणमसीत्येतदुत्तरनाचमनम् । अतएवाप्स्वितिप्राणाहुतिसाहचर्यादमृतापिधानमसीतिपीतां प्पर । अन्यथोच्छिष्टस्यमन्त्रपाठासंभवात् । तेनतस्मिन्नप्यानेकर्तव्येनोच्छिष्टत्वमित्युक्तंश्राद्धहेमाद्रौ । नचैवंपुरीषाद्युत्सर्गोत्तरमाचमनेकर्त व्येतत्राधिकारसिद्ध्यर्थमाचमनांतरापत्ति. । आरभणीयान्यायेनोपपत्ते । यथादर्शपूर्णमासागारभणीयातिदेशादारभणीयायाप्राप्तानवस्थाप्रस गात्स्वात्मनिस्वातिदेशासंभवाच्चनतथेहापि । नचैवमाचमनेसकृज्जलपानोत्तरमाचमनापत्ति । पुनर्जलपानस्यगायत्र्यादिमन्त्रसाध्यत्वादुच्छिष्टस्य तदसंभवादितियुक्तम् । अनवस्थापत्तेर्दत्तोत्तरत्वात् । हेमाद्रावेवसममव्यवधानेनेत्युक्तेश्च । कृष्णभट्टीये—अनाचांत पिवेद्यस्तुपीत्वाना चामयेद्यदि । गायत्र्यष्टशतंजप्त्वाप्राणायामेनशुद्ध्यति ॥ ॥ आचमनापवादआचारसारे—अपोजग्ध्वौषधंजग्ध्वाकृत्वातांबूलचर्वण म् । सौगंधिकानिसर्वाणिनाचमेतविचक्षण. । अपोजग्ध्वेत्यमृतापिधानमसीतिमन्त्रे । पीत्वायोऽप्येष्यमाणश्चआचामेत्प्रयतोपिसन्निति मनूक्तेरिति

१ समारंभेषुसर्वेष्वितिपाठ । २ पीतात्परमितिपाठ ।

कल्पतरुः । अप्सूच्छिष्टतानिषेधात्पीत्वापइतिनैमित्तिकमाचमनमित्याचारादर्शः । **विश्वादर्शेआपस्तंबः**—संध्यार्थेभोजनार्थेवापितृदेवप्रयोजने । शूद्राहृतेननाचामेज्जपादिहवनेषुच । **संवर्तः**—शूद्राशुच्येकहस्तैश्चदत्ताभिर्नकदाचन । शूद्राहृतजलनिषेधःसर्वकर्मसुज्ञेयः । **स्मृत्यर्थसारे**—नपादप्रक्षालनशेषेणनाचमनशेषेणनाम्युदकशेषेणकर्माणिकुर्यात् । यदिकुर्याद्भूमौजलंस्रावयित्वातत्रांबुपात्रंस्थापयित्वोद्धृत्यकुर्यादिति । **आपस्तंबः**—नवर्षधारयाचामेन्नप्रदरोदकेनाकारणादिति । प्रदरःस्वयंभिन्नोभूभागः । **वसिष्ठः**—प्रदरादपिगोतृप्तेराचामेतेति । नेदंकलौ । गोतृप्तिशिष्टेपयसिशिष्टैराचमनक्रियेतिमाधवीयेकलिवर्ज्येषुपाठात् । **स्मृतिसारे**—एलालवंगकर्पूरगंधाद्यैर्वासितैर्जलैः । नाचामेदद्भिरुष्णाभिस्तथाशौचावशेषितैः । **चंद्रोदयेसंग्रहे**—पात्रावशिष्टंयच्छौचेपाणिपादावनेजने । भूमौतदंबुनिःस्राव्यशेषेणाचमनंचरेत् । **चंद्रिकायांविष्णुस्मृतावप्येवम्** । **देवजानीये**—शौचशेषंपादशेषंपीतशेषंतथैवच । अपेयंतद्विजानीयात्पर्युक्षणकृतिंविना । **स्मृत्यर्थसारे**—पादशौचशिखाकच्छबंधधौतोपवीतकम् । विनाचांतोऽशुचिर्नित्यंबद्धेकंठेशिरस्यपि । **प्रयोगपारिजातेभृगुः**—आच्छन्नदक्षिणांसस्तुनाचामेद्धिकदाचन । अकृत्वापादशौचंचतिष्ठन्मुक्तशिखोपिवा । विनायज्ञोपवीतेनआचांतोप्यशुचिर्भवेत् । तिष्ठन्नितिजलस्थेतरपरम् । जानोरूर्ध्वंजलेतिष्ठन्नाचांतःशुचितामियात् । अधस्ताच्छतकृत्वोपिसमाचांतोनशुद्ध्यतीतिविष्णूक्तेः । अधस्ताज्जान्वोः । **चंद्रिकायांविष्णुः**—नस्पृशन्नहसन्जल्पन्नश्चचांडालदर्शने । आचामेदितिशेषः । **तत्रैवप्रचेताः**—नासमपादआचामेदिति । **स्मृत्यर्थसारे**—उपविष्टःसमाचामेज्जानुमात्रादधोजले । तथा—सोपानत्कोधृतोष्णीपःपर्यंकासनयानगः । दुर्देशेप्रपदश्चैवनाचामन्शुद्धिमाप्नुयात् । आचांतःकर्मशुद्धःस्यात्तांबूलौषधिजग्धिकृत् । **नागदेवाह्निकेयमः**—मधुपर्केभोजनांतेसंध्यादौनित्यकर्मणि । आसनस्थोपिचाचामेदन्यत्रकुक्कुटासनः । **स्मृत्यर्थसारे**—नयज्ञोपवीतमुत्तरीयंचान्यथाकृत्वाचामेत् सम्यग्धृत्वापुनराचामेत् ॥ ॥ यज्ञोपवीतेनष्टेअन्यत्सूत्रंवस्त्रंचोपवीयाचामेत् । **हारीतः**—नजले

। व्यासः—
शुष्कवस्त्रेणस्थलेचैवार्द्रवाससा । तर्पणाचमनंजप्यंमार्जनादिकमाचरेत् । **पैठीनसिः**—अंतरेकंवहिरेकंकृत्वापादमाचमेदिति । **व्यासः**—
शिरःप्रावृत्यकंठंचमुक्तकच्छशिखोपिवा । अकृत्वापादयोःशौचमाचांतोप्यशुचिर्भवेत् । **गौतमः**—नमुख्याविप्रुषउच्छिष्टंकुर्वंतिनचेदंगेनिपतं
तीति । अंगस्पर्शे**आपस्तंबः**—यआस्याद्बिंदवःपतंतउपलभ्यंतेतेष्वाचामेत् । **गौतमः**—मंत्रब्राह्मणमुच्चारयतोबिंदवःशरीरउपलभ्यंतेनते
ष्वाचमनमिति । **मनुः**—स्पृशंतिबिंदवःपादौयस्याचामयतःपरान् । तेपार्थिवैःसमाज्ञेयानतैरप्रयतोभवेत् । अत्रपादग्रहणाज्जंघादिस्पर्शेदोष
इतिमेधातिथिः । तन्न । प्रयांत्याचमतोयाश्चशरीरेविप्रुषोनृणाम् । उच्छिष्टदोषोनास्त्यत्रभूमितुल्यास्तुतेस्मृताइति**माधवीयेयमोक्तौ**
शरीरग्रहणात् । अतःपादावितिप्रायिकम् । तेनांगांतरस्पर्शेपिनदोषइति**सर्वज्ञनारायणः** । **माधवीये**प्येवं । **आपस्तंबः**—
नश्मश्रुभिरुच्छिष्टोभवतियावन्नहस्तेनोपस्पृशतीति । मुखगतैरित्यर्थः । **याज्ञवल्क्यः**—मुखजाविप्रुषोमेध्यास्तथाचमनबिंदवः इति ।
शंखः—दंतवद्दंतलग्नेपुरसवर्जमन्यत्रजिह्वाभिमर्शनादिति । **गौतमस्तु**प्राक्च्युतेरेकेइत्याह । च्युतेतुशंखः—च्युतेष्वास्रावबद्विद्यान्निगिरन्नेव
तच्छुचिः । मुखोदकमास्रावः । **शातातपः**—दंतलग्नेमूलफलेभुक्तस्नेहेतथैवच । तांबूलेचेक्षुदंडेचनोच्छिष्टोभवतिद्विजः । **स्मृत्यंतरे**—
अलाबुताम्रपात्रस्थंकरकस्थंचयत्पयः । आचम्यस्वयमादायशुद्धोभवतिनान्यथा । स्वयंगृहीत्वाचाचामेन्नपरःप्रयच्छेदित्यर्थः । अलब्वादिपात्रं
यतिपरम् । यतिपात्राणिमृद्वेणुदार्वलाबुमयानिचेति**याज्ञवल्क्योक्तेः** । अतैजसानिपात्राणितस्यस्युर्निर्व्रणानिचेति**मनूक्तेश्च** । अलाबुदारु
जंवापिवैणवंमृन्मयंतथा । एतानियतिपात्राणिगृहस्थोनसमाचरेदिति**पंचायतनसारेव्यासोक्तेश्च** । तत्रैव**संवर्तः**—सौवर्णराजतताम्रं
गुल्यंपात्रंप्रकीर्तितम् । तदभावेस्मृतंपात्रंस्रवतेयन्नधारितम् । **कृष्णभट्टीयेमरीचिः**—कांस्येनायसपात्रेणत्रपुसीसकपित्तलैः । आचांतःश
तकृत्वोपिनकदाचनशुद्ध्यति । **यत्तुस्मृत्यर्थसारे**—सौवर्णरौप्यपात्रैश्चवेणुबिल्वाश्मचर्मभिः । अलाबुदारुपात्रैश्चनारिकेलैःकपित्थकैः । तृ

णैःकाष्ठैर्जलाधारैरन्यांतरितमृन्मयैः । वामेनोद्धृत्यवाचामेदन्यदातुरसंभवेइति । तन्मृन्मयमात्रपरम् । तस्यैवसंनिहितत्वात् । तत्राप्यन्यदातुरसंभवेवामेनसंदंशादिनोद्धृतैर्मृन्मयैरित्यर्थः । अतएवाग्रेस्मृत्यर्थसारे—तत्रमृन्मयपात्रस्थंजलंनैवोपहन्यतइत्युक्तमितिकेचित् । अन्येतुवामेनपात्रमुद्धृत्यनपिबेद्दक्षिणेनत्वित्युपक्रम्य सौवर्णरौप्यपात्रैश्चेत्याद्युक्तेर्यदिस्वहस्तेनाचामेत्तदैतैरेवेतिपरिगणनबलान्नियमेननान्यैरित्यर्थात्पित्तलकांस्यादिभिर्वामोद्धृतैर्नाचामेदित्याहुः । प्रयोगपारिजातसंग्रहे—करकालाबुपात्रेणताम्रचर्मपुटेनच । गृहीत्वास्वयमाचामेद्भूमिलग्नेननान्यथा । अत्रभूमिलग्नत्वेमूलंचिंत्यम् । वामेनोद्धृत्येतिस्मृत्यर्थसारविरोधात् । माधवीयेस्मृत्यंतरे—करपत्रेपुयत्तोयंयत्तोयंताम्रभाजने । सौवर्णेराजतेचैवनैवाशुद्धंतुतत्स्मृतम् । अपरार्केस्मृत्यंतरे—ताम्राश्मनालिकेराब्जवेणुकालाबुचर्मभिः । स्वहस्तेनापिचाचामेत्सर्वदाशुचिरेवसः । नकेवलमन्यदत्तेनेतितत्रैव ॥ इतिश्रीमन्नारायण०लक्ष्मणभट्टकृतावाचाररत्नेआचमनम् ॥

अथदंतधावनम् ॥ **अत्रिः**—मुखेपर्युषितेनित्यंभवत्यप्रयतोनरः । अथार्द्रकाष्ठंशुष्कंवाभक्षयेद्दंतधावनम् । तस्याधंतयोराचामेत् । **आग्नेये**—शौचंकृत्वामृदाचम्यभक्षयेद्दंतधावनमित्युक्तेः । प्रक्षाल्यभंक्त्वातुशुचौदेशेत्यक्त्वातदाचमेदितिगारुडाच्च । **आचारादर्शे विष्णुः**—प्रातर्भुक्त्वाचयतवाग्भक्षयेद्दंतधावनम् । भुक्त्वेतियतिपरमितिहलायुधः । **विष्णुः**—कंटकिक्षीरिवृक्षोत्थंद्वादशांगुलमव्रणम् । कनिष्ठांगुलिवत्स्थूलंपर्वार्धकृतकूर्चकम् । दंतधावनमुद्दिष्टंजिह्वोल्लेखनिकातथा । द्वादशांगुलकंविप्रेकाष्ठमाहुर्मनीषिणः । क्षत्रविट्शूद्रजातीनांनवषट्चतुरंगुलम् । **स्मृत्यर्थसारेतु**—तिक्तकषायकटुसुगंधिकंटकिक्षीर्यव्रणमृजुकीटाद्यदूषितंद्वादशांगुलंविप्रे क्षत्रादिष्वंगुलिह्रासइत्युक्तम् । **शंखः**—कुमाराणांचनारीणांकर्तव्यंचतुरंगुलम् । **अथतत्काष्ठानि मदीयाःश्लोकाः**—आम्राम्रातकसर्जवेणुबृहतीश्रीपर्णिपुन्नागकान् चंपावैकदरंशिरीषखदिरापामार्गनिंबार्जुनान् । नारिंगंबदरीप्रियंगुकुटजान्धात्रीतमालंतथाकंकोलंत्वरिमर्दलोध्रमधुकान्राजादनंपर्णकम् । जात्याट

रूपावतिमुक्तजंबूप्लक्षान्कषायंकटुकटकंच । गृह्णीतशुद्ध्यैदंतानामन्यांस्तत्रविवर्जयेत् । आम्रातकआंबाडाइतिप्रसिद्धः । सजीरालइतिन
सिद्धः । राजादनंचारोली । कदरःश्वेतसारःखदिरः । खदिरोरक्तसारः । अतिमुक्तजंमोगरावेलीइतिमध्यदेशे । मधूकोज्येष्ठीमधुः ।
संग्रहे—अपामार्गेधृतिर्मेधाप्रज्ञाशक्तिर्वपुःशुचिः । **अंगिराः**—प्रक्षाल्यभंक्त्वातजह्याच्छुचौदेशेसमाहितः । **जातूकर्ण्यः**—ईशान्य
भिमुखःकुर्याद्वाग्यतोदतधावनम् । **कृत्यरत्नेगर्गः**—प्राङ्मुखस्यधृतिःसौख्यंशरीरारोग्यमेवच । दक्षिणेनतथाकार्यंपश्चिमेनपराजयः ।
उत्तरेणगवांनाशःस्त्रीणांप्रेष्यजनस्यच ॥ ॥ **अथनिषिद्धानि** । **मदीयाःश्लोकाः**—श्लेष्मातकःपिप्पलितिंदुकौपारिजातरिष्टाक्रमुकेंगु
दीच । कार्पासभव्यौशणपारिभद्रौकुशेष्टकेवैवकुलश्चशुष्कम् । शालमल्यक्षौशिग्रुमोचानखानिकाशोलोष्ठसैंधवंचांगुलिश्च । मुक्त्वांगुष्ठानामिके
शिंशपायामृत्स्नापर्णांगारपाषाणतार्णम् । कुंभोविभीतकधवौसिकताश्मल्योनिर्गुंडिगुग्गुलपटौकनकश्चकच्छूः । नंदास्वष्टमिरंध्रयोर्व्रतदिनेदर्शेर
वौभूमिजेश्राद्धेजन्मदिनेचतुर्दशियुगेक्रांतौव्यतीपातके । द्वादश्यांनिजजन्मभेपरतरेतत्पूर्वभेपौर्णमास्यांमांगल्यदिनोपवासदिनयोश्छायासुतेवा
भृगौ । प्रतीचीमुखोदक्षिणाशामुखोवाद्विजानांविशुद्धिंनकुर्यादमीभिः । अत्रमूलपृथ्वीचंद्रादिपुसप्तम् । पारिभद्रोनिंबतरुरित्यमरः । रक्त
मदारइतिहेमाद्रिः । **यत्तुश्राद्धकाशिकायांस्मृतिः**—शणशाकंमृतंमांसंकरेणमथितंदधि । अंगुल्यादंतसंघर्षस्तुल्यंगोमांसभक्षणैरिति
तदंगुष्ठानामिकान्यपरम् । इष्टकालोष्ठपाषाणैरितरांगुलिभिस्तथा । मुक्त्वात्वनामिकांगुष्ठौनकुर्याद्दंतधावनमिति**चंद्रिकायांवृद्धयाज्ञव
ल्क्योक्तेः** । **वाराहे**—अज्ञातपूर्वाणिनदंतकाष्ठान्यधान्नपत्रैश्चसमन्वितानि । नयुग्मपत्राणिनपाटितानिनचार्द्रशुष्काणिविनात्वचाच । **आ
श्वलायनः**—दीक्षितोब्रह्मचारीचयतिश्चविधवांगना । नित्यमधाद्दंतकाष्ठममायांतुविवर्जयेत् ॥ ॥ **ब्रह्मचारिणंप्रकृत्यकौर्मे**—नाद
शैचैववीक्षेतनाचरेद्दंतधावनम् । अतोब्रह्मचारिणोविकल्पइतिकेचित् । वस्तुतस्तुपूर्ववाक्येब्रह्मचारिपदंनैष्ठिकपरं यतिसाहचर्यादितियुक्तम् ।

स्मृतिमंजर्यां—रजस्वलाचतुर्थेह्निसूतिकादशमेहनि । स्नानात्पूर्वंबंधमोक्षेर्निबंध्वपिचरेदिति । बंधोनिगडः ॥ ॥ **अथविहितनिषिद्धा
नि**—खर्जूरपीलुवटबिल्वकदंबबंधूकाश्वत्थकिंशुकमधूकशमीचजातिम् । अर्ककरंजकुटजावथतिंतिणीचनिर्गुंड्युदुंबरविशोककको विदारान् ।
विद्वानेतान्सदानिधात्प्रतिषिद्धविधित्सितान् । अत्रदंतधावनकरणत्वेनसामान्यप्राप्तौविशेषविधिनाशेषनिषेधेसतिपुनर्निषेधःप्रतिनिधित्वेनग्रहणं
नेत्यर्थकोमाषनिषेधवदित्या**चारचंद्रोदयः** । विहितनिषिद्धेषुविकल्पइतिकश्चित् । तन्न । व्यवस्थासंभवेविकल्पायोगात् । वयंतुविहितग्रहणेन
तदन्यनिषेधेसिद्धेपुनस्तद्ग्रहणंविहितालाभेनिषिद्धान्यग्रहार्थंविहितनिषिद्धान्यालाभेविहितनिषिद्धग्रहार्थंतद्गणनमितिब्रूमः । **नारदः**—आस
नेशयनेयानेपादुकादंतधावने । पलाशाश्वत्थकौवर्ज्यौसर्वेकुत्सितकर्मसु । **धर्मसारे**—स्त्रीसंगखादनंपानंस्वाध्यायंक्षुरकर्मच । नकुर्याद्दंतसं
घर्षंतैलेशिरसिसंस्थिते । **यमः**—चतुर्दश्यष्टमीदर्शपूर्णिमासंक्रमेरवौ । एषुस्त्रीतैलमांसानिदंतकाष्ठंचवर्जयेत् । **भविष्ये**—दशम्यांदंतकाष्ठं
नजिह्वांलेखयतेयदा । एकादशीविधानायनिराशःस्याधमस्तदा । **वृद्धमनुः**—गतेदेशांतरेपत्यौगंधमाल्यांजनादिच । दंतकाष्ठंचतांबूलंवर्जये
द्वनितासती । **प्रयोगपारिजातेदक्षः**—अंजनाभ्यंजनेस्नानंप्रवासंदंतधावनम् । नकुर्यात्सार्तवानारीग्रहाणामीक्षणंतथा । **संवर्तः**—रवौ
विवाहआशौचेवर्जयेद्दंतधावनम् । **मरीचिः**—नाद्यादजीर्णवमथुश्वासकासज्वरार्दितः । **गोभिलः**—श्राद्धेयज्ञेथनियमेनभक्ष्यंप्रोदितेरवौ ।
यमः—मध्याह्नस्नानवेलायांयोभक्षेद्दंतधावनम् । निराशास्तस्यगच्छंतिदेवताःपितरस्तथा । अत्रप्रोदितेइतिमध्याह्नेपितन्निषेधेसिद्धेमध्याह्ननि
षेधोदोषाधिक्यार्थइतिकेचित् । वस्तुतस्तुमध्याह्नेतन्निषेधस्तत्पूर्वंप्रोदितेपितत्प्राप्त्यर्थः । अन्यथानिषेधवैयर्थ्यादितियुक्तम् । श्राद्धेदंतधावन
निषेधस्तुकर्तुरेव । श्राद्धभुक्प्रातरुत्थायप्रकुर्याद्दंतधावनम् । श्राद्धकर्तानकुर्वीतदंतानांधावनंबुधइति**प्रचेतोवचनात्** । अविभक्तानांज्येष्ठस्यक
र्तृत्वेपिफलभाक्त्वात्फलिसंस्काराद्दंतधावनवर्जनादयःसर्वेषाम् । एवंप्रतिनिधेरपि ।—श्राद्धंशिष्येणपुत्रेणतदन्येनापिकारयेत् । नियमानाचरेत्सो

पिनियतांश्चवसुंधरेइतिहेमाद्रौवाराहाच्च । **विष्णुरहस्ये**—उपवासेतथाश्राद्धेखादित्वादंतधावनम् । गायत्र्याशतसंपूतमंबुप्राश्यविशु द्ध्यति । **काशीखंडे**—अलाभेदंतकाष्ठानांनिषिद्धेवाथवासरे । गंडूषाद्वादशग्राह्यामुखस्यपरिशुद्धये । **स्कांदेप्रभासखंडे**—वर्जितेदिव सेदेविगंडूषांश्चैवषोडश । तत्तत्पत्रैःसुगंधैर्वाकारयेद्दंतधावनम् । **यत्तु**—उपवासेपिनोदुष्येद्दंतधावनमंजनम् । एकादश्यांतृणैःपर्णैर्नकुर्याद्दंत धावनमितिकृष्णभट्टीयेस्कांदं तत्सभर्तृकोपवासपरम् । अंजनसाहचर्यात् । **हेमाद्रावप्येवम्** । दंतधावननिषेधेऽपिजिह्वोल्लेखोभवति— प्रतिपत्पर्वषष्ठीषुनवम्यांदंतधावनम् । पर्णैरन्यत्रकाष्ठैस्तुजिह्वोल्लेखःसदैवहीतिव्यासोक्तेः । **स्कांदे**—दंतधावनकाष्ठेननजिह्वांपरिमार्जयेत् । आयुर्बलंयशोवर्चःप्रजापशुवसूनिच । ब्रह्मप्रज्ञांचमेधांचत्वंनोधेहिवनस्पते । मंत्रेणानेनमतिमान्भक्षयेद्दंतधावनमिति**काशीखंडा**न्मंत्रोभक्षणे इतिपृथ्वीचंद्रमदनपारिजातौ । **छंदोगपरिशिष्टे**प्येवम् । अभिमंत्र्याहृताशाखामंत्रेणानेनवैद्विजाः । ततऊर्ध्वंक्रमेणैवधावयेच्छाखया तयेत्यंगिरःस्मृतेः । शाखाभिमंत्रणइति**स्मृतिरत्नावली** । वचनद्वयादुभयत्रेतितुयुक्तम् । **सएव**—पतितांत्यजपाखंडिदेवाजीवरजस्वलाः । भिषक्पातकिचंडालानप्रेक्ष्यादंतधावने । शुनकंविड्वराहंचगर्दभंताम्रचूडकम् । अन्यान्नैवेदशान्पश्येद्द्विजशुद्धौविचक्षणः । देवाजीवोदेवलकः । **यत्तुकल्पतरौ**—ऊर्ध्वेनिपतितेसिद्धिस्तथाचाभिमुखेस्थिते । अतोन्यथानिपतितेआनीयपुनरुत्सृजेदिति तत्सिद्धार्थकादिसप्तमीव्रतप्रकरणान भिज्ञत्वाद्यत्किंचिदेव ॥ ॥ **उषःपानम्** । **बृहदात्रेयसंहितायाम्**—पिबतिपर्युषितंजलमन्वहंतिमिरवांश्चरमप्रहरेनिशः । यदितदा लभतेसतुगारुडींदृशमपास्तसमस्तगदोनरः । **आयुर्वेदेभोजोपि**—अंभसःप्रसृतीरष्टौरवावनुदितेपिबेत् । नवनागबलंप्राप्यजीवेद्वर्षशतंनरः । **शौनकः**—पश्चाद्वादशगंडूषैःशुद्धिंकृत्वाद्विराचमेत् । ललाटेहृदिबाह्वोश्चऊर्ध्वपुंड्राणिधारयेत् । चतुर्भिःसंकर्षणादिनामभिश्चंदनादिभिः । **विष्णुपुराणे**—स्वाचांतस्तुपुनःकुर्यात्पुमान्केशप्रसाधनम् । आदर्शांजनमांगल्यदूर्वाद्यालंभनानिच । **मार्कंडेयपुराणे**—दक्षिणाभिमुखो

यस्तुविदिक्संमुखएवच । केशान्संस्कुरुतेमर्त्योधननाशंसविंदति ॥ इतिश्रीमन्नारायण०लक्ष्मणभट्टकृताचाररत्नेदंतधावनम् ॥

अथाज्यावलोकनम् ॥ **मदनपारिजातेब्राह्मविष्णुपुराणयोः**—स्वमात्मानंघृतेपश्येद्यदीच्छेच्चिरजीवितम् । **स्कांदे**—आदौविप्रस्यचरणंकुर्याद्गंधानुलेपनैः । ततःप्रतिष्ठयेत्पात्रंस्वैर्मंत्रैश्चप्रपूजयेत् । पश्चाद्विप्रायदातव्यंस्वर्णेकेनसमन्वितम् । प्रातराज्यपात्रदानमंत्रो **हेमाद्रौगोपथब्राह्मणे**—आज्यंतेजःसमुद्दिष्टमाज्यंपापहरंपरम् । आज्येनदेवास्तृप्यंतिआज्येलोकाःप्रतिष्ठिताः । भौमांतरिक्षदिव्यादियन्मेकल्मषमागतम् । सर्वंतदाज्यसंस्पर्शात्प्रणाशमुपगच्छतु । **अन्यच्च**—याऽलक्ष्मीर्यच्चदौस्स्थ्यंमेसर्वगात्रेष्ववस्थितम् । तत्सर्वंशमयाज्यत्वंलक्ष्मींपुष्टिंचवर्धय । इति ॥ ॥ **अथकुशाः** । **चंद्रोदयेऽत्रिः**—उभयानामिकाभ्यांतुधार्येदर्भपवित्रके । **पवित्रमाहमार्कंडेयः**—चतुर्भिर्दर्भपिंजूलैर्ब्राह्मणस्यपवित्रकम् । एकैकन्यूनमुद्दिष्टंवर्णेवर्णेयथाक्रमम् । **यत्तुकात्यायनः**—अनंतर्गर्भिणंसाग्रंकौशंद्विदलमेवच । प्रादेशमात्रंविज्ञेयंपवित्रंयत्रकुत्रचिदितितद्वैश्यपरंपूर्ववचनादितिपृथ्वीचंद्रः । **स्मृत्यर्थसारेतु**—सर्वेषांवाभवेद्द्वाभ्यांपवित्रंयत्रकुत्रचिदित्युक्तम् । **चंद्रिकायांतु**—सप्तभिर्दर्भपिंजूलैःकुर्याद्ब्राह्मपवित्रकम् । पंचभिःक्षत्रियस्यैवचतुर्भिश्चतथाविशः । द्वाभ्यांशूद्रस्यविहितमितरेषांतथैवचेति । तथाऽनंतर्गर्भिणमित्यादितुस्थालीपाकपरमित्युक्तम् ॥ ॥ **रत्नावल्याम्**—प्रथमंलंघयेत्पर्वद्वितीयंतुनलंघयेत् । अग्रपर्वस्थितोदर्भस्तपोवृद्धिकरोहिसः । मध्येचैवप्रजाकामोमूलेसर्वार्थसाधकः । **चंद्रिकायाम्**—अंगुलीमूलदेशेतुपवित्रंधारयेद्द्विजः । राज्ञांद्विपर्वकेचैवविशामग्रेकरस्यतु । **रत्नावल्याम्**—यज्ञोपवीतेमौंज्यांचतथाकुशपवित्रके । ब्रह्मग्रंथिंविजानीयादन्यथातुयथारुचि । **पवित्रप्रकारस्तत्रैव**—अंगुष्ठंपर्ययेद्विद्वान्तर्जन्यापिपुनःपुनः । ज्ञानमुद्रामधःकुर्यात्पूर्ववद्ग्रंथिबंधनम् । **आश्वलायनः**—तारेणकुर्याद्ग्रंथिंतुपवित्रस्यद्विजोत्तमः । ग्रंथिरेकांगुलस्तद्वत्तदूर्ध्वंद्व्यंगुलंमतम् । तारः प्रणवः । **भरद्वाजः**—अत्रोक्तसंख्यापिंजूलानेकीकृत्यसमंयथा । मूलानिदक्षिणेहस्तेधृत्वाग्राण्यन्यपाणिना । दक्ष

हस्तेनतद्वाममनुवर्त्यप्रदक्षिणम् । तथैवाग्रेणचावेष्ट्यकुर्याद्ग्रंथिंयथादृढाम् । **वृत्तग्रंथिलक्षणंहेमाद्रौगारुडे**—अर्धप्रदक्षिणीकृत्यशिखांपा
शंप्रवेशयेत् । वैष्णवेनैवमार्गेणवृत्तग्रंथौपवित्रके । वैष्णवोमार्गः पश्चाद्भागः । **ब्रह्मग्रंथिरपितत्रैव**—संत्यज्यवैष्णवंमार्गंब्राह्ममार्गविमिश्रि
तम् । सकृत्प्रदक्षिणीकृत्यब्रह्मग्रंथिःसउच्यते । कर्तुरभिमुखप्रदेशोब्रह्ममार्गः । **क्षेमप्रकाशेशंखःप्रकारांतरमाह**—त्रिगुणीकृतरज्जुस्तु
त्रिवृत्यासंनियोजयेत् । ब्रह्मग्रंथिःसविज्ञेयःसदामौंजादिषुद्विजैः । **चंद्रोदयेव्यासः**—करेकंठेशिखायांचकर्णयोरुभयोरपि । पवित्रधारकोय
श्चनसपापेनलिप्यते । **कात्यायनः**—सपवित्रःसदर्भोवाकर्मांगेपितृकर्मणि । अशून्यंतुकरंकृत्वासर्वत्राचमनंचरेत् । नोत्सृज्यंतत्पवित्रंतुभु
क्त्वोच्छिष्टंतुवर्जयेत् । **ब्राह्मे**—मंत्रंविनाधृतंयत्तत्पवित्रमफलंभवेत् । तस्मात्पवित्रेमंत्राभ्यांधारयेदभिमंत्र्यच । पवित्रेतेतुइत्यादिमंत्रद्वितयम
स्तु । प्रणवस्त्वस्यमंत्रःस्यात्समस्ताव्याहृतिस्तुवा । **पृथ्वीचंद्रोदये**—धृतपवित्रंकर्मांतेग्रंथिंमुक्त्वातुतत्त्यजेत् । विस्मृत्ययदिपात्रेषुपवित्रंवि
सृजेत्तथा । प्राजापत्यंचरेत्कृच्छ्रंतत्किल्बिषविशुद्धये । **आश्वलायनः**—तस्मिन्क्षीणेक्षिपेत्तोयेवह्नौवायज्ञसूत्रवत् । भूमिंज्ञात्वातथाशुद्धांमृ
द्विस्तारेणपूरयेत् । **भरद्वाजः**—कर्मांतेपुनरादायपवित्रद्वितयंद्विजः । शुचौदेशेविनिक्षिप्यदध्यादेतत्पुनःपुनः । यद्युच्छिष्टाद्युपहतंपवित्रंवि
हतंभवेत् । तदैवग्रंथिमुत्सृज्यत्यजेदितरथानहि । **मदनपारिजातेकौशिकः**—पवित्रस्यतुनाशौचमाचातेतुकदाचन । पितॄणांतर्पणेत्या
ज्यमुच्चारेपूजनेतथा । **दर्भेपुतुहेमाद्रौस्कांदे**—अनामिकाधृतादर्भाह्येकानामिकयापिवा । द्वाभ्यामनामिकाभ्यांतुधार्येदर्भपवित्रके । **आ
श्वलायनः**—अथवानामिकाभ्यांतुग्रंथिहीनंकुशादिकम् । हेमाद्रीन्वाथविभृयात्सर्वकर्मस्वपिद्विजः । **गौडास्तु**—मध्यमानामिकाभ्यांतुधा
रयेद्द्विदलंकुशम् । संध्यादिकर्मजाप्येषुस्वाध्यायेपितृतर्पणे । केवलानामिकायांतुअज्ञानाद्धारयेत्कुशम् । श्वानमूत्रसमंतोयंपीत्वाचांद्रायणंचरे

---

१ मनुनातु—मेखलामजिनदंडमुपवीतंकमंडलुम् । अप्सुप्राश्यविनष्टानिगृह्णीतान्यानिमंत्रवत् । (मनु अ २ श्लो. ६४) इत्युक्तेरन्नलोवह्निनिक्षेपोविचारणीय ।

दितिहारीतोक्तेः कुशधारणंमध्यमानामिकयोरित्याहुः । तन्न । वचनस्यमहानिबंधेषुक्काप्यनुपलंभात् । सर्ववचनेषुकुशहेमरूप्यपवित्राणाम विशेषोक्तेश्च । कुशानूर्ध्वाग्रान्बिभृयात् । वज्रंयथासुरेंद्रस्यशूलंहस्तेहरस्यच । चक्रायुधंयथाविष्णोरेवं विप्रकरेकुशइतिचंद्रिकायांगोभि लोक्तौ संदिग्धेषुवाक्यशेषादितिन्यायेनशूलसाम्योक्त्यानिर्णयाच्छूलदृष्टान्तएवमुख्यः । अतएवतत्रैवहस्तग्रहणंत्रिशाखत्वादिनात्रिशूलसाम्याच्च । दर्भसंख्यामाह—समूलाग्रौविगर्भौतुकुशौद्वौदक्षिणेकरे । सव्येचैवतथात्रीन्वैबिभृयात्सर्वकर्मसु । छंदोगपरिशिष्टे—द्वौदर्भौदक्षिणेह स्तेसव्येत्रीनासनेसकृत् । उपवीतेशिखायांचपादमूलेसकृत्सकृत् । अत्रचत्वारःपक्षाः । हस्तद्वयेदर्भधारणम् हस्तद्वयेपवित्रधारणम् दक्षिणेप वित्रंवामेकुशाः दक्षिणएवोभयमिति । तृतीयःकातीयपरः—सव्यःसोपग्रहःकार्योदक्षिणःसपवित्रकइतिकात्यायनोक्तेः । लघुहारीतः— जपेहोमेतथादानेस्वाध्यायेपितृतर्पणे । अशून्यंतुकरंकुर्यात्सुवर्णरजतैःकुशैः । सुवर्णरजतैरितिबहुत्वमेकसुवर्णाद्यवयवविधारणेपियुक्तम् । सुवर्णे त्वादेरवयववावयविवृत्तित्वात्सुवर्णादीनांसमुच्चयः । अनामिकायांतद्धेमधारयेद्दक्षिणेकरेइतिदेवीपुराणे—अनामिकायांहेमधारणोक्तेस्तत्समभि व्याहृतंरजतमपितत्रैवधार्यम् । तर्जन्यांरजतंधार्यमितिवचनंतुनिर्मूलम् । कल्पतर्वादिभिरनादरादितिवर्धमानः । तन्न । अनामिकाधृतं हेमतर्जन्यांरूप्यमेवच । कनिष्ठिकाधृतंखड्गंतेनपूतोभवेन्नरइतिश्राद्धहेमाद्रौचंद्रिकायांचयोगयाज्ञवल्क्यविरोधात् तर्जन्यांरूप्यंजीव त्पित्रन्यपरम्—उत्तरीयंयोगपट्टंतर्जन्यांरजतंतथा । नजीवत्पितृकैर्धार्यंज्येष्ठोवाविद्यतेयदीतिचंद्रोदयेसंग्रहात् । आश्वलायनः—अन्यै र्धृतंनगृह्णीयात्पवित्रंतृणसंभवम् । हेमादयस्तुसंग्राह्याःसम्यङ्निष्टप्यवह्निना । सएव—पवित्रेपतितेज्ञातेतथाजपगणेभुवि । प्राणायामत्रयंकुर्या त्स्नात्वाविप्रोऽघमर्षणम् । जपगणो माला—हेम्नैवसर्वदासर्वंकुर्यादेवाविचारयन् । रौप्यंदक्षप्रदेशिन्यांबिभृयाद्दीक्षितोद्विजः । अग्रंथिकंचहेमंच तथालोहद्वयोद्भवम् । गायत्र्यक्षरवर्गेणगृह्णीयात्ताम्रमुत्तमम् । अनुष्टुभस्तथारूप्यंत्रिष्टुभःकनकोत्तमम् । गायत्रीचतुर्विंशत्यक्षरा तावदंशंताम्रम् ।

एवमग्रेपि । द्वात्रिंशदक्षरानुष्टुप् । चतुश्चत्वारिंशदक्षरांत्रिष्टुप्—शलाकाःकारयित्वातोऽभिसृजेदंगुलीयकम् । शुद्धौधार्येदिवारात्रंत्रयंसममथापिवा । आगमेत्वन्यथोक्तम्—सोमसूर्याग्निरूपाःस्युर्वर्णालोहत्रयंतथा । रौप्यमिंदुःस्मृतोहेमसूर्यस्ताम्रंहुताशनः । लोहभागाःसमुद्दिष्टाःस्वराद्यक्षरसंख्य या । तैर्लोहैःकारयेन्मुद्रामसंकलितसंगताम् । अकारादयःषोडश१६स्वरास्तावंतोभागारौप्यस्य । काद्यामांताःपंचविंशतिः२५हेम्नः । यादयःक्षांता दश१०ताम्रस्य । साग्रंसहस्रंसंजप्यस्पृष्ट्वातांजुहुयात्ततः । तस्यांसंपातयेन्मंत्रीसर्पिषापूर्वसंख्यया । जपःपूर्वोक्तमातृकामंत्रस्य कं खं गं इत्यादिः । निक्षिप्यकुंभेतांमुद्रामभिषेकोक्तवर्त्मना । आवाह्यपूजयेद्देवीमुपचारैःसमाहितः । अभिषिच्यविनीतायदद्यात्तांमुद्रिकांगुरुः । इयंरक्षाक्षुद्ररोग विषज्वरविनाशिनी । **शारदातिलकेतु**—तारताम्रसुवर्णानामर्कषोडशखेंदुभिरित्युक्तम् । खेंदवोदश । **बोपदेवः**—हिंशुमुंचंप्रमंगोरानीश वेंकेपुगुंवुगो । प्राच्याद्रत्नानिखेटाश्चमध्येमाणिक्यमुष्णगोः । उष्णगुः सूर्यः । हिंशुमित्याद्यक्षरद्वंद्वानिहीरकशुक्रादिग्रहबोधकानि । **मंत्र शास्त्रे**—अर्केंदुरक्तजगुरुभृगुमंदाहिकेतवः । माणिक्यंमौक्तिकंचारुविद्रुमंगारुडंपुनः । पुष्परागंलसद्वज्रंनीलंगोमेदकंशुभम् । वैडूर्यंनवरत्ना निमुद्रांतैःकल्पयेच्छुभाम् । जपहोमादिकंसर्वंकुर्यात्पूर्वोक्तवर्त्मना । योमुद्रांधारयेदेनांतस्यस्युर्वशगाग्रहाः । विन्यासेविशेषो**ज्योतिषे**— माणिक्यमंतस्तरणेर्निधेयवज्रंसुमुक्तानिलसत्प्रवालम् । गोमेदकंनिर्मलमिंद्रनीलवैडूर्यकंपुष्पमतस्तुपाचिः । पूर्वादितःशुक्रशशांकभौमराहुकिंके त्विज्यशशांकजानाम् । रत्नानियत्नेनचमुद्रिकायांन्यस्यानिखेटेपुनिजोच्चगेपु ॥ इतिलक्ष्मणभट्टकृताचाररत्नेंगुलीयकप्रकरणम् ॥

अथकुशग्रहणम् । कुशाःकतिविधाःकदाकथंकैर्ग्राह्याःकेऽधिकारिणोगृहीतानामहर्मर्यादांचाह **स्मृतिचिंतामणौ**—अहन्यहनि कर्मार्थंकुशोद्धारःप्रशस्यते । तत्रैव—मासिमास्युद्धृतादर्भामासिमास्येवचोदिताः । उत्तरोत्तरमासेषुधर्मविद्भिरसंमताः । **षट्त्रिंशन्मते**— मासेनस्यादमावास्यादर्भोग्राह्योनवःस्मृतः । **मदनरत्नेशंखमरीची**—मासेनभस्यमावास्यातस्यांदर्भोच्चयोमतः । अयातयामास्तेदर्भानियो

ज्याश्चपुनःपुनः । आर्द्रांलुँनीयाद्रात्रौनलुनीयाद्वापिसंध्ययोः । मासःशुक्लादिरिति**वर्धमानः** । **हेमाद्रौहारीतः**—मासेनभस्यमावास्यातस्यां दर्भोच्चयोमतः । **यत्तुशंखः**—अमायांचैवनच्छिंद्यात्कुशांश्चसमिधस्तथेति तत्तत्कालकर्मपर्याप्तव्यतिरिक्तविषयम् । कुशाःकाशाश्चदूर्वाद्याग वार्थचतृणादिकम् । निषिद्धेवापिगृह्णीयादमावास्याहनिद्विजइति**जाबाल्युक्तेरितिपृथ्वीचंद्रः** । वनस्पतिगतसोममुहूर्तपरोनिषेधः । त्रिमु हूर्तंवसेदर्केत्रिमुहूर्तंजलेवसेत् । त्रिमुहूर्तंवसेद्गोषुत्रिमुहूर्तंवनस्पतौ । वनस्पतिगतेसोमेयस्तुहिंस्याद्वनस्पतीन् । घोरायांभ्रूणहत्यायांपच्यतेनात्र संशयइति**सौपर्णोक्तेरितिमदनपारिजातः** । रागप्राप्तस्यायंनिषेधः वैधतन्निषेधेविकल्पापत्तेरिति**चंद्रिका** । **तत्रैवयमः**—समूलस्तुभ वेद्दर्भःपितॄणांश्राद्धकर्मणि । श्राद्धमेकोद्दिष्टम् । एकोद्दिष्टेकुशाःकार्याःसमूलायज्ञकर्मणि । बहिर्लूनाःसकृल्लूनाःसर्वत्रपितृकर्मस्वितितेनैवोक्तेः । बहिर्लूनाःउपमूलंल्लूनाः । तेचैकोद्दिष्टेतरश्राद्धपराइति**चंद्रिका** । **तत्रैवपुराणे**—पित्र्यंमूलेनमध्येननारंदानंचयत्नतः । दैवंकर्मकुशाग्रेणक र्तव्यंभूतिमिच्छता । **तत्रैवसंग्रहे**—होमेतर्पणकालेचविवाहेयज्ञकर्मणि । अगर्भिणस्तुयेदर्भाःपुत्रदारधनप्रदाः । **तत्रैवहारीतः**—पितृदे वद्विजार्थेपुसमूलानाहरेद्द्विजः । **स्मृतिचिंतामणौ**—सप्तरात्रंशुभादर्भास्तिलक्षेत्रसमुद्भवाः । **भरद्वाजः**—पलाशाश्वत्थखदिरवटप्लक्षस मीपगाः । बिल्ववैकंकतांतस्थास्तच्छायास्थाःकुशाःशुभाः । **गृह्यपरिशिष्टे**—दर्भाःकृष्णाजिनंमंत्राब्राह्मणाहविरग्नयः । अयातयामान्येतानि नियोज्यानिपुनःपुनः । इदंनभस्यदर्शच्छिन्नदर्भविषयमिति**वर्धमानः** । एतदपवादस्तत्रैव—येचपिंडाश्रितादर्भायैःकृतंपितृतर्पणम् । अमेध्या ऽशुचिलिप्तायेतेपांत्यागोविधीयते । **हारीतः**—पथिदर्भाश्चितौदर्भायेदर्भायज्ञभूमिषु । स्तरणासनपिंडेषुषट्कुशान्परिवर्जयेत् । अत्रपट्त्व मविवक्षितम् । ब्रह्मयज्ञेचयेदर्भायेदर्भाःपितृतर्पणे । हतामूत्रपुरीषाभ्यांतेपांत्यागोविधीयते । मूत्रोच्छिष्टधृतायेचेति**वर्धमानधृतःपाठः** । येत्वन्तर्गर्भितादर्भायेचच्छिन्नानखैस्तथा । क्वथिताश्चाग्निनादर्भास्तान्दर्भान्परिवर्जयेदिति**वृद्धहारीतोक्तेः** । **शंखः**—नीवीमध्येस्थिताद

नीवीपरिधानंवस्त्रग्रंथिरितिकल्पतरुः । **चंद्रोदयेसंग्रहे**—अग्निकार्ये
र्भाब्रह्मसूत्रेचयेधृताः । पवित्रांस्तान्विजानीयाद्येतुकर्णेचदक्षिणे । नीवीपरिधानंवस्त्रग्रंथिरितिकल्पतरुः । श्राद्धारंभेतुयेदर्भाःपादशौचेविसर्जयेत् । अर्च-
चयागेचसमूलान्परिवर्जयेत् । **संग्रहे**—आचांतःश्राकुशांस्त्यक्त्वापाणावन्यांश्चधारयेत् । मार्जनादौतुयेदर्भाःपिंडोत्थानेविसर्जयेत् । उत्तानादौतुयेदर्भा
नादौतुयेदर्भाउच्छिष्टांतेविसर्जयेत् । पार्वणादौतुयेदर्भाआघ्राणांतेविसर्जयेत् । विकिरेपिंडदानेचतर्पणेस्नानकर्मणि । आचांतश्चप्रकुर्वीतदर्भसंत्यजनंबुधः ।
दक्षिणांतेविसर्जयेत् । प्रार्थनादौतुयेदर्भानमस्कारेविसर्जयेत् । ह्रस्वाःप्रवरणीयाःस्युःकुशादीर्घास्तुबर्हिषः । प्रवरणीयाः स्नानाद्यर्हाः । **दर्भ**
कात्यायनः—समूलाःपितृदैवत्याःकल्माषावैश्वदेविकाः । नुदसर्वाणिपापानिदर्भस्वस्तिकरोभव । **स्मृत्यर्थसारे**—हुंफट्कारेणमं
ग्रहणमंत्रमाहशंखः—विरिंचिनासहोत्पन्नपरमेष्ठिनिसर्गज । आदद्यात्पितृतीर्थेनहुंफट्हुंफट्सकृत्सकृत् ।
त्रेणसकृच्छित्त्वासमुद्धरेत् । **हेमाद्रौकार्ष्णाजिनिः**—पूर्वंतुशिथिलीकृत्यखनित्रेणविचक्षणः । कपिनाकृकलासेनपतितेनांत्यजातिना । भिषजा
भरद्वाजः—शुनाशुद्धवराहेणमार्जारेणैकचक्षुषा । खरेणकुक्कुटेनैवस्पृष्टःकर्मरिपुःकुशः । रक्तश्लेष्माश्रुभिःस्पृष्टःक्रि
रोगिणास्पृष्टःकुशःकर्मस्वशोभनः । देवलेनचपंढेनव्रात्येनाज्ञातजन्मना । वर्ज्यःसूतकिनास्पृष्टःकुशोऽनुष्ठेयकर्मसु । अन्याःसदोपायास्ताभिःकुशःस्पृष्टः
यायुक्तःपुराधृतः । उच्छिष्टजनसंस्पृष्टःकुशःकर्मविनाशकः । सूतिकात्रेयिकावेश्याज्ञातपूर्वाभिसारिकाः । उशीराव्रीह्योमुंजादशदर्भाःसबल्वजाः । बल्व
क्रियारिपुः । आत्रेयिका गर्भिणी । **अपरार्के**—कुशाःकाशायवादूर्वागोधूमाश्चाथकुंदुराः । दर्भाभावेद्विजःकर्मकाशैःकुर्वीतसंयतइतिशंखोक्तेः । **नागदे**
जादक्षिणदेशेमोळइतिप्रसिद्धाइतिहेमाद्रिः । दर्भत्वोक्तिःकाशादिस्तुत्यर्था । **वृद्धपराशरः**—दर्भैर्लोहितदर्भैश्चका
वाह्लिकेसुमंतुः—कुशःकाशःशरोगुंद्रोयवादूर्वाश्चबल्वजाः । गोकेशकंदौमुंजश्चपूर्वाभावेपरःपरः ।

---

१ ममस्वस्तिकरोभवइतिपाठ । २ कुशाभावेइतिपाठ ।

शर्वीरणवल्वजैः । शूकधान्यतृणैर्वापिदर्भकार्यंचरेद्द्विजः । सएव—काशहस्तस्तुनाचामेन्नदूर्वाभिःकदाचन । **बौधायनः**—हस्तयोरुभयो द्वौद्वावासनेपितथैवच । लेखनेचतथाद्वौद्वौस्तरणेषोडशस्मृताः । **कौशिकः**—गवांवालपवित्रेणसंध्योपास्तिंकरोतियः । सवैद्वादशवर्षाणिकृत संध्योभवेन्नरः । **भरद्वाजः**—रोम्णांपवित्रकरणेनियमोनकुशेष्विव । **पाद्मे**—नदर्भानुद्धरेच्छूद्रोनपिबेत्कापिलंपयः । नोच्चरेत्प्रणवंमंत्रंपुरो डाशंनभक्षयेत् ॥ इतिश्रीमन्नारायणभट्टात्मज०लक्ष्मणभट्टकृतावाचाररत्नेकुशप्रकरणम् ॥

अथप्रातःस्नानम् । **शंखलिखितौ**—अनश्नन्स्नायादिति । अनश्नन्तांबूलाद्यभक्षयन्निति**कल्पतरुः** । **हेमाद्रौकौर्मे**—नित्यमभ्यु दयात्पूर्वंस्नातव्यंशुद्धिमिच्छता । एषसाधारणोधर्मश्चतुर्वर्णस्यनित्यशः । स्त्रीभिःशूद्रैश्चकर्तव्यंमंत्रवर्ज्यंविगाहनम् ॥ ॥ **भारते**—ब्रह्मक्ष त्रविशांचैवमंत्रवत्स्नानमिष्यते । तूष्णीमेवतुशूद्रस्यसनमस्कारकंस्मृतम् । तूष्णीमितिश्रौतस्मार्तमंत्रनिषेधप्राप्तेनमइतिनमस्कारमंत्रोविधीयते । सएवमृद्गोमयस्नानेपिविज्ञेयः । तेनाश्वक्रांतेइत्यादिमंत्रोनेति**मदनपालः** । **श्रीदत्ताह्निके**तु तूष्णीमितिवैदिकमंत्रनिषेधोनपौराणानामित्यु क्तम् । **टोडरानंदे**प्येवम् । **कल्पतरुस्तु**—कर्मांगमंत्रपाठःशूद्रस्येत्याह । वस्तुतस्तुपौराणोऽपिब्राह्मणैरेवपठनीयः । शूद्रोनमइत्येवोच्चार येदिति । **शूद्रशिरोमणा**वप्येवम् ॥ ॥ सभर्तृकाणांस्त्रीणांनित्यस्नानमशिरस्कम् । सचैलस्नाननिमित्तेप्यशिरस्कत्वविधानात् । व्रतांगे सशिरस्कताविधानाच्च । **जाबालिः**—सततंप्रातरुत्थायदंतधावनपूर्वकम् । आचरेदुषसिस्नानंतर्पयेद्देवमानुषान् । **श्राद्धचंद्रिकायां पुराणे**—चतस्रोघटिकाःप्रातररुणोदयउच्यते । यतीनांस्नानकालस्तुगंगांभःसदृशःस्मृतः । यतयो नियताः । अरुणोदयःसंध्यापूर्वकालः । संध्यायांनिषेधादितिह**रिहरः** । तन्न । संध्यापूर्वकालेऽपिरात्रित्वेननिषेधादित्या**चारादर्शः** । तदपिन । वक्ष्यमाण**पराशरवाक्ये**नापर रात्रेस्नानोक्तेः । **वृद्धपराशरः**—उषस्युषसियत्स्नानंक्रियतेऽनुदितेरवौ । प्राजापत्येनतत्तुल्यंमहापातकनाशनम् । उषःकालस्तुलोहितदिगु

पलक्षितकालात्प्राक्कालइतिकल्पतरुः । **नागदेवाह्निकेक्षेमप्रकाशेचविष्णुः**—नाडिकाषट्पंचाशत्प्रातस्त्वेकाधिकोरुणः । उपःकालोऽष्टपंचाशच्छेषःसूर्योदयःस्मृतः। **यत्तुमार्कंडेयः**—सूर्योदयंविनानैवस्नानदानादिकःक्रमः। अग्नेर्विहरणंचैवक्रत्वभावश्चलक्ष्यते । इतितदुपःकालासंभवेइतिकेचित् । उदयपदेनोपःकालोलक्ष्यतइतिवर्धमानःपृथ्वीचंद्रश्च । तेनरात्रौनकुर्यादित्यर्थः । अविहितविशेषविषयमिति **टोडरानंदः** । इदं नित्यंकाम्यंच । सप्ताहंप्रातरस्नायीद्विजःशूद्रत्वमाप्नुयादितिच**वसिष्ठोक्तेः** । उपस्युपसीतिवीप्साश्रुतेश्च । प्रातःस्नानंहरेत्पापमलक्ष्मींग्लानिमेवच । अशुचित्वंचदुःस्वप्नंतुष्टिंपुष्टिंचयच्छतीति**काशीखंडाच्च** । प्रातःस्नायीभवेन्नित्यंमध्यस्नायीसदाभवेदितिव्याघ्रपादोक्तेर्मध्याह्नस्नानमपिनित्यमितिहे**माद्र्यादयः** । नित्यमेवतुमध्याह्नेप्रातश्चकचकस्यचिदितिस्मृत्य**र्थसारान्मध्याह्नएवनित्यमित्याचारादर्शः** । **कामधेनावप्येवम्** । **दक्षस्मृतिगारुडयोः**—प्रातर्मध्याह्नयोःस्नानंवानप्रस्थगृहस्थयोः । यतेस्त्रिपवणंस्नानंसकृत्तुब्रह्मचारिणः । सकृदित्यशक्तपरम् । स्नायात्प्रातश्चमध्याह्नेब्रह्मचारीगृहीतथेतिचंद्रो**दयेसंग्रहोक्तेः** । **बह्वृचपरिशिष्टे**—स्नानंप्रक्रम्य तत्प्रातर्मध्याह्नेचगृहस्थःकुर्यादेकतरत्रवेति । **कात्यायनः**—यथाहनितथाप्रातर्नित्यंस्नायादनातुरः । दंतान्प्रक्षाल्यनद्यादौगेहेचतदमंत्रवत् । अह्नि मध्याह्ने । आतुरस्यमंत्रस्नानादिवेतिपृथ्वी**चंद्रः** । अमंत्रवदल्पमंत्रम् । गृहेपिहिद्विजातीनांमंत्रवत्स्नानमिष्यतेइतिहे**माद्रौजैमिनिस्मृतेः** । साग्नेर्नैधादावप्येवम् । अल्पत्वाद्धोमकालस्यबहुत्वात्स्नानकर्मणः । प्रातःसंक्षेपतःस्नानंहोमलोपोविगर्हितइति**कात्यायनोक्तेः** । **चतुर्विंशतिमते**—प्रातर्मध्याह्नयोःस्नानंगृहस्थस्यविधीयते । शक्तश्चेदुभयंकुर्यादशक्तस्त्वापराह्निकम् । तत्सशिरस्कम् । **जाबालिः**—अशिरस्कंभवेत्स्नानंस्नानाशक्तौतुकर्मिणाम् । **स्मृत्यर्थसारे**—चक्षूरोगीकर्णरोगीशिरोरोगीकफाधिकः । कंठस्नानंप्रकुर्वीतशिरःस्नानसमंहितत् । मुखवत्कृत्वापादकोरोगः । **आयुर्वेदेपि**—स्नानमर्दितनेत्रास्यकर्णरोगातिसारिषु । आध्मानपीनसाजीर्ण

भुक्तवस्तुचगर्हितम् । **हेमाद्रौवाराहे**—त्रिभिःसारस्वतंतोयंपंचाहेनतुयामुनम् । सद्यःपुनातिगांगेयंदर्शनादेवनार्मदम् । समुद्रगानां सरितामन्यासामपियत्पयः । पावनंस्नानदानेषुप्राजापत्यसमंस्मृतम् । **रूपनारायणीयेब्राह्मे**—नद्यांप्रत्येकशःस्नानेभवेद्गोदानजंफलम् । गोप्रदानैश्चदशभिःस्नानेपुण्यंतुसंगमे । **अग्निपुराणे**—भूमिष्ठमुद्धृतात्पुण्यंततःप्रस्रवणोदकम् । ततोपिसारसंपुण्यंतस्मान्नादेयमुच्यते । तीर्थतोयंततःपुण्यंगांगंपुण्यंतुसर्वतः । **चंद्रिकायांयोगयाज्ञवल्क्यः**—त्रिरात्रफलदानद्योयाःकाश्चिदसमुद्रगाः । समुद्रगास्तुपक्ष समासस्यसरितांपतिः । त्रिरात्रफलदाः नदीभिन्नजलाधिकरणकत्रिरात्रस्नानफलदाः । पक्षादावप्येवमिति**रूपनारायणः**। त्रिरात्रोपवासफल दाइति**हेमाद्रिः** । **वृद्धयाज्ञवल्क्यः**—नदीस्नानानिपुण्यानितडागेमध्यमानिच । वापीकूपेजघन्यानिगृहेष्वत्यवराणिच । **गारुडे**— नित्यंनैमित्तिकंकाम्यंक्रियांगंमलकर्षणम् । तीर्थाभावेतुकर्तव्यमुष्णोदकपरोदकैः । **माधवीयेगार्ग्यः**—कुर्यान्नैमित्तिकंस्नानंशीताद्भिःकाम्य मेवच । नित्यंयादृच्छिकंचैवयथारुचिसमाचरेत् । **हेमाद्रावप्येवम्** । असमुद्रगताश्चापियाःकाश्चिद्विपुलोदकाः । अशोष्याग्रीष्मकालेऽपि तासुस्नानंसमाचरेत् । शुष्यंतियाःकुसरितोग्रीष्मेसूर्यांशुतापिताः । तासुस्नानंनकर्तव्यंदृष्टतोयास्वपिक्वचित् । इदंकाम्यपरम् । **रूपनाराय णीयेभविष्ये**—शिवलिंगसमीपस्थंयत्तोयंपुरतःस्थितम् । शिवगंगेतितज्ज्ञेयंतत्रस्नानाद्दिवंव्रजेत् । **तत्रैव**—देवार्चादृष्टिपूतेतुस्नानंकृत्वाज लाशये । सर्वपापविनिर्मुक्तःक्षणाद्भवतिनिर्मलः । **चंद्रोदयेवृद्धपराशरः**—कूपेपूद्धृततोयेनस्नानंकुर्वीतवाभुवि । **योगयाज्ञवल्क्यः**— अलाभेदेवखातानांसरितांसरसांतथा । उद्धृत्यचतुरःपिंडान्पारक्येस्नानमाचरेत् । सरउत्सृष्टम् । **पराशरः**—कदाचिद्विदुपामत्यानस्नात व्यंपरांभसा । पंचवासस्त्वपिंडान्स्नायादुद्धृत्यतत्रतु । **शौनकः**—उद्धृत्यमृत्तिकापिंडान्दशपंचतथाक्षिपेत् । **पैठीनसिः**—त्रीन्पिंडा नुद्धृत्यस्नायादिति । **बौधायनः** । निरुद्धासुतुमृत्पिंडान्कूपाच्चत्रीन्घटांस्तथा । अत्राप्रतिष्ठितमात्रेपिंडोद्धारइतिप्रांचः । तत्र । अप्रतिष्ठित

जलत्वेनतत्रस्नानाभावात्परस्वोपयोगेचौर्यापत्तेश्चेतिहरिहरादयः । अतःपिंडत्रयोद्धारःसेतुपरः । पंचपिंडोद्धारस्तदन्यपरः । सप्तादिपिंडोद्धार स्तर्पणाद्यर्थमितिपृथ्वीचंद्रः । यथासामर्थ्यंव्यवस्थेतिचंद्रिका । सर्वमेतदनुत्सृष्टविषयम् । अनुत्सृष्टेपुनस्नायात्तथैवासंस्कृतेषुचेतिमरीच्युक्तेः । **पराशरः**—नतीर्थेव्याकुलेस्नायान्नासज्जनसमावृते । दर्भहीनोऽन्यचित्तश्चननग्नोनशिरोविना । **बौधायनः**—शाल्मलीर्तितिणीचैवकरंजश्चहरीतकी । कोविदारकविल्वार्कोवदरीचविभीतकः । शेलुश्चखादकश्चैषांछायास्नानंविवर्जयेत् । **माधवीयेआपस्तंबः**—अंत्यजैःखानिताःकूपास्तडागोवाप्यएवच । एषुस्नात्वाचपीत्वाचप्राजापत्येनशुद्ध्यति । खानितग्रहणादखानितेनदोषः । तत्रैवविष्णुः—जलाशयेष्वथाल्पेषुस्थावरेषुमहीतले । कूपवत्कथिताशुद्धिर्महत्सुनतुदूषणम् । **चंद्रिकायांबौधायनः**—अधोवर्णोदकेस्नानवर्ज्यंनद्यांद्विजातिभिः । तस्यांरजकतीर्थंतुदशहस्तेनवर्जयेत् । तत्रैव**पुराणे**—स्रवन्नदीषुनस्नायात्प्रविश्यांतःस्थितोद्विजः । **मरीचिः**—नद्यायच्चपरिभ्रष्टंनद्यायच्चविवर्जितम् । गतप्रत्यागतंयच्चतत्तोयपरिवर्जयेत् । स्नानादावितिशेषः । परिभ्रष्टं विच्छिन्नम् । विवर्जितं नदीतोनिःसृतम् । गतप्रत्यागतमविच्छिन्नमावर्ततइतिचंद्रिका । **व्याघ्रपादः**—सिंहकर्कटयोर्मध्येसर्वानद्योरजस्वलाः । तासुस्नानंनकुर्वीतवर्जयित्वासमुद्रगाः । स्नानंतर्पणादेरुपलक्षणम् । नस्नानादीनिकर्माणितासुकुर्वीतमानवइत्यत्रिस्मृतेः तीरवासिनांननिषेधः । नतुतत्तीरवासिनामिति त्रिस्थलीसेतौनिगमात् । समुद्रगानांतुहेमाद्रौदेवीपुराणे—समुद्रगामिनीनांतुषड्रात्रंरजइष्यते ॥ ॥ **नदीराहकात्यायनः**—धनुःसहस्राण्यष्टौतुगतिर्यासांनविद्यते । नतानदीशब्दवहागर्तास्तेपरिकीर्तिताः । धनुश्चतुर्हस्तमितिवाचस्पतिः । **भविष्योत्तरे**—आदौकर्कटकेदेविमहानद्योरजस्वलाः । त्रिदिनतुचतुर्थेह्निशुद्धाःस्युर्जाह्नवीयथा ॥ ॥ **महानद्यश्चोक्ताब्राह्मे**—गोदावरीभीमरथीतुंगभद्रा

---

१ प्रदीपनेइतिपाठ ।

चवेणिका । तापीपयोष्णीविंध्यस्यदक्षिणेतुप्रकीर्तिताः । भागीरथीनर्मदाचयमुनाचसरस्वती । विशोकाचवितस्ताचविंध्यस्योत्तरतःस्थिताः । चंद्रिकायांवामनपुराणे—गोदावरीभीमरथीकृष्णावेणीसरस्वती । तुंगभद्रासुप्रयोगासत्याकावेरिरेवच । दुग्धोदानलिनीरेवावारिसीता कलस्वना । एताअपिमहानद्यःसह्यमूलाद्विनिर्गताः । अपरार्केमरीचिः—तपनस्यसुतागंगागौतमीचसरस्वती । रजसानाभिभूयंतेवेणाचन दसंज्ञिताः । देवलः—शोणसिंधुहिरण्याख्याःकोकलोहितघर्घराः । शतद्रुश्चनदाःसप्तपावनाःपरिकीर्तिताः । हेमाद्रौवामनपुराणे—सर स्वतीनदीपुण्यातथावैतरणीनदी । आपगानर्मदाचैवगंगामंदाकिनीनदी । मधुस्रवाअंशुमतीकौशिकीयमुनातथा । दृषद्वतीमहापुण्यातथाहैरण्व तीनदी । रजस्वलात्वमेतासांविद्यतेनकदाचन । इदंत्रिदिनाधिकरजोनिषेधपरम् । पूर्वोक्तभविष्यविरोधादितिहेमाद्रिः । प्रथमंकर्कटेदेवित्र्य हंगंगारजस्वलेत्यंतर्गतरजोविषयम् । गंगाधर्मद्रवःपुण्योयमुनाचसरस्वती । अंतर्गतरजोदोषाःसर्वावस्थासुचामलाइतिनिगमादितिभट्टाः ॥ ॥ रजोयुक्तनदीस्नानेप्रायश्चित्तमुक्तंत्रिस्थलीसेतौसंग्रहे—कालेनभस्यशुद्धंस्यात्रिरात्रंतुनवोदकम् । अकालेतुदशाहंस्यात्स्नात्वानाद्यादहर्निशम् । कात्यायनः—उपाकर्मणिचोत्सर्गेप्रेतस्नानेतथैवच । चंद्रसूर्यग्रहेचैवरजोदोषोनविद्यते । प्रेतपदेप्रातःपदमित्याचारादर्शेटोडरानंदेचपाठः । वृद्धयाज्ञवल्क्यः—प्रभूतेविद्यमानेपिउदकेसुमनोहरे । नाल्पोदकेद्विजःस्नायान्नदींचोत्सृज्यकृत्रिमे । वृद्धपराशरः—नस्नायाच्चुद्रहस्तेननैकहस्तेनवातथा । उद्धृताभिरपिस्नायादाहृताभिर्द्विजातिभिः । आपस्तंबः—सशिरोमज्जनमप्सुवर्जयेदस्तमितेचस्नानमिति । अशिरोमज्जनमितिपाठेमज्जनयोग्यजलेगात्रक्षालनंनकार्यमित्यर्थइतिहरिहरः । व्यासः—नद्यांचास्तमितेसूर्येवर्जनीयंसदाबुधैः । नस्नानमाचरेद्भुक्त्वानातुरोनमहानिशि । नवासोभिःसहाजस्रंनाविज्ञातेजलाशये । अत्रास्तमितशब्देनाद्ययामोनिषिद्धोमहानिशाशब्देनमध्ययामः । आचारादर्शेतुअस्तमितपदेनसर्वरात्रिनिषेधः । महानिशानिषेधोदोषाधिक्यार्थइत्युक्तम् । नैमित्तिकंतुस्नानंरात्र्यादावपिकार्यम् ।

नैमित्तिकंतुकर्तव्यंस्नानंदानंचरात्रिष्वितिवचनात् । **हेमाद्रौभविष्ये**—नस्नायादुत्सवेऽतीतेमंगलंविनिवर्त्यंच । अनुव्रज्यसुहृद्बंधूनर्चयित्वे
ष्टदेवताः । अत्रशीतलजलस्नानमेवनिषिद्धमिति**शिष्टाः** । स्नानमात्रमितितुयुक्तम् । **तत्रैव**—मंगलेष्विष्यतेस्नानंवृद्धौपर्वोत्सवेषुच । स्नेह
मंत्रसमायुक्तंमध्याह्नात्प्रागविशेषतः । अयंपूर्वोक्तप्रतिप्रसवइति**हेमाद्रिः** । अपूर्वस्नानविधिरेवेतियुक्तंप्रतीमः । **योगयाज्ञवल्क्यः**—दर्शे
स्नानंनकुर्वीतमातापित्रोस्तुजीवतोः । स्नानंकुर्वन्निराचष्टेपित्रोरुन्नतिजीविते । मातापित्रोरितिसाहित्यंविवक्षितमिति**पृथ्वीचंद्रः** । दर्शेरागप्राप्त
स्नानपरमिति**पारिजातः** । दर्शप्रयुक्तस्नानपरमिति**टोडरानंदः** । **यत्तुगर्गः**—त्रयोदश्यांतृतीयायांदशम्यांचैवसर्वदा । शूद्रविट्क्षत्रियाः
स्नानंनाचरेयुःकथंचनेति तन्नित्यनैमित्तिकान्यपरम् । यादृच्छिकंतुयत्स्नानंभोगार्थंक्रियतेद्विजैः । तन्निषिद्धंदशम्यादौनित्यनैमित्तिकेनत्वित्या
पस्तंबोक्तेरिति**मदनपारिजातः**—अंभोवगाहनंस्नानंविहितंसार्ववर्णिकमितिवचनोक्तस्नाननिषेधइति**कल्पतरुः** । रागप्राप्तस्नाननिषेधो
वैधनिषेधेविकल्पाद्यापत्तेरिति**टोडरानंदः** । **गर्गपैठीनसिवसिष्ठाः**—पुत्रजन्मनिसंक्रांतौश्राद्धेजन्मदिनेतथा । नित्यस्नानेचकर्तव्येतिथि
दोषोनविद्यते । **अपरार्केब्राह्मे**—स्नानंसंक्रमणंस्वप्नंदिग्वासानसमाचरेत् । **व्यासः**—नादशाकेनवस्त्रेणस्नायात्कौपीनकादृते । नान्यदी
येननार्द्रेणनसूच्याग्रथितेनच । अत्रेतरकर्मवद्वस्त्रद्वयधारणंनियमितमिति**कल्पतरुः** । **मेधातिथिस्तु**—एकेनवाससास्नायाद्द्वाभ्यामनियमः
स्मृतः । बहुभिःप्रतिषेधस्तुस्नानेफलमभीप्सितमित्याह । **अपरार्कस्तु**—अस्पृश्यस्पर्शनेचैववार्तायांपुत्रजन्मनि । तीर्थेद्विवाससास्नानमन्यत्रै
केनवाससेत्याह । वार्ता मरणवार्ता । सदोपवीतिनाभाव्यंसदाबद्धशिखेनचेतिवाक्येनबद्धशिखित्वयज्ञोपवीतित्वयोःसर्वदाप्राप्तौपुनःस्नानप्रकर
णेबद्धशिखियज्ञोपवीतीति**कात्यायनोक्तिः**शिखाभिन्नकेशबंधोत्तरीयनिवृत्त्यर्थेति**हरिहरः** । तन्न । अनेनैवसिद्धावेकवस्त्राःप्राचीनावीतिन

१ एतद्विवाससाइतिपाठः ।

इतिकात्यायनोक्तिवैयर्थ्यापत्तेः । यत्त्वेतन्नैमित्तिकस्नानांतरेद्विवस्त्रताज्ञापकमितिनैतज्ज्ञापकायत्तंकिंतुवाचनिकं वांतरादनादावपितथापत्तेः । मुक्तकेशैर्नकर्तव्यंप्रेतस्नानंविनाकचिदितिवृद्धवसिष्ठोक्तेश्च । अतएवाचारादर्शेऽस्यानुवादत्वान्नोत्तरीयादिनिवृत्तिरित्युक्तम् । ब्रह्मद त्ताचार्योऽपिसवस्त्रोऽहरहराप्लुत्येतिशांखायनसूत्रेसवस्त्रग्रहणंद्वितीयवस्त्रप्राप्त्यर्थमित्याह । हेमाद्रौशौनकः—तथाभ्युक्षणमाहर्तुपा त्रमौदुंबरंदृढम् । जपार्थमक्षमालांचरुद्राक्षादिविनिर्मिताम् । एवंसंभृतसंभारःस्नानकर्मसमाचरेत् । अभ्युक्षणं जलम् । औदुंबरं ताम्रमयम् । याज्ञवल्क्यः—मृद्गोमयतिलान्दर्भान्पुष्पाणिसुरभीणिच । आहरेत्स्नानकालेतुस्नानार्थेप्रयतःशुचिः । इदंकातीयानांप्रातर्मध्याह्नयोः । आ श्वलायनानांतुबह्वृचपरिशिष्टे—प्रातर्गोमयेनकुर्यान्मृदामध्यंदिनेशुद्धाभिरद्भिःसायमिति । स्मृतिसारे—जलांतेतिलदर्भास्तुयोऽनुष्ठाना ययाचते । नानुष्ठानफलंतस्यदातुरेवहितत्फलम् । वामने—निषिच्यतीरेकुशपिंजुलानिपूर्वोत्तराग्राणिमृदंन्यसेच्च । प्रक्षाल्यपादौचमुखंचकं ठेयज्ञोपवीतंचजलंपिबेद्भिः । यज्ञोपवीतंकंठेकृत्वात्रिःप्रक्षाल्येत्यन्वयः । पादप्रक्षालनमलस्नानेबहिःकार्ये । जलंदेवगृहंचैवशयनंचद्विजालयम् । निर्णिक्तपादःप्रविशेन्नानिर्णिक्तःकथंचनेतिव्यासोक्तेः ।—मलस्नानंबहिःकृत्वाआचम्यप्राङ्मुखःस्थितः । प्राणायामांस्ततःकुर्यात्ततोध्यात्वा दिवाकरमितिचंद्रिकायांयमोक्तेश्च । वामने—कराभ्यांधारयेद्दर्भान्शिखाबंधंविधायच । प्राणायामंतथाकुर्यादितिव्यासः । स्मृत्वों कारंतुगायत्र्यानिबध्नीयाच्छिखांततः । षट्त्रिंशन्मते—शिखाबंधस्तुगायत्र्यानैर्ऋत्यात्रह्मरंध्रतः । विष्णुः—संकल्पपूर्वकंस्नानंकुर्याद्विप्रः समाहितः । मनुः—तिथिवारादिकंज्ञात्वासुसंकल्प्ययथाविधि । स्नायादितिशेषः । व्यासः—स्रोतसोऽभिमुखःस्नायान्मार्जनंचाघमर्षणम् । अन्यत्रार्कमुखोरात्रौप्राङ्मुखोऽग्निमुखोऽपिवा । संध्यामुखस्तुसंध्यायांतथाचाद्यंतयामयोः । स्रोतोभिमुखत्वंबह्वृचपरम् । स्रोतसोभिमुखःसरि त्सुस्नायादन्यत्रादित्याभिमुखइतिबह्वृचपरिशिष्टात् । कातीयतैत्तिरीयादीनांसर्वत्रार्काभिमुखंस्नानम् । आचारदर्पणेप्येवम् । तेषामपि

रात्रौप्रवाहाभिमुखंस्नानंनद्यादान्त्युपक्रम्य सूर्याभिमुखोमज्जेदितिसामान्येनकात्यायनोक्तेरितिहरिहरः । अघमर्षणादिसर्वेंपांस्रोतोभिमुखम् । ततोंगुष्ठांगुलीभिस्तुश्रोत्रदृङ्नासिकामुखम् । पिधायांतःप्रतिस्रोतस्त्रिर्जपेदघमर्षणमितिव्यासस्मृतेः । आश्वलायनः—गृहेगृहमुखं नियादन्यत्रापिमुखंरवेः । एतद्बह्वृचपरम् । अन्येषांतुवृद्धयाज्ञवल्क्यः—स्थावरेषुगृहेचैवसूर्यसंमुखमाप्लवेत् । जीवत्पितृकनिर्णये—नाभिमात्रजलेगत्वाकृत्वाकेशान्द्विधाद्विजः । जीवत्पितानकुर्वीतदक्षिणेकेशसंचयम् । वृद्धपराशरः—निरुध्यकर्णौनासांचत्रिःकृत्वोन्मज्जनंततः । कृष्णभट्टीयेविश्वामित्रः—नाभिमात्रेजलेतिष्ठन्सप्तद्वादशपंचवा । त्रिवारंवापिचाप्लुत्यस्नानमेवंविधीयते । हेमाद्रौसंग्रहे—गंगांगयांकुरुक्षेत्रंप्रयागोदधिसंगमम् । तीर्थान्येतानिसंस्मृत्यततोमज्जेज्जलाशये । तत्रैवव्यासः—कुरुक्षेत्रंगयांगंगांप्रभासंनैमिषंतथा । तीर्थान्येतानिसर्वाणिस्नानकालेभवंतुमे । तत्रैवगंगावाक्यम्—नंदिनीनलिनीसीतामालतीचमलापहा । विष्णुपादाब्जसंभूतागंगात्रिपथगामिनी । भागीरथीभोगवतीजाह्नवीत्रिदशेश्वरी । द्वादशैतानिनामानियत्रयत्रजलाशये । स्नानोद्यतःस्मरेन्नित्यंतत्रतत्रभवाम्यहम् । तीर्थस्मृतिःकृत्रिमे । ननदीपुनदींब्रूयात्पर्वतेपुनपर्वतम् । नान्यांप्रशंसेत्तत्रस्थस्तीर्थेष्वायतनेषुचेतिचंद्रोदयेदेवलोक्तेः । गंगादिपुण्यतीर्थानिकृत्रिमादिषुसंस्मरेदितिपराशरोक्तेश्च गयादिस्मृतिःसंनिहिततीर्थाभावे । गंगायास्तुसर्वत्र । यत्रस्थानेतुयत्तीर्थंनदीपुण्यतमाचया । तांध्यायन्मनसास्नायादन्यत्रेष्टनिचिंतनमितिहेमाद्रौभृगूक्तेः । अन्यत्रउद्धृतजलेइतिटोडरानंदः । स्नानकालेन्यतीर्थेषुजप्यतेजाह्नवीजनैः । विनाविष्णुपदींकान्यत्समर्थाघशोधनइतिनिर्णयामृतेस्कांदाच्च । प्रतापमार्तंडेप्येवम् ॥ ॥

अथपरिशिष्टोक्तःस्नानविधिः । गोमयंत्वंतरिक्षस्थंसंगृह्य भूमिष्ठंचोपर्यधश्चसंत्यज्य धौतपादपाणिमुखआचम्य संध्योक्तवदात्माप्यु

१ स्थावरेपुतडागादिषु । २ स्नानयुक्तः स्मरेन्नित्यंतत्रतत्रवसेदिसाइतिपाठः ।

क्षणादिकृत्वा द्विराचम्यसंयतप्राणःकर्मसंकल्प्य गोमयंवीक्षितमादाय सव्येपाणौकृत्वा व्याहृतिभिस्त्रिधाविभज्य दक्षिणंभागंप्रणवेनदिक्षुविक्षिप्योत्तरंतीर्थेक्षिप्त्वा मध्यमंमानस्तोकइत्यृचाभिमंत्र्य गंधद्वारामित्यृचामूर्धादिसर्वांगमालिप्यप्रांजलिर्वरुणमवतेहेळइतिद्वाभ्यां प्रसंम्राजेवृहदर्चेतिसूक्तेन हिरण्यशृंगंवरुणंप्रपद्येतीर्थंमेदेहियाचतः । यन्मयाभुक्तमसाधूनांपापेभ्यश्चप्रतिग्रहः । यन्मेमनसावाचाकर्मणावादुष्कृतंकृतम् । तन्नइंद्रोवरुणोवृहस्पतिःसविताचपुनंतुपुनःपुनरितिद्वाभ्यांचप्रार्थ्य । याःप्रवतइतितीर्थमभिमृश्यावगाह्यस्नातोद्विराचम्य मार्जयेदंवयोयंत्यध्वभिरित्यष्टाभिरापोहिष्ठेतिनवभिरथतीर्थंमंगुष्ठेनेमंमेगंगइतित्रिःप्रदक्षिणमालोड्यप्रकाशपृष्ठमघ्नोऽघमर्षणंत्रिरावर्त्यनिमज्ज्योन्मज्ज्यादित्यमालोक्य द्वादशकृत्वआपुत्यशंखमुद्रयायोनिमुद्रयोदकमादाय मूर्ध्निमुखेबाह्वोरुरसिचात्मानंगायत्र्याभिषिच्य त्वंनोअग्नेवरुणस्येतिद्वाभ्यां तरत्समंदीधावतीतिसूक्तेन पुनःस्नायान्मूर्ध्निचाभिषिंचेत्तद्विष्णोरक्षाणोअग्नेयत्किंचेदमित्येताजपेत् ।साक्षताभिरद्भिःप्राङ्मुखउपवीतीदेवतीर्थेनव्याहृतिभिर्व्यस्तसमस्ताभिर्ब्रह्मादिदेवान्सकृत्सकृत्तर्पयित्वोदङ्मुखोनिवीतीसयवाभिरद्भिःप्राजापत्येनतीर्थेनऋषीन्व्याहृतिभिर्द्विर्द्विस्तर्पयित्वा दक्षिणामुखःप्राचीनावीतीपितृतीर्थेनसतिलाभिरद्भिर्व्याहृतिभिर्भूरित्यादित्रिस्त्रिस्तर्पयेदथतीरमेत्यदक्षिणामुखःप्राचीनावीतीयेकेचास्मदितिवस्त्रंनिष्पीड्योपवीत्यपउपस्पृश्य परिधानीयमभ्युक्ष्यपरिधाय द्वितीयंप्रोक्षितंप्रावृत्याचामेदथसंध्यामुपासीतेति ॥ ॥ **शंखमुद्रालक्षणमागमे**—वामांगुष्ठंतुसंगृह्यदक्षिणेनतुमुष्टिना । कृत्वोत्तानंततोमुष्टिमंगुष्ठंतुप्रसारयेत् । वामांगुल्यस्तथाश्लिष्टाःसंयुक्ताःसुप्रसारिताः । दक्षिणांगुष्ठसंस्पृष्टाःशंखमुद्रेयमीरिता । **योनिमुद्रापितत्रैव**—मिथःकनिष्ठिकेवध्वातर्जनीभ्यामनामिके । अनामिकोर्ध्वसंश्लिष्टेदीर्घमध्यमयोरधः । अंगुष्ठाग्रद्वयंन्यसेद्योनिमुद्रेयमीरिता । अयंप्रातःस्नानविधिर्वह्वृचानाम् । कातीयानांतुमध्याह्नस्नानविधिरेव ॥ ॥ प्रातःस्नानेयोगयाज्ञवल्क्यः—यएषविस्तरेणोक्तःस्नानस्यविधिरुत्तमः । असामर्थ्यान्नकुर्याच्चेत्तत्रायंविधिरुच्यते । स्नानमंतर्जलेचैवमार्जनाचमनेतथा । जलाभिमंत्रणंचैवतीर्थस्यपरिकल्पनम् ।

अघमर्षणसूक्तेनत्रिरावृत्तेननित्यशः । स्नानाचरणमित्येतदुपदिष्टंमहात्मभिः । अन्यांश्चवारुणान्मंत्रान्कामतःसंप्रयोजयेत् । अयंचांगसंको-
चोमध्याह्नस्नानेपि । **मार्कंडेये**—मातरंपितरंजायांभ्रातरंसुहृदंगुरुम् । यमुद्दिश्यनिमज्जेतअष्टमांशंलभेतसः । **चंद्रिकायांवृद्धवसिष्ठो**
क्तौतु—निमज्जयेत्तुयमुद्दिश्यद्वादशांशंलभेतसइत्युक्तम् । **पैठीनसिः**—प्रतिकृतिंकुशमयींतीर्थवारिणिमज्जयेत् । कुशोसिकुशपुत्रोसिब्रह्मणा
निर्मितःपुरा । त्वयिस्नातेपिसस्नातोयस्येदंग्रंथिबंधनम् । अत्रपूर्ववाक्येनिमज्जेतेतिश्रुतेर्मज्जनरूपंस्नानंजीवत्प्रतिनिधित्वेनस्नाने । प्रतिकृतिमज्ज
नंतुमृतप्रतिनिधित्वेनस्नानेइति**प्रयोगपारिजातः** । स्नानोत्तरंतदंगतर्पणंकुर्यात् । स्नानादनंतरंतावत्तर्पयेत्पितृदेवताः । उत्तीर्यपीडयेद्वस्त्रंसं
ध्याकर्मततःपरमिति**चतुर्विंशतिमतात्** । स्नानेषुचैवसर्वेषुतर्पयेत्पितृदेवताः । काम्येनित्येविशेषेणतत्प्रकुर्यात्प्रयत्नतइति**चंद्रिकायांव्या**
घोक्तेश्च । **चंद्रोदयेब्रह्मांडे**—नित्यंनैमित्तिकंकाम्यंत्रिविधंस्नानमुच्यते । तर्पणंतुभवेत्तस्यतदंगत्वेनकीर्तितम् । **अस्पृश्यस्पर्शादिनि**
मित्तस्नानेतु—अस्पृश्यस्पर्शनेवांतेअश्रुपातेक्षुरेभगे । स्नानंनैमित्तिकंज्ञेयंदैवपित्र्यविवर्जितमिति**पराशरोक्ते**र्नतर्पणमित्युक्तं **गयादा**
सनिबंधेआचारचिंतामणौचवाचस्पतिमिश्रैः । स्नानांगतर्पणंविद्वान्कदाचिन्नैवहापयेदिति**हेमाद्रौब्रह्मवैवर्ताच्च** आशौचेपितद्भव
ति । **स्मृत्यर्थसारेप्येवम्** । **माधवीयेयमः**—द्वौहस्तौयुग्मतःकृत्वापूरयेदुदकांजलिम् । गोशृंगमात्रमुद्धृत्यजलमध्येजलंक्षिपेत् । **चंद्रो**
दयेदक्षः—प्रादेशमात्रमुद्धृत्यसलिलंप्राङ्मुखःसुरान् । उदङ्मनुष्यांस्तर्पेतपितॄन्दक्षिणतस्तथा । **बौधायनः**—अनुत्तीर्यमपउपसिंचतीत्यनु
तीर्यैवेदम् । तत्प्रकारः**पृथ्वीचंद्रोदये**—भूर्देवांस्तर्पयामि । भुवर्देवांस्तर्पयामि । स्वर्देवांस्तर्पयामि । भूर्भुवःस्वर्देवांस्तर्पयामि । एवंऋ

---

१ आश्वलायनानासूत्रेस्पस्तुल्यभावादंजलिनैवदानं । सूत्रोक्तब्रह्मयज्ञांगत्वपितृतर्पणंतद्दक्षिणेनैवकार्यं । सूत्रेअंजलिचोदनाभावात् । अनादेशेदक्षिणंप्रतीयादितिसूत्रका
रोक्तेरितिकमलाकरीये ।

प्यादीन् । अथवाभूर्देवगणंतर्पयामि । भुवर्ऋषिगणंतर्पयामि । स्वर्मनुष्यगणंतर्पयामि । भूर्भुवःस्वःपितृगणंतर्पयामि । **कृष्णभट्टीये**—उपवीती ब्रह्मादयोयेदेवास्तान्देवांस्तर्पयामि । भूर्देवानित्यादि । निवीतीकृष्णद्वैपायनादयोयऋषयस्तानृषींस्तर्पयामि भूर्ऋषीनित्यादि । प्राचीनावीतीसोमः पितृमान्यमोंगिरस्वानग्निष्वात्ताःकव्यवाहनादयोयेपितरस्तान्पितॄंस्तर्पयामि भूःपितॄनित्यादि । सनकादयोयेमनुष्यास्तान्मनुष्यांस्तर्पयामिभूर्मनुष्यानित्युक्तंजयंतवृत्तौ । **स्मृत्यर्थसारे**चैवम् । अत्रदेवपितॄणामेवेज्यत्वात्सांगस्यचानुष्ठेयत्वाजीवत्पितृकस्याप्यधिकारः । प्राचीनावीति त्वंत्वाग्रकोष्ठादित्युक्तंजीवत्पितृकनिर्णयेगुरुभिः ॥ ॥ **संक्षेपातिशयमाहशंखः**—आब्रह्मस्तंबपर्यंतंजगत्तृप्यत्वितिक्रमात् । जलांजलित्रयंदद्यादेतत्संक्षेपतर्पणम् । **आचारदर्पणेस्मृतिः**—प्रातःस्नानेनकर्तव्यंकदाचित्तिलतर्पणम् । इदंचनैमित्तिकविषयमिति तत्रैवोक्तम् । अन्ये तुप्रातःस्नानांगभूतेतर्पणेसर्वदातिलनिषेधः । प्रातःस्नानेविशेषोयंतद्विनैवतिलैर्युतम् । नैमित्तिकंचनित्यंचतिलैरेवविधीयते इतिस्**मृतिरत्नावल्यां कौशिकोक्तेरित्याहुः** ॥ ॥ अत्रविशेषो**हेमाद्रौपाद्मे**—प्राचीनावीतसंयुक्तःकुशपाणिस्तिलैःसह । असंस्कृतप्रमीतानांस्थलेदद्याज्जलांजलिम् । प्रेक्षमाणोदिशंयाम्यांमंत्रेणानेनयत्नतः । असंस्कृतप्रमीतायेगोत्रजादुर्गतिंगताः । तेषांहिदत्तमक्षय्यमिदमस्तुतिलोदकम् । **तत्रैवव्यासः**—अनग्निदग्धायेजीवायेप्यदग्धाःकुलेमम । भूमौदत्तेनतोयेनतृप्तायांतुपरांगतिमिति । इदंजलस्थेनैवकार्यम् । जलार्द्रवासाःस्थलगोयःप्रदद्याज्जलांजलिम् । वस्त्रनिश्चोतनंप्रेताअपवार्यपिबंतितेइति**सुमंतूक्तेः** । अपवार्यांजलिंत्यक्त्वेति**हेमाद्रिः** । **शौनकः**—स्नानांगंतर्पणंकृत्वायक्ष्मणेजलमाहरेत् । अन्यथाकुरुतेयस्तुस्नानंतस्याफलंभवेत् । **तत्रमंत्रः**—यन्मयादूषितंतोयंशारीरमलसंभवैः[1] । तद्दोषपरिहारार्थंयक्ष्माणंतर्पयाम्यहम् । **आश्वलायनः**—येकेचास्मत्कुलइतिवस्त्रनिष्पीडनंस्थले । **वृद्धमनुः**—निष्पीड्यस्नानवस्त्रंतुपश्चात्संध्यांसमाचरेत् । अन्यथाकुरु

[1] मलैः शारीरसंभवैःइतिपाठः ।

तेयस्तुस्नानंतस्याफलंभवेत्। **सायणीये**—मनुष्यतर्पणेचैवस्नानवस्त्रनिपीडने। निवीतीतुभवेद्विप्रस्तथामूत्रपुरीपयोः। **आशार्केतु**—वस्त्रान
ष्पीडनंचैवकुशानांचविसर्जनम्। अपसव्येनकर्तव्यंहस्तप्रक्षालनंतथेत्युक्तम्। अतोविकल्पः। बह्वृचानांतुप्राचीनावीती। **बह्वृचपरिशिष्टे**—
प्राचीनावीतीवस्त्रंनिष्पीडयेदित्युक्तेः। इदंचजीवत्पितृकोनकुर्यात्। नजीवत्पितृकःकुर्याद्वस्त्रनिष्पीडनंबुधइति**जीवत्पितृकनिर्णयेपुरा**
णात्। **यत्तुपराशरः**—निराशाःपितरोयांतिवस्त्रनिष्पीडनेकृते। तस्मान्नपीडयेद्वस्त्रमकृत्वापितृतर्पणमिति तद्रागप्राप्तवस्त्रनिष्पीडनपरम्।
अतएवमध्याह्नस्नाने**हेमाद्रौब्रह्मांडे**—ततःस्नात्वाविधानेनसंतर्प्यपितृदेवताः। जलाशयाद्विनिर्गत्यद्विराचामेत्समाहितः। स्नानवस्त्रमनिष्पी
ड्यस्थाप्यमास्थलतर्पणात्। स्थलेपितर्पणंकृत्वाततोवस्त्रंनिपीडयेत्। एवंवस्त्रंनिष्पीड्यैकंपादंजलेऽन्यंस्थलेकृत्वाआचामेत्। उदकेचोदकस्थस्तु
स्थलस्थस्तुस्थलेशुचिः। स्नात्वाचामेत्तदाविप्रःपादौकृत्वास्थलेजलेइति**दक्षोक्तेः**॥ ॥**तर्पणोत्तरंदर्भत्यागउक्तःस्मृतिरत्नावल्याम्**—
विकिरेपिंडदानेचतर्पणेश्राद्धकर्मणि। आचांतस्तुप्रकुर्वीतदर्भसंत्यजनंबुधः। दर्भत्यागेप्राचीनावीतित्वमुक्तंप्राक् ॥ ॥ **नदीस्नानेतत्प्रार्थनो**
क्ताकौर्मे—ज्ञानतोऽज्ञानतोवापियन्मेदुश्चरितंकृतम्। तत्क्षमस्वाखिलंदेविजगन्मातर्नमोस्तुते। स्नानाकरणेप्रायश्चित्तमुक्तं**ऋग्विधाने**—
त्रिष्व(श्व)प्रसुवसूक्तंचस्नानलोपोभवेद्यदि। **स्मृतिरत्नावल्यांतु**—स्नानलोपेगायत्र्यष्टसहस्रजपउक्तः। स्नानमकृत्वाभोजनेउपवासंत्रिरात्रं
कुर्यादिति**स्मृत्यर्थसारे**॥ इतिश्रीमन्नारायणभट्टा०लक्ष्मणभट्टकृताचाररत्नेप्रातःस्नानम्॥ ॥

अथस्नानोत्तरकृत्यम्। **हारीतः**—स्नात्वागात्रमवमृज्यान्नशिरोविधुनुयान्नोत्तरीयविपर्यासंकुर्यादिति। **त्रिकांडमंडनः**—दीपं
शूर्पंतथाशय्यांपादत्राणंचमार्जनीम्। स्नानांतेसंस्पृशेद्यस्तुपुनःस्नानेनशुद्ध्यति। **विष्णुः**—नतैलवसेस्पृशेन्नपूर्वधृतमक्षालितंवासोविभृयत्

---

१ परिवर्जनंइतिपाठ ।

स्नातएवसोष्णीपेधौतवाससीविभृयात् म्लेच्छांत्यजपतितैर्नसंभाषेतइति । उष्णीपंकेशजलापकर्पणार्थवस्त्रमितिपृथ्वीचंद्रः । अतएव हारीतोक्तौगात्रग्रहणम् । केचित्तुसोष्णीषवासोधारणानुवादेनधौतत्वविधानात्कर्मकालंविनास्नानोत्तरमपिधौतप्रसिद्धोष्णीषधारणम् । वृद्ध पराशरेण—यच्छ्मश्रुपुकेशेपुयजलंदेहलोमसु । हस्ताभ्यांतन्नवस्त्रेणजलंविद्वान्विमार्जयेदिति शिरोमार्जनवस्त्रनिषेधादित्याहुः । वस्तुतस्तु— मार्जयेदग्रशेषेणनोत्तरीयेणचाशिरइतिव्यासवचनैकवाक्यतयास्नानवस्त्रद्वयस्यैवनिषेधः । अतएवस्नातोनांगानिमृज्याच्चस्नानशाट्यानपाणिने तिविष्णुपुराणात् । मार्जननिषेधएतत्परइतिपारिजातस्मृत्यर्थसाराचारादर्शाः । नांगेभ्यस्तोयमुद्धरेदितिवस्त्रनिषेधेसिद्धेस्नानशा टीनिषेधोदोषाधिक्यार्थइतिदोडरानंदः । समर्थस्यमार्जनाभावोऽसमर्थस्यपाणिशाटीमार्जनाभावइतिहरिहरः । चंद्रोदयेसंग्रहे— स्नात्वादूरंतटेतिष्ठेत्प्राचीनाभितिनाद्विजः । यावत्स्रवतिदेहांबुतूष्णींभूतादितृप्तये । सुराबिंदुसमाज्ञेयाःपृष्ठतःकेशबिंदवः । तएवपुरतोज्ञेयाः सर्वतीर्थोपमाबुधैः । तिस्रःकोट्योर्धकोटीचयानिरोमाणिमानवे । स्रवंतिसर्वतीर्थानितस्मान्नपरिमार्जयेत् । देवलः—देवाःपिबंतिशिरसोमुख स्थाप्सरसस्तथा । वक्षसोपिचगंधर्वाअधस्तात्सर्वजंतवः । अंगानिशक्तौवस्त्रेणपाणिनाचनमार्जयेत् । धौतांबरेणवाप्रोंच्छ्यविभृयाच्छुष्कवाससी । अमार्जनपक्षेगोदोहनकालपर्यंततत्रैवतिष्ठेदित्याचारदर्पणः । हेमाद्रौभरद्वाजः—वस्त्रोदकमपेक्षंतेयेमृतादासवर्गिणः । कंचित्कालंस्थित मस्माज्जलंभूमौनिपातयेत् । तदुत्तरमपिमार्जनंकार्यंशक्तेन । आर्द्रंएवतुवासांसिस्नात्वासेवेतमानवइतिविष्णूक्तेः । कृष्णभट्टीयेस्कांदे— ततस्त्वाचमनंकृत्वाप्रोक्षितंवस्त्रमावहेत् । योगयाज्ञवल्क्यः—स्नात्वैवंवाससीधौतेअक्लिन्नेपरिधायच । प्रक्षाल्योरूमृदाद्भिश्चहस्तौप्रक्षाल्ये तथा । जाबालिः—स्नात्वानिवसवसनंजंघेशोध्येमृदंभसा । अपवित्रीकृतेतेहिकौपीनस्नानवारिणा । कौपीनपदोपादानाद्यतिपरमिदमि तिकेचित् । प्रयोगपारिजातेभरद्वाजः—शुचीवोहव्यामरुतइत्युक्त्वाशुद्धमंबरम् । संप्रोक्ष्यदेवस्यत्वेतिव्याहृत्यादायभास्करम् । उदु

त्वंजातवेदसमित्युक्त्वालोकयेत्ततः । आवहंतीत्युदाहृत्यपरिधायद्विराचमेत् । **भृगुः**—ब्राह्मणस्यसितंवस्त्रंनृपस्यरक्तमुल्बणम् । पीतंवैश्यस्य शूद्रस्यनीलंमलवदिष्यते । उल्बणंरक्तम् । मलवत्कृष्णमितिपृथ्वीचंद्रः । **यत्तुनारसिंहे**—नरक्तमुल्बणंवासोननीलंचप्रशस्यते । मलाक्तं चदशाहीनंवर्जयेदंबरंबुधइतिरक्तनीलवस्त्रयोर्निषेधःसपूर्ववाक्यात्क्षत्रियशूद्रभिन्नविषयः । **व्यासः**—नाग्निदीप्तेननार्द्रेणनसूच्याग्रथितेनच । कौपीनंशठितंभिन्नंमलिनंकेशदूषितम् । छिन्नाग्रंचोपवस्त्रंचकुत्सितंधर्मतोविदुः । **भारते**—वस्त्रं नान्यावृतंग्राह्यंनचातिविकृतंतथा । **योग याज्ञवल्क्यः**—दग्धंजीर्णंचमलिनंमूषकोपहतंतथा । खादितंगोमहिष्याद्यैस्तत्त्याज्यंसर्वथाद्विजैः । **प्रयोगपारिजातेसंग्रहे**—स्नानं कृत्वार्द्रवस्त्रंतुऊर्ध्वमुत्तारयेद्बुधः । आर्द्रवस्त्रमधस्ताच्चेत्पुनःस्नानेनशुद्ध्यति । **तत्रैवोशना**—स्नात्वानुपहतंवस्त्रंपरिदध्याद्यथाविधि । अभावे पूर्ववस्त्रंवासंप्रोक्ष्यप्रणवेनतु । अनुपहतंअपरिहितम् । **जाबालिः**—नार्द्रमेकंचवसनंपरिदध्यात्कथंचन । **स्मृतिरत्नावल्यांअंगिराः**— आर्द्रवासास्तुयत्कुर्याज्जपहोमव्रतादिकम् । सर्वंतद्राक्षसंविद्याद्बहिर्जानुचयत्कृतम् । सप्तवाताहतंवस्त्रंशुष्कवत्प्रतिपादितम् । आर्द्रवापिद्विजा तीनामाहतंगौतमादिभिः । **कृष्णभट्टीये**—ईषद्धौतंस्त्रियाधौतंशूद्रधौतंतथैवच । अधौतंतद्विज्ञेयंशुष्कंदक्षिणपल्लवैः । **देवलः**—स्वयंधौ तेनकर्तव्याःक्रियाधर्म्याविपश्चिता । नतुनेजकधौतेननाहतेनाचकुत्रचित् । नाहतेनेत्येकंपदम् । स्वयंग्रहणात्पत्न्यैकवर्णनिवृत्तेस्तन्निषेधोऽन्येनापि ब्राह्मणादिनाधौतेनक्रियाकार्येत्येतदर्थम् । **अहतलक्षणमाहपुलस्त्यः**—ईषद्धौतंनवंश्वेतंसदशंयन्नधारितम् । अहतंतद्विजानीयात्सर्वकर्म सुपावनम् । **ब्राह्मे**—अच्छिन्नाग्रंचयद्वस्त्रंमृदाप्रक्षालितंचयत् । अहतंधातुरक्तंवातत्पवित्रमितिस्थितिः । **माधवीयेप्रजापतिः**—क्षौमं

---

१ स्नानंकृत्वाचार्द्रवस्त्रंत्सजेन्नद्यामधोद्विज. । गृहेस्नानमथोकृत्वाविसृजेच्चतदूर्ध्वंत । सत्कार्यंपरिधायार्द्रवस्त्रंनद्यादावधः क्षिपेत् । गृहेतूर्ध्वमाक्षेपेदितिकृष्णभट्टीयेक्रम लाकरीयेच ।

वासःप्रशंसंतितर्पणेसदशंतथा । काषायंधातुरक्तंवानोल्बणंतत्तुकर्हिचित् । **भृगुः**—दिवाकीर्तिकृतंवासःसर्वदापरिवर्जयेत् । **काशीखंडे**—नीलीरक्तंतुयद्वस्त्रंदूरतस्तद्विवर्जयेत् । स्त्रीणांक्रीडार्थसंयोगेशयनीयेनदुष्यति । **अंगिराः**—मृतेभर्तरियानारीनीलीवस्त्रंप्रधारयेत् । भर्तातुनरकंयातिसानारीतदनंतरम् । **चंद्रोदयेस्कांदे**—स्नानंदानंजपोहोमःस्वाध्यायःपितृतर्पणम् । वृथातस्यमहायज्ञानीलीवासोविभर्तियः । **टोडरानंदेभविष्ये**—नीलीरक्तंयदावस्त्रंविप्रस्त्वंगेपुधारयेत् । अहोरात्रोषितोभूत्वापंचगव्येनशुध्यति । **मिताक्षरायांमार्कंडेयः**—रोमकूपैर्यदागच्छेद्रजोनील्यास्तुकस्यचित् । त्रिवर्णेपुचसामान्यात्तप्तकृच्छ्रंविशोधनम् । नीलीदोषःकार्पासेएव । ऊर्णायांपट्टवस्त्रेवानीलीरागोनदुष्यतीतितत्रैवोक्तेः । **नारायणदासनिबंधेभृगुः**—स्त्रीधृताशयनेनीलीब्राह्मणस्यनदुष्यति । नृपस्यवृद्धौवैश्यस्यपर्वण्येवविधारणमिति । **शातातपः**—प्रागग्रमुदगग्रंवाधौतंवस्त्रंप्रसारयेत् । पश्चिमाग्रंदक्षिणाग्रंपुनःप्रक्षालनाच्छुचि । **योगयाज्ञवल्क्यः**—अभावेधौतवस्त्रस्यशाणक्षौमाजिनानिच । कुतपंयोगपट्टंवाद्विवासायेनवाभवेत् । क्षौममतसीसूत्रकृतम् । कुतपोनेपालकंबलः । धौतेतिविशेषणपदाच्छाणादीनिप्रक्षालितान्यपिगृह्णीयात् । द्विवासेतिपदोपादानाच्चोत्तरीयत्वेनैवशाणादीनांग्रहणं नतुपरिधानीयत्वेनेत्युक्तम**पराके** । **अन्येतु**—परिधेयंसदावासःकार्पासंसदशंसितम् । क्षौमंवाकुतपंवापिनकौशेयंकदाचनेति**जातूकर्ण्योक्तेः**क्षौमाजिनयोःपरिधानीयत्वमप्याहुः । **यत्तुश्राद्धहेमाद्रौबौधायनः**—क्षौमाणिवासांसितेषामलाभेकार्पासिकान्यौर्णकानिभवंतीति तच्छ्राद्धेदेयवस्त्रपरम् । **स्मृत्यर्थसारे**—केशनिर्मितवस्त्रधरणेउपवासइति । **व्यासः**—नोत्तरीयमधःकुर्यान्नोर्ध्वंनाधस्तनांबरम् । नांतर्वासोविधायान्यद्वसीतवसनंबुधः ॥ ॥ **उत्तरीयमाहजातूकर्ण्यः**—सग्रंथिपरिमंडलमुत्तरीयंकुर्याद्वस्त्रोत्तरीयात्वेकांगुलंद्व्यंगुलंत्र्यंगुलंचतुरंगुलंवासूत्रैरेवकृतंपरिमंडलमुत्तरीयंकुर्यादिति । **अंतर्वासज्ञमयोगपारिजातेसंग्रहे**—पोडशद्वादशाष्टाभिरंगुलैर्विस्तृतंचयत् । आयतंव्याममात्रंचतदंतर्वासईरितम् । उत्तरीयांतर्वाससोरभेदइति

केचित् । भेदइत्यन्ये । उत्तरीयार्थेयज्ञोपवीतंवेत्युक्तम् । परिहितवस्त्रस्यचोर्ध्वभागमुत्तरीयंकुर्यात् । एकंचेत्तस्योत्तरवर्गेणप्रच्छादयीतेतिपार
स्करोक्तेः । उत्तरीयंचपुरोदेशावस्थितदर्शनंधारयेत् । प्रागग्रंचोत्तरीयंतुकर्मकालेनधारयेदितिपृथ्वीचंद्रोक्तेः । उत्तरीयस्थानीयंतृतीयो
पवीतंजीवत्पितृकोनधारयेत् ।—उत्तरीयंयोगपट्टंतर्जन्यांरजतंतथा । नजीवत्पितृकैर्धार्यंज्येष्ठोवाविद्यतेयदीतिचंद्रोदयेसंग्रहात् । उत्तरीयं
चनोपरिवासोमात्रं किंतुसग्रंथिपरिमंडलमित्यादिजातूकर्ण्योक्तं । उक्तपरिवासस्तुतस्यापिभवत्येव ।—एकवस्त्रोनभुंजीयान्नकुर्याद्देवतार्च
नम् । नचार्चयेद्द्विजान्नान्यत्कुर्यादेवंविधोनरइतिगोभिलेननिषेधात् । नन्वेकवस्त्रइत्यस्यसामान्यरूपत्वाज्जीवत्पितृकस्यसर्वोत्तरीयबाधइति
चेत् । न । उत्तरीयशब्दस्ययौगिकत्वेपिजातूकर्ण्योक्तोत्तरीयेरूढेरितिपितृचरणाः । **वर्धमानपरिभाषायांशातातपः**—सव्यादं
सात्परिभ्रष्टंकटिदेशधृतांबरम् । एकवस्त्रंविजानीयाद्दैवेपित्र्येचकर्मणि । **बौधायनः**—अकच्छःपुच्छकच्छोवाविकच्छः[3]कटिवेष्टितः । यावदास्ते
द्विजस्तावच्छूद्रएवनसंशयः । पुच्छकच्छःपुच्छाकारकच्छः । सचाग्रद्वयस्यमेलनेनैकस्यैवाग्रस्यकच्छत्वेनभवतीतिद्वयमपिनिषिद्धम् । अत्रद्विज
स्योद्देश्यत्वावच्छेदकत्वेसर्वस्यापितत्त्वापत्तेः । अकच्छत्वादिविशिष्टस्यतत्त्वेवैपरीत्येवागारवेम् । अतोऽकच्छत्वादेवोद्देश्यत्वात्स्त्रीशूद्रादेरपिक
च्छआवश्यकः । नचद्विजपदश्रुतेःशूद्रस्यशूद्रतुल्यत्वानुपपत्तेःकच्छइतियुक्तम् । द्विजत्वस्याविवक्षितत्वात् । तद्ग्रहणंतुकैमुतिकन्यायार्थम् । अत
एवशूद्रपदं अकच्छस्यनग्नत्वोक्तिश्च । **श्राद्धहेमाद्रौ**—नग्नःस्यान्मलवद्वासानग्नःकौशेयकेवलः । नग्नोद्विगुणवस्त्रःस्यान्नग्नोदग्धपटस्तथा ।
नग्नश्चस्यूतवासाःस्यान्नग्नःकौपीनकेवलः । नग्नःकाषायवस्त्रःस्यान्नग्नश्चार्धपटावृतः । विकच्छोऽनुत्तरीयश्चद्विकच्छोऽवस्त्रएवच । अधौतवस्त्रो
मलवद्वस्त्रःरजकादिधौतवस्त्रोवा । एकस्यपटस्यार्धंप्रावृण्वानोऽर्धपटावृतः खंडपटंवसानोवा । परिहितवस्त्रोपरितदुत्तरार्धेनवस्त्रांतरेणवाकटिबंधनं

---

१ उपवीतंवायुक्तमितिपाठः २ वासस्यापिभवत्येवेतिपाठः । ३ विकच्छोविपरीतकच्छः ।

द्वितीयकच्छः। अत्रमलवन्निषेधःसमर्थपरः। नजीर्णमलवद्वासाभवेच्चविभवेसतीतियाज्ञवल्क्योक्तेः। वस्तुतस्तुनग्नःस्यान्मलवद्वासाइत्यादौ निषेधश्रुतेः ननग्नःकर्मकुर्वीतेत्यनेनैकवाक्यत्वाच्चानग्नेनग्नत्वोक्तेःकर्मकालपरत्वादस्यपुरुषार्थत्वाद्भिन्नवाक्यमेवयुक्तमितिहेमाद्रिः। कौशेय केवलस्यनग्नत्वोक्तेः वासःसहितकौशेयत्वेननग्नत्वम्। भृगुः—नग्नोमलिनवस्त्रःस्यान्नग्नश्चार्द्रपटावृतः। नग्नोरक्तपटस्तथेतिचंद्रिकायांद्विती यपादेपाठः। सर्वकर्मस्वासुरकच्छानिषेधमाहयाज्ञवल्क्यः—जपेहोमेतथादानेदैवेपित्र्येचकर्मणि। बध्नीयान्नासुरीकच्छांशेषेकर्मणिवेच्छया। तल्लक्षणमाहसएव—परिधानाद्बहिःकच्छानिबद्धाह्यासुरीमता। बहिःकच्छातुसंवृतपरिधानवस्त्रांतइतिवर्धमानः। स्मृत्यंतरे—संयोजित दशंवापिह्यर्धच्छिन्नदशंतथा। नित्येनैमित्तिकेवापिप्रयत्नेनविवर्जयेत्। अकृत्रिमदशंवस्त्रंप्रशस्तंसर्वकर्मसु। कृष्णभट्टीयेयोगयाज्ञ वल्क्यः—जानुमूलंतुवस्त्रंस्यात्त्रिकच्छंधारयेद्बुधः। मनुः—नाभौचवामकुक्षौचपृष्ठेचैवयथाक्रमम्। वस्त्रप्रावरणंयस्यात्तत्त्रिकच्छमुदाहृतम्। भारते—अन्यदेवभवेद्वासःशयनीयेनराधिप। अन्यद्रथ्यासुदेवानामर्चायामन्यदेवहि। अन्यच्चलोकयात्रायामन्यदीश्वरदर्शने। सुमंतुः— अन्यत्स्नानेतथापानेभोजनेचान्यदेवहि। इतिश्रीमन्नारायणभट्टा॰लक्ष्मणभट्टकृतावाचाररत्नेस्नानोत्तरकृत्यम्॥

अथतिलकविचारः। विष्णुस्मृतौबृहन्नारदीयेच—यागोदानंजपोहोमःस्वाध्यायःपितृतर्पणम्। भस्मीभवतितत्सर्वमूर्ध्वपुंड्रं विनाकृतम्। पाद्मेकार्तिकमाहात्म्येप्येवम्। इदंयागादिसर्वकर्मोपलक्षणार्थंनपरिसंख्यार्थम्। उत्तरार्धेसर्वपदश्रुतेः। अपवित्रेणयज्ञसम स्नातेनचयद्धुतम्। यच्चशून्यललाटेनतदल्पफलंभवेदित्याश्वलायनोक्तेः। यद्यपिसत्यंशौचमित्यादित्रिपुंड्रेपिवाक्यंतथापितत्क्षत्रियादिप रम्। ऊर्ध्वपुंड्रंद्विजःकुर्यात्क्षत्रियस्तुत्रिपुंड्रकमितिमाधवीयेविष्णुधर्मोत्तरात्। माधवचंद्रिकास्मृत्यर्थसारादिभिस्त्रिपुंड्रास्त्रिख

१ तथापात्रेइतिपाठः।

नाच्च । **काशीखंडेसप्तर्षिवर्णने**ऊर्ध्वपुंड्रांकितालिकाइत्युक्तेश्च । नचकालाग्निरुद्रोपनिषद्युक्तत्वाद्बलवत्त्रिपुंड्रत्वम् । श्रुतौहिभस्मधारणमात्र
माम्नातंनतुपुंड्रत्वेनकर्मांगत्वेनवा । तच्चस्नानत्वेनाप्युपपन्नम् । यद्यपिकर्मांगंतथापिशैवकर्मपरम् ।—विनाभस्मत्रिपुंड्रेणविनारुद्राक्षमालया ।
पूजितोपिमहादेवोनस्यात्तस्यफलप्रदइतितिथितत्त्वे**लैंगात्** । सितेनभस्मनातिर्यक्त्रिपुंड्रस्यतुधारणम् । शैवागमेषु निष्ठानांतत्तन्मत्रेण शस्य
तेइति**स्मृतिरत्नावल्यां**वचनाच्च । साग्निकपरंवातत् ।—स्नात्वापुंड्रंमृदाकुर्याद्धुत्वाचैवतुभस्मनेत्या**श्वलायनोक्तेः** । तयोरप्यूर्ध्वपुंड्रोपर्ये
वकुर्यात् । तयोरहिताना हितानाम्योः । ऊर्ध्वपुंड्रंविनामोहाद्यदिकुर्यात्त्रिपुंड्रकम् । नतस्यफलमाप्नोतिदानस्याश्रोत्रियेयथेति**स्मृतिरत्नावल्यां**व
चनात् । **यत्तुपाद्मेकार्तिकमाहात्म्ये**—ऊर्ध्वपुंड्रेत्रिपुंड्रंयःकरोतिसनराधमः । मुक्त्वाविष्णुगृहंपुण्यंसयातिनरकंध्रुवमितितद्ब्रह्मसान्यपरम् ।
तद्धारणविधिवैयर्थ्यापत्तेः । यद्वाशुद्धतांत्रिकपरम् । नचश्राद्धेत्रिपुंड्रनिषेधानुपपत्तेस्तत्प्राप्तिः । तदधिकारिणिक्षत्रियेतन्निषेधचारितार्थ्यात् ।
रागप्राप्तनिषेधोपपत्तेश्च । **माधवीयेब्राह्मे**—पर्वताग्रेनदीतीरेममक्षेत्रेविशेषतः । सिंधुतीरेचवल्मीकेतुलसीमूलसंस्थिताः । मृदएतास्तुसंग्रा
ह्यावर्जयेदन्यमृत्तिकाः । **चंद्रोदयेगोभिलः**—गोरोचनंपंचगव्यंपंचांगंबिल्ववृक्षतः । कालीयकंचंदनंचपद्मकंरक्तचंदनम् । गोमयंहो
लिकाभस्मश्वेतापीतारुणाचमृत् । पुण्यक्षेत्रोद्भवाग्राह्यानदनद्योस्तुशर्कराः । पंचांगंमूलत्वक्पत्रपुष्पफलानि । कालीयकंपीतचंदनम् ।
व्यासः—जाह्नवीतीरसंभूतांमृदंमूर्ध्नाविभर्तियः । विभर्तिरूपंसोऽर्कस्यतमोनाशायकेवलम् । **सत्यतपाः**—गोमतीतीरसंभूतांगोपीवापी
समुद्भवाम् । मृदंमूर्ध्नावहेद्यस्तुसर्वपापैःप्रमुच्यते । **माधवीये**—द्वारवत्युद्भवाद्गोपीचंदनादूर्ध्वपुंड्रकम् । धारयेन्नित्यमेवंहिपापंहंतिदिनेदिने ।
पाद्मे—मृत्तिकाचंदनंभस्मतोयंचैवचतुर्थकम् । एभिर्द्रव्यैर्यथाकालमूर्ध्वपुंड्रंभवेत्सदा । **चंद्रोदयेब्रह्मांडे**—जलेनतिलकंकुर्याज्जलांतःकर्म
सिद्धये । तोयेनतिलकंस्नानोत्तरमावस्त्रपरिधानादिति**पंचायतनसारः** । वस्त्रपरिधानोत्तरमपिद्रव्यांतराभावइति**चंद्रोदयः** । **आश्वला**

यनः—स्नात्वापुंड्रंमृदाकुर्याद्धुत्वाचैवतुभस्मना । देवानभ्यर्च्यगंधेनसर्वपापापनुत्तये । तत्रविशेषमाहव्यासः—ऊर्ध्वपुंड्रंमृदाकुर्यात्रिपुंड्रं भस्मनातथा । चंदनेनोभयंकुर्यान्नतिर्यग्गोपिचंदनम् । **चतुर्विंशतिमते**—येपुदेशेपुयेविप्रादेवास्तीर्थानिमृत्तिकाः । तत्रतान्नावमन्येतध र्माचाराश्चतद्वये । **तिलककरणेविशेषोब्रह्मांडे**—अंगुष्ठःपुष्टिदःप्रोक्तोमध्यमायुष्करीभवेत् । अनामिकान्नदानित्यंमुक्तिदाचप्रदेशिनी । एतैरंगुलिभेदैस्तुकारयन्ननखैःस्पृशेत् । **तिलकप्रमाणंब्रह्मांडेसत्यव्रतस्मृतौच**—दशांगुलप्रमाणंतुउत्तमोत्तममुच्यते । नवांगुलंमध्य मंस्यादष्टांगुलमतःपरम्[1] । सप्तषट्पंचभिःपुंड्रंमध्यमंत्रिविधंस्मृतम् । चतुस्त्रिद्व्यंगुलैःपुंड्रंकनिष्ठंत्रिविधंभवेत् । **तिलकाकृतिविशेषोपित त्रैव**—वर्तिदीपाकृतिंवापिवेणुपत्राकृतिंतथा । पद्मस्यमुकुलाकारंतथैवकुमुदस्यच । मत्स्यकूर्माकृतिंवापिशंखाकारमथापिवा । **प्रयोगपारि जाते**—निटिलेचैवबाह्वोश्चदंडवत्कर्णपल्लवे । हृदयेकमलाकारमुदरेदीपवल्लिखेत् । वेणुपत्रसमाकारंबाह्वोर्मध्येलिखेत्सुधीः । अधःपृष्ठेस्कंधदे शेलिखेज्जंबूपलाशवत् । निटिलेललाटे । **यत्तुपंचायतनसारेपाद्मे**—नासामूलंसमारभ्यललाटांतंलिखेन्मृदा । मध्येछिद्रंप्रकर्तव्यंतच्छिद्रं हरिमंदिरमिति । तन्नमूलंमृग्यम् । अत्रकश्चित्—वीक्ष्यादर्शेजलेवापियोविदध्यात्प्रयत्नतः । ऊर्ध्वपुंड्रंमहाभागसयातिपरमांगतिमिति **ब्रह्मां** डोक्तेर्जलेप्रतिबिंबंदृष्ट्वोर्ध्वपुंड्रंकुर्यादित्याह । तन्मंदम् । नपादुकास्थोनादर्शेनजलेत्ववलोकयन्निति**कृष्णभट्टीये**–तिलकप्रकरणेस्मृत्यंत रात् । मयितेजइतिच्छायास्वांदृष्ट्वांबुगतांजपेदिति**याज्ञवल्क्येन**जलेस्वप्रतिबिंबदर्शनेप्रायश्चित्तोक्तेश्च वाक्यस्यचंद्रिकाद्यलिखितत्वेननिर्मू लत्वाच्च । **स्मृतिरत्नावल्यांपृथ्वीचंद्रेचब्राह्मे**—सदर्भेणतुहस्तेनयःकुर्यात्तिलकंबुधः । आचम्यसविशुद्ध्येतदर्भत्यागेनचैवहि । **ब्र ह्मांडे**—नामान्युच्चार्यविधिनाधारयेदूर्ध्वपुंड्रकम् । ललाटेकेशवंविद्यान्नारायणमथोदरे । माधवंहृदयेन्यस्येद्गोविंदंकंठकूपके । विष्णुंदक्षिण

[1] मतःपरमितिपाठः ।

कुक्षौतुतद्भुजेमधुसूदनम् । त्रिविक्रमंकर्णमूलेवामकुक्षौतुवामनम् । श्रीधरंचहृषीकेशंवामयोर्बाहुकर्णयोः । पद्मनाभंपृष्ठदेशेककुद्दामोदरंस्मरेत् । वासुदेवंस्मरेन्मूर्ध्नितिलकंधारयेत्क्रमात् । केशवादिमंत्राश्चतुर्थीनमोंताद्रष्टव्याः । तिलकलापनक्रमोप्ययमितिप्रयोगपारिजातः । आश्वलायनः—मूर्ध्निललाटेनाभौचहृदयेकंठकूपके । पार्श्वेबाह्वोःपरगलेदक्षसव्येचपश्चिमे । स्तनयोर्मूर्तिमंत्रैश्चस्थानेष्वेर्ष्विद्रदिङ्मुखः । तत्रैव—संकर्षणादिभिःकृष्णेशुक्लेचेत्केशवादिभिः । कृष्णभट्टीयेप्येवम् । पंचायतनसारेपाद्मे—एवंद्वादशपुंड्राणिब्राह्मणःसततंचरेत् । चत्वारिभूभृतांप्रोक्तंपुंड्राणिद्वेविशांस्मृते । एकंपुंड्रंचनारीणांशूद्राणांचविधीयते । ललाटेहृदिवाबाह्वोश्चतुःपुंड्राणिधारयेत् । ललाटेहृदयेद्वेतुभालेत्वेकंविधीयते । मदनपारिजातेब्रह्मांडे—श्यामंशांतिकरंप्रोक्तंरक्तंवश्यकरंतथा । श्रीकरंपीतमित्याहुःश्वेतंमोक्षप्रदायकम् । श्याममृगमदादेः । रक्तंसिंदूरादेः । पीतंगोरोचनादेः । हारीतः—अभ्यंगेसूतकेचैवविवाहेपुत्रजन्मनि । मांगल्येपुचसर्वेषुनधार्यंगोपिचंदनम् । श्राद्धदीपकलिकायांविष्णुः—ऊर्ध्वपुंड्रंद्विजातीनामग्निहोत्रसमोविधिः । श्राद्धकालेतुसंप्राप्तेकर्ताभोक्ताचवर्जयेत् । तत्रैवनारायणः—ऊर्ध्वपुंड्रंत्रिपुंड्रंवाचंद्राकारमथापिवा । श्राद्धकर्तानकुर्वीतयावत्पिंडान्ननिर्वपेत् । विश्वादर्शेप्येवम् । श्राद्धदिनेतिलकनिषेधः प्रातःसंध्यावंदनादावपीतिश्राद्धकाशिका । तन्न । वर्जयेत्तिलकंभालेश्राद्धकालेकदाचनेतिसत्यव्रतोक्तेः । यत्तुपराशरः—ऊर्ध्वंचतिलकंकुर्याद्दैवेपित्र्येचकर्मणीति तत्तर्पणादिपरम् । यत्तु—ऊर्ध्वंचतिलकंकुर्यान्नकुर्याच्चत्रिपुंड्रकम् । निराशाःपितरोयांतिदृष्ट्वाचैवत्रिपुंड्रकमितिवृद्धपराशरेण श्राद्धेऊर्ध्वपुंड्रंभवतीत्युक्तम् तद्बोकृपरं नकर्तृपरमितिपृथ्वीचंद्रः । निष्कर्षस्तुशिष्टाचाराद्व्यवस्था । ऊर्ध्वपुंड्रंचतुलसींश्राद्धेनेच्छंतिकेचन । वृद्धाचारःपरिग्राह्यस्तस्माच्छ्रेयोर्थिभिर्नरैरितिवृद्धनारदीयात् । आचारतिलके—नचोर्ध्वंधारयेद्भस्ममृदंतिर्यङ्नधारयेत् । चंदनागरुकस्तूरीकुंकुमानियथेच्छया । स्मृतिरत्नावल्यां—ब्राह्मणानांनृपाणांचभस्ममिश्रंचचंदनम् । नेत्रयुग्मप्रमाणंतुत्रिपुंड्रंधारयेद्द्विजः । मध्यमा

नामिकांगुष्ठैर्ललाटेयस्त्रिपुंड्रकम् । तत्रिपुंड्रंभवेच्छस्तंमहापातकनाशनम् । **केदारखंडे**—ललाटेंगुष्ठरेखाचआदौभाव्याप्रयत्नतः । मध्यमांवर्जयित्वातुअंगुलीद्वयकेनच । एवंत्रिरेखासंयुक्तंललाटेयस्यदृश्यते । सशैवःशिववज्ज्ञेयोदर्शनात्पापनाशनः । **पुरुषार्थप्रबोधे**—श्रौतंभस्मद्विजामुख्यंस्मार्तंगौणंप्रकीर्तितम् । श्रौतंभस्मतथास्मार्तंद्विजानामेवकीर्तितम् । औपासनसमुत्पन्नंगृहस्थानांविशेषतः । समिदग्निसमुत्पन्नंधार्यंवैब्रह्मचारिणा । शूद्राणांश्रोत्रियागारेपचनाग्निसमुद्भवम् । अन्येषामपिसर्वेषांधार्यंदावानलोद्भवम् । अपक्वमतिपक्वंचसंत्यज्यभसितंसितम् । आदायवाससालोड्यभस्माधारेविनिक्षिपेत् । **चंद्रोदयेशैवे**—तर्जन्यनामिकामध्यैस्त्रिपुंड्रंतुसमाचरेत् । पंचांगुलैर्न्यसेन्मूर्ध्निप्रणवेनतुमंत्रतः । अंगुलैर्विन्यसेद्भालेशिरोमंत्रेणदेशिकः । सव्येनदक्षिणेकर्णेवामदेवेनवामतः । अघोरेणतुकंठेचमध्यांगुल्यास्पृशेद्बुधः । हृदयंहृदयेनैवत्रिभिरंगुलिभिःस्पृशेत् । विन्यसेद्दक्षिणेबाहौशिखामंत्रेणदेशिकः । वामेबाहौन्यसेद्धीमान्कवचेनत्रियंगुलैः । मध्येनसंस्पृशेन्नाभ्यामीशानाभिधमंत्रतः । **तत्रैवक्रियासारे**—भस्मनावैत्रिपुंड्रंचगृहिणांजलसंयुतम् । धार्यंत्रिपुंड्रंस्त्रीणांचयतीनांजलवर्जितम् । वनस्थव्रतिकन्यानांदीक्षाहीननृणांतथा । षडंगुलायतंमानमपिवाधिकमानकम् । नेत्रयुग्मप्रमाणेनभालेदीप्तंत्रिपुंड्रकम् । अग्निरित्यादिभिर्मंत्रैःषड्भिराथर्वणैस्तथा । त्र्यायुषेणचमंत्रेणमेधावीत्यादिनाथवा[1] । त्रैयंबकेणमंत्रेणसतारेणशिवेनच । पंचाक्षरेणमंत्रेणप्रणवेनयुतेनच । चंदनाद्युपरिप्राज्ञोधारयेद्भस्मवैदिकम् । लौकिकंचंदनाद्यंतुभस्मोपरिनिधारयेत् । **सूतसंहितायाम्**—ऊर्ध्वपुंड्रत्रयंनित्यंधारयेद्भस्मनामृदा । ललाटेऽह्निगमेनिष्ठश्चंदनेनाथवानरः । अह्निगमेनिष्ठस्तांत्रिकः । **धारणप्रकारेचंद्रोदयेचवाराहे**—दक्षिणेतुभुजेविप्रोबिभृयाद्वैसुदर्शनम् । सव्येतुशंखंबिभृयादितिवेदविदोविदुः । **क्षत्रादेस्तुब्रह्मांडे**—चक्रंचदक्षिणेबाहौशंखंवामेपिदक्षिणे । गदांवामेगदाधस्तात्पुनश्चक्रंचधारयेत् । शंखोपरितथापद्मंपुनः

1 माधवीत्यादिनेतिपाठः ।

पद्मंचदक्षिणे । **हलायुधे**—वामेबाहौगदांपद्मंशंखंचक्रंचदक्षिणे । उपर्यधःक्रमोक्तेनधृत्वापापक्षयोभवेत् । हृदयेवाललाटेवाविलिखेन्मत्स्य
कच्छपौ । मंत्रमष्टाक्षरंवापिश्रीयतेतस्यकेशवः । **रामार्चनचंद्रिकायां**—ललाटेतुगदाधार्यामूर्ध्निचापःशरस्तथा । नंदकश्चैवहृन्मध्येशंखच
क्रेभुजद्वये । **प्रयोगपारिजातेसायणीये**चशंखः—चक्रांकितःसदातिष्ठेन्मद्भक्तःसर्वदाशुचिः । अनयोर्व्यवस्था**सूतसंहितायाम्**—
वेदमार्गैकनिष्ठानांवेदोक्तेनैववर्त्मना । ललाटेभस्मनातिर्यक्त्रिपुंड्रंधार्यमेवहि । विष्णवागमादितंत्रेषुदीक्षितानांविधीयते । शंखचक्रगदापूर्वैरं
कनंनान्यदेहिनाम् । वेदमार्गैकनिष्ठस्तुमोहेनाप्यंकितोयदि । पतत्येवनसंदेहस्तथापुंड्रांतरादपि । **अत्रैषाव्यवस्था**—शुद्धवैदिकेनशिवभ
क्तेनविभूतिरेवधार्या । शुद्धवैदिकेनविष्णुभक्तेनगणपत्यादिभक्तेनचतिलकोधार्यः । तांत्रिकवैदिकवैष्णवेनत्वच्छिद्रतिलकश्चक्रादिचधार्यम् ।
तांत्रिकवैदिकेनशैवेनविभूतिस्तिलकश्चविभूतिमात्रंवाधार्यम् । शुद्धतांत्रिकेणविष्णुभक्तेनसच्छिद्रतिलकश्चक्रादिचधार्यमिति । **यत्तुविष्णुः**—
शंखचक्राद्यंकनंचगीतनृत्यादिकंतथा । एकजातेरयंधर्मोनजातुस्याद्द्विजन्मनः । शंखंचक्रंमृदायस्तुकुर्यात्तप्तायसेनवा । सशूद्रवद्बहिष्कार्यःसर्व-
स्माद्द्विजकर्मणइति । **यच्चाश्वलायनः**—यथाश्मशानजंकाष्ठमनर्हंसर्वकर्मसु । तथाचक्रांकितोविप्रःसर्वकर्मसुगर्हितइति । **यच्च**—यस्तुसं
तप्तशंखादिलिंगचिह्नतनुर्नरः । ससर्वयातनाभोगीचांडालोजन्मकोटिषु । द्विजंतुतप्तशंखादिलिंगांकिततनुंनरः । संभाष्यरौरवंयातियावदिंद्राश्च
तुर्दशेतिबृहन्नारदीयंतच्छुद्धवैदिकपरम् । **सूतसंहिता**वाक्येनवैदिकस्यचक्रादिधारणनिषेधादनेनतांत्रिकस्यापितन्निषेधेशंखचक्रादिविध्या
नर्थक्यापत्तेः । नचतस्यशूद्रविषयत्वेनसावकाशत्वम् ।—शंखंवाशंखचक्रेवातथापंचायुधानिवा । धारयित्वाथविप्रोवैब्रह्मकर्मसमारभेदिति
नृसिंहप्रसादेपाद्मेन, ब्राह्मणःक्षत्रियोवैश्यःशूद्रोवायदिचेन्नरः । शंखचक्रांकिततनुःशिरसामंजरीधरः । गोपीचंदनलिप्तांगोदृष्टश्चेत्तदघंकुत
इति**काशीखंडेन**,दक्षिणेचभुजेविप्रोबिभृयाद्वैसुदर्शनमिति**चंद्रोदयेधारणप्रकाशेचवाराहेण**ब्राह्मणादेरपितद्विधानात् । यत्त्वत्रविप्रा

दिपदं गावोवाएतत्सत्रमासतेत्यादिवत्स्तुत्यर्थंनविप्रादीन्प्रतिविध्यर्थमितिस्मृतिरत्नावली। तन्न। विधिश्रुतेः। तत्रतदभावात्तथेति। एतेषां वाक्यानांपतितब्राह्मणविषयत्वोक्तिरज्ञधीदंभ्रणायैव। अत्रयच्चशून्यललाटेनेतिभालेतिलकाभावेऽल्पफलश्रुतेरूर्ध्वपुंड्रंत्रिपुंड्रंतिलकमित्येकवच-नात्तदविवक्षायांमानाभावाच्चललाटेएकपुंड्रंनित्यं द्वादशपुंड्राणितुकाम्यानीतिकेचित्। तन्न। कामयोगाभावात्। नचात्रविश्वजिन्न्यायः। स्वर्गकल्पनानुपपत्तेःफलान्तरेविनिगमकाभावात्। अतएकंपुंड्रमदीक्षितपरं, द्वादशपुंड्राणितुमंत्रसाध्यत्वादीक्षितपराणीतियुक्तंप्रतीमः। द्वादशपुंड्राणिवैष्णवपराणीत्याचारचंद्रोदयः। इतिश्रीमन्नारायणभट्ट०लक्ष्मणभट्टकृतावाचाररत्नेतिलकप्रकरणम्॥ ॥

अथसंध्यानिर्णयः। **स्कांदे**—उदयात्प्राक्तनीसंध्याघटिकात्रयमुच्यते। सायंसंध्यात्रिघटिकाअस्तादुपरिभास्वतः। **दक्षः**—रात्र्यंतयामनाड्यौद्वेसंध्यादिःकालइष्यते। दर्शनाद्रविरेखायास्तदंतो[1]मुनिभिःस्मृतः। **सुधानिधौ**—उत्तमातारकोपेतामध्यमालुप्ततारका। अधमासूर्यसहिताप्रातःसंध्यात्रिधामता। उत्तमासूर्यसहितामध्यमालुप्तभास्करा। कनिष्ठातारकोपेतासायंसंध्यात्रिधामता। **संवर्तः**—प्रातःसंध्यांसनक्षत्रामुपासीतयथाविधि। सादित्यांपश्चिमांसंध्यामर्धास्तमितभास्कराम्। संध्यायामुपस्थानमेवप्रधानं मार्जनादित्वंगम्। तेतथैवमहाराजदंशितारणमूर्धनि। संध्यागतंसहस्रांशुमादित्यमुपतस्थिरे। इतिभारतादितिचंद्रिका। अर्घ्यदानस्यश्रौतत्वादाशौचेतदेवानुष्ठेयमितिचंद्रिकोक्तेर्गायत्रीजपोपस्थानयोराशौचेपाक्षिकत्वस्यवक्ष्यमाणत्वात्। उभयोःसंध्ययोःकालेरजसावार्घ्यमुत्क्षिपेदितिवाक्याच्चार्घ्यदानंप्रधानमितिवयम्। **भट्टदिनकरस्तु**संध्यामुपासीतेतिमन्वादिस्मृतावुपपूर्वस्यासतेरुपस्थानमेववाच्यम्। नोपतिष्ठंतियेसंध्यांस्वस्थावस्थासुवैद्विजाइत्यत्रिस्मृतेरुपस्थानमेवप्रधानमित्याह। उपपूर्वस्यासतेर्ध्यानंवाच्यमितिमाधवःकृष्णभट्टश्च। **स्मृतिरत्नावल्यांशंखः**—प्रातःसंध्यांसनक्षत्रां

[1] तदंतोमुनिभिरिति पाठः।

मध्यमांस्नानकर्मणि । स्नानकर्मणीतिमध्याह्नस्नानोत्तरमितितत्रैवोक्तम् । संध्यायाअकरणेप्रत्यवायो **मनुः**—नानुतिष्ठतियःपूर्वांनोपास्तेयस्तुपश्चि
माम् । सशूद्रवद्बहिःकार्यःसर्वस्माद्द्विजकर्मणः । **याज्ञवल्क्यः**—सर्वावस्थोपियोविप्रःसंध्योपासनतत्परः । ब्राह्मण्याच्चनहीयेतह्यन्यजन्मग
तोपिसः । **याज्ञवल्क्यः**—अनार्तश्चोत्सृजेद्यस्तुसविप्रःशूद्रसंमितः । **भारते**—येनपूर्वामुपासंतेद्विजाःसंध्यांनपश्चिमाम् । सर्वांस्तान्धार्मि
कोराजाशूद्रकर्माणिकारयेत् । **स्कांदकौर्मयोः**—संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हःसर्वकर्मसु । यत्किंचित्कुरुतेकर्मनतस्यफलमाप्नुयात् । **वि
ष्णुपुराणे**—सर्वकालमुपस्थानंसंध्ययोःपार्थिवेष्यते । अन्यत्रसूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितः । विभ्रमःभ्रमादिनासंध्याकालाज्ञानं पैशाच्यंवा ।
संध्याविधिषुद्विजपदोक्तेर्नशूद्रस्यसंध्या आगमदीक्षायुक्तस्यतुतदुक्तास्त्येवेति**पंचायतनसारेस्मृतिकौमुद्यांच** । ब्राह्मणाद्ब्राह्मण्यामुत्पन्नयोः
कुंडगोलकयोरपिसंध्या—कुंडोवागोलकोविप्रःसंध्योपासनमात्रविदिति**स्मृतिकौमुद्यांस्मृतेः** । **शातातपः**—अनृतंमद्यगंधंचदिवामैथुन
मेवच । पुनातिवृषलस्यान्नंबहिःसंध्याह्युपासिता । गृहेषुप्राकृतीसंध्यागोष्ठेदशगुणास्मृता । नदीषुशतसाहस्राअनंताशिवसंनिधौ । अनंतावि
ष्णुसंनिधावितिचं**द्रिकायांवसिष्ठ**पाठः । प्राकृतीएकगुणा । **व्यासः**—बहिःसंध्यादशगुणागर्तप्रस्रवणादिषु । ख्याततीर्थेशतगुणासाह
स्रीजाह्नवीजले । **माधवीयेऽत्रिः**—उभेसंध्येतुकर्तव्येब्राह्मणैश्चगृहेष्वपि ॥ ॥ **अथप्रयोगः** । **बृहत्पराशरः**—पूर्वासंध्यातुगायत्री
ब्राह्मणीहंसवाहना । रक्तपद्मारुणादेवीरक्तपद्मासनस्थिता । रक्ताभरणभारांगीरक्तमाल्यांबरातथा । अक्षमालाजलाधारवरहस्तामरार्चिता ।
विश्वमातःसुराभ्यर्च्येपुण्येगायत्रिवेधसि । आवाहयाम्युपास्त्यर्थंमंहोनिघ्नन्पुनीहिमाम् । संध्यामाध्याह्निकीश्वेतासावित्रीरुद्रदेवता । वृषेंद्रवा
हनादेवीज्वलत्रिशिखधारिणी । श्वेतांबरधराश्वेतनागाभरणभूषिता । श्वेतस्रगक्षमालापिकृतानुरक्तशंकरा । जलाधारजटाधात्रीधरेंद्रप्रभवा

---

१ रुद्रवादिनीइतिपाठः ।

तथा । मातर्भवानिविश्वेशिविश्वेविश्वजनार्चिते । शुभेवरेवरेण्येत्वमाहूतैहिपुनीहिमाम् । संध्यासायंतनीकृष्णाविष्णुदेवीसरस्वती । खगगाकृष्णवस्त्रातुशंखचक्रगदाधरा । कृष्णस्रग्भूषणैर्युक्तासर्वज्ञानमयीवरा । वीणाक्षमालिकाचापहस्तास्मितवरानना । मातर्वाग्देवतेदेविवरेण्येचधनप्रदे । सर्वामरगणस्तुत्येआहूतैहिपुनीहिमाम् । त्रिशिखंत्रिशूलम् । खगोगरुडः । **मदनरत्ने**—वृद्धांसरस्वतींकृष्णांपीतवस्त्रांचतुर्भुजाम् । शंखचक्रगदापद्महस्तांगरुडवाहनाम् । यद्यांश्रमवासांतामायांतींसूर्यमंडलात् । सामवेदकृतोत्संगांवनमालाविभूषिताम् । वैष्णवीमक्षरांशांतांदेवीमावाहयाम्यहम् । **आचारादर्शे**—रक्ताभवतिगायत्रीसावित्रीशुक्लवर्णेकेतिपाठः । **संवर्तः**—अथाचम्यकुशैर्युक्तआसनेसमुपस्थितः । करसंपुटकंकृत्वासंध्यांनित्यंसमारभेत् ॥ ॥ **आसनम्** । **स्मृतिसारे**—कौशेयंकेवलंवापिअजिनंपटमेवच । दारुजंतालपर्णंवाआसनंपरिकल्पयेत् । श्रीपर्ण्यादिदारुविहितं । **चंद्रिकायांकौशिकः**—कुशासनंसदापूतंयतीनांतुविशेषतः । **योगयाज्ञवल्क्यः**—कौशेयंवाथवाचर्मचैलंमूलमथापिवा । **मार्कंडेये**—चित्रासनंयोगपट्टंतथैवमृगचर्मच । कृष्णाजिनंतथातातवर्जयेत्पुत्रवान्गृही । **स्मृतिसमुच्चये**—वंशासनेतुदारिद्र्यंपाषाणेव्याधिसंभवः । धरण्यांदुःखसंभूतिर्दौर्भाग्यंभिन्नदारुजे । तृणासनेयशोहानिःपल्लवेचित्तविभ्रमः । कृष्णाजिनेज्ञानसिद्धिर्मोक्षश्रीर्व्याघ्रचर्मणि । वस्त्रासनेव्याधिनाशःकेवलेदुःखमोचनम् । अभिचारेनीलवर्णोरक्तोवश्यादिकर्मणि । शांतिकेधवलःप्रोक्तःसर्वार्थश्चित्रकंबलः । **मार्कंडेये**—तद्वन्नोपविशेत्प्राज्ञःपादेनाक्रम्यचासनम् । **बृहस्पतिः**—बध्वासनेनियम्यासून्स्मृत्वाचर्ष्यादिकंततः । सन्निमीलितदृङ्मौनीप्राणायामंसमभ्यसेत् । **आसनंतुवायुपुराणे**—पद्ममर्धासनंवापितथास्वस्तिकमासनम् । **शांतिहेमाद्रौकौर्मे**—ऊर्वोरुपरिविप्रेंद्रकृत्वापादतलेउभे । समासीनात्मनःपद्ममेतदासनमुत्तमम् । एकंपादमथैकस्मिन्विन्यस्योरुणिसत्तम । आसीनोर्धासनमिदं

१ विष्णुदेवाइतिपाठः ।

योगसाधनमुत्तमम् । उभेकृत्वापादतलेजानूर्वोरंतरेणहि । समासीनात्मनःप्रोक्तमासनंस्वस्तिकंपरम् । **छंदोगपरिशिष्टे**—रक्षयेद्वारिणा त्मानंपरिक्षिप्यसमंततः । रक्षा शिखाबंधइतिकेचित् । तन्न । शिखाबंधस्यतत्रानुक्तेः । साप्राणायामात्पूर्वमित्याचारादर्शः । प्राणायामोत्तर मितिकामधेनुः ॥ ॥

प्राणायामनिर्वचनंतुकौर्मे—प्राणाःस्वदेहजोवायुरायामस्तुनिरोधनम् । **तद्वैविध्यंकौर्मे**—सएवद्विविधःप्रोक्तःसगर्भोऽगर्भएवच । सगर्भमाहुःसजपमगर्भमजपंबुधाः । अगर्भोयोगाभ्यासोपयोगी । **व्यासशौनकौ**—प्रणवव्याहृतियुतांगायत्रीशिरसासह । त्रिःपठेदायत प्राणःप्राणायामःसउच्यते । प्रणवव्याहृतीतिद्वंद्वेव्याहृतीनांप्रणवयोगोनस्यात् । मध्यमपदलोपिसमासेगायत्र्यास्तद्योगोनस्यात् । मास्त्वितिचे त् सव्याहृतिंसप्रणवामितियोगयाज्ञवल्क्यविरोधः । अतोगायत्रींशिरसासार्धंजपेद्व्याहृतिपूर्विकाम् । प्रतिप्रणवसंयुक्तांत्रिरयंप्राणसंयमइ तियाज्ञवल्क्याव्यवस्था । गायत्र्याएवप्रणवयोगेप्रतीतिव्यर्थस्यात् । नचव्याहृतिगायत्रीशिरसांप्रत्येकंतद्योगात्रिःप्रणवत्वेनप्रतीतिसार्थकम् । सव्याहृतिभिःसार्धंसओंकारसमन्विताम् । शिरसासहितांदेवींप्राणायामेनियोजयेदितिचंद्रोदयेयोगयाज्ञवल्क्यविरोधात् । यत्त्वतएव व्याहृतीनामेवादौप्रणवइतिविज्ञानेश्वरस्तच्चिंत्यम् । गायत्रीविशेषणत्वादुभयोःपरस्परमन्वयायोगात् । गायत्रीविशेषणस्यतयाऽसंबद्धार्थस्यव्याहृ त्यन्वयायोगाच्च । नचवाजपेयन्यायः । तत्रप्रधानेन्वयायोगाद्युक्तोंगेष्वन्वयः । षष्ठ्याःसंबंधसामान्येउपपत्तेश्च । नचात्रतथा । अतोयथाज पेतिसृणामेकेनप्रणवपूर्वत्वंतथात्रापिशंकानिरासार्थं**विज्ञानेश्वरोक्तिः**समाधेया । प्रतीत्युक्तेरेवशिरसापिप्रणवान्वयः । अतोनत्रप्रणवाइतिचं द्रिका । तदपिन । **व्यासस्मृतौ** प्रणवांतशिरोभिधानात् । प्रतिप्रतीकंप्रणवमुच्चारयेदंतेचशिरसइति**छंदोगपरिशिष्टाच्च** । अतोदशप्रण वाइतिपृथ्वीचंद्रः । शिष्टाचारोप्येवम् । युक्तंचैतदेव—एतामेताःसहानेनतथैभिर्दशभिःसह । त्रिःपठेदायतप्राणःप्राणायामःसउच्यतेइ

तिछंदोगपरिशिष्टाच । एताव्याहृतयःसप्त एतांगायत्रीं अनेनशिरसा एभिःप्रणवैः दशभिरितियथाप्राप्तानुवादः प्रतिप्रतीकमित्युक्तेः नतुसंततमोंकारदशकं ।व्याहृतयःसप्त। भूर्भुवःस्वर्महर्जनस्तपःसत्यंतथैवच । इतिसप्तव्याहृतयःप्राणायामेपुनित्यशइतिचंद्रिकायांयोगयाज्ञवल्क्योक्तेः । व्यासः—आदानंरोधमुत्सर्गंवायोस्त्रिस्त्रिःसमभ्यसेत् । शांतिहेमाद्रौयोगयाज्ञवल्क्यः—नासिकाकृष्टउच्छ्वासो धृतःपूरकउच्यते । कुंभकोनिश्चलश्वासोरिच्यमानस्तुरेचकः । नीलोत्पलदलश्यामंनाभिदेशेव्यवस्थितम् । चतुर्भुजंमहात्मानंपूरकेणविचिंतयेत् । कुंभकेनहृदिस्थानेध्यायीतकमलासनम् । ब्रह्माणंगौरवर्णंचचतुर्वक्त्रंपितामहम् । रेचकेनेश्वरंविद्याल्ललाटस्थंमहेश्वरम् । शुद्धस्फटिकसंकाशं निर्मलंपापनाशनम् । पूरकेणेत्यादितृतीयासप्तम्यर्थे । गौरंरक्तम् । रक्तंप्रजापतिंध्यायेदितिव्यासोक्तेः । पूरकादीनांमिलितानांप्राणायामत्वम् । पूरककुंभकरेचैःप्राणायामस्त्रिलक्षणोज्ञेयइतियोगयाज्ञवल्क्योक्तेः । प्रत्येकंत्रिर्मंत्रपाठेप्रत्येकंप्राणायामत्वमित्याचारादर्शः । शौनकः—नासिकामंगुलीभिश्चतर्जनीमध्यमाद्दते । दक्षिणेनसमाकृष्यसव्येनतुविसर्जयेत् । देवजानीयेस्मृत्यंतरे—दक्षिणेश्वासमाहृत्यवामेचैवविसर्जयेत् । शांतिहेमाद्रावीश्वरगीतासु—रेचकंदक्षिणेप्रोक्तंपूरकंवामतश्चरेत् । जपारंभेतुविज्ञेयोविपरीतश्चसंस्थितौ । संस्थितिःसमाप्तिः । विपरीतोदक्षिणेनपूरकोवामेनरेचकइत्यर्थः । बह्वृचपरिशिष्टे—दर्भपाणिःप्रथममप्रमंत्रकंपंचदशमात्रिकंप्राणायामत्रयंकृत्वासमंत्रकंसकृत्कुर्यादिति ॥ ॥ मात्रास्वरूपमुक्तंसंग्रहे—यावत्कालंत्रिरावेष्टयजानुहस्तेनदक्षिणम् । छोटिकाकरणंयत्सामात्रेतिपरिपठ्यते । मात्राभिःपंचदशभिःप्राणायामोऽधमःस्मृतः । मध्यमोद्विगुणःश्रेष्ठस्त्रिगुणोधारणास्मृता । विज्ञानेश्वरोप्येवम् । गायत्रीरहस्येस्मृतिसारे—पंचांगुलीभिर्नासाग्रपीडनंप्रणवाभिधा । मुद्रेयंसर्वपापघ्नीवानप्रस्थगृहस्थयोः । कनिष्ठानामिकांगुष्ठैर्नासाग्रस्यचपीडनम् ।

१ वनस्थस्ययतेस्तथाइतिपाठः ।

ओंकारमुद्रासाप्रोक्तायतेश्चब्रह्मचारिणः । **चंद्रोदयेसंग्रहे**—अंगुष्ठतर्जनीभ्यांतुऋग्वेदीसामगायनः । अंगुष्ठानामिकाभ्यांचग्राह्यंसर्वैरथर्वभिः । **व्यासः**—अंगुष्ठेनपुटंधार्यंनासायादक्षिणंपुनः । कनिष्ठानामिकाभ्यांतुवामंप्राणस्यसंग्रहे । **मनुः**—प्राणायामत्रयंकार्यंसंध्यासुचतिसृष्व पि ॥ ॥ **प्रणवस्वरमाहचंद्रोदयेवृद्धपराशरः**—ऋग्वेदेस्वरितोदात्तउदात्तश्चयजुःश्रुतौ । सामवेदेसविज्ञेयोदीर्घःप्लुतएवच । **योगयाज्ञवल्क्यः**—आथर्वणेसमुद्दिष्टउदात्तोनात्रसंशयः । **शांतिहेमाद्रौ**—अनुदात्तोदात्तऋग्वेदेपणमात्रःस्वरउच्यते । सर्वोदात्तोयजुःसाम्नांप्लुतातीतःप्लुतस्तथा । पूर्वास्तिस्रोनुदात्तास्तिस्रउदात्ताः । तत्रैव**शौनकः**—बाष्कलेनैकमात्रोयमोंकारःसमुदाहृतः । शाकलायनआचार्यो द्विमात्रमभिवांछति । सार्धद्विमात्रंतंप्राहमुद्गलोमुनिपुंगवः । सार्धत्रिमात्रमोंकारंवसिष्ठोमुनिरब्रवीत् । पराशरश्चतुर्मात्रंप्राहत्वध्यात्मतत्त्ववित् । मात्राश्चार्धचतस्रोऽस्यविज्ञेयाःपरमार्थतः । **अथर्वणश्रुतौ**—यद्येकमात्रमभिध्यायीतेत्येकमात्रउक्तः ॥ ॥ ऋष्यादिस्मरणंकार्यमित्युक्तंतत्रचंद्रोदयेव्यासः—प्रणवस्यऋषिर्ब्रह्मागायत्रीछंदएवच । देवोऽग्निःसर्वकर्मादौविनियोगःप्रकीर्तितः । देवोग्निरितिजपपरम् । ध्यानकालेपरंब्रह्मजपकालेग्निरिष्यतइतियोगयाज्ञवल्क्योक्तेः ॥ ॥ **व्याहृतीनामृषीनाहभरद्वाजः**—भरद्वाजःकश्यपश्चगौतमोऽत्रिस्तथैवच । विश्वामित्रोजमदग्निर्वसिष्ठश्चर्षयःक्रमात् । **चंद्रिकायाम्**—विश्वामित्रोजमदग्निर्भरद्वाजोथगौतमः । ऋषिरत्रिर्वसिष्ठश्चकश्यपश्चयथाक्रमम् । **आग्नेये**—गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्चबृहतीपंक्तिरेवच । त्रिष्टुप्चजगतीचेतिछंदांसेतान्यनुक्रमात् । अग्निर्वायुस्तथासूर्योबृहस्पतिपएवच । इंद्रश्चविश्वेदेवाश्चदेवताःसंमुदाहृताः । सूर्यस्थाने आदित्यः अपांस्थानेवरुणःचंद्रिकायांपठितः । **तत्रैव**—व्याहृतीनांचसर्वासामृषिरुक्तःप्रजापतिः । **गायत्र्याऋष्याद्याहयोगयाज्ञवल्क्यः**—सवितादेवतायस्यामुखमग्निस्त्रिपात्स्थिता । विश्वामित्रऋषिश्छंदोगायत्रीसाविशिष्यते ।

---

१ माद्यंनासायाइतिपाठः । २ परिकीर्तिताः ।

शूद्राचारशिरोमणौशातातपः—तत्सवितुर्वरेण्यमितिसावित्रीब्राह्मणस्य देवसवितरितिराजन्यस्य विश्वारूपाणीतिवैश्यस्येति । **योगयाज्ञवल्क्यः**—आपोज्योतिरित्येषमंत्रोयस्तुप्रकीर्त्यते । तस्यप्रजापतिश्चर्षिर्यजुश्छंदोपिवर्णितम् । ब्रह्माग्निवायुसूर्याश्चदेवताःसमुदाहृताः ॥ ॥

न्यासाः चंद्रिकायाम्—पादयोश्चतथाजान्वोर्जंघयोर्जठरेपिच । कंठेमुखेतथामूर्ध्निक्रमेणव्याहृतीर्न्यसेत् । भूरंगुष्ठद्वयेन्यस्यभुवस्तर्जनिकाद्वये । ज्येष्ठांगुलिद्वयेधीमान्स्वःपदंविनियोजयेत् । करन्यासविधिंकृत्वाअंगन्यासंसमारभेत् । भूःपदंहृदिविन्यस्यभुवःशिरसिविन्यसेत् । शिखायांस्वःपदंन्यस्यकवचेतत्पदंन्यसेत् । अक्ष्णोर्भर्गपदंन्यस्यदिग्विदिक्षुधियःपदम् । तदित्यादिपादपरम् । ततःशिरसासर्वांगन्यासः ।—शिरस्तस्यास्तुसर्वांगेप्राणायामेपरंन्यसेदितिन्यासोक्तेः । **न्यासांतरमाहचंद्रोदयेन्यासः**—आपोगुह्येन्यसेज्ज्योतिश्चक्षुष्यथरसोमुखे । अमृतंजानुनोर्ब्रह्महृदयेभूःपदंन्यसेत्[1] । भुवर्नाभौललाटेस्वरोंकारंमूर्ध्निविन्यसेत् । **शौनकः**—प्राणानायम्यविधिवद्वाग्यतःसंयतेंद्रियः । अथसंध्यामुपासिष्यइतिसंकल्प्यमार्जयेत् ॥ ॥ **चंद्रिकायांवृहन्मनुस्मृतौब्रह्मांडेच**—नद्यांतीर्थेहृदेवापिभाजनेमृन्मयेथवा । औदुंबरेचसौवर्णेराजतेदारवेजलम् । कृत्वाथवामहस्तेवासंध्योपास्तिंसमारभेत् । औदुंबरे ताम्रपात्रे । **यत्तुव्यासः**—वामहस्तेजलंकृत्वायेतुसंध्यामुपासते । सासंध्यावृपलीज्ञेयाह्यसुरास्तैस्तुतर्पिताइति । तत्पात्रांतरसत्वेइतिचंद्रिकादयः । नद्यादिपरमितिवयम् । गंगायांवापिकायांवातडागेपितथैवच । वामहस्तेजलंगृह्णन्नकुर्यान्मार्जनंक्वचिदितिगायत्रीरहस्येआपस्तंबोक्तेः । **बह्वृचपरिशिष्टे**—स्थिरेतूदकाशयेयावतिकर्मकुर्वीततावदुदकस्यविभागंकल्पयित्वातीर्थानितत्रावाह्येत्युक्तम् । **वृहस्पतिः**—धाराच्युतेनतोयेनसंध्योपास्तिर्विगर्हिता इति ॥ ॥

मार्जनं योगयाज्ञवल्क्यः—आपोहिष्ठेतितिसृभिर्ऋग्भिस्तुप्रयतःशुचिः । नवप्रणवयुक्ताभिर्जलंशिरसिमार्जयेत् । नवप्रणवाःप्रतिपादम् ।

1 जानुनोर्ध्वंहृदये ।

बहृचपरिशिष्टे—सदर्भपाणिनादायोत्तानंशिरसिमार्जयेत्। **छंदोगपरिशिष्टे**—शिरसोमार्जनंकुर्यात्कुशैःसोदकविंदुभिः । ऋगंतेमार्जनं
कुर्यात्पादांतेवासमाहितः । प्रणवोभूर्भुवःस्वर्द्यौगायत्रीचतृतीयकम् । अब्दैवतंतृचंचैवचतुर्थमितिमार्जनम् । **योगीश्वरनारायणौ**—तृच
स्यांतेथवाकुर्यादृषीणांमतमीदृशम् । **एवंचत्रयःपक्षाः**—ऋगंतेमार्जनमित्येकः । नवभिःपादैःप्रणवोपेतैर्नवमार्जनानीतिद्वितीयः । तृचांतेमा
र्जनमितितृतीयः । **व्यासः**—यस्यक्षयायेतिजलंसकुशंप्रक्षिपेदधः । **हारीतः**—मार्जनंचकुशाभावेदेवतीर्थेन यद्वाकुशसहितेनदेवतीर्थेन ।
यत्तु**स्मृत्यर्थसारे**—पच्छोर्धर्चशऋक्शश्चमार्जनेतन्मयेतृचे । ब्रह्महस्तच्युतंतोयंस्वयंशिरसिधारयेदिति तन्मंत्रस्नानपरम् । मंत्रस्नानोपक्रमात् ।
प्रकारांतरमुक्तं काशीखंडे—आपोहिष्ठेतितिसृभिर्मार्जनंतुततश्चरेत् । भूमौशिरसिचाकाशेआकाशेभुविमस्तके । मस्तकेचतथाकाशेभूमौ
चनवधाक्षिपेत् । भूमिशब्देनचरणावाकाशंहृदयंस्मृतम् ॥ ॥ आपोहिष्ठेत्यस्यऋष्याद्याह**योगयाज्ञवल्क्यः**—सिंधुद्वीपोभवेदार्षंगायत्रंछं
दएवच । आपश्चदैवतंप्रोक्तंविनियोगश्चमार्जने । **भृगुः**—आपोहिष्ठानवस्वृक्षुसिंधुद्वीपऋषिःस्मृतः । अब्दैवत्यास्तुसप्तर्चोगायत्र्योद्वेत्वनुष्टुभौ ।
मैत्रायणीयपरिशिष्टे—प्रातःसूर्यश्चमेत्युक्त्वासायमग्निश्चमेतिच । आपःपुनंतुमध्याह्नेकुर्यादाचमनंततः । प्राणायामोत्तरंसूर्यश्चमेत्या
चम्यमार्जयेदितिक्रमः**कात्यायनादीनाम्** । अन्येषांप्राणायामोत्तरमाचम्यमार्जयित्वासूर्यश्चेतिसकृदाचमनद्वयमिति**पृथ्वीचंद्रदेवयाज्ञि**
कौ ।—स्नात्वामंत्रवदाचम्यपुनराचमनंचरेदिति**टोडरानंदेनारसिंहा**त्सकृदाचमनमेव । **पितामहः**—सूर्यश्चेत्यनुवाकस्यछंदोगायत्रमु
च्यते । सवितादेवतातस्यऋषिरग्निरितिस्मृतः । **चंद्रोदयेसंग्रहे**—आपःपुनंतुमंत्रस्यऋषिःपूतइतिस्मृतः । छंदोनुष्टुब्भवेद्वापिपृथिवीतस्यदे

---

१ मार्जनेचत्वारःपक्षाः—आदौप्रणवेनसमस्तव्याहृतिभि गायत्र्यामार्जनंकृत्वासमस्ततृचेनैकंमार्जनंकुर्यादित्येकः । प्रणवोपेतैर्नवभिःपादैर्नवमार्जनानीतिद्वितीयः ।
ऋगंतेमार्जनमितितृतीयः । तृचातेमार्जनमितिचतुर्थइत्यप्यन्यत्र ।

वता । **तत्रैव**—अग्निश्चेतिपिवित्तोयंत्वस्यसूर्यमृर्पिविदुः । देवताग्निर्भवेच्छंदोगायत्रंप्रोक्षणेविधिः । सूर्यस्येत्यस्याग्निर्ऋपिःप्रकृतिश्छंदःसूर्यमन्यु मन्युपतिराज्ञयोदेवताइतिचं**द्रिकामदनपारिजातौ** । नारायणऋपिःसूर्योदेवतागायत्र्युपरिष्टाद्बृहतीछंदइतिह**रिहरः** । ब्रह्माऋपिःप्रकृति श्छंदःआपोदेवतेति **पृथ्वीचंद्रः** । अग्निश्चेत्यस्यसूर्यऋपिः प्रकृतिश्छंदः अग्निमन्युमन्युपत्याहानिदेवताइतिचं**द्रिका** । आपःपुनंत्वित्यस्यमारी चःकश्यपोविष्णुर्वाऋपिः आपोदेवताअनुष्टुप्छंदइतिसएव । नारायणऋपिरितिदि**ग्वजानीये** ॥ ॥ छंदोगानामाचमनेमंत्रमाह**गौतमः**— अहश्चमादित्यश्चपुनात्वितिप्रातः । रात्रिश्चमावरुणश्चपुनात्वितिसायमिति । अनयोःप्रजापतिर्ऋपिर्लिंगोक्तादेवतेतिचं**द्रिका** । **विष्णुः**— जानुभ्यामुपरिष्टात्तुशुष्कवासाःस्थितोजले । सांध्यमाचमनंकुर्वन्शुचिःस्यादशुचिस्त्वधः । पुनर्मार्जनमुक्तं **बह्वृचपरिशिष्टे**—अथपुनराच म्यमार्जयेत्प्रणवव्याहृतिसावित्रीभिरापोहिष्ठेतिसूक्तेनेति । **शौनकीयेऽप्येवम्** । **गायत्रीकल्पेतु**—आपोहिष्ठेतित्रिभिःपादान्ते शंनोदे वीरितिचतुर्भिरर्धर्चांते इदमापइतित्रिभिर्ऋगंते । मार्जनोत्तरम**घमर्पणंयोगयाज्ञवल्क्यः** । जलपूर्णंतुचुलुकंनासिकाग्रेविधृत्यच । प्राणा न्निरुंधन्द्रुपदांपठित्वातज्जलंक्षिपेत् । **कात्यायनः**—जपेदनायतासुर्वात्रिःसकृत्वाघमर्पणम् । **कौर्मे**—आपःपाण्योःसमादायप्राणमासज्यत ग्रच । **बह्वृचपरिशिष्टे**—अथगोकर्णवत्कृतेनहस्तेनोदकमादायनासिकाग्रेधारयन्कृष्णघोरपुरुपाकृतिमोत्मानमंतर्व्याप्यस्थितंविचिंत्य संयतप्रा णोऽघमर्पणसूक्तंद्रुपदामृचंवावर्तयेत्तंपाणिस्थेउदकेपतितंध्यात्वावामतोभुवितीव्रपातेनक्षिपेदित्येवमेकेनकुर्वतीति । **संध्याकल्पे**—स्वहस्तवा रिनासाग्रेपठित्वाद्रुपदांक्षिपेत् । अर्धंभूमौशिरस्यर्धंसर्वंभुव्यघमर्पणम् । अत्रकरपाण्योरैच्छिकोविकल्पः । **योगयाज्ञवल्क्यः**—अघमर्पण सूक्तस्यऋपिश्चैवाघमर्पणः । आनुष्टुभंभवेच्छंदोभाववृत्तंचदैवतम् । अश्वमेधावभृथकेविनियोगोस्यकल्पितः । अघमर्पणोत्तरमाचमनमाहचंद्रि

१ सकृद्वाइतिपाठः । २ पाप्मानमितिपाठः । ३ भाववृत्तिश्चेतिपाठः ।

कादौशंखः—उपस्पृशेत्ततःपश्चान्मंत्रेणानेनमंत्रवित् । अंतश्चरसिभूतेषुगुहायांविश्वतोमुखः । त्वंयज्ञस्त्वंवषट्कारआपोज्योतीरसोमृतम् ॥ ॥

अथसूर्यार्घः । कौर्मे—ॐकारव्याहृतियुतांगायत्रींवेदमातरम् । जप्त्वाजलांजलिंदद्याद्भास्करंप्रतितन्मनाः । अंजलयस्त्रयः । कराभ्यां तोयमादायगायत्र्याचाभिमंत्रितम् । आदित्याभिमुखस्तिष्ठंस्त्रिरूर्ध्वंसंध्ययोःक्षिपेदितिव्यासोक्तेः । अतएवकेवलगायत्र्यार्घ्यत्रयंनव्याहृतियुतया । तदुहवाएतेब्रह्मवादिनःपूर्वाभिमुखाःसंध्यायांगायत्र्याभिमंत्रिताअपऊर्ध्वंविक्षिपंत्युर्धंतमस्त्वंयंतमादित्यमितितैत्तिरीयारण्यकात् । अतएवचतुर्थार्घंतुगायत्र्याद्याव्याहृतिसंयुतमितिप्रायश्चित्तार्घ्येविशेषः । कौर्मेतुकात्यायनपरमिदमित्युक्तम् । उत्थायार्कंप्रतिप्रोहेत्त्रिकेणांजलिमंभसाइतिकात्यायनस्मृतेः । त्रिकं प्रणवव्याहृतित्रयगायत्र्यः । संध्याकल्पेआश्वलायनः—सकृन्मंत्रेणद्विस्तूष्णीमर्घ्यंदद्याद्विचक्षणः । मनुः—परंनत्रःप्रभातेस्यान्मध्याह्नेतुऋजुःस्थितः । द्विजोऽर्घंप्रक्षिपेद्देव्यासायंचोपविशन्भुवि । प्रातर्माध्याह्निकींसंध्यांतिष्ठन्नेवसमर्पयेत् । उपविश्यतुसायाह्नेजलेत्वर्घ्यंननिक्षिपेत् । यत्तुवसिष्ठः—उपविश्यचयच्चार्घ्यंसर्वंतन्निष्फलंभवेदिति तत्सायंसंध्याभिन्नपरम् । कश्यपः—त्रिंशत्कोट्योमहावीर्यामंदेहानामराक्षसाः । कृष्णातिदारुणाघोराःसूर्यमिच्छंतिखादितुम् । ततोदेवगणाःसर्वेऋषयश्चतपोधनाः । उपासतेतदासंध्यांप्रक्षिपंत्युदकांजलिम् । दह्यंतेतेनतेदैत्यावज्रीभूतेनवारिणा । अर्घ्यकालः काशीखंडे—अर्घोदयास्तसमयेतस्मादर्घोदकंक्षिपेत् । कौर्ममार्कंडेययोस्तु—जप्त्वाजलांजलिंदद्याद्भास्करंप्रतितन्मनाः । सावित्रींप्रजपेद्विद्वान्प्राङ्मुखःप्रयतःशुचिः । अथोपतिष्ठेदादित्यमुदयंतंसमाहितइत्युक्तम् । देवजानीयेप्येवम् । चंद्रिकायामपि गायत्रीजपोत्तरमुपस्थानमुक्तम् । नचआदित्याभिमुखस्तिष्ठंस्त्रिरूर्ध्वंसंध्ययोःक्षिपेदितिव्यासोक्तेःसूर्योदयोत्तरमर्घ्यदानमितिवाच्यम् । तस्याआदित्यदिगभिमुखत्वार्थत्वात् । यत्तूपस्थानोत्तरं जपउक्तः सशाखांतरपरः । शौनकः—असावादित्यमंत्रेणप्रदक्षिणमतःपरं । अपःस्पृष्ट्वादक्षिणेतुपश्चाद्देवान्विसर्जयेत् । प्रदक्षिणोत्तरंजलंस्पृशेत् । सायंमंत्रवदाचम्यप्रोक्ष्य

सूर्यस्यचांजलिम्। दत्त्वाप्रदक्षिणंकृत्वाजलंस्पृष्ट्वाविशुध्यतीतिचंद्रोदयेनारसिंहात् ॥ ॥ अर्घ्यदानोत्तरंसंध्यातर्पणमुक्तंप्रयोगपारिजाते—अस्यकश्यपऋषिः ब्रह्मादेवता गायत्रीछंदः तर्पणेविनियोगः। भूःपुरुषंतर्पयापि ऋग्वेदंतर्पयामि। मंडलं आत्मानं ब्रह्मरूपिणीं गायत्रीं वेदमातरं सांकृतिं संध्यां बालां ब्रह्माणीं उपसं निम्रुचं सर्वसिद्धिकरीं सर्वमंत्राधिपां। सायंतु विष्णुर्देवता अनुष्टुप्छंदः स्वःपुरुषंतर्पयामि सामवेदंतर्पयामि विष्णुरूपिणीं परमात्मानं सरस्वतीं वृद्धां वैष्णवीं। एवंपंचदशकृत्वस्तर्पयित्वाद्विराचामेदिति। **संध्याकल्पेप्रयोगपारिजातेचस्मृत्यंतरे**—ततस्त्वाचम्यविधिवत्प्राणायामान्नवाचरेत् ॥ ॥

गायत्रीस्वरूपध्यानन्यासादि। **चंद्रोदयेवृद्धपराशरः**—जपेतुत्रिपदाज्ञेयाअर्चनेतुचतुष्पदा। न्यासेजपेतथाध्यानेअग्निकार्येतथार्चने। सर्वत्रत्रिपदाज्ञेयाब्राह्मणैस्तत्वचिंतकैः। पदशब्दःपादपरः। गायत्र्याश्चतुर्थपादउक्तोगारुडे—परोरजसेसावदोंचतुर्थपदमीरितम्। **षट्त्रिंशन्मते**—मानस्तोकेतिमंत्रेणशिखाबंधंतुकारयेत्। जपंहिंसंतिरक्षांसिरक्षाकर्मविवर्जितम्। **कात्यायनः**—भूर्भुवस्सुवरित्यापोऽभिमंत्र्यचपरिक्षिपेत्। रक्षयेद्वारिणात्मानंपरिक्षिप्यसमंततः। प्रणवाद्याव्याहृतीस्तुसावित्रींचजपेत्ततः। **शांतिहेमाद्रौब्राह्मे**—छंदोगायत्रीगायत्र्याःसविताचैवदेवता। शुक्लोवर्णोमुखंचाग्निर्विश्वामित्रऋषिस्तथा। त्रयीशिरःशिखारुद्रोविष्णुर्हृदयमेवच। उपासनेविनियोगःसांख्यायनसगोत्रजा। त्रैलोक्यंचरणंज्ञेयंपृथिवीकुक्षिरेवच। एवंध्यात्वातुगायत्रींजपेद्द्वादशलक्षणाम्। **न्यासाकरणेदोषउक्तः शांतिहेमाद्रौ**—कर्मणोन्यासहीनस्यगृह्णंत्यर्धंहिराक्षसाः। अस्त्रेणकरशुद्धिंकृत्वान्यासंकुर्यादित्युक्तंचंद्रिकायाम्। **प्रणवन्यासमाहयोगयाज्ञवल्क्यः**—अकारंनाभिदेशेतुउकारंहृदिविन्यसेत्। मकारंमूर्ध्निविन्यसेदेषन्यासोविमुक्तिदः। **व्याहृतिन्यासमाहपराशरः**—भूर्लोकंपादयोर्न्यस्यभुवर्लोकंतुजानुनोः। स्वर्लोकंगुह्यदेशेतुनाभिदेशेमहस्तथा। जनलोकंतुहृदयेकंठदेशेतपस्तथा। भ्रुवोर्ललाटसंधौतुसत्यलोकःप्रतिष्ठितः। मध्य

देशंभुवरिति । **पारिजातेगायत्रीरहस्ये**—तत्सवितुर्ब्रह्मात्मनेसावित्रीशक्तिरंगुष्ठाभ्यांनमः । वरेण्यंविष्णवात्मनेलक्ष्मीशक्तिस्तर्जनीभ्यां
नमः । भर्गोदेवस्यशिवात्मनेगौरीशक्तिर्मध्यमाभ्यांनमः । धीमहिपरमात्मनेज्ञानशक्तिरनामिकाभ्यांनमः । धियोयोनःनिरंजनात्मनेईषणाश
क्तिःकनिष्ठिकाभ्यांनमः । प्रचोदयान्निराशात्मनेमायाशक्तिःकरतलकरपृष्ठाभ्यांनमः । तत्सवितुर्ब्रह्मात्मनेसावित्रीशक्तिर्हृदयायनमः । वरेण्यं
विष्णवात्मनेलक्ष्मीशक्तिःशिरसेस्वाहा । भर्गोदेवस्यरुद्रात्मनेगौरीशक्तिःशिखायैवषट् । धीमहिपरमात्मनेज्ञानशक्तिःकवचायहुम् । धियोयोनः
निरंजनात्मनेईषणाशक्तिर्नेत्रत्रयायवौषट् । प्रचोदयान्निराशात्मनेमायाशक्तिरस्त्रायफट् इतिषडंगः । **चंद्रिकायांब्रह्मकल्पेऽक्षरन्यास**
उक्तः—तकारंविन्यसेत्स्वांगेपादांगुष्ठद्वयेद्विजः । सकारंगुल्फदेशेतुविकारंजंघयोर्न्यसेत् । जान्वोस्तुकारंविन्यस्यवकारंचोरुदेशके । रेकारंवि
न्यसेद्गुह्येणकारंवृषणेन्यसेत् । कटिदेशेयकारंतुभकारंनाभिमंडले । गोकारंजठरेयोगीदेकारंस्तनयोर्न्यसेत् । वकारंहृदिविन्यस्यस्यकारंकंठए-
वतु । धीकारमास्येविन्यस्यमकारंतालुकेन्यसेत् । हिकारंनासिकाग्रेतुधिकारंनयनद्वये । भ्रुवोर्मध्येतुयोकारंललाटेतुद्वितीयकम् । पूर्वाननेतुनः
कारंप्रकारंदक्षिणानने । उत्तरास्येतुचोकारंदकारंपश्चिमानने । विन्यसेन्मूर्ध्नियाकारंसर्वव्यापिनमीश्वरम् । **अथपदन्यासः**—तत्पादांगुष्ठाभ्यां
नमः । सवितुर्जंघाभ्यां । वरेण्यंकटिभ्यां । भर्गोनाभ्यै । देवस्यहृदयाय । धीमहिकंठाय । धियोमुखाय । योचक्षुर्भ्यां । नःललाटाय ।
प्रचोदयात्मूर्ध्ने । **अथपादन्यासः**—प्रथमपादस्यऋग्वेदऋषिःत्रिष्टुप्छंदःब्रह्मादेवताभूस्तत्सवितुर्वरेण्यंपादयोर्ब्रह्मणेनमः । द्वितीयपादस्य
यजुर्वेदऋषिःअनुष्टुप्छंदःरुद्रोदेवताभुवोभर्गोदेवस्यधीमहिहृदयेरुद्रायनमः । तृतीयपादस्यसामवेदऋषिः जगतीछंदःविष्णुर्देवतास्वर्धियोयो
नःप्रचोदयात्ललाटेविष्णवेनमः । तुरीयपादस्यविमलऋषिः परमात्मादेवतागायत्रीछंदःपरोरजसेसावदोंब्रह्मरंध्रेपरमात्मनेनमः । **अक्षरदे**
वताब्राह्मे—आग्नेयंप्रथमंवायव्यंद्वितीयंतृतीयंसौर्यंचतुर्थंवैद्युतंपंचमंवारुणंषष्ठंसप्तमंबार्हस्पत्यमष्टमंपार्जन्यंनवममैंद्रंदशमंगांधर्वंपौष्णमेकादशं

गैयंद्रादशंत्वाग्नेयमेकादशंवायव्यंचतुर्दशंमाल्यंपंचदशंसौम्यंषोडशमांगिरिसंसप्तदशंवैष्णवमष्टादशमाश्विनमेकोनविंशंप्राजापत्यंविंशंसर्वदेवमेकविंशं रौद्रंद्वाविंशंब्राह्मंत्रयोविंशंवैष्णवंचतुर्विंशमिति । **चंद्रिकायाम्**—अथतत्त्वानिवक्ष्यामिअक्षराणांविशेषतः । पृथिवीह्युदकंतेजोवायुरंबरमेव च । गंधोरसोथरूपंचस्पर्शःशब्दोथवागिति । हस्तावुपस्थंपायुश्चपञ्चश्रोत्रेत्वक्चचक्षुषी । जिह्वाप्राणंमनस्तत्त्वमहंकारोमहांस्तथा । गुणत्रयंच गतांक्रमशस्तत्त्वनिश्चयः । **तत्रैव**—सद्यानित्याविश्वहृदयाविलासिनीप्रभावतीलीलाशांताशांतिर्दुर्गासरस्वतीविश्वरूपाविशालाआप्यायनीवि मलातमोमयीहिरण्यरूपासूक्ष्माविश्वायोनिर्जयावहापद्मालयावराशोभनागदारूपेतिशक्तयइति । अक्षरदेवतातत्त्वशक्तीनामुक्तिरक्षरन्यासोत्तरं देवतादिन्यासार्था । यद्वामुकदेवताकामुकशक्तिकामुकतत्त्वकामुकाक्षरायनमइत्यक्षरन्यासार्था । अक्षरविन्यासकालेतत्तद्देवतादिध्येयमित्येवमर्थं वा । **चंद्रिकायामंगन्यासमाहव्यासः**—हृदितत्सवितुर्न्यस्यन्यसेत्कंठेवरेणियम् । भर्गोदेवस्येतिखंडंशिखायांतुततोन्यसेत् । धीमहीति न्यसेद्वक्रेधियोयोनश्चनेत्रयोः । प्रचोदयादितिपदमस्त्रार्थेविनियोजयेत् । ॐभूरंगुष्ठयोर्न्यस्यॐभुवस्तर्जनीद्वये । ॐस्वश्चैवतथान्यस्यमध्यमा स्वांयतेंद्रियः । अनामिकाद्वयेधीमान्न्यसेत्तत्पदमग्रतः । कनिष्ठिकाद्वयेभर्गःपाण्योर्मध्येधियःपदम् । अग्रसर्वेमंत्राःसप्रणवानमोंताश्च । ॐकार मादावुच्चार्यमंत्रबीजमतःपरम् । नामग्राह्यंनमोंतंचजपन्यासःप्रकीर्तितइतिचंद्रिकायांशांतिहेमाद्रौचभृगूक्तेः ॥ ॥ **अथगायत्री कवचम्** । **चंद्रिकायां** ॐमितिहृदि । भूरितिमुखे । भुवइतिशिरसि । स्वरितिसर्वांगे । **तत्रैवव्यासः**—विन्यस्यैवंजपेद्यस्तुगायत्रीं वेदमातरम् । ब्रह्मलोकमवाप्नोतिव्यासस्यवचनंयथा ।

मुद्राप्रकारः—**चंद्रिकायांब्रह्मकल्पेच**—अथातोदर्शयेन्मुद्राःसंमुखंसंपुटंतथा । ततोविततविस्तीर्णेद्विमुखत्रिमुखेततः । चतु र्मुखंपंचमुखंषण्मुखाधोमुखेततः । व्यापकांजलिकाख्यंचशकटंतदनंतरम् । यमपाशंचग्रथितंततःस्यात्संमुखोन्मुखम् । प्रलंबंमुष्टिकोमीनः

कूर्मोवाराहएवच । सिंहाक्रांतंमहाक्रांतंततोमुद्गरपल्लवाविति । **तल्लक्षणंतत्रैव**—संमुखंसंधितौहस्तावुत्तानौकुंचितांगुली । कुंचितावक्राः । संपुटंपद्मकोशाभौकरावन्योन्यसंहतौ । विततंसंहतौहस्तावुत्तानावायतांगुली । विस्तीर्णसंहतौपाणीमिथोमुक्तांगुलिद्वयौ । अंगुल्यौकनिष्ठे । संमुखासक्तयोःपाण्योःकनिष्ठाद्वययोगतः । शेषांगुलीनांवैकल्येद्विमुखत्रिमुखादयः । कनिष्ठयोर्योगेंगुष्ठयोर्योगेचशेषांगुलीनांवैकल्येद्विमुखम् । तर्जन्योर्योगेत्रिमुखम् । मध्यमयोर्योगेचतुर्मुखम् । अनामिकयोर्योगेपंचमुखम् । शेषांगुलीनांसंयोगेकनिष्ठायोगनाशने । तिर्यक्संयुज्यमानाग्रौसंयुक्तांगुलिमंडलौ । हस्तौषण्मुखमित्युक्तामुद्रामुद्राविशारदैः । आकुंचिताग्रौसंयुक्तौन्युब्जौहस्तावधोमुखम् । उत्तानौतादृशावेवव्यापकांजलिकंकरौ । अधोमुखौबद्धमुष्टीमुक्तांग्रांगुष्ठकौकरौ । शकटंनामकथितंयमपाशमतःपरम् । बद्धमुष्टिकयोःपाण्योरुत्तानावामतर्जनी । कुंचिताग्रान्ययायुक्तातर्जन्यान्युब्जवक्रया । उत्तानसंधिसंलीनबद्धांगुलिदलौकरौ । संमुखौघटितौदीर्घांगुष्ठौग्रथितमुच्यते । संचितोर्ध्वांगुलिर्वामस्तादृशादक्षिणेनतु । अधोमुखेनसंयुक्तःसंमुखोन्मुखमुच्यते । संचितासंबद्धा । उत्तानोन्नतकोटीचप्रलंबःकथितौकरौ । उत्तानानामिकाकनिष्ठिकावित्यर्थः । मुष्टीचान्योन्यसंबद्धावुत्तानौमुष्टिकोभवेत् । मत्स्यस्तुसंमुखीभूतौयुक्तानामकनिष्ठिकौ । ऊर्ध्वसंयुक्तवक्राग्रौशेषांगुलिदलौकरौ । अधोमुखःकरोवामस्तादृशादक्षिणेनतु । पृष्ठदेशेसमाक्रांतःकूर्मोनामाभिधीयते । ऊर्ध्वमध्येवामभुजःपक्षाभ्यामाश्रयेत्करम् । वराहःकथ्यतेकक्षसमीपाश्रयकेकरे । सिंहाक्रांतसमाख्यातंकर्णार्पितकरावुभौ । किंचिदाकुंचिताग्रौचमहाक्रांतंततःपरम् । ऊर्ध्वंकिंचिद्गतौपाणीमुद्गरोवामतर्जनी । ग्रस्तादक्षिणहस्तेनपल्लवोदक्षिणःकरः । मूर्ध्निअधोमुखःस्थितोदक्षिणःकरःपल्लवइत्यर्थः । **चंद्रिकायांमहासंहितायाम्**—नजातुदर्शयेन्मुद्रामहाजनसमागमे । **शौनकस्तुयोनिमुद्रामेवाह**—षडंगमंत्रैर्विन्यस्ययोनिमुद्रांप्रदर्शयेत् । गायत्रींसंस्मरेद्धीमान्हृदित्रासूर्यमं

१ लक्ष्यसमीपेतिपाठः ।

डले । **कृष्णभट्टीयेन्यासः**—हस्ताभ्यांमुकुलीकृत्वानामिकामूलपर्वणः । अंगुष्ठौतुक्षिपेदुक्तामुद्रैपावाहनीबुधैः । अधोमुखीत्वियंचेत्स्या त्स्थापनीमुद्रिकास्मृता । संनिधायोच्छ्रितांगुष्ठौमुष्ट्यासंयोजनीभवेत् । अंतःप्रवेशितांगुष्ठासैवसंरोधिनीमता । नमस्काराभिधामुद्राज्ञेयापाणी तुसंहतौ । प्रसार्यदक्षिणंहस्तंवामस्योपरिचक्रमात् । कनिष्ठाद्यंगुलीनांचसंकोचेनसमानयेत् । अंगुष्ठान्मूलपर्यंतंसंहाराख्येयमीरिता । हस्त योरुभयोःसम्यगुच्छ्रितामंगुलीपुच । मध्यमातर्जनीयोगात्कनिष्ठोपकनिष्ठयोः । संश्लेषाद्धेनुमुद्रेयंगोस्तनीचेश्वरप्रिया ॥ ॥ **गायत्र्याः स्वरूपमाहयोगयाज्ञवल्क्यः**—श्वेतवर्णासमुद्दिष्टाकौशेयवसनातथा । श्वेतैर्विलेपनैःपुष्पैरलंकारैश्चभूषिता । आदित्यमंडलांतस्थाब्रह्मलो कगतातथा । अक्षसूत्रधरादेवीपद्मासनगताशुभा । **बह्वृचपरिशिष्टे**—अथमंत्रदेवतांध्यात्वाआगच्छवरदेदेविजपेमेसंनिधौभव । गायं तंत्रायसेयस्माद्गायत्रीत्वंततःस्मृतेत्यावाह्यपूजयेदिति । **चंद्रिकायांगोभिलः**—आयाहिवरदेदेवित्र्यक्षरेब्रह्मवादिनि । गायत्रिछंदसांमा तर्ब्रह्मयोनेनमोस्तुते । **व्यासः**—तेजोसीतिचमंत्रेणगायत्रीमावहेद्द्विजः । उपस्थायतुरीयेणनमस्कृत्यजपेचताम् । तुरीयेणेतिनमस्तेतुरीयाये त्यादिसावदोमित्यंतेन । आवाहनमंत्राणांयथाशाखंव्यवस्था ।

गायत्रीजपप्रकारमाहयोगीश्वरः—प्रणवःपूर्वमुच्चार्योभूर्भुवःस्वस्ततःपरम् । गायत्रीप्रणवश्चांतेजप्येप्वेवमुदाहृतम् । **बौधायनः**—उभयतःसप्रणवांसव्याहृतिकांजपेदिति । **वृद्धपराशरः**—प्रणवोभूर्भुवःस्वश्चपुनःप्रणवसंयुताम् । अंत्योंकारसमायुक्तांम न्यंतेकवयःपरे । प्रणवोंतेतथाचादौआहुरन्येजपक्रमम् । आदावेवकारोव्याहृत्याचादितस्ततः । तदाद्यांचतदंतांचकुर्यात्प्रणवसंपुटाम् ।

---

1 संवर्तः—गायत्रींत्र्यक्षरांबालांसाक्षसूत्रकमंडलुम् । रक्तवस्त्रांचतुर्वक्त्रांहंसवाहनसंस्थिताम् । ब्रह्माणींब्रह्मदैवत्यांब्रह्मलोकनिवासिनीम् । आवाहयाम्यहंदेवींगायत्रीं सूर्यमंडलात् । इति । 2 आवहेदावाहयेत् ।

देवजानीयेवृद्धमनुः—षडोंकारांजपेद्विप्रोगायत्रींमनसाशुचिः । तिस्रोव्याहृतयःपूर्वंप्रथमोंकारसंयुताः । पुनःसंहृत्यचोंकारंमंत्रस्याद्यंतयो
स्तथा । **तत्रैवहारीतः**—प्रणवोव्याहृतयःसावित्रीचेति । अत्रयथासंप्रदायंव्यवस्थेतिपृथ्वीचंद्रः । **स्मृतिरत्नावल्यांतु**—तत्रैकप्रण
वाग्राह्यागृहस्थैर्जपकर्मणि । गृहस्थवद्वजसव्यासाचवैब्रह्मचारिभिः । संपुटाचषडोंकाराभवेत्सातूर्ध्वरेतसामितिव्यवस्थेत्युक्तम् । ऊर्ध्वरेतसोनै
ष्ठिकाब्रह्मचारिणश्च । वनस्थायतयः । **मोक्षार्थिनंप्रत्याहवृद्धपराशरः**—योनवांछतिसंतानंमोक्षमिच्छतिकेवलम् । अंत्योंकारमसौकुर्वे
न्नक्षरंपदमाप्नुयात् । **योगयाज्ञवल्क्यस्तु**—प्रणवव्याहृतीसार्धंस्वाहांतोहोमकर्मणि । प्रतिलोमाप्रकर्तव्याफट्कारांताभिचारकेइत्याह ॥ ॥
अथजपस्थानानि । **याज्ञवल्क्यः**—अग्न्यगारेजलांतेवाजपेद्देवालयेपिवा । पुण्यतीर्थेगवांगोष्ठेसिद्धक्षेत्रेथवागृहे । **शंखः**—गृहेत्वे
कगुणंजप्यंनद्यादौद्विगुणंमतम् । गवांगोष्ठेशतगुणमग्न्यगारेशताधिकम् । सिद्धक्षेत्रेषुतीर्थेषुदेवतायाश्चसंनिधौ । सहस्रशतकोटीनामनंतंवि
ष्णुसंनिधौ । **कौर्मे**—गुह्यकाराक्षसाःसिद्धाहरंतिप्रसभंयतः । एकांतेतुशुभेदेशेतस्माज्जप्यंसदाचरेत् । **पारिजातेसंध्याकल्पे**—प्रात
र्नाभौकरौकृत्वामध्याह्नेहृदिसंस्थितौ । सायंजपस्तुनासाग्रेत्रिसंध्यजपलक्षणम् । **योगयाज्ञवल्क्यः**—तिष्ठन्यदाजपंकुर्याद्धस्तोहृदयसं
मितः । आसीनजपएवस्याज्जानुमात्रेणसंमितः । **विशेषांतरमाहसएव**—जपस्येहविधिंवक्ष्येयथाशक्तिसमासतः । नचक्रमन्नविहसन्न
पार्श्वमवलोकयन् । नापाश्रितोनजल्पंश्चनप्रावृतशिरास्तथा । पादेनपादमाक्रम्यनचैवहितथाकरौ । नैवंविधंजपंकुर्यान्नचसंश्रावयेज्जपम् ।
उष्णीषीकंचुकीनग्नोमुक्तकेशोगलावृतः । अपवित्रकरोऽशुद्धःप्रलपन्नजपेत्क्वचित् । क्रोधोमदःक्षुधातंद्रानिष्ठीवनविजृंभणे । श्वनीचदर्शनं
निद्राप्रलापश्चजपद्विषः । एतेषांसंभवेवापिकुर्यात्सूर्यादिदर्शनम् । आचम्यवाजपेच्छेषंकृत्वावाप्राणसंयमम् । **चंद्रोदयेसांबपुराणे**—
जपंकुर्वन्यदिष्ठीवेत्क्षुवतेजृंभतेपिवा । आचामेद्धुविन्यस्ताक्षःस्पृशेदम्भोथगोमयम् । **योगयाज्ञवल्क्यः**—प्रसार्यपादौनजपेत्कुक्कुटासनए

उपपातकनाशिनी । लक्षजाप्येनचतथामहापातकनाशिनी । कोटिजाप्येनराजेंद्रयदिच्छतितदाप्नुयात् । **मनुः**—सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्यबहिरेतत्रिकंद्विजः । महतोप्येनसोमासात्त्वचेवाहिर्विमुच्यते । त्रिकं प्रणवोव्याहृतित्रयंगायत्रीच । **व्यासः**—अष्टोत्तरशतंनित्यमष्टाविंशतिमेववा । विधिनादशकंवापित्रिकालेषुजपेद्बुधः । **यमस्मृतौनारसिंहेच**—सहस्रपरमांदेवींशतमध्यांदशावराम् । गायत्रींतुजपेन्नित्यंसर्वपापप्रणाशिनीम् । **याज्ञवल्क्यः**—जपन्नासीतसावित्रींप्रत्यगातारकोदयात् । संध्याप्राक्प्रातरेवंहितिष्ठेदासूर्यदर्शनात् । प्रत्यक्प्रत्यङ्मुखः । प्राक्प्राङ्मुखः । अत्रोदयोत्तरंकालांतरेसायंसंध्यावंदनेपिउत्तरावधौविधेयेनासनप्रत्यङ्मुखत्वयोर्बाधः एवंप्रातरपि । अबाधेनगतौसंभवत्यांबाधायोग्यत्वात् । **मनुः**—पूर्वांसंध्यांजपंस्तिष्ठेत्सावित्रीमार्कदर्शनात् । पश्चिमांतुसमासीनःसम्यगृक्षविभावनात् । दशेत्यापरपरमितिचंद्रिका । संभवापेक्षयाविकल्पइतिदेवजानीये । सूर्योदयनक्षत्रावधिर्जपःकाम्यः । कामनाभावेविहितदशादिसंख्याग्रहइत्याचारादर्शः । तन्न कामाश्रुतेः । आपद्यष्टसंख्येतिस्मृत्यर्थसारे । **आपस्तंबः**—सावित्रीसहस्रकृत्वआवर्तयेच्छतकृत्वअपरिमितकृत्वोवेति । अपरिमितेत्यनेनगणनानिराक्रियते ।—असंख्यातंतुयज्जप्तंतज्जप्तंनिष्फलंभवेदितिशंखोक्तेः । किंतु सहस्रादिभ्योऽधिकसंख्याग्रहणंपाठन्यायादितिकेचित् । युक्तंत्वत्राष्टाविंशत्यादिन्यूनग्रहणमेव । सहस्रकृत्वइत्युक्त्वाशतकृत्वइतिन्यूनप्रक्रमात् । पाठेतुएकादेयातिस्रोदेयाइत्यधिकोपक्रमाद्वैलक्षण्यमिति । **चंद्रिकायांयोगयाज्ञवल्क्यः**—ब्रह्मचार्याहिताग्निश्चशतमष्टोत्तरंजपेत् । वानप्रस्थोयतिश्चैवसहस्रादधिकंजपेत् । शतमित्यनुदितहोमिपरमितिचंद्रिका ॥

जपमालाविचारः । **माधवीयेशंखः**—कुशवृस्यांसमासीनःकुशोत्तरीयोवाकुशपवित्रपाणिःसूर्याभिमुखोवाक्षमालामादायदेवतांध्यायन्जपंकुर्यादिति । **स्कांदे**—सौवर्णंराजतंताम्रंस्फाटिकंरत्नजंतथा । अरिष्टंपुत्रजीवं(?)चशंखंपद्मंतथामणिम् । कुशग्रंथिंचरुद्राक्षमुत्तमंचो

तरोत्तरम् । **सांबपुराणे**—प्रवालहेममुक्ताभिर्मणिरुद्राक्षपुष्करैः । दर्भारिष्टकबीजैश्च शंखैर्वाजीवकैर्जपेत् । **रामार्चनचंद्रिकायाम्**—तुलसीकाष्ठघटितैर्मणिभिर्जपमालिका । सर्वकर्मसु सर्वेषामीप्सितार्थफलप्रदा । **हारीतः**—स्फटिकेंद्राक्षकैर्मालातथैवांगुलिपर्वभिः । शंखरूप्यमयीमालाकांचनीनिवजोत्पलैः । पद्माक्षकैश्चरुद्राक्षैर्विद्रुमैर्मणिमौक्तिकैः । **गौतमः**—अंगुल्याजपसंख्यानमेकमेकमुदाहृतम् । रेखयाष्टगुणंपुत्रजीवै(?)र्दशगुणाधिकम् । शतंस्याच्छंखमणिभिःप्रवालैश्चसहस्रकम् । स्फटिकैर्दशसाहस्रंमौक्तिकैर्लक्षमुच्यते । पद्माक्षैर्दशलक्षंतुसौवर्णैःकोटिरुच्यते । रुद्राक्षमधिकृत्योमासंवादेब्राह्मे । —लक्षकोटिसहस्राणिलक्षकोटिशतानिच । जपेतुलभतेपुण्यंनात्रकार्याविचारणा । शिवकार्तिकेयसंवादेलैंगे—सर्वमंत्रजपंकुर्याद्द्विजोरुद्राक्षमालया । **ब्राह्मे**—सशब्दाचंचलायाचत्रुटिताग्रंथिनाविना । भिन्नसूत्रेणग्रथितापाखंडस्यपुरातनी । मालादुःखप्रदायिन्योग्रथितानिघतंतुभिः । **वाराहे**—उत्तमाष्टाधिकशतंचतुःपंचाशन्मध्यमा । कनीयसीतदर्धंचपरिमाणेनसुंदरि । नोच्छिष्टःसंस्पृशेत्तांतुस्त्रीणांहस्तेनधारयेत् । आकाशेस्थापनंकुर्यान्नचवामेनसंस्पृशेत् । नदर्शयेच्चकस्यापिचिंतयित्वाचगोपयेत् ॥ ॥ **मालासंस्कारविधिः । मंत्रदेवप्रकाशिकायाम्**—समासेनाक्षसूत्रस्यविधानमिहकथ्यते । पंचविंशतिभिर्मोक्षस्त्रिंशद्भिर्धनसिद्धयः । सर्वेऽर्थाःसप्तविंशत्यापंचदश्याभिचारकम् । पंचाशद्भिःकाम्यकर्मसिद्धिःस्याच्चतुरुत्तरैः । अष्टोत्तरशतैःसर्वसिद्धिरक्षैःकृतस्रजः । अन्योन्यसमरूपाणिनातिस्थूलाकृतीनिच । जंतुभिर्नविशीर्णानिनजीर्णानिनवानिच । गव्यैस्तुपंचभिस्तानिसंप्रक्षाल्यपृथक्पृथक् । ततोद्विजेंद्रपुण्यस्त्रीनिर्मितंग्रंथिवर्जितम् । त्रिगुणंत्रिगुणीकृत्यसूत्रंप्रक्षाल्यपूर्ववत् । अश्वत्थपत्रैर्नवभिःपद्माकारंप्रकल्पयेत् । सूत्रंमणींश्चगंधाद्भिःक्षालितांस्तत्रनिक्षिपेत् । तारंशक्तिमातृकांचसूत्रेचैवमणिष्वथ । विन्यस्यपूजयेदाज्यैर्जुहुयाद्भक्तिसंयुतः । मणिमेकैकमादायसूत्रेतत्रतुयोजयेत् । मुखेमुखंतुसंयोज्यंपृष्ठेपृष्ठंचयोजयेत् । प्रोक्तसंख्यान्यमेकाक्षंमेरुत्वेनाग्रतोन्यसेत् । एकैकमणिमध्येतुग्रंथिबंधंप्रकल्पयेत् । स्वयंग्रथितमालातुश

क्स्यापिश्रियंहरेत् । एवंकृताक्षमालायांज्येष्ठेनावर्तयेत्क्रमात् । भुक्तिमुक्तिप्रदःसोयंमालिकागणनक्रमः । अंगुष्ठेनाक्षमालांचचालयेन्मध्यमाग्रतः । तर्जन्यानस्पृशेत्सोथमुक्तिदोगणनक्रमः । अंगुष्ठमध्यमाभ्यांतुजपेदुत्तमकर्मणि । अंगुष्ठानामिकाभ्यांतुजपेदाकृष्टकर्मणि । तर्जन्यंगुष्ठयोगात्तुद्विपदुच्चाटनेजपः । कनिष्ठांगुष्ठकाभ्यांतुजपेन्मारणकर्मणि। जपान्यकालेतांमालांपूजयित्वातुगोपयेत् । जीर्णेसूत्रेपुनःसूत्रंग्रंथयित्वाशतंजपेत् । प्रमादात्पतितेहस्ताच्छतमष्टोत्तरजपेत् । जपेन्निषिद्धसंस्पर्शेक्षालयित्वायथोचितम् । अक्षसूत्रंतुनिपतेद्भूमौचेत्कुर्वतोजपम् । उद्धारंतस्यकुर्वीतजापकोहृदयेनतु । हृदयमघोरायनमइतिमंत्रः । **योगयाज्ञवल्क्यः**—अंगुष्ठस्यतुमध्यस्थंपरिवर्तंसमाचरेत् । परिवर्तोभ्रमणम् । अगुष्ठाग्रेणयज्जप्तंयज्जप्तंमेरुलंघितम् । असंख्यातंतुयज्जप्तंतज्जप्तंनिष्फलंभवेत् । **स्मृतिरत्नावल्याम्**—पर्वभिस्तुजपःकार्योनांगुलीनांनिपातनैः । तन्निपातैस्तुयज्जप्तंसर्वंविद्यात्तदासुरम् । अंगुलीनामंगुष्ठनिपातेगुलिनिषेधोनेत्युक्तम् । **मंत्रदेवप्रकाशिकायाम्**—तत्रांगुलिजपंकुर्वन्सांगुष्ठांगुलिभिर्जपेत् । अंगुष्ठेनविनाकर्मकृतंतदफलंभवेत् । **गौतमोपि**—अंगुष्ठेनजपेज्जाप्यमन्यैरंगुलिभिःसह । **अगस्त्यसंहितायाम्**—मध्यमाद्यद्वयंपर्वजपकालेतुवर्जयेत् । एतंमेरुंविजानीयाद्रूपितंब्रह्मणापुरा । अस्मिन्पक्षेऽनामिकाद्वितीयपर्वप्रभृतिगणना तर्जन्यादिपर्वणिसमाप्तिः ।' पर्वशब्दोरेखावचनइतिकेचित् । अस्मिन्पक्षेऽनामामध्यरेखामादिंकृत्वातदधःक्रमेणप्रादक्षिण्येनतर्जन्यादिरेखायांसमाप्तिः । **विधानांतरंमंत्रदेवप्रकाशिकायाम्**—अंगुलीपर्वभिर्मंत्रजपंनित्यंप्रकल्पयेत् । मध्यमानामिकामध्यपर्वद्वितयकल्पितम् । मेरुप्रदक्षिणीकुर्वन्ननामामूलपर्वसु । आरभ्यमध्यमामूलंपर्वांतंगणयेत्क्रमात् । अंगुलीर्नवियुंजीतकिंचिदाकुंचितेतले । अंगुलीनांवियोगेतुछिद्रेषुस्रवतेजपः । मालादेरनावश्यकतोक्ताबृद्धपराशरेण—यथाकथंचिद्गणयेत्ससंख्यंतद्भवेद्यथा । **चंद्रोदयेसंग्रहे**—प्रात.संध्यांगभूतेनगायत्र्याजपितेनच । यथासंख्येनजाप्येनब्रह्मामेप्रीयतांरविः । मध्याह्नेसायंचब्रह्मपदेक्रमाद्रुद्रविष्णुपदे प्रातःपदेमध्याह्नसायंपदेचोह्ये ।

॥ ॥ **अथगायत्रीतर्पणम्** । **नागदेवाह्निकेप्रयोगपारिजातेच**—आचम्यप्राणानायम्यगायत्रीतर्पणंकरिष्यइतिसंकल्प्य तत्स वितुरितिसवितारमावाह्य गायत्रींषडंगेषुविन्यस्यभूःपुरुषमृग्वेदायनमस्तर्पयामि । भुवःपुरुषंयजुर्वेदायनमस्तर्पयामि । स्वःपुरुषंसामवेदायन मस्तर्पयामि । महःपुरुषमथर्ववेदायनमस्तर्पयामि । जनःपुरुषमितिहासपुराणेभ्योनमस्तर्पयामि । तपःपुरुषंसर्वागमायनमस्तर्पयामि । सत्यं सर्वलोकायनमस्तर्पयामि । भुर्भुवःस्वःपुरुषंमंडलांतर्गतंसवितारंतर्पयामि । सवित्रेइतिकेचित् । भूःएकपदांगायत्रींतर्पयामि । भुवःद्विपदांगा यत्रींतर्पयामि । स्वःत्रिपदांगायत्रींतर्पयामि । भूर्भुवःस्वःचतुष्पदांगायत्रींतर्पयामि । उपसेनमस्तर्पयामि । गायत्रींनमस्तर्पयामि । सावित्रीं नमस्तर्पयामि । सरस्वतींनमस्तर्पयामि । वेदमातरंनमस्तर्पयामि । सत्कृतिंनमस्तर्पयामि । सांकृतिमित्यपरे । पृथिवींनमस्तर्पयामि । कौ शिकींनमस्तर्पयामि । जयांनमस्तर्पयामि । अपराजितांनमस्तर्पयामि । सहस्रमूर्तिंनमस्तर्पयामि । अनंतमूर्तिंनमस्तर्पयामीति । **कृष्णभट्टीये** प्येवम् । श्रीशक्त्यैनमस्तर्पयामीतिकृष्णभट्टः । तत्र । मंत्रैरेभिस्तुयोनित्यंचतुर्विंशतिसंमितैः । गायत्रींतर्पयेत्तेनतर्पितंस्याच्चराचरमिति **गायत्रीकल्पविरोधात्** । **तत्रैव**—अनेनविधिनाकुर्यात्प्रातःकालेचतर्पणम् । मध्याह्नेचैवसायंचमंत्रैरेतैश्चतर्पणम् ।

अथगायत्रीपुरश्चरणम् । तत्रकाम्येजपेभक्ष्यमुक्तमाचारादर्शे—शाकयावकभैक्ष्याणिपयोमूलफलानिच । दधिसर्पिस्तथाद्यापः प्रशस्तंह्युत्तरोत्तरम् । चरमोह्युपवासश्चभक्ष्यंतत्क्रमयाचितम् । विशशृंगाटशालूकहविष्यान्नानियानितु । एतान्यनुव्रतान्याहुःशस्तानिजपक र्मणि । शाकादिविकल्पेपिभक्ष्यविशेषेणजपारंभेएकादश्युपवासोपिनेतिहरिहरः । तत्र । अस्यशगग्रासभक्ष्यनियामकत्वेनोपवासायाधक त्वात् । **शारदातिलके**—व्याहृतित्रयसंयुक्तांगायत्रींदीक्षितोजपेत् । तत्वलक्षविधानेनभिक्षाशीविजितेंद्रियः । तत्त्वानिचतुर्विंशतिः । क्षीरौदनतिलादूर्वाःक्षीरद्रुमसमिद्वराः । पृथक्सहस्रत्रितयंजुहुयान्मंत्रसिद्धये । तर्पणादिततःकृत्वागुरुंसंतोष्ययत्नतः । प्रयोगानाचरेद्विद्वांस्त

दनुज्ञापुरःसरम् । तपर्णादीत्यादिपदेमार्जनविप्रभोजनयोर्ग्रहः ॥ ॥ अथप्रयोगः ॥ योगपिठन्यासांतेशिरसिब्रह्मणेऋषयेनमः । मुखेदेवीगायत्रीछंदसेनमः । हृदयेश्रीपरमात्मनेदेवतायैनमः । पुनःशिरसिजमदग्निभरद्वाजभृगुगौतमकश्यपविश्वामित्रवसिष्ठेभ्योऋषिभ्योनमः । मुखेगायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपंक्तित्रिष्टुब्जगतीभ्यश्छंदोभ्योनमः । हृदयेअग्निवायुसूर्यगुरुवरुणवृषविश्वेभ्योदेवोभ्योनमः । ततोमहाव्याहृतिभिःप्राणायामत्रयंकृत्वा शिरसिविश्वामित्रायऋषयेनमः । मुखेगायत्रीछंदसेनमः । हृदिसवित्रेदेवतायैनमः ॐब्रह्मणेहृदयायनमः । विष्णवेशिरसेस्वाहा । रुद्रायशिखायैवषट् । ईश्वरायकवचायहुम् । सदाशिवायनेत्रत्रयायवौषट् । सर्वात्मनेऽस्त्रायफट् इतिषडंगंविधाय हृदिॐभूर्नमः
मुखे । एवं सर्वत्र । भुवःदक्षिणांसे । स्वःवामांसे । महःदक्षोरौ । जनःवामे । तपः जठरे । सत्यं पादांगुलिमूलयोः । तत् गुल्फयोः । सः जानुनोः । विंऊरुमूले । तुःलिंगे । वं नाभौ । रेंहृदि । णिंकंठे । यं करांगुलिमूलयोः । भंमणिबंधयोः । गोंकूर्परयोः । देंभुजमूलयोः । वं मुखे । स्यंनासिकयोः । धींकपोलयोः । मंनेत्रयोः । हिंकर्णयोः । धिंभ्रुवोः । योंशिरसि । योंचूडाधः । नःवामकर्णे । (प्रं) दक्षिणकर्णे । चोंमुखे । दं शिरसि । यात्नमःशिरसि ॥ तत् भ्रूमध्ये । सवितुःनेत्रयोः । वरेण्यंमुखे । भर्गःकंठे । देवस्यहृदि । धीमहिनाभौ । धियःगुह्ये । यःजानुनोः । नःपादयोः । प्रचोदयात् पुनःशिरसि । ॐआपोज्योतीरसोमृतंब्रह्मभूर्भुवःस्वरोंनमइतिविन्यस्यध्यायेत् । **गायत्रीरहस्ये**—
पंचवक्त्रांचतुर्बाहुंप्रतिवक्त्रंत्रिलोचनाम् । जटाकिरीटांपद्मकुक्षिंत्रिपदांस्फटिकप्रभाम् । साक्षसूत्राभयांकुशौदधतींदक्षहस्तयोः । सवारिजपत्रवरदांलगुडंवामहस्तयोः । आत्मपूजांतेसौरपीठमभ्यर्च्य तत्रमंत्रमूर्तिंगायत्र्याःपरिकल्प्य तस्यांदेवीमावाह्य पुष्पांतैरुपचारैःसंपूज्य त्रिकोणस्याग्नेयकोणादिप्रादक्षिण्येनकोणत्रयेॐब्राह्मैनमः । माहेश्वर्यैनमः । वैष्णव्यैनमः इतिसंपूज्य कर्णिकायामेवत्रिकोणाद्बहिर्हृदयादि चतुर्दिक्षु

१ अत्र विश्वामित्रजमदग्निभरद्वाजगौतमात्रिवसिष्ठकश्यपाइतिक्रमोयुक्तइतिभाति ।

ॐआदित्यायनमः । रवयेनमः । भानवेनमः । भास्करायनमः । आग्नेयादिचतुष्कोणेपुउंउमायैनमः। प्रंप्रज्ञायैनमः । प्रंप्रभायैनमः । संसंध्यायैनवः । अष्टदलकेसरेषुअंगानिसंपूज्य दलेपु ब्रह्मादिन्यैनमः । प्रभायैनमः नित्यायैनमः विश्वंभरायै० विशालिन्यै० प्रभावत्यै० जयायै० शांत्यै० दलाग्रेपुकांत्यै० दुर्गायै० सरस्वत्यै० विश्वरूपायै० विशालायै० ईशायै० व्यापिन्यै० विमलायै० । द्वितीयाष्टदलमूलेपुतमोपहारिण्यै० । सूक्ष्मायै० विश्वयोन्यै० जयावहायै० पद्मालयायै० परायै० शोभायै० पद्मरूपायै० । दलमध्येपुब्राह्म्याद्याःनारसिंहीचाष्टमी ब्राह्म्यै० माहेश्वर्यै० कौमार्यै० वैष्णव्यै० वाराह्यै० इंद्राण्यै० चामुंडायै० नारसिंह्यै० इति । दलाग्रेपुसोमाद्यष्टग्रहान्।सोमाय० भौमाय० बुधाय०बृहस्पतये०शुक्राय शनैश्चराय० राहवे० केतवे० इति सर्वान्संपूज्य चतुरस्रवीथीद्वयेइंद्रादीन्वज्रादींश्चइंद्राय० अग्नये० यमाय० निर्ऋतये० वरुणाय०वायवे० सोमाय० ईश्वराय० इति । वज्राय० शक्तये० दंडाय० खड्गाय० पाशाय० अंकुशाय० गदायै० त्रिशूलाय० इति संपूज्यधूपादिपूजांसमाप्यजपंकृत्वा जपदशांशेनप्रत्यहंसर्वजपांतेवाहोमंकुर्यात् । अत्रमूलंगायत्रीरहस्येज्ञेयम् । इतिगायत्रीपुरश्चरणविधिः ॥

उपस्थानम् । गायत्रीजपोत्तरंकर्तव्यमुक्तंकौर्मगारुडयोः—सावित्रींप्रजपेद्विद्वान्प्राङ्मुखःप्रयतःशुचिः । अथोपतिष्ठेदादित्यमुदयंतंसमाहितः । **वसिष्ठः**—शास्त्रैस्तुविविधैःसौरैर्ऋग्यजुःसामसंभवैः । उपस्थानंस्वकैर्मंत्रैरादित्यस्यतुकारयेत् । **बह्वृचपरिशिष्टे**—जातवेदसेतच्छंयोरितिनमोब्रह्मणइत्येताभिःप्रदक्षिणंदिशःसाधिपास्त्वाथसंध्यायैसावित्र्यैगायत्र्यैसरस्वत्यैसर्वाभ्योदेवताभ्यश्चनमस्कृत्य । उत्तमेशिखरेदेविभूम्यांपर्वतमूर्धनि । ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातागच्छदेवियथासुखमितिसंध्यांविसृज्य भद्रंनोअपिवातयमनइत्युक्त्वाशांतिचत्रिरुच्चार्यप्रदक्षिणंपरिक्रमन् । आसत्यलोकादापातालादालोकालोकपर्वतात् । येसंतिब्राह्मणादेवास्तेभ्योनित्यंनमोनमःइतिनमस्कृत्य भूमिमुपसंगृह्य

ब्रह्मणासमनुज्ञातेतिदेवजानीयेपाठः । **आश्वलायनः**—जप्त्वोदितेसमुत्तिष्ठन्नुपति गुरून्वृद्धांश्चोपगृह्णीयादेवंसायमिति । पर्वतवासिनि । चतुःप्रदक्षिणंकुर्याज्जपदोषापनुत्तये । तस्माद्ध्र छेद्दिवाकरम् । ऋग्भिश्चतसृभिर्मंत्रैर्गायत्रैरेवबहृचः । उपस्थायेतरस्त्रीयैर्मंत्रैःकुर्यात्प्रदक्षिणम् । ततःशक्रादिकान्नत्वापूर्ववाथप्रदक्षिणात् । तत्तन्मंत्रैरुपस्थाय रिदमित्युक्त्वाकुर्यात्पूर्वंप्रदक्षिणम् । भुवःस्वर्भूर्भुवःस्वेतिचतुर्वारंपृथक्पृथक् । कीर्तितेभ्योयथान्यायंस्वकीयंनामकीर्तयन् । **शौनकः**—सायंप्रातरुप स्पृष्ट्वाभूमिंनमेद्गुरून् । ततोऽभिवादयेद्भूमौपित्रादिभ्यःसुसंयतः । मित्रस्यचर्षणीद्वाभ्यांप्रातःकालेपि स्थायजातवेदसइत्यृचा । तच्छयोर्नमोब्रह्मणइत्युच्चार्यदिशोनमेत् । इममेवरुणतत्त्वेतिसायंकालेविशेषतः । केश्यग्निमित्यृचैकया शिखांस्पृष्ट्वाप्रदक्षिणम् । सं संजपेत् । पिशंगभृष्टिमित्यृचामुखंस्पृश्यप्रदक्षिणम् । भद्रंकर्णेतिमंत्रेणकर्णंस्पृष्ट्वाप्रदक्षिणम् । वारुणीभिस्तथादि ध्यांगायत्रींसावित्रींसर्वान्देवान्प्रणम्यच । **स्मृत्यर्थसारे**—यद्वोभयत्रजातवेदसेनवैष्णवैरौद्रैर्वोपतिष्ठेतेति **नारायणः** । आत्मपादौतथाभूमिंसंध्या त्समुपस्थायप्रदक्षिणम् । कुर्वन्दिशोनमस्कुर्याद्दिगीशांश्चपृथक्पृथक् । प्रदक्षिणाभिवादौचआत्मानंचाभिवादयेत् । वारुणीभ्यांरात्रिमुपतिष्ठेत इ कालेभिवादयेत् । वारुण्यःसायंसंध्यापराइति**चंद्रिका** । **तत्रैवबौधायनः** सायंजपांतेरात्र्युपस्थानमाह—वारुणीभ्यांरात्रिमुपतिष्ठेत इ ममेवरुणतत्त्वायामीतिद्वाभ्यां । दिगभिवादनेप्राच्यैदिशेइंद्रायनमः दक्षिणायैदिशेयमायनमइत्यादिप्रयोगइतिकेचित् । अन्येतु प्राच्यैदिशेयाश्च देवताएतस्यांप्रतिवसंत्येताभ्यश्चनमोनमइत्यादि**तैत्तिरीयारण्यक**मंत्रैरित्याहुः ॥

अभिवादनम् । **यमः**—ज्यायानपिकनीयांसंसंध्याकालेऽभिवादयेत् । विनाशिष्यंचपुत्रंचदौहित्रंदुहितुःपतिम् । **सुदर्शनभाष्ये**— रोरेमृज्येचिपुवृद्धिरादौठात्पेचवांत्यश्चवशाश्वयुक्षु । शेषेपुनाम्नोःकपरःस्वरोंत्यःस्वाप्वोरदीर्घःसविसर्गइष्टः । **अस्यार्थः**—रोहिणीरेवतीमघामृ गज्येष्ठाचित्रासुरौहिणोरैवतइतिआदिवृद्धिर्वा । नक्षत्रेभ्योबहुलमितिनक्षत्राणांवालुगुक्तेः । ठात्पेप्रोष्ठपदशब्देठकारात्परेपकारेवृद्धिः । उत्तरपदा

धिकारे जेप्रोष्ठपदानामित्युक्तेः । अंत्यमपभरणी शब्दे[1]श्रुतौतथोक्तेः । श्रवणशतभिषक्अश्वयुक्षुवाआदिवृद्धिः । अपभरणः आपभरणः श्रवणः श्रावणः शतभिषक् शातभिषजः अश्वयुक् आश्वयुजः । भरणीशब्देपिवा । नक्षत्रेभ्योबहुलम् वत्सशालेतिचवालुगुक्तेः । शेषेपुन वृद्धिर्नेत्यर्थः । कृत्तिकः तिष्यः आश्लेषः फल्गुनः हस्तः विशाखः अनूराधः अषाढः श्रविष्ठः । श्रविष्ठेत्यादिनानित्यंलुगुक्तेः । आर्म्वोरार्द्रामूलयोरंत्यःस्वरः कपरः । आर्द्रकः मूलकः पूर्वाह्णापराह्णेत्यादिनावुन् । स्वाप्वोःस्वातीपुनर्वस्वोरंत्यःस्वरोदीर्घःसविसर्गश्च । स्वातिः पुनर्वसुः । एषांनाम्नांसंध्याभिवादने प्रथमयानिर्देशइतिसुदर्शनाचार्यः । अभिजित् आभिजितः कृत्तिकः कार्तिक इतितुयुक्तम् । धनिष्ठेत्यत्रापिवादिवृद्धिः श्राविष्ठीयःआषाढीयइत्यपिबहुलोक्तेः । तत्तन्नक्षत्रचरणाक्षरघटितंनामपठंतिशिष्टाः । **नागदेवाह्निके**—भोःशब्दंकीर्तयेदंतेस्वस्यनाम्नोभिवादने । आयुष्मान्भवसौम्येतिवाच्योविप्रोऽभिवादने । अकारश्चास्यनाम्नोंऽतेवाच्यःपूर्वोतरःप्लुतः । तदुत्तरकृत्यमाहवृद्ध**पराशरः**—यदक्षरपदभ्रष्टंमात्राहीनंचयद्भवेत् । तत्सर्वंक्षम्यतांदेविकाश्यपप्रियवादिनि । **पुष्पसारसुधानिधौ**—प्रातःसंध्यावसानेतुनित्यंसूर्यंसमर्चयेत् । संध्याकालातिक्रमे प्रायश्चित्तं**कर्मप्रदीपे**—प्रातःसंध्यांसनक्षत्रांनोपास्तेयःप्रमादतः । गायत्र्यष्टशतंतस्यप्रायश्चित्तंविशुद्धये । प्रातःकालांतरोपलक्षणमितिपृथ्वीचंद्रः । **दक्षः**—संध्यामकुर्वतःकालेउदयेस्तमयेपिवा । गायत्र्यष्टशतंजाप्यंप्रायश्चित्तंभवेत्तदा । चतुरर्घ्यंतुगायत्र्यादद्याद्व्याहृतिसंयुतम् । कालातीतविशुद्ध्यर्थंततःसंध्यांसमाचरेत् । **स्कांदे**—उदयास्तमयादूर्ध्वंयावत्स्याद्घटिकात्रयम् । तावत्संध्यामुपासीतप्रायश्चित्तमतःपरम् । **संध्याकल्पेस्मृत्यंतरे**—प्राणायामत्रयंप्रातर्द्विगुणंसंगवेस्मृतम् । मध्याह्नेत्रिगुणंप्रोक्तमपराह्णेतुपञ्चगुणम् । सायाह्नेद्वादशगुणंसूर्यहत्यांततोव्रजेत् । प्रातरादिष्वकरणइत्यर्थः । **शातातपः**—निशयर्धयामेवातीतेअर्धयामेपिवासरे । अतिकालमतिक्रांतेसंध्यालोपंनकारयेत् । संध्याकाले

[1] शब्दश्रुतौ लगधज्योतिषे अग्निःप्रजापतिरित्यारभ्यअश्विनौयमएवचेतिक्रमेणांत्यमपभरणी ।

व्यतिक्रांतेजपंकृत्वापुनर्मनः । ऋचंध्यृचंतृचंवापिपुनःसंध्यामुपासयेत् । पुनस्त्वर्थे । इदंचरात्रिप्रथमयामावधि दिवोदितानीत्याद्युक्तवचनात् । यतदूर्ध्वंप्रायश्चित्तमात्रम् । यदाप्रातर्मध्याह्नसायंसंध्यानामेककालेप्राप्तिस्तदाप्रातःसंध्यांपूर्वंकुर्यात् । संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हःसर्वकर्मसु । यदन्यत्कुरुतेकर्मनतस्यफलभाग्भवेदितिकाशीखंडे प्रातःसंध्याप्रकरणेपाठात्प्रातःसंध्यांविनाकर्मांतरेऽनधिकारात् । विज्ञानेश्वरस्तुसंध्यापदंसर्वसंध्यापरमित्याह । मध्याह्नसायंसंध्ययोःसंपातेपूर्वंसायंसंध्या मध्याह्नसंध्यायाःसायंसंध्याधिकारसंपादकत्वाभावात् । प्राप्तकालबाधेमानाभावात् एकस्यगौणकालत्वेसंभवत्युभयोर्गौणकालत्वस्यान्याय्यत्वाच्च पांचमिकसांतपनीयांतःपात्यग्निहोत्रन्यायाच्च सहालंभेसवनीयोपाकरणन्यायाच्च । यत्तुस्मृत्यंतरे—दिवोदितानिकर्माणिप्रमादादकृतानिवै । शर्वर्याःप्रथमेयामेतानिकुर्याद्यथाक्रममिति तत्सायंसंध्यामुख्यकालातिक्रमेज्ञेयम् । अतएवसायंसंध्यामुख्यकालातिक्रमेतिसृणामपिगौणेकालेक्रमेणैवानुष्ठानम् । सायंसंध्यागौणकालस्तुरात्रौसार्धप्रहरावधिः । रात्रिभोजनस्यसार्धप्रहरकालोक्त्यासंध्याभावेभोजनासंभवात् प्रदोषावसानेसायंसायंसंध्यायागौणकालइतिमाधवीयेदेवजानीयेच । संध्याप्रकरणेप्रायश्चित्तंपरिभाषायामुक्तंतत्रातिनिधिनापिकार्यमित्युक्तम् । इतिश्रीमद्रामेश्वरभट्टसूनु०लक्ष्मणभट्टकृताचाररत्नेसंध्याप्रकरणम् ॥

अथौपासनहोमः । **हेमाद्रौ शाट्यायनिः**—ततःसूर्यमुपस्थायसम्यगाचम्यचस्वयम् । अभ्युक्षणंसमादायसंयतात्मागृहंव्रजेत् । **तत्रैवगार्ग्यः**—त्रिसंध्यांवाग्यतोवारिगुप्तमाहृत्यशोधयेत् । होमोपहारभूगेहद्रव्यात्मपरिचारकान् । **चंद्रिकायांप्रचेताः**—अभ्युक्षणोदपात्रंतुनतावत्स्थाप्यतेक्वचित् । यावन्नाचमनंदत्तंप्रोक्षितानगलंतिका । असमर्थंप्रत्याह**शांखायनिः**—नद्यादौसम्यगाचांतःसंयतोगृहमागतः । उद्धृत्यमणिकात्तोयंतेनप्रोक्षणमाचरेत् । गृहेवासमुपस्पृश्यकृत्वास्वर्णकुशोदकम् । कृत्वाचमनमाचांतःपुनःप्रोक्षणमाचरेत् । **चंद्रिकायांगोभिलसूत्रे**—पुराप्रादुष्करणवेलायाःसायंप्रातरपआहरेदनुगुप्तादपिवाकुंभाद्वामणिकाद्वागृह्णीयादिति । **तत्रैवशाट्यायनिः**—अब्जंहिरण्म

यंरौप्यंदारवंमृण्मयंदृढम् । ताम्रंपत्रपुटंपुण्यंपात्रमभ्युक्षणायवै । अभ्युक्षणकरणव्युत्पत्त्याजलं । पत्रपुटमन्यालाभपरम् । सर्वालाभेतुपात्राणांपर्णपा त्रंविधीयतइत्यापस्तंबोक्तेः । **आपस्तंबः**—शैवालवालुकादूर्वातृणपर्णायसैरपि । नालिकाभिन्नपात्रेणकांस्यपात्रेणचैवहि । शाण्यंगफलजे नापिकुर्यान्नाभ्युक्षणंद्विजः । **शाट्यायनिः**—नाहरेदेकपात्रस्तुनाव्रतोनचकन्यका । एकपात्रःपिधानरहितपात्रः । **ततोग्निप्रादुष्करणंका** त्यायनः—सूर्येस्तशैलमप्राप्तेषड्विंशद्भिःसदांगुलैः । प्रादुष्करणमग्नीनांप्रातर्भासांचदर्शनात् ॥

अथहोमः । तत्रशक्तेनार्धाधानंकृत्वाश्रौतःस्मार्तश्चहोमःकार्यः । श्रौतंस्मार्तंचयत्किंचिद्विधानंसर्वमादरात् । गृहेनिवसताकार्यमन्यदादो पमृच्छतीतिमनूक्तेः । तत्राशक्तःसर्वाधानंकृत्वाश्रौतमेवयावज्जीवंजुहुयात् यावज्जीवश्रुतेः । [एतेनैकादश्यांतमकुर्वतःपरास्ताः । अकरणे प्रत्यवायश्रुतेः अहरहरितिवक्ष्यमाणापस्तंबोक्तेश्च, होमकालातिक्रमेहोमलोपेचप्रायश्चित्तोक्तेश्च, कर्मस्मार्तंविवाहाग्नौकुर्वीतप्रत्यहंगृहीति **याज्ञवल्क्योक्तेश्च**, अग्निहोत्रंचजुहुयादाद्यंतेद्युनिशोःसदेतिमनूक्तेः, अथतत्रैववसतिहोमकालव्यतिक्रमः । लौकिकोऽग्निर्विधीयेतका ठकश्रुतिदर्शनादितिचंद्रिकायांशौनकोक्तेः, पक्षहोमैश्चतुर्दशचतुर्गृहीतानुपपत्तेश्च, सप्तशतानिविंशतिश्चसंवत्सरेसायमाहुतयोहूयंतेसप्तश तानिविंशतिश्चप्रातरित्यादिश्रुत्यनुपपत्तेश्च यत्किंचिदेतत्] । त्रीणिवर्षाणिविप्राइति**भारतात्** यावज्जीवाशक्तौवर्षत्रयंवाजुहुयात् । येचा मिहोत्रंजुहुतिश्रद्दधानायथाम्नायमितिस्मृतेः । तत्राप्यशक्तःस्मार्तमेवजुहुयान्नत्वादध्यात् तत्राप्यशक्तःसदाचारमात्रंकुर्यान्नस्मार्तमपि । श्रौतं कर्मनचेच्छक्तःकर्तुंस्मार्तंसमाचरेत् । तत्राप्यशक्तःकरणेसदाचारंलभेद्बुधइतिचंद्रिकायांव्यासोक्तेः । **कौर्मे**—अथागम्यगृहंविप्रः समा चम्ययथाविधि । प्रज्वाल्यवह्निंविधिवज्जुहुयाज्जातवेदसम् । तत्रश्रौतंस्मार्तंवाहोमंयजमानएवस्वयंकुर्यात् । अहरहर्यजमानःस्वयमग्निहोत्रंजु हुयात्पर्वणिवेत्यापस्तंबोक्तेः । अत्रपर्वणिस्वयमेवेतिनियमोनतुपर्वण्येवस्वयमिति । पाणिग्रहणादिगृह्यंपरिचरेत्स्वयंपत्न्यपिवापुत्रःकुमार्यंतेवा

सीवेत्याश्वलायनोक्तेः । स्वस्याशक्तौमाधवीयेचंद्रिकायांचशातातपः—आतयत्स्यात्स्वयं... ॥ ॥
तमप्यन्यःकुर्यादाचारमंततः । **चंद्रोदयेगारुडे**—ऋत्विक्पुत्रोगुरुर्भ्राताभागिनेयोऽथविट्पतिः । एतैरेवहुतंयत्स्यात्तद्धुतंस्वयमेवतु । विट्पतिर्जामाता । **तत्रैवकौर्मे**—ऋत्विक्पुत्रोथवापत्नीशिष्योवापिसहोदरः । पत्नीस्मार्तएव । कामंगृह्येग्नौजुहुयात्सायंप्रातर्होमावितिगोभिलोक्तेः । **स्मृत्यर्थसारे**—पत्नीकन्याचजुहुयाद्विनापर्युक्षणक्रियाम् । अत्रऋत्विक्त्रिधा—प्रतिकर्मवृतः, परंपरागतः, एकस्यसर्वकर्मार्थंसकृद्वृतश्च । आद्ययोरेवहोमकर्तृत्वमितिवृत्तिकृत् ॥ ॥ **अन्यकर्तृकहोमेविशेषः । स्मृत्यर्थसारे**—असमक्षंतुदंपत्योर्होतव्यंनर्त्विगादिना । द्वयोरप्यसमक्षंचेद्भवेद्धुतमनर्थकम् । **कात्यायनः**—प्रक्षिप्याग्निंस्वदारेषुपरिकल्प्यर्त्विजंतथा । प्रवसेत्कार्यवान्विप्रोवृथैवनचिरंवसेत् । **स्मृत्यर्थसारे**—संनिधौयजमानःस्यादुद्देशत्यागकारकः । असंनिधौतुपत्नीस्यादुद्देशत्यागकारिका । असंनिधौतुपत्न्याःस्यादध्वर्युस्तदनुज्ञया । उन्मादेप्रसवेचार्तौकुर्वीतानुज्ञयासदा । सर्वदायजमानोवात्यजेत्तद्दिङ्मुखःशुचिः । **मनुः**—उदितेऽनुदितेचैवसमयाध्युषितेतथा । सर्वथावर्ततेयज्ञइतीयंवैदिकीश्रुतिः ॥ ॥ **अनुदितादिलक्षणमाह कात्यायनः**—रात्रेःस्तुषोडशेभागेग्रहनक्षत्रभूषिते । कालंत्वनुदितंज्ञात्वाहोमंकुर्याद्विचक्षणः । तथाप्रभातसमयेनष्टेनक्षत्रमंडले । रविर्यावन्नदृश्येतसमयाध्युषितंचतत् । रेखामात्रंचदृश्येतरश्मिभिश्चसमन्वितः । उदितंतंविजानीयात्तत्रहोमंप्रकल्पयेत् । अनुदितहोमःकातीयछंदोगपरः । उदितहोमोबह्वृचपरइति**मदनपारिजातः** । अनुदितहोमिभिरर्घ्यंदत्वासूर्योदयात्पूर्वंहुत्वागायत्रीजप्या । उदितहोमिभिस्तुजप्त्वाहोतव्यमितिपृथ्वीचंद्रः । उभयोःसंध्यांसमाप्यहोमइति**कल्पतरुः** ॥ ॥ **अनुदितहोमिनोगौणकालमाह कात्यायनः**—हस्तादूर्ध्वंरविर्यावद्गिरिंहित्वानगच्छति । तावद्धोमविधिःपुण्योनान्योऽनुदितहोमिनाम् । यावत्सम्यङ्नभाव्यंतेनभस्यृक्षाणिसर्वतः । नचलोहितिमापैतितावत्सायंचहूयते । रजोनीहारधूमाभ्रवृक्षाग्रांतरितेरवौ । संध्यामुद्दिश्यजुहुयाद्

तमस्यनलुप्यते । सायंत्वर्धास्तमितेसूर्येनुदितहोमिनोहोमकालः । अस्तमितेतूदितहोमिनः । **तथाचोशनाः**—अर्धमंडलसंग्रासेभानावनुदितेहुतम् । तस्मिन्नस्तमितेहोमोभवेदुदितएवतु ॥ ॥ मुख्यगौणकालावाह**आपस्तंबः**—तस्मात्संधौहोतव्यंनक्षत्रंदृष्ट्वाप्रदोषेनिशायांवासायमिति । संधिरर्धास्तोदयौनक्षत्रमेकं सर्वोदयःप्रदोषः द्वितीययामोनिशेति**माधवः** । सायंप्रातश्चसंधिर्मुख्यकालः नक्षत्रदर्शनादयस्त्रयःसायंगौणाइति**माधवपृथ्वीचंद्रौ** । **धूर्तस्वामिभाष्येरामांडारे**चचत्वारोमुख्यकालाइत्युक्तम् । प्रातर्होमकालश्चतुर्धा**आपस्तंबे**नोक्तः । उपस्युपोदयं–समयाध्युषितं–उदितं–प्रातरिति**आश्वलायनः** । प्रदोषांतोहोमकालःसंगवांतःप्रातस्तमतिनीयचतुर्गृहीतमाज्यंजुहुयादितिप्रदोषातिक्रमेप्रायश्चित्तविधानात्तदंतोमुख्यःकालइतिकश्चित् । तन्न । संधौतदुत्तरंचहोमेफलतुल्यतापत्तेः । अतःसंधिरेवमुख्यः । कालातिपत्तिर्नवनाडिकोर्ध्वमिति**चंद्रिका** । प्रातर्द्वादशनाडिकोर्ध्वंकालचतुष्टयातिपत्तिः । **स्मृत्यर्थसारे**—प्रातर्होमःसंगवांतःकालस्त्वनुदितस्तथा । सायमस्तमितेहोमकालस्तुनवनाडिकाः । संगवःपंचधाभक्तदिनद्वितीयांशः । **रामांडारोप्येवम्** । कालातिक्रमेप्रायश्चित्तोर्ध्वमपिहोमःकार्यः । यदिगृह्येग्नौसायंप्रातर्होमयोर्हव्यंहोतारंनाधिगच्छेत्कथंकुर्यादित्यासायमाहुतेःप्रातराहुतिर्नित्येत्याप्रातराहुतेःसायमाहुतिरिति**गोभिलोक्तेः** । गृह्यइतिश्रौतस्याप्युपलक्षणम् । अनौचित्यापत्तेः । आसायमितिनकालग्रहणम् । आहुतिपदवैयर्थ्यादितिकेचित् । तन्न । सायंहोमोनलब्धश्चेत्तस्यांरात्रावभोजनम् । प्रातर्होमोनलब्धश्चेत्तदहर्भोजनंत्यजेत् । तावताहोमसिद्धिःस्यात्तत्प्रायश्चित्तमिष्यतइति**त्रिकांडमंडन**विरोधात् । अतएवचंद्रिकायामासायमित्यनेनकालग्रहणं उत्तरस्मिन्कालआगतेहोमश्चेदनिवृत्तः पूर्वस्यसेयंकालातिपत्तिः तस्यांप्रायश्चित्तंमनोज्योतिरित्यादशरात्रमिति**भरद्वाजोक्ते**रित्युक्तम् । बह्वृचानांत्वतीतबहुहोमानुष्ठानम् ।—अतीतहोमान्कृत्वादौकालहोमंततश्चरेदिति**शौनकोक्तेः** । **वृत्ति**कृताप्येवमुक्तमिति**प्रयोगपारिजातः** । **आश्वलायनवृत्तावपि**—विहृतेष्वग्निष्वहुतेपुहोमांतरकालप्राप्तावुपक्रांतमेवहोमंकालातिपत्ति

प्रायश्चित्तसहितंकृत्वावर्तमानकालमनुद्धृतप्रायश्चित्तसहितंकुर्यात् । अविहृतेषुकालांतरप्रासौमनस्वतीहोममतिपन्नस्यप्रतिहोमंचकृत्वाअनुद्धृतप्रा
यश्चित्तादीनि । इदमनापत्परम् । आपदितुनकिंचित्प्रायश्चित्तंकिंतुहोममात्रंकुर्यात् । आपदितुहोममित्येवप्रतीयादितिबौधायनोक्तेः । छंदो
गपरिशिष्टे—स्वगृह्योक्तेनविधिनाहोमंकुर्याद्यथाविधि ॥ ॥ अथाग्निनोहोमक्रममाह चंद्रोदयेभरद्वाजः—होमंवैतानिके
कृत्वास्मार्तेकुर्याद्विचक्षणः । स्मृतीनांवेदमूलत्वात्स्मार्तंकेचित्पुराविदुः । विष्णुः—बहुशुष्केंधनेचाग्नौसुसमिद्धेहुताशने । विधूमेलेलिहानेच
होतव्यंकर्मसिद्धये । योनार्चिषिजुहोत्यग्नौव्यंगारेचैवमानवः । मंदाग्निरामयावीचदरिद्रश्चोपजायते । पात्रादावुद्धृतेह्यग्नौनहोमादिसमाचरेत् ।
दामोदरीयेसांबपुराणे—क्षुत्तृट्क्रोधत्वरायुक्तोहीनमंत्रैर्जुहोतियः । अप्रबुद्धेसधूमेवामोघःस्यादन्यजन्मनि । क्षुत्तृपौप्रमादादेरुपलक्ष
णमितिरत्नाकरः । स्वल्पेरूक्षेसस्फुलिंगेवामावर्तेभयानके । आर्द्रकाष्ठैःसुसंपूर्णेफूत्करोतिचपावके । कृष्णार्चिषिसुदुर्गंधेतथालिंपतिमेदिनीम् ।
आहुतीर्जुहुयाद्यस्तुतस्यनाशोभवेद्ध्रुवम् । मदनपारिजातेकात्यायनः—जुहुयुश्चहुतेचैवपाणिशूर्पास्यदारुभिः । नकुर्यादग्निधमनंनकुर्या
व्यजनादिना । व्रतहेमाद्रौ—मुखेनैवधमेदग्निंमुखाद्येषोह्यजायत । नाग्निंमुखेनेतितुयल्लौकिकेयोजयंतितत् । कात्यायनः—हविष्येषुय
वामुख्यास्तदनुव्रीहयःस्मृताः । अभावेव्रीहियवयोर्दध्नावापयसापिवा । तदभावेयवाग्वावाजुहुयादुदकेनवा । स्मृत्यर्थसारे—पयोदधियवागू
श्चसर्पिरोदनतंडुलाः । सोमोमांसंतैलमापोदशैतान्यग्निहोत्रके । स्यादग्निहोत्रवद्धोमःसंस्कारोमंत्रवर्जितः । शालिश्यामाकनीवारव्रीहिगोधूमया
वकाः । एतेषांतंडुलाहोम्यायावनालाःप्रियंगवः । प्रियंगवःशालयश्चगोधूमाव्रीहयोयवाः । सारूप्येणापिहोम्याःस्युःस्वरूपेणैववैतिलाः । अत्रव्री
हिपदंपाष्टिकपरम् । छंदोगपरिशिष्टे—मापकोद्रवगौरादि(?)सर्वालाभेपिवर्जयेत् । शौनकः—दध्यादीनामपक्वानांनाधिश्रयणमुच्यते ।
उल्मुकेनावज्वलयेदपक्वंपक्वमेवच । सायंहोमेद्रव्यंचप्रातरपिग्राह्यंकर्मैक्यात् । यदिसायंगृहीतंद्रव्यंप्रातर्नलभ्यतेतदाप्रतिनिधिभूतंद्रव्यांतरंग्राह्यं

नतुवैकल्पिकंद्रव्यांतरम् । **बृहस्पतिः**—प्रस्थधान्यंचतुःषष्टिराहुतिःपरिकीर्तिता । तिलानांतुतदर्धंस्यात्तदर्धंस्याद्घृतस्यतु । **बौधायनः**—व्रीहीणांवायवानांवाशतमाहुतिरिष्यते । **कात्यायनः**—पाण्याहुतिर्द्वादशपर्वपूरिकारसादिनाचेत्स्रुवमात्रपूरिका । दैवेनतीर्थेनचहूयतेहविःस्वंगारिणिस्वर्चिपितचपावके । द्वादशपर्वपूरिकाद्रव्यासंभवे **टोडरानंदेशंखः**—आर्द्रामलकमात्रावैग्रासाइंदुव्रतेस्मृताः । तथैवाहुतयोग्नौचशौचार्थेयाचमृत्तिका । **बह्वृचपरिशिष्टे**—शतंचतुःषष्टिर्वाहुतिर्व्रीहितुल्यानांतदर्धंतिलानांतदर्धंसर्पिस्तैलयोरिति । **गोभिलसूत्रे** कृतंचेत्स्कंदेष्यजुहुयादिति । **चंद्रिकायांशातातपः**—तीर्थायतनसंसृष्टंप्रातरुत्तानपाणिना । व्यंगुलंसमिधोतीत्यसर्वत्रजुहुयाद्धविः । **चंद्रोदयेसंग्रहे**—द्रवंस्रुवेणहोतव्यंपाणिनाकठिनंहविः । **याज्ञवल्क्यः**—हुत्वाग्नीन्सूर्यदेवत्यान्जपेन्मंत्रान्समाहितः । आपत्तौ **मरीचिः**—प्रवसन्नग्निहोत्रीयस्त्रिपंचाश्वाहरादितः । दातव्योहोमएकाहेसायंप्रातःपृथक्पृथक् । तथान्यास्वपिचापत्सुपक्षहोमोविधीयते । तत्प्रकारोमैत्रायणीयपरिशिष्टे—पर्वणोंतेसायंचतुर्दशचतुर्गृहीतानिसकृदुन्नयनमेकासमित्सकृद्धोमः सकृत्पाणिमार्जनंसकृदुपस्थानमित्येवंप्रातरिति । **स्मृत्यर्थसारे**—पक्षहोमानशेषान्वाशेषहोमानथापिवा । समस्यजुहुयात्तत्रप्रयोगोयंनिरूप्यते । प्रतिपद्युन्नयेत्सायमापद्यन्यत्रवादिने । यावंत्यौपवसथ्याहात्प्राग्दिनानिभवंतिहि । तावंतिपरिगृह्णीयाचतुरुन्नयनानितु । एवमेवोत्तरत्रापिप्रातर्होमान्समस्यतु । जुहोत्यौपवसथ्याहात्प्रातर्होमावधीन्सकृत् । एवमेकत्रपक्षेयेहोमास्तेपामशेषतः । न्यूनानांवासमासःस्यान्नपक्षांतरवर्तिनाम् । सर्वथौपवसथ्याहेसायंहोमःपृथग्भवेत् । तथैवयजनीयाहेप्रातर्होमोभवेत्पृथक् । **तत्रैव**—तृतीयेऽनंतरेपक्षेसमासंनसमाचरेत् । आपच्चेदनुवर्ततेदीर्घकालंकथंचन । यावज्जीवमविच्छिन्नंपक्षहोमंसमाचरेत् । **यत्तुचंद्रिकायाम्**—यदिपक्षहोमेनपक्षत्रयमतीयात्पुनराधेयमिति तदनापत्तिपरम् । पक्षहोमेकृतेतत्पक्षमध्येआपन्निवृत्तावाह **मरीचिः**—पक्षहोमानथोकृत्वागत्वाऽकस्मान्निवर्तितः । होमंपुनःप्रकुर्यात्तुनचासौदोषभाग्भवेत् । पक्षहोमानित्युपलक्षणम् । अतःशेषहोमा

दावप्येवम् । **चंद्रिकायांवैजवापः**—एकेभ्युदितहोमाःस्युरन्येनुदितहोमिनः । अन्येभोजनहोमाश्चपक्षहोमास्तथापरे । **शौनकः**—अग्नावनुगतेयत्रहोमकालद्वयंव्रजेत् । उभयोर्विप्रवासेवालौकिकोऽग्निर्विधीयते । स्मार्तपरमिदम् । सर्वांश्चेदनुगतानादित्योभ्युदियाद्वाभ्यस्तमियाद्वाग्न्याधेयंपुनराधेयंवासमारूढेपुचारणीनाशेइत्याश्वलायनोक्तेः । यस्यचोभावनुगतावभिनिम्लोचेदभ्युदियाद्वापुनराधेयंतस्यप्रायश्चित्तमित्यापस्तंबाच । **कात्यायनः**—विहायाग्निंसभार्यश्चेत्सीमामुल्लंघ्यगच्छति । होमकालात्ययेतस्यपुनराधानमिष्यते । **शौनकः**—अथतत्रैववसतिहोमकालव्यतिक्रमः । लौकिकोग्निर्विधीयेतकाठकश्रुतिदर्शनात् । प्रोषितेतुयदापत्नीपत्यौग्रामांतरंव्रजेत् । होमकालेयदिप्राप्तानसादोषेणयुज्यते । **त्रिकांडमंडनः**—अग्निहोत्रेणरहितःपंथानंशतयोजनम् । आहिताग्निःप्रयायाच्चेदग्निहोत्रंविनश्यति । विनाग्निभिर्यदापत्नीनदीमंबुधिगामिनीम् । अतिक्रामेत्तदाग्नीनांविनाशःस्यादितिश्रुतिः । अब्दंस्वयमजुह्वन्योहावयेदृत्विगादिना । तस्यस्यात्पुनराधानंपवित्रेष्टिरथापिवा । होमातिक्रमेप्रायश्चित्तमुक्तं**कारिकायाम्**–नित्यहोमेत्वतिक्रांतेसंस्कृत्याज्यंचपूर्ववत् । चतुःकृत्वागृहीत्वाज्यंमनस्वत्याजुहोत्यथ । आद्वादशदिनादेवमूर्ध्वंविच्छिद्यतेऽनलः[1] । प्रायश्चित्तंतुयत्प्रोक्तमग्नित्यागोपपातके । मनुनातत्प्रकुर्वीततत्तत्कालानुसारतः । प्रायश्चित्तंकृत्वाहोमंकुर्यात् । कालातीतेपुहोमेपुउत्तरेष्वागतेपुच । कालातीतानिहुत्वैवउत्तराणिसमाचरेत् । यस्त्वतीतान्यनुक्रम्यउत्तराणिसमारभेत् । नदेवान्नैवचमुनीन्हविस्तदुपतिष्ठतइति**स्मृतिरत्नावल्यां**वचनात् । **पुलस्त्यः**—अकालेचेत्कृतंकर्मकालंप्राप्यपुनःक्रिया । कालातीतंतुतत्कुर्यादकृतंतद्धिनिर्दिशेदिति तद्वादशाहोत्तरंज्ञेयम् । द्वादशेतिवह्वृचपरम् । आपस्तंबानांतुचतूरात्रमहूयमानोग्निर्लौकिकइत्यापस्तंबोक्तेः । **औपासनविच्छेदेप्रायश्चित्तमाह चंद्रोदयेभरद्वाजः**—एकाग्निर्द्वादशाहविच्छिन्नःपुनराधेयोदीर्घकालविच्छेदेऽतिकृच्छ्रमिति । विच्छिन्नोऽहुतः । **यत्तुशौनकः**—

---

१ देवंपूर्वविच्छिद्यतेइतिपाठः ।

होमद्वयात्ययेदर्शपूर्णमासात्ययेतथा । पुनरेवाग्निमादध्यादितिभार्गवशासनमिति तच्छ्रौताग्निपरम् । दर्शपूर्णमाससाहचर्यात् । **आपस्तंबः**—नासतियजमानेग्राममर्यादामग्नीनतिहरेयुर्लौकिकाःसंपद्येरन्निति । **ग्रामसीमोक्तादेवीपुराणे**—नगराद्योजनंखेटःखेटाद्ग्रामोऽर्धयोजनम् । द्विक्रोशंपरमासीमाक्षेत्रसीमाचतुर्धनुः । **चंद्रिकायाम्**—यावंत्योग्राममर्यादानद्यश्चस्युस्ताअतिक्रामंतावन्वारभेयातामाद्यंतयोर्वायदिन लौकिकाःसंपद्येरन्निति । **जातूकर्ण्यः**—विनाग्निभिर्यदापत्नीनदींमंबुधिगामिनीम् । अतिक्रामेत्तदाग्नीनांविनाशःस्यादितिश्रुतिः । **चंद्रिकायांवृद्धांगिराः**—मासत्रयषण्मासादिविच्छेदेऽर्धकृच्छ्रकृच्छ्रातिकृच्छ्रंप्रायश्चित्तम् । **भरद्वाजगृह्येपि**—यावत्कालमहोमीस्यात्तावद्द्रव्यमशेषतः । तद्देयंचैवविप्रेभ्योयथाहोमस्तथैवतत् ॥ ॥ ब्रह्मचारिणःसंध्योत्तरंकर्मोक्तं **मदनरत्नेकौर्मे**—सायंप्रातर्द्विजःसंध्यामुपासीतसमाहितः । अग्निकार्यंततःकुर्यात्संध्ययोरुभयोरपि । देवताभ्यर्चनंकुर्यात्पुष्पैःपत्रेणवांबुना । **तत्रैवलौगाक्षिः**—सायमेवाग्निमिंधेतेत्येकइति । **याज्ञवल्क्यः**—भैक्षाग्निकार्येत्यक्त्वातुसप्तरात्रमनातुरः । कामावकीर्णइत्याभ्यांजुहुयादाहुतिद्वयम् । उपस्थानंततःकुर्यात्संमासिंचत्वनेनतु । कामावकीर्णोस्म्यवकीर्णोस्मिकामकामायस्वाहा । कामावपन्नोस्म्यवपन्नोस्मिकामायस्वाहेति । एतद्गुरुकार्यव्यग्रतयाअकरणेज्ञेयम् । अन्यथातु **मनुः**—अकृत्वाभैक्षचरणमसमिध्यचपावकम् । अनातुरःसप्तरात्रमवकीर्णिव्रतंचरेत् । **विज्ञानेश्वरोप्येवम्** । सकृल्लोपेतुऋग्विधाने—मानस्तोकेजपेन्मंत्रंशतसंख्यंशिवालये । अग्निकार्यंविनाभुंक्तेनपापंब्रह्मचारिणः ॥ ॥ **अथव्रत्याहनियमाः** । **चंद्रिकायांपुलस्त्यः**—सकृत्सर्वणिसर्पिर्मद्धविष्यंलघुभोजनम् । नसायंनोपवासःस्यात्तैलामिषविवर्जनम् । **आपस्तंबः**—अतृप्तिश्चान्नस्ययचैतयोःप्रियंस्यात्तदस्मिन्नहनिभुंजीयातामधश्चशयीयातामिति । **भरद्वाजः**—वर्जयेत्सर्वकालेतुस्त्रीतैलामिषवृक्षजम् । **सांख्यायनः**—कलहंक्रीतविक्रीतंप्रहासंबहुभाषणम् । तौर्यत्रिकंवृथाशय्यांयक्ष्यमाणोविवर्जयेत् । **जाबालिः**—कोविदारान्कुलित्थांश्चवर्जयेत्कोद्रवांस्तथा । दंतशौचंचपूर्वेद्युर्योगस्यैता

निवर्जयेत् । मसूरालँवणाक्षारांश्चणकान्कोरदूपकान् । माषान्मधुपरान्नंचवर्जयेत्पर्वणिद्विजः । **गृह्यपरिशिष्टे**—शाकंमांसंमसूरांश्चअणवः कोरदूपकाः । वर्ज्याइतिशेषः । **आपस्तंबसूत्रे** आधानप्रकरणे ऋवीसमन्नंनाश्नीयादिति । ऋवीसमन्तरूष्म । **बौधायनः**—सर्वमेवैतद हःकोशामुद्रमाषादिधान्यंवर्जयेदन्यत्रतिलेभ्यइति । **स्मृत्यर्थसारेदिवोदासीये**—लवणंमधुमांसंचक्षारानश्नन्नहूयते (?)। उपवासेनभुंजी तउरुराश्चौचकिंचन । **मिताक्षरायां स्मृत्यर्थसारेच**—यआहिताग्नेर्धर्मःस्यात्स्मार्तौपासनिकस्यच । इतिश्रीमद्रामेश्वरभट्टसूनुश्रीमन्नराय ण०लक्ष्मणभट्टकृताचाररत्नेहोमप्रकरणम् ॥

अथहोमोत्तरंकर्म । **मदनरत्नेमरीचिः**—विधायदेवतापूजांप्रातर्होमादनंतरम् । **शौनकः**—प्रातर्मध्यंदिनेसायंविष्णुपूजांसमा चरेत् । अशक्तौविस्तरेणैवप्रातःसंपूज्यकेशवम् । मध्याह्नेचैवसायंचपुष्पांजलिमपिक्षिपेत् । **हलायुधः**—प्रातःकालेसदाकुर्यान्निर्माल्योद्वास नंबुधः । **प्रयोगपारिजातेक्रियासारे**—मध्यमानामिकामध्येपुष्पंसंगृह्यपूजकः । अंगुष्ठतर्जन्यग्राभ्यांनिर्माल्यमपनोदयेत् । अपनीतंच निर्माल्यंचंडेशायनिवेदयेत् । मध्यमानामिकाभ्यांदेवोपरिपुष्पंधृत्वानिर्माल्यमपनोदयेदित्यर्थः । **वाराहे**—निर्माल्यंशिरसोत्तार्यधार्यंशिरसिचा त्मनः । **लिंगेविशेषस्तत्रैव**—अशून्यंमस्तकंलिंगेसदाकुर्वीतपूजकः । **विष्णुधर्मोत्तरे**—उशीरकूर्चकंदत्वासर्वपापैःप्रमुच्यते । दत्वा गोवालजंकूर्चंसर्वपापंव्यपोहति ॥ ॥ **अथनित्यदानम्** । **भारते**—एकेनांशेनधर्मस्तुकर्तव्योभूतिमिच्छता । एकेनांशेनकामस्तुएकमंशं विवर्धयेत् । **स्मृतिरत्नावल्यां याज्ञवल्क्यः**—दातव्यंप्रत्यहंपात्रेनिमित्तेषुविशेषतः । निमित्तंग्रहणादि । अत्रकेचित्प्रत्यहश्रवणादहनि यदाकदाचिन्नित्यदानमाहुः । **भट्टदिनकरस्तु**—उपोयेतेप्रयामेषुयुंजतेमनोदानायसूरयइतिमंत्रलिंगाद्धोमात्पूर्वंनित्यदानमाह । **चंद्रोदये वामनपुराणे**—होमंचकृत्वालभनंशुभानांततोगृहान्निर्गमनंप्रशस्तम् । दूर्वांचसर्पिर्दधिचोदकुंभंधेनुंसवत्सामृषभंसुवर्णम् । मृद्गोमयंस्वस्ति

कमक्षताश्चतैलंमधुब्राह्मणकन्यकाश्च । श्वेतानिपुष्पाणितथाशमींचहुताशनंचंदनमर्कविंबम् । अश्वत्थवृक्षंचसमालभेतततश्चकुर्यान्निजजातिधर्मान् । नित्यदानांतंकर्माष्टधाविभक्तदिनाद्यभागेकार्यम् । तदुक्तंनारसिंहे—दिवसस्याद्यभागेतुसर्वमेतत्समाचरेत् ॥ ॥ **दिनद्वितीयभागकृत्यं** दक्षः—द्वितीयेचतथाभागेवेदाभ्यासोविधीयते । चतुर्धाभक्ताहर्द्वितीयइतिस्मृतिरत्नावल्यां । **कौर्मे**—जपेदध्यापयेच्छिष्यान्धारयेद्वैविचारयेत् । समित्पुष्पकुशादीनांसकालःसमुदाहृतः ॥ ॥ **दिनतृतीयभागकृत्यं** दक्षः—तृतीयेचतथाभागेकुर्यादर्थस्यसंग्रहम् । याज्ञवल्क्यः—उपेयादीश्वरंचैवयोगक्षेमार्थसिद्धये । इदंचशक्तस्यनित्यंदृष्टार्थत्वात् । **मनुः**—देवतान्यधिगच्छेत्तुधार्मिकांश्चद्विजोत्तमान् । ईश्वरंचैवरक्षार्थंगुरूनेवचपर्वसु । **छागलेयः**—यतीनांदर्शनंचैवस्पर्शनंभाषणंतथा । कुर्वाणःपूयतेनित्यंतस्मात्पश्येत्तुनित्यशः । अग्निचित्कपिलासत्रीराजाभिक्षुर्महोदधिः । दृष्टमात्राःपुनंत्येतेतस्मात्पश्येत्तुनित्यशः । **विष्णुपुराणे**—ततःस्ववर्णधर्मेणवृत्त्यर्थंचधनार्जनम् । धनार्जनेप्रवासकालनियममाह **चंद्रिकायांपैठीनसिः**—मासद्वयंप्रवासोस्तिपरतोनाहिताग्निवत् । आहिताग्निवदनाहिताग्नेरपिमासद्वयमेवप्रवासः ।

अथदिनचतुर्थभागेमध्याह्नस्नानम् । तच्चदिवसचतुर्भागे । तथाचदक्षः—चतुर्थेतुतथाभागेस्नानार्थंमृदमाहरेत् । अरुक्दिवाचरेत्स्नानंमध्याह्नात्प्राग्विशेषतः । **यत्तुस्मृतिरत्नावल्याम्**—दिनतृतीयेभागेमध्याह्नस्नानमुक्तंतत्पंचधाभागपरम् । **दक्षः**—प्रयतोमृदमादाय दूर्वामार्द्रंचगोमयम् । **भविष्ये**—नात्यर्थंदेहजीर्णायावंध्यायाश्चविशेषतः । रोगार्तनवसूतायानगोर्गोमयमाहरेत् । गृहीत्वागोमयंस्वच्छंस्थानेचपतितंशुभे । उपर्यधश्चसंत्यज्यप्रत्यग्रंजंतुवर्जितम् । **चंद्रिकायाम्**—मृत्तिकातुसमुद्दिष्टाआर्द्रामलकमात्रिका । गोमयस्यप्रमाणंतत्रेधांगंलेपयेत्ततः । त्रेधात्रिवारम् । **प्रयोगपारिजातेदेवजानीयेच**—नंदायांभार्गवदिनेकृत्तिकासुमघासुच । भरण्यांभानुवारेचगजच्छायाद्वयेतथा । अयनद्वितयेचैवमन्वादिषुयुगादिषु । मृदास्नानंपिंडदानंनकुर्यात्तिलतर्पणम् । विवाहव्रतचूडासुवर्षमर्धंतदर्धकम् । मृदास्नानंन

कुर्वीतनिशिसंध्यागृहेपुच । नैमित्तिकेपिचस्नानेतथाभौमार्कवारयोः । त्रयोदश्यांचसप्तम्यांभरण्यांकृत्तिकासुच । **वसिष्ठेनमृत्तिकास्नाने** प्रकारांतरमुक्तम्—मृदैकयाशिरःक्षाल्यंद्वाभ्यांनाभेस्तथोपरि । पुनश्चतिसृभिःकार्यंपङ्क्षिःपादौतथैवच । **स्मृतिप्रदीपिकायाम्**—कटिःसक्थी ऊरुजंघेचरणौचत्रिभिस्त्रिभिः । तथैवहस्तावाचम्यनमस्कुर्याज्जलंतुतत् । ततो**गोमयस्नानमाह यमः**—आचम्यगोमयेनापिमानस्तोक्या समालभेत् । अग्रमग्रमितिस्मृत्वामानस्तोकेनवापुनः । मार्जयेद्गोमयंप्राज्ञःसोदकंभानुदर्शितम् । मार्जयेल्लेपयेत् ।

अथबौधायनोक्तःस्नानविधिः—अथहस्तौप्रक्षाल्यकमंडलुंमृत्पिंडंचपरिगृह्यतीर्थंगत्वात्रिःपादौक्षालयेत्रिरात्मानमथापोभिप्रपद्यतेहिरण्यशृंगंवरुणमित्यथांजलिनाउपहंतिसुमित्रियानआपओषधयःसंत्विति तांदिशंनिरीक्षतियस्यामस्यद्वेष्योभवति दुर्मित्रियास्तस्मैस्युरित्यपउपस्पृश्य त्रिःप्रदक्षिणमुदकमावर्तयतियदपांक्रूरंयदमेध्यंयदशांतंतदपगच्छतादित्यप्सुनिमज्योन्मज्य चांतःपुनराचामेत् आपोवाइद᳘सर्वंविश्वाभूतान्यापः प्राणावाआपःपुनंतुपृथिवीमितिपवित्रेकृत्वाद्भिर्मार्जयत्यापोहिष्ठेतितिसृभिर्हिरण्यवर्णाइतिचतसृभिःपवमानःसुवर्जनइत्यनुवाकेनचांतर्जलगतोघमर्षणेनत्रीन्प्राणायामान्कृत्वोत्तीर्यवासोनिष्पीड्यप्रक्षालितोरुहतानिवासांसिपरिधायेति । उपहंति गृह्णंति ॥

अथकात्यायनोक्तः—अथातोनित्यस्नानंनद्यादौमृद्गोमयकुशतिलसुमनसआहृत्योदकांतंगत्वाशुचौदेशेस्थाप्यप्रक्षाल्यपाणिपादौकुशोपग्रहोबद्धशिखोयज्ञोपवीत्याचम्योरुंहीतितोयमामंत्र्यावर्तयेद्येतेशतमितिसुमित्रियानइत्यपोंजलिनादायदुर्मित्रियाइतिद्वेष्यंप्रतिनिषिंचेत्कटिबस्त्यूरुजंघेचरणौकरौमृदात्रिस्त्रिःप्रक्षाल्याचम्यनमस्योदकमालभेदंगानिमृदेदंविष्णुरितिसूर्याभिमुखोनिमज्जेदापोअस्मानितिस्नात्वोदिदाभ्यइत्युन्मज्ज्यनिमज्ज्योन्मज्ज्याचम्यगोमयेनविलिंपेन्मानस्तोकइतिततोभिषिंचेदिमंमेवरुणेतिचतसृभिरिदमापउदुत्तमंमुंचंत्ववभृथेत्यंतेचैतन्निमज्ज्योन्मज्ज्याचम्यदर्भैःपावयेदापोहिष्ठेतितिसृभिरिदमापोहविष्मतीर्देवीरापइतिद्वाभ्यामापोदेवीद्रुपदादिवशंनोदेवीरपांरसमपोदेवीःपुनंतुमेतिनवभिः चित्पतिर्मेत्योंका

रेणव्याहृतिभिर्गायत्र्यावादावंतेचांतर्जलेघमर्षणंत्रिरावर्तयेत् द्रुपदांवायंगौरितिवातृचंप्राणायामंवासशिरसमोमितिविष्णोर्वास्मरणमिति । सुमनसामभवेतुलस्यादि । अभ्यर्हितत्वात्पाणिशब्दस्यपूर्वनिपातः । तेनपूर्वंदक्षिणोपक्रमंचरणौप्रक्षाल्यपाणीक्षालयेदित्यर्थः । कुशानामुपग्रहोधारणंयस्येतिधृतकुशइत्यर्थः । अंतेचैतदिति इमंमेवरुणइत्याद्यष्टभिर्मंत्रैरभिषेकोवक्ष्यमाणमंत्राभिषेकोत्तरमपिकार्यइत्यर्थः । आदावंतेचेति आपोहिष्ठेत्यादौचिल्लतिर्मापुनात्वित्यस्यांतेच प्रणवव्याहृतिगायत्रीभिरभिषिंचेदित्यर्थः । नित्यंमध्याह्नस्नानंतेनास्यविधेर्नैमित्तिकस्नानादावप्राप्तिः प्रकृतिविकृतिभावस्यचनित्यपदेननिरासात् । अन्यथाप्रातःस्नानमित्येवावक्ष्यत् । प्रातःस्नानेतुयथाहनीत्यतिदेशाद्दक्षेणनित्यत्वोक्तेश्चतत्प्राप्तिरितिनिर्णयचिंतामणिः । तन्न । ग्रहणादिस्नानेधर्माभावप्रसक्तेश्च । एषस्नानविधिरित्यस्यातिदेशार्थत्वाच्च ॥

अथाश्वलायनपरिशिष्टोक्तम्—मध्यंदिनेतीर्थमेत्यधौतपादपाणिमुखोद्भिराचम्यायतप्राणःस्नानंसंकल्प्यसदर्भपाणिः शुचौदेशेखनित्रेणभुवंगायत्र्याखात्वोपरिमृदंचतुरंगुलमुद्वास्याधस्तान्मृदंतथाखात्वागायत्र्यादायगर्भमुद्वासितयाप्रतिपूर्यमृदमुपात्तांशुचौतीरेनिधायगायत्र्याप्रोक्ष्यतच्छिरसात्रेधाविभज्यदक्षिणंभागमस्त्रेणदिक्षुदशसुनिक्षिप्योत्तरंतीर्थेक्षिप्त्वातृतीयंगायत्र्यभिमंत्रितमादित्यायदर्शयित्वातेनमूर्ध्नआपादात् गायत्र्याप्रणवेनवासर्वांगमनुलिप्य सुमित्र्यानआपओषधयःसंत्वितिसकृदद्भिरात्मानमभिषिच्यदुर्मित्रियास्तस्मैभूयासुर्योस्मान्द्वेष्टियंचवयंद्विष्मइतिमृदमद्भिःप्रक्षालयेदथवरुणप्रार्थनादिनातर्पणांतोक्तेनविधिनास्नायात्रास्मिन्प्राग्ब्रह्मयज्ञांगतर्पणाद्वस्त्रंनिष्पीडयेदपुत्रादयोहांतेतर्प्योभौमादिषुगृहेचनमृदास्नायादिति । वरुणप्रार्थनादिप्रातःस्नानउक्तम् ॥

अथपाद्मभविष्योत्तरोक्तः—अनुद्धृतैरुद्धृतैर्वाजलैःस्नानंसमाचरेत् । तीर्थंप्रकल्पयेद्विद्वान्मूलमंत्रेणमंत्रवित् । नमोनारायणायेतिमूलमंत्रउदाहृतः । दर्भपाणिस्तुविधिनास्वाचांतःप्रयतःसुधीः । चतुर्हस्तसमायुक्तंचतुरस्रंसमंततः । प्रकल्प्यावाहयेद्गंगामेभिर्मंत्रैर्विचक्षणः ।

विष्णुपादप्रसूतासिवैष्णवीविष्णुदेवता । त्राहिनस्त्वेनसस्तस्मादाजन्ममरणांतिकात् । तिस्रःकोट्योर्धकोटीचतीर्थानांवायुरब्रवीत् । दिविभुव्यंतरिक्षेचतानितेसतिजाह्नवि । नंदिनीत्येवतेनामदेवेपुनलिनीतिच । क्षमापृथ्वीचविहगाविश्वकायाशिवासिता । विभावरीसुप्रसन्नातथालोकप्रसादिनी । एतानिपुण्यनामानिस्नानकालेप्रकीर्तयेत् । भवेत्संनिहितातत्रगंगात्रिपथगामिनी । सप्तवाराभिजप्तेनकरसंपुटयोजितम् । मूर्ध्नि क्षिप्त्वाजलंभूयस्त्रिचतुःपंचसप्तवा । स्नानंकुर्यान्मृदातद्वदामंत्र्यचविधानतः । अश्वक्रांतेरथक्रांतेविष्णुक्रांतेवसुंधरे । मृत्तिकेहरतत्सर्वंयन्मयादुष्कृतकृतम् । उद्धृतासिवराहेणकृष्णेनशतबाहुना । नमस्तेसर्वभूतानांप्रभवारणिसुव्रते । एवंस्नात्वाततःपश्चादाचम्यचविधानतः । उत्थायवाससीधौतेअक्लिन्नेपरिधायच । अयंविधिःस्त्रीशूद्रादेरपीत्याचारादर्शः ॥

अथस्नानभेदाः । शंखः—स्नानंतुद्विविधंप्रोक्तंगौणमुख्यप्रभेदतः । तयोस्तुवारुणंमुख्यंतत्पुनःषड्विधंभवेत् । नित्यंनैमित्तिकंकाम्यंक्रियांगंमलकर्षणम् । क्रियास्नानंततःषष्ठंस्नानंतन्नमताक्रिया । तल्लक्षणानिसएवाह—अस्नातस्तुपुमान्नार्होनित्याग्निहवनादिषु । प्रातःस्नानंतदर्थंतुनित्यंस्नानंप्रकीर्तितम् । चडालशवयूपादिस्पृष्ट्वास्नातोरजस्वलाम् । स्नानार्हस्तुयदास्नातिस्नानंनैमित्तिकंतुतत् । पुष्यस्नानादिकंयत्तुदैवज्ञविधिचोदितम् । तद्धिकाम्यंसमुद्दिष्टंनाकामस्तत्करोतिवै । जप्तुकामःपवित्राणिअर्चिष्यन्देवताःपितॄन् । स्नानंसमाचरेद्यस्तुक्रियांगंतत्प्रकीर्तितम् । मलापकर्षणंनामस्नानमभ्यंगपूर्वकम् । सरःसुदेवखातेषुतीर्थेषुचनदीषुच । क्रियास्नानंसमुद्दिष्टंस्नानंतत्रमताक्रिया । मध्यंदिनीयमपिनित्यमुक्तं **माधवीयेविष्णुः**—स्नानार्होयोनिमित्तेनकृत्वातोयावगाहनम् । आचम्यप्रयतःपश्चात्स्नानंविधिवदाचरेत् । **योगयाज्ञवल्क्यः**—तूष्णीमेवावगाहेतयदास्यादशुचिःपुमान् । विधिवदितिनित्यस्नानधर्मातिदेशः । अतएवदैवपित्र्यविवर्जितमित्युक्तम् । क्रियांगे

पिनित्यधर्मोइतिमाधवीये । ग्रहणनिमित्तस्नानेपि—गंगास्नानंप्रकुर्वीतग्रहणेचंद्रसूर्ययोः । महानदीषुचान्यासुस्नानंकुर्याद्यथाविधीतिभारतात् धर्मप्राप्तिः । अनेकेषांस्नानानामेककालपातेनित्यनैमित्तिककाम्यानामुत्तरोत्तरेणपूर्वपूर्वस्यप्रसंगसिद्धिरन्येषांतंत्रता ॥

अथस्नाननिमित्तानि ॥ मदीयाःश्लोकाः—शैवान्पाशुपतांस्तथाचितिखरांश्चर्मारलोकयतान्कैवर्तांजरकान्नटोप्रबुरुडान्भिल्लानुदक्याशुनः । यूपंधीवरसूतिगृभ्रपतितान्शूद्रान्नृकान्नास्तिकानस्थ्यार्द्रंशवकाकसूकरशिवागोमायुमद्यैडकान् । व्यंगवानरविडालदीपिकादीपतैलचितिधूमनीलिकाः । अश्वकुक्कुरवराहदेवलान्साविकाशुचिमदिष्णुदाहकान् । स्पृष्ट्वादुःस्वप्नवांतेषुविरक्तक्षुरमैथुने । श्मशानाक्रांत्यजीर्णपुस्तायादभ्युदयास्तगे । शैवपाशुपतयोरनधिकारिणोःस्नानमिति**मदनपारिजातः** । श्रोत्रियादीनांसाक्षिनिषेधवद्दोषाभावेपिवाचनिकंस्नानमित्यपि सएव । लोकायतो बौद्धः । उदक्या रजस्वला । विकर्मस्थशूद्रस्पर्शेस्नानंनशूद्रमात्रस्य । विकर्मस्थान्द्विजान्शूद्रान्सवासाजलमाविशेदिति **हारीतोक्तेश्च** । शूद्रोच्छिष्टंद्विजःस्पृष्ट्वाउच्छिष्टंशूद्रमेववा । शुचिमप्यवशुद्धेनंसवासाजलमाविशेदितिचं**द्रिकायांव्यासोक्तेश्च** । एतच्चकर्मकाले । अस्वर्ग्याह्याहुतिःसास्याच्छूद्रसंस्पर्शदूषितेतिवचनात्—द्वावप्यंत्यांत्यजौस्पृष्ट्वासवासाजलमाविशेत् । अन्येष्वाचमनंप्रोक्तंक्रियायांस्नानमाचरेदिति **पराशरोक्तेश्च** । **मदनपारिजाते**—अंसजाम्लेच्छश्वपरादयइति**कुल्लूकभट्टः** । अंत्यजांश्चाह**विज्ञानेश्वरीयेंगिराः**—चंडालश्वपचक्षत्तासूतोवैदेहकस्तथा । मागधायोगवौचैवसप्तैतेंत्यावसायिनः । **पराशरस्त्वन्यानाह**—रजकश्चर्मकारश्चनटोबुरुडएवच । कैवर्तमेदभिल्लाश्चसप्तैतेत्वंत्यजाःस्मृताः । यत्तु रजकादिस्पर्शेआचमनमुक्तंतच्छिरोभिन्नांगस्पर्शे । शिरःस्पर्शेस्नानमिति **प्रायश्चित्तशूलपाणिः** । शिरःपदंनाभेरूर्ध्वांगोपलक्षणमिति **चंद्रिका** । अस्थिनरस्यैव । नारंस्पृष्ट्वास्थिसस्नेहमिति**मनूक्तेः** । इदंद्विजास्थिविषयम् । अन्यस्मिंस्तुस्निग्धेत्रिरात्रमस्निग्धेत्वहोरात्रमिति**विज्ञानेश्वरादयः** । अमानुषेत्वस्थनि **विष्णुः**—भक्ष्यवर्ज्यपंचनखशवंतदस्थिचस्पृष्ट्वापूर्ववद्वस्त्रंस्वयं

क्षालितंबिभृयादितिचंद्रिकायामंगिराः । साध्वाचारानतावत्स्यात्स्नातापिस्त्रीरजस्वला । यावत्प्रवर्तमानंचरजोनविनिवर्तते । स्नायाद्रजसि निर्वृत्तेशौचार्थंतुततःपुनः । रोगेणरजःप्रवृत्तौनाशुचित्वमित्युक्तं **चंद्रिकायांयाज्ञवल्क्यः**—उदक्याशुचिभिःस्नायात्संस्पृष्टस्तैरुपस्पृशेत् । तैःस्पृष्टैः । इदंचाचेतनस्पृष्टस्पर्शे । चेतनस्पर्शेतुस्नानम् । दिवाकीर्तिमुदक्यांचपतितंसूतिकांतथा । शवंतत्स्पृष्टिनंचैवस्पृष्ट्वास्नानेनशुद्ध्यतीति **मनूक्तेः** । तृतीयस्यत्वाचमनम् । तत्स्पृष्टिनंस्पृशेयस्तुस्नानंतस्यविधीयते । ऊर्ध्वमाचमनंप्रोक्तंद्रव्याणांप्रोक्षणंतथेति**संवर्तोक्तेः** । इदंचाका मविषयम् । कामतस्तृतीयस्यापिस्नानम् । पतितचंडालसूतिकोदक्याशवस्पृष्टितत्स्पृष्ट्युपस्पर्शेसचैलम् । उदकोपस्पर्शनाच्छुद्ध्येदिति**गौतमो क्तेः** । तत्स्पृष्टिपदेनपतितस्पृष्टिग्रहणमित्या**चारादर्शः** । **यत्तुकौर्मे**—तत्स्पृष्टस्पृष्टिनंस्पृष्ट्वाबुद्धिपूर्वंद्विजोत्तमः । आचामेत्तस्यशुद्ध्यर्थंप्राहदे वःपितामहइति तदशक्तविषयम् । चतुर्थस्यत्वाचमनम् । **संग्रहे**—अबुद्धिपूर्वंसंस्पर्शेद्वयोःस्नानंविधीयते । त्रयाणांबुद्धिपूर्वंतुतत्स्पृष्टिन्याय कल्पनेति**माधवीयेसंग्रहोक्तेः** । उपस्पृशेच्चतुर्थस्तुतदूर्ध्वंप्रोक्षणंस्मृतमितितत्रैवस्मृतेश्च । **विज्ञानेश्वरीयेप्येवं** । **चंद्रोदये**—कटधूम स्पर्शवांतंविरक्तंक्षुरकर्मिणम् । मैथुनाचरितारंचस्पृष्ट्वास्नानंनविद्यते । भोजनोर्ध्वंमुहूर्तोर्ध्ववांतेस्नानमिति **स्मृत्यर्थसारेकृष्णभट्टीयेच** । **प्रायश्चित्तशूलपाणिस्तु** स्नानंमाषमसूराद्यन्नपरम् । मसूरमाषमांसानिभुक्त्वायोवमतिद्विजः । त्रिरात्रमुपवासोस्यप्रायश्चित्तंविधीयते । प्राणायामैस्त्रिभिःस्नात्वाघृतंप्राश्यविशुद्ध्यतीति**यमोक्तेः** । पर्युषितवांतेस्नानम् । भोजनदिनेत्वाचमनमिति **श्राद्धहेमाद्रौचंद्रिकायामा चारादर्शेच** । **मिताक्षरायांतु**—अश्नन्भुक्त्वार्द्रपाणिर्वांचांतोनस्नानमाचरेत् । अन्यदावमनेस्नायात्तथाशोकाश्रुपातनइति**योगयाज्ञव ल्क्योक्तेर्वमनेपिस्नानमुक्तम्** । **वस्त्रान्तरितस्पर्शेप्रचेताः**—वस्त्रान्तरितसंस्पर्शःसाक्षात्स्पर्शोभिधीयते । साक्षात्स्पर्शेतुयत्प्रोक्तंतद्व स्त्रांतरितेपिच । **शूलपाणावापस्तंबः**—एकशाखांसमारूढश्चांडालादिर्यदाभवेत् । ब्राह्मणस्तत्रनिवसन्स्नानेनशुचितामियात् । आदिशब्दा

दुदक्यादीनि । शाखाग्रहणमेकावयव्युपलक्षणम् । तेनैकपाषाणादेरपिग्रहणमितिशूलपाणिः । शाखास्वपिकाष्ठादिषुचंडालेनसहावस्थितः स्नायात्रसचैलमितिसएव । एतदपवादमाहशूलपाणौपराशरः—रथ्याकर्दमतोयानिनावःपंथास्तृणानिच । स्पर्शनान्नप्रदुष्यंतिपक्केष्टकचितानिच । तृणानीतिबहुवचनादेकतृणस्पर्शेस्नानमितिशूलपाणिः । माधवीयेशातातपः—येनकेनचिदभ्यक्तश्चंडालंसंस्पृशेद्यदि । अहोरात्रोषितःस्नात्वापंचगव्येनशुद्ध्यति । उच्छिष्टःसंस्पृशेद्विप्रोमद्यशूद्रशुनोऽशुचीन् । अहोरात्रोषितःस्नात्वापंचगव्येनशुद्ध्यति । हेमाद्रौ कौर्मे—उच्छिष्टोऽद्भिरनाचांतश्चंडालान्स्पृशतिद्विजः । प्रमादाद्वैजपेत्स्नात्वागायत्र्यष्टसहस्रकम् । मनुः—यस्तुच्छायांश्वपाकस्यब्राह्मणोवाधिगच्छति । तत्रस्नानंतुतस्यैवघृतंप्राश्यविशुध्यति । शूलपाणौवृद्धशातातपः—अशुचिंसंस्पृशेद्यस्तुएकएवसदुष्यति । तंस्पृष्ट्वान्योनदुष्येतसर्वद्रव्येष्वयंविधिः । चंद्रिकायां श्मश्रुकर्मण्यपिस्नानमुक्तम् ॥ ॥ स्पृष्टास्पृष्टौहेमाद्रौशातातपः—ग्रामेतुयत्रसंस्पृष्टिर्यात्रायांकलहेषुच । ग्रामसंदूषणेचैवस्पृष्टिदोषोनविद्यते । संग्रामेराजमार्गेदौयज्ञेषुप्रकृतेषुच । उत्सवेषुचसर्वेषुस्पृष्टास्पृष्टिर्नदुष्यति । बृहस्पतिः—तीर्थेविवाहेयात्रायांसंग्रामेदेशविप्लवे । नगरग्रामदाहेचस्पृष्टास्पृष्टिर्नदुष्यति । दानेविवाहेयज्ञेचमहोत्पातेरुजागमे । आपद्यपिचकष्टायांसद्यःशौचंविधीयते इतियाज्ञवल्क्योक्तेः । एतद्यब्राह्मणेनस्पृष्टइतिनज्ञातंतद्विषयमितिहेमाद्रिः । मदनपारिजातेप्येवम् । उच्छिष्टाशुचिस्पर्शपरमितिचंद्रिकायां । शातातपः—काकविष्ठोपघातेसचैलंस्नानंव्याहृतिहोमंचकुर्यादिति । बालस्यास्पृश्यस्पर्शे आपस्तंबः—अन्नप्राशनात्प्रयताभवंत्यासंवत्सरादित्येकेयावतावादिशोनप्रज्ञायंतइति । स्मृतिप्रदीपिकायाम्—शिशोरभ्युक्षणंप्रोक्तंबालस्याचमनंस्मृतम् । रजस्वलादिसंस्पर्शेस्नानमेवकुमारके । तल्लक्षणंतु—प्राक्चूडाकरणाद्बालःप्रागन्नप्राशनाच्छिशुः । कुमारकस्तुविज्ञेयोयावन्मौंजीनिबंधनम् । आशार्के—सर्वत्रास्पृश्यसंस्पर्शेवारुणंस्नानमुच्यते ॥ ॥ रात्रिस्नानेविशेषमाह चंद्रिकायांयमः—विप्रःस्पृष्टो

निशायांतुउदक्यापतितादिना । दिवानीतेनतोयेनसस्नायादग्निसंनिधौ । **माधवीयेमरीचिः**—दिवाहृतंतुयत्तोयंगृहयेदिनविद्यते । प्रज्वाल्याग्निंततःस्नायान्नदीपुष्करिणीषुच । **पराशरः**—यदिगेहेनतोयंस्यात्तदाशुद्धिःकथंभवेत् । धाम्नोधाम्नेतिमंत्रेणगृह्णीयादग्निसंनिधौ । **आतुरादिविषये** सएव—आतुरेस्नानउत्पन्नेदशकृत्वोह्यनातुरः । स्नात्वास्नात्वास्पृशेदेनंततःशुद्ध्येत्सआतुरः । स्नानेनैमित्तिकेप्राप्तेनारीयदिरजस्वला । पात्रांतरिततोयेनस्नानंकृत्वाव्रतंचरेत् । सिक्तगात्राभवेदद्भिःसांगोपांगाकथंचन । नवस्त्रपीडनंकुर्यान्नान्यद्वासश्चधारयेत् । **चंद्रिकायामुशनाः**—ज्वराभिभूतायानारीजरसाचपरिप्लुता । कथंतस्याभवेच्छौचंशुद्धिःस्यात्केनकर्मणा । चतुर्थेहनिसंप्राप्तेस्पृशेदन्यातुतांस्त्रियम् । सासचैलावगाह्यापःस्नात्वास्नात्वापुनःस्पृशेत् । दशद्वादशकृत्वोवाआचमेच्चपुनःपुनः । अंतेचवाससांत्यागस्ततःशुद्धाभवेत्तुसा । दद्याच्छक्त्याततोदानंपुण्याहेनविशुध्यति । **शंखः**—रथ्याकर्दमतोयेनष्ठीवनाद्येनवापुनः । नाभेरूर्ध्वंनरःस्पृष्टःसद्यःस्नानेनशुद्ध्यति । **स्मृत्यर्थसारे**—यत्रपुंसःसचैलंस्यात्स्नानंतत्रसुवासिनी । कुर्वीतैवाशिरःस्नानंशिरोरोगीजटीतथा ।

अथामलकस्नानम् । **चंद्रिकायांक्रतुः**—षष्ठींचसप्तमींचैवनवमींचत्रयोदशीम् । संक्रांतौरविवारेचस्नानमामलकैस्त्यजेत् । **योगयाज्ञवल्क्यः**—धात्रीफलैरमावास्यासप्तमीनवमीषुच । यःस्नायात्तस्यहीयंतेतेजआयुर्धनंसुताः । **व्यासः**—श्रीकामःसर्वदास्नानंकुर्वीतामलकैर्नरः । **सायणीयेबृहस्पतिः**—सर्वकालंतिलस्नानंपुण्यंव्यासोऽब्रवीन्मुनिः । **षट्त्रिंशन्मते**—तथासप्तम्यमावास्यासंक्रांतिग्रहसूतिषु । धनपुत्रकलत्रार्थीतिलपिष्टंनसंस्पृशेत् । **प्रयोगपारिजातेबृहद्वसिष्ठः**—आसीनःप्राङ्मुखोभूत्वातैलाभ्यंगंसमाचरेत् । **व्रतहेमाद्रौमात्स्ये**—तस्मात्कृतोपवासेनस्नानमभ्यंगपूर्वकम् । वर्जनीयंप्रयत्नेनरूपघ्नंतत्परंनृप । **पाद्मेमाघमाहात्म्ये**—उपोष्यैकादशींशुक्लांतैलाभ्यंगःकृतस्तथा । द्वादश्यांप्रागभवेदेहेतेनव्याघ्रमुखोऽभवत् । अत्र **मदीयःश्लोकः**—दिग्विष्टिव्यतिपातवैधृतियुगादिष्वेवमन्वादिषुश्राद्धेजन्मदिने

व्रतेवमदिनेनंदासुरिक्तासुच । ऋष्यग्न्यर्कतिथौवसावहिदिनेकामोत्तराफल्गुनीज्येष्ठार्द्राहरिभेषुशुक्रगुरुभौमार्केषुजन्मत्रये । तैलाभ्यंगंनकुर्वीतमतिमानेपुसर्वदा । दिग्दशमी । अमवदिनंदिनक्षयः । नंदाः प्रतिपत्षष्ठचेकादश्यः । रिक्ताश्चतुर्थीनवमीचतुर्दश्यः । ऋषिःसप्तमी । अग्निस्तृतीया । अर्कःद्वादशी । तिथिःपूर्णिमामावास्ये । वसुरष्टमी । अहिःपंचमी । कामस्त्रयोदशी । हरिभंश्रवणः । अत्रमूलंचंद्रोदयादिषुस्पष्टम् । **आयुर्वेदसंहितायाम्**—नाभ्यंगस्तत्रबालानांवृद्धानांतुनदोषदः । तत्रपूर्वोक्तेषु । **चंद्रिकायांसंग्रहे**—स्त्रीणांतुबुधवारेणतैलाभ्यंगंविवर्जयेत् । **कृष्णभट्टीये**—सोमवारेतथाभ्यंगंपुत्रवान्वर्जयेत्सदा । **मार्कंडेयः**—अपुष्टिःकांतिरल्पायुर्धनंनिर्धनतांतथा । अनारोग्यंसर्वकाममभ्यंगाद्भास्करादिषु । अन्यद्रव्ययुतंतैलंनदुष्यतिकदाचन । **चंद्रिकायांयमः**—घृतंचसार्षपंतैलंयत्तैलंपुष्पवासितम् । नदोषःपक्वतैलेषुस्नानाभ्यंगेषुनित्यशः । **आयुर्वेदसंहितायाम्**—निषिद्धतिथिवारर्क्षग्रहणेष्वपिरात्रिषु । किंचिद्वोघृतसंयुक्तंविप्रपादरजोन्वितम् । **तिथ्यालोके**—रवौपुष्पंगुरौदूर्वाभूमिंभूमिजवासरे । भार्गवेगोमयंदद्यात्तैलदोषोपशांतये । **षट्त्रिंशन्मते**—सूर्यशुक्रादिवारेषुनिषिद्धासुतिथिष्वपि । स्नानेवायदिवास्नानेपक्वतैलंनदुष्यति । अत्रतिलतैलमेवनिषिद्धं । तिलानामिदंतैलमितिविकारतद्धितात् । सार्षपादौतुतैलशब्दोगौणः । अयंचतिथिनिषेधोभ्यंगएवननित्यस्नानादौ ।—पुत्रजन्मनिसंक्रांतौश्राद्धेजन्मदिनेतथा । नित्यस्नानेचकर्तव्येतिथिदोषोनविद्यतइतिगार्ग्योक्तेः । याद्दच्छिकंतुयत्स्नानंभोगार्थंक्रियतेद्विजैः । तन्निषिद्धंदशम्यादौनित्यनैमित्तिकेविनेतिचंद्रिकोक्तेः । **मनुः**—शिरःस्नातस्तुतैलेननांगंकिंचिदुपस्पृशेत् । तैलेनशिरसोभ्यंगोत्तरमन्येनापितैलेननांगाभ्यंगः । सार्षपादिनातुतदभ्यंगेउभयाभ्यंगेवानदोषः । यद्वाशिरोभ्यंगशेषस्यैवनिषेधः । शिरोभ्यक्तावशिष्टेनतैलेनांगंनलेपयेदिति **देवलोक्तेरितिकुल्लूकभट्टः** । **अमांप्रकृत्यचंद्रिकायांप्रचेताः**—तैलंचनस्पृशेदाम्रवृक्षादींश्चनकर्तयेत् । तत्रैव**बौधायनः**—अष्टम्यांचचतुर्दश्यांनवम्यांचविशेषतः । शिरोभ्यंगंवर्जयेत्तुपर्वसंधौतथैवच । तत्रैव**गर्गः**—

पंचदश्यांचतुर्दश्यामष्टम्यांरविसंक्रमे । द्वादश्यांसप्तमीषष्ठ्योस्तैलस्पर्शंविवर्जयेत् । तत्रैव **हारीतः**—पंचमींदशमीचैवपौर्णमासींत्रयोदशीम् । तथैवैकादशींचैवयस्तैलमुपसेवते । अभ्यंगात्स्पर्शनाद्वापिभक्षणाच्चतथैवच । उत्तीर्णांतस्यवृद्धिःस्याद्धनापत्यबलायुषाम् ॥

अथोष्णोदकस्नानम् । तत्रमदीयःश्लोकः—रवौसप्तमीश्राद्धषष्ठीव्रतेपुत्रजन्माहसंक्रांतिजन्मन्यनिंदौ । ग्रहेस्पृश्यसंस्पर्शनेपौर्णमास्यां मृतौवर्जयेत्स्नानमुष्णोदकेन । अत्रमूलं **हेमाद्यादौस्पष्टम्** । मैथुनेक्षौरेचोष्णोदकंनेति **कृष्णभट्टः** । अस्पृश्यस्पर्शेउष्णोदकनिषेधोदिवसे । अस्पृश्यस्पर्शनेस्नानंनिश्युष्णेनजलेनचेति **स्मृत्यर्थसारात्** । यत्तु **पराशरः**—वृथाह्युष्णोदकस्नानंवृथाजाप्यमवैदिकम् । यच्च **याज्ञवल्क्यः**—अशुचिस्पर्शेदुष्टाभिरुद्धृताभिस्तुमानवः । स्नानंसमाचरेद्यस्तुनसशुद्ध्यतिकर्हिचिदिति तद्गंगोदकभिन्नपरम् । **वृहन्मनुः**—स्नातस्य वह्नितप्तेनतथैवपरवारिणा । शरीरशुद्धिर्विज्ञेयानतुस्नानफलंलभेदिति तदनातुरस्य । तीर्थसत्वेतु—भूमिष्ठमुद्धृतंवापिशीतमुष्णमथापिवा । गांगंपयःपुनात्याशुपापमामरणांतिकमिति **हेमाद्रौमरीच्युक्तेः** । चिरंपर्युषितंवापिशूद्रस्पृष्टमथापिवा । जाह्नव्याःस्नानदानादौपुनात्येवसदा पयइति तत्रैवादित्यपुराणाच्च । यत्तु **षट्त्रिंशन्मते**—आपःस्वभावतोमेध्याःकिंपुनर्वह्निसंयुताः । तस्मात्संतःप्रशंसंतिस्नानमुष्णेनवारिणेति तदातुरपरम् । आदित्यकिरणैःपूतंपुनःपूतंतुवह्निना । आम्नातमातुरेस्नानंप्रशस्तंचोष्णवारियदिति **चंद्रिकायांयमोक्तेः** । अनातुरस्यापितीर्थाभावे—नित्यंनैमित्तिकंकाम्यंक्रियांगंमलकर्षणम् । तीर्थाभावेतुकर्तव्यमुष्णोदकपरोदकैरिति **यमोक्तेः** । मरणादिषुतुतीर्थाभावेपि नोष्णोदकस्नानंकिंतुपरोदकैरुद्धृतैर्वेति **चंद्रिका** । तत्रेतिकर्तव्यतामाह **व्यासः**—शीतास्वप्सुनिषिच्योष्णामंत्रसंभारयोगतः । गृहेपिशस्यते स्नानंतद्धीनमफलंभवेत् । संभारा मृदादयः । **मंत्रमहोदधौ**—तीर्थाभावेस्वसदनेस्नायादुष्णेनवारिणा । हस्तयोरपआदायकुर्यात्तत्राघमर्षणम् । **स्मृत्यर्थसारे**—उद्धृतजलस्नानेमार्जनंकार्यम् । अघमर्षणंजलतर्पणंचानित्यमित्युक्तम् **गृह्यपरिशिष्टे**—नशीतोदकेनशीतोष्णो

दकेनगृहेस्नायान्मंत्रविधिंवर्जयेत्बहिर्वाशुचौदेशेसर्वंपश्चात्कुर्यादिति । **पारिजातेआश्वलायनः**—स्नानमध्येत्वाचमनंतर्पणंवस्त्रपीडनम् । करपात्रगतंतोयंगृहएतानिवर्जयेत् । गृहस्नानेनकुर्वीततर्पणंमार्जनंतथा । नांतराचमनंकुर्यात्पश्चादाचम्यशुध्यति । **चंद्रोदयेयोगयाज्ञवल्क्यः**—वापीकूपगृहस्नानेसूतकेमृतकेतथा । मासोच्चारंनकुर्वीततज्जलंरुधिरंभवेत् ॥ ॥ **अथमंत्रस्नानंबह्वृचपरिशिष्टे**—शुचौदेशेशुचिराचांतः प्राणानायाम्यसव्येपाणावपःकृत्वातिसृभिरापोहिष्ठीयाभिस्त्रिःपच्छःप्रणवपूर्वंदर्भोदकैर्मार्जयेत् पादयोर्मूर्ध्निहृदयेमूर्ध्निहृदयेपादयोर्हृदयेपादयोर्मूर्ध्निचाथार्धशोमूर्ध्निहृदयेपादयोर्हृदयेपादयोर्मूर्ध्निचाथऋक्शोहृदयेपादयोर्मूर्ध्निचाथतृचेनमूर्ध्निमार्जयित्वा गायत्र्यादशधाभिमंत्रिताअपःप्रणवेनपीत्वाद्विराचामेदित्येतन्मंत्रस्नानम् । **प्रकारांतरंहेमाद्रौ**—शंनआपस्तुद्रुपदाआपोहिष्ठाघमर्षणम् । एभिश्चतुर्भिर्ऋग्भिर्मंत्रैर्मंत्रस्नानमुदीरितम् । **अन्यकर्तृकस्नानेमंत्रमाह तत्रैवव्यासः**—दाक्षायणमयैःकुंभैर्मंत्रवज्जाह्नवीजलैः । कृतमंगलपुण्याहैःस्नानमस्तुतवानघम् । दाक्षायणं सुवर्णं । इत्युक्त्वाजाह्नवीस्थानेतीर्थान्यन्यानिकीर्तयेत् । सर्वतीर्थाभिषेकस्तेभूयादित्यंततोब्रवीत् । अत्रविशेषश्चंद्रिकायाम्—आदौतावत्प्रभासेबहुगुणसलिलेमध्यमेपुष्करेचगंगाद्वारेप्रयागेकनखलसहितेकुंभकोणेगयायाम् । राहुग्रस्तेचसोमेदिनकरसहितेसंनिहत्यांविशेषाद्दैवैर्विख्याततीर्थैस्त्रिभुवनसहितैःस्नानमच्छिद्रमस्तु । प्राप्यसारस्वतंस्नानंभवेन्मुदितमानसः । सर्वतीर्थाभिषेकाद्धिपवित्राविदुषांहिवाक् ॥ ॥ **अथविभूतिस्नानम्** । तदुत्पत्तिश्चंद्रोदयेशिवपुराणे—भस्मसंपादनविधिःसुलभःसमुदीरितः । पौर्णमास्याममावास्यामष्टम्यांवाविशुद्धधीः । कपिलायाःशकृत्स्वल्पंगृहीत्वागगनेपतत् । उपर्यधःपरित्यज्यगृह्णीयात्पतितंयदि । पिंडीकृत्यशिवाख्यादौतत्क्षिपेन्मूलमंत्रतः । धारयेन्नित्यकार्येषुविभूतिंतुप्रयत्नतः । **क्रियासारे**—पद्मपत्रेणवान्येनशुचिपत्रेणवापुनः । सद्येनगोमयंगृह्यतद्वामेनाभिमंत्रयेत् । शुद्धाभूमावघोरेणदहेत्तल्लौकिकाग्निना । सद्येन सद्योजातंप्रपद्यामीत्यनेन । वामेन वामदेवायनमोज्येष्ठायइत्यनेन । ताम्रकुंभेक्षिपेद्भस्मशुद्धेतत्पुरुषे

एवंविधिकृतेनैवभस्मनास्नानमाचरेत् । त्रिपुंड्रमथवाद्ध्यात्सर्वपापक्षयोभवेत् । अन्यजातम
णतु । सिकतांगारपाषाणानीशानेनविशोधयेत् । एवंविधिकृतेनैवभस्मनास्नानमाचरेत् । तथैवांत्यजहस्तस्थंशूद्रैर्धार्यंनजातु
नाधार्यंयत्रकापिस्थितंचयत् । संस्काररहितंयत्तन्नहिधार्यंकथंचन । शूद्रहस्तस्थितंभस्मद्विजातिर्नैवधारयेत् । आचम्योक्तासनेस्थित्वाप्राङ्मुखोवाप्युदङ्मुखः ।
चित् ॥ ॥ **स्नानप्रकारःक्रियासारे**—स्नानस्योपक्रमेपादौकरौप्रक्षाल्यवाग्यतः । **स्मृतिभास्करे**—त्र्यायु
पवित्रहस्तद्वितयःप्राणायामंसमाचरेत् । ततोमूलेनमसितमष्टकृत्वोभिमंत्र्यच । ईशानेनशिरोदेशंमुखंतत्पुरुषेणतु ।
पैःशिवमंत्रैश्चलिप्यादापादमस्तकम् ॥ इतिश्रीनारायणभट्ट०लक्ष्मणभट्टकृताचाररत्नेमध्याह्नस्नानम् ॥

अथपंचमहायज्ञाः । तत्स्वरूपमाह**मनुः**—अध्ययनंब्रह्मयज्ञःपितृयज्ञस्तुतर्पणम् । होमोदैवोबलिर्भौतोनृयज्ञोतिथिपूजनम् । पंचैतान्यो
महायज्ञान्नहापयतिशक्तितः । सगृहेपिवसन्नित्यंसूनादोषैर्नलिप्यते । **सूनाःसएवाह**—पंचसूनागृहस्थस्यचुल्लीपेषण्युपस्करः । कंडनीचोदकुं
भश्चवध्यतेयास्तुवाहयन् । उपस्करः संमार्जनी । **हारीतः**—सूनाःपंचविधाहुतावगाहनतरणविक्षोभणविक्षेपणापूतग्रहणयानादिभिराद्यां
कुर्वंत्ययेलाविस्पष्टद्रुतगमनाक्रमणादिभिर्द्वितीयां हननप्रहरणबंधनच्छेदनकुट्टनोत्पाटनादिभिस्तृतीयामाक्रमणघर्षणपेषणादिभिश्चतुर्थींउद्दीपन
तपनस्वेदनभर्जनपचनादिभिःपंचमीं तदेतासूनानीरयतोनीरहरहःप्रजाःकुर्वंत्यग्निगुरुशुश्रूषास्वाध्यायैरादितःसूनात्रयंब्रह्मचारिणःपावयंति पंचभि
र्यज्ञैर्गृहवनस्थाःपञ्चपावयंति पवित्रज्ञानध्यानैर्भिक्षवःसूनाद्वयंपावयंति ।

अथब्रह्मयज्ञः । तत्कालं**मरीचिराह**—सचार्वाक्तर्पणात्कार्यःपश्चाद्वाप्रातराहुतेः । वैश्वदेवावसानेवानान्यत्रर्तेनिमित्तकात् । मध्याह्न
पक्षेतर्पणात्पूर्वम् । **बृहस्पतिः**—यदिस्यात्तर्पणादर्वाग्ब्रह्मयज्ञःकृतोनहि । कृत्वामनुष्ययज्ञंवैततःस्वाध्यायमारभेत् । **वृत्तौश्रुतिः**—मध्यं
दिनेप्रबलमधीयीतयएवंविद्वान्महारात्रउषस्युदितइतिच । **तैत्तिरीयश्रुता**वुदितआदित्यइत्युक्तेरुदयात्प्राक्ब्रह्मयज्ञनिषेधइति**माधवः** ।

निषेधोनेतिचंद्रिका । स चार्वाक्तर्पणादितितर्पणस्यपृथगुक्तेर्नब्रह्मयज्ञांगतर्पणंकिंतुस्वतंत्रंप्रधानमतस्तर्पणस्यपृथक्संकल्पः । कृतब्रह्मयज्ञस्यती
र्थप्राप्तौपितृतर्पणंभवति—अकालेप्यथवाकालेतीर्थेश्राद्धंतथानरैः । प्राप्तैरेवसदाकार्यंकर्तव्यंपितृतर्पणमितिश्राद्धशूलपाणौदेवीपुराणा
त् । आश्वलायनानांतुब्रह्मयज्ञांगतर्पणं तत्सूत्रेतद्धर्मैःसंदंशात् । **बृहन्नारदीये**—कुर्यात्प्रतिदिनंवर्णीब्रह्मयज्ञंचतर्पणम् । **प्रयोगपारिजा**
तेजैमिनिः—अनुपाकृतवेदस्यकर्तव्योब्रह्मयज्ञकः । वेदस्थानेतुसावित्रीगृह्यतेतत्समाहिसा । उपनयनदिनेनारंभः । आरभेद्ब्रह्मयज्ञंचमध्याह्नेतु
परेहनीतिप्रयोगपारिजातेवचनात् । **बृहन्नारदीये** वनस्थंप्रक्रम्य—अधःशायीब्रह्मचारीपंचयज्ञपरायणः । **शूद्रस्याधिकारमाहया**
ज्ञवल्क्यः—भार्यारतःशुचिर्भृत्यभर्ताश्राद्धक्रियारतः । नमस्कारेणमंत्रेणपंचयज्ञान्नहापयेत् । सर्वत्रमहाकार्येनमस्कारविध्यर्थोमंत्रशब्दइत्या
परार्कः । **कौस्तुभेमाधवीयेच**—स्वाहाकारेनमस्कारोमंत्रःशूद्रेविधीयते । तेनशूद्रःपाकयज्ञैर्यजेतब्रह्मवान्स्वयम् । नमस्कारमंत्रोदेव
ताभ्यःपितृभ्यइतिमिताक्षरा । त्रिरावर्तितोनमःशब्दइतिपृथ्वीचंद्रः ॥ ॥ **अथविधिस्तैत्तिरीयश्रुतौ**—ब्रह्मयज्ञेनयक्ष्यमाणःप्रा
च्यांदिशिग्रामादच्छदिर्दर्शउदीच्यांवोदितआदित्येदक्षिणतउपवीयोपविश्यहस्तावनिज्यत्रिराचामेद्द्विःपरिमृज्यसकृदुपस्पृश्यशिरश्चक्षुषीनासिके
श्रोत्रेहृदयमालभ्ययत्सव्यंपाणिंपादौप्रोक्षति दर्भाणांमहदुपस्तीर्योपस्थंकृत्वाप्राङासीनःस्वाध्यायमधीयीतदक्षिणोत्तरौपाणीपादौकृत्वासपवित्रा
वोमितिप्रतिपद्यतेत्रीनेवप्रयुक्तंभूर्भुवःस्वरित्याहाथसावित्रींगायत्रींत्रिरन्वाहपच्छोर्धर्चशोनवानमथोप्रज्ञातयैवप्रतिपदाछंदांसिप्रतिपद्यतइति । वाम
पादांगुष्ठोपरिदक्षिणपादांगुष्ठंनिधायपादपार्ष्णिमेलनेनोपस्थमितिचंद्रोदयः । इतरेतरपादव्यत्यासेनोपवेशनंतदिति **स्मृतिमंजर्यांमदनपारि**
जातेच । वामोरूपरिदक्षिणजानुनिधानंतदितिवृत्तिकृत् । **कारिका**—कृत्वोपस्थंकरेसव्येउत्तानेप्राग्दिगंगुलौ । पवित्रेस्थापयेदुक्तेप्राग
ग्रेदक्षिणेनतु । न्यचंप्रागंगुलंतेनसंदध्याद्दक्षिणंकरम् । **शौनकः**—सव्यस्यपाणेरंगुष्ठप्रदेशिन्योस्तुमध्यतः । दक्षिणस्यांगुलीर्न्यसेचतत्रांगुष्ठ

वर्जिताः । तथासव्यकरांगुष्ठंदक्षिणांगुष्ठवेष्टितम् । कुर्वीतचैवंसंबद्धौपाणीदक्षिणसक्थनि । **चंद्रिकायांयोगयाज्ञवल्क्यः**—प्रदक्षिणंस मावृत्यनमस्कृत्योपविश्यच । दर्भेषुदर्भपाणिभ्यांसंहताभ्यांकृतांजलिः । **विष्णुः**—ॐकारंव्याहृतीस्तिस्रःसावित्रींचतथाऋचम् । मनस्येता ननुस्मृत्यवेदादीन्समुपक्रमेत् । **तैत्तिरीयब्राह्मणे**—यत्स्वाध्यायमधीयीतैकामप्यृचंयजुःसामवातद्ब्रह्मयज्ञःसंतिष्ठतइति । **व्यासः**—वेद मादौसमारभ्ययथोपर्युपरिक्रमात् । यदधीतेऽन्वहंशक्त्यास्वाध्यायंतंप्रचक्षते । उपर्युपरीतिप्रथमेऽह्निवेदादिंपठित्वा तदुत्तरंकंचिद्वेदभागंपठे- त्तदन्यदिनेषुवेदादिंपठित्वातदुत्तरान्वेदभागान्पठेदितिचंद्रिका । प्रत्यहंवेदादिपाठेनास्तीतिपृथ्वीचंद्रः । स्वशाखाध्ययनंविप्रब्रह्मयज्ञ इतिस्मृत इति **लिंगपुराणादनेकशाखाध्यायिनः** स्वशाखामात्राध्ययनाद्ब्रह्मयज्ञसिद्धिरित्यपरार्कः । **याज्ञवल्क्यः**—वेदाथर्व पुराणानिसेतिहासानिशक्तितः । जपयज्ञप्रसिद्ध्यर्थंविद्यांचाध्यात्मिकींजपेत् । **मनुः**—सावित्रीमप्यधीयीतगत्वारण्यंसमाहितः । **तैत्तिरी यश्रुतौ**—नमोब्रह्मणइतिपरिधानीयांत्रिरन्वाहाप‌उपस्पृश्यगृहानेत्ययद्ददातिसादक्षिणेति । ब्रह्मयज्ञस्याद्यंतयोर्विद्युद्वृष्टिमंत्रौपठनीयौ सर्वे षुयज्ञस्तुष्विति होष्यन्नपउपस्पृशेत् विद्युदसिविद्यमेपाप्मानमिति अथहुत्वोपस्पृशेत् वृष्टिरसिवृश्चमेपाप्मानमिति यक्ष्यमाणेवेष्ट्वेति तैत्तिरीयश्रुतेः। **श्रुतिभाष्येमाधवोप्येवम्** । इदंतैत्तिरीयमात्रपरम् । अन्यथाब्रह्वृचस्यवैश्वदेवादावपितदापत्तिः । होष्यन्नित्युक्तेःसहो मकेष्वेवयज्ञेष्विदमितिकेचित् । **पारिजातेसंग्रहे**—नकुर्यादासनस्थस्तुब्रह्मयज्ञंकथंचन । **योगयाज्ञवल्क्यः**—जप्त्वाथप्रणवंचापितत स्तर्पणमाचरेत् । तत्रैवस्मृत्यंतरे—कुशानुत्तरतःक्षिप्त्वातथाचमनमाचरेत् । **तैत्तिरीयश्रुतौ**—ग्रामेमनसास्वाध्यायमधीयीतेति । **मनुः**— वेदोपकरणेचैवस्वाध्यायेचैवनैत्यके । नानुरोधोस्त्यनध्यायेहोममंत्रेषुचैवहि । **आपस्तंबस्तु**—मनसाचानध्यायेविद्युतिचाभ्यग्रायांस्तन यित्नावप्रायत्येप्रेतान्नेनीहारेचश्राद्धभोजनएवैकैकइत्याह । **अथगौतमः**—अथयदिवातोवायात्स्तनयेद्वाविद्योततेवाऽवस्फूर्जेद्वैकांवर्चमेकं

यायजुरेकंवासामाभिव्याहरेद्भूर्भुवःस्वःसत्यंतपःश्रद्धायांजुहोमीतिचैतत्तेनैवचास्यैतदहःस्वाध्याय उपात्तो भवतीति । एष्वेवाल्पपाठोनान्यानध्यायेष्विति माधवप्रयोगपारिजातौ । अनध्यायांतरेष्वपीतिचंद्रिकामदनरत्नमदनपारिजाताः । अनध्यायेष्वल्पंपर्वण्यल्पतरंपठेदितिदेवजानीये ॥ ॥ पंचयज्ञाकरणेप्रायश्चित्तमाह दक्षः—अनिवर्त्यमहायज्ञान्योभुंक्तेप्रत्यहंगृही । अनातुरःसतिधनेसकृच्छ्रार्धेनशुध्यति । बौधायनः—एतेभ्यःपंचयज्ञेभ्योयद्येकोपितुहीयते । मनस्वत्याहुतिस्तत्रप्रायश्चित्तंविधीयते । त्र्यहंवापित्र्यहंवापिप्रमादादकृतेषुतु । तिस्रस्तंतुमतीर्हुत्वाचतस्रोवारुणीर्जपेत् । दशाहंद्वादशाहंवाविनिवृत्तेषुसर्वतः । चतस्रोवारुणीर्हुत्वाकार्यस्तांतुमतश्चरुः । तथा—अकृत्वापंचयज्ञांस्तुभुक्त्वाचांद्रायणंचरेत् । उज्वलायांतुभोजनोत्तरंनब्रह्मयज्ञः किंतूपवासःप्रायश्चित्तमेवकार्यमित्युक्तम् ॥ ॥ अथतर्पणम् । तस्यमुख्यकालोमध्याह्नएव । कात्यायनादिसूत्रेषुमाध्याह्निकप्रकरणेपाठात् । यत्तु—प्रहराभ्यंतरेपुत्रःपित्रेदद्याज्जलाञ्जलीन् । द्वितीयेतुपयोज्ञेयंतृतीयेजलमेवच । चतुर्थेशोणितंज्ञेयमितिधर्मविदोविदुरिति । तत्काम्यपरम् । नित्यस्यसायंकालावधिकत्वात् । यत्तुतर्पणंप्रकृत्य—तस्मात्सदैवकर्तव्यमकुर्वन्महतैनसा । युज्यतेब्राह्मणःकुर्वन्विश्वमेतद्बिभर्तिसइति । तत्रसदेतियावज्जीवन्यायेनविहितमध्याह्नपरम् । यत्तुप्रातःस्नातेनोदयात्पूर्वंकृततर्पणेनमध्याह्नेस्नानाभावेपिपुनस्तर्पणंकार्यम् । अहःकालिकतर्पणस्यावश्यकत्वात् । उदयोत्तरंप्रातस्तर्पणकरणेतेनैवनिर्वाहान्नपुनस्तर्पणम् । वैधस्नानपक्षेतुपुनःकरणमितिवाचस्पतिराचारचंद्रोदयश्च । तन्न । उदयात्पूर्वंतर्पणेविध्यभावात् । स्नानप्रकरणपाठादावृत्तिरितिचेत्तृतीयस्नानेप्यावृत्त्यापत्तेः । मध्याह्नसंध्यावृत्त्यापत्तेश्च । वसिष्ठः—जपित्वैवंततःकुर्याद्देवर्षिपितृतर्पणम् । तर्पणसब्रह्मयज्ञानंतर्यंप्रातर्होमोत्तरंब्रह्मयज्ञपक्षइतिचंद्रिका । वृद्धपराशरेणतुमध्याह्नसंध्योत्तरंतर्पणमुक्तं—उपास्यविधिवत्संध्यामुपस्थायचभास्करम् । गायत्रींशक्तितोजप्त्वातर्पयेद्देवताःपितॄन् ॥ ॥

अत्राधिकारिणआहमनुः—चतुर्णामपिवर्णानांतर्पणंतुभवेत्सदा । वर्णानामितिनकर्मषष्ठी । सवर्णेभ्योजलंदेयंनासवर्णेभ्यएवचेति **योगयाज्ञवल्क्येन** असवर्णतर्पणनिषेधात्असवर्णपदंहीनपरम् ।—ब्राह्मणस्त्वन्यवर्णानांनकुर्यात्कर्मकिंचन । कामाल्लोभाद्भयान्मोहात्कृत्वात आतितांभजेदितिब्राह्मेऽसवर्णतर्पणेतज्जातित्वापत्तिहेतूक्तेः । उत्तमजात्यापत्तेस्त्विष्टत्वादिति **मदनपारिजातः** । असवर्णःपितातर्प्यइति **गोविंदराजहरनाथौ** । हीनवर्णामातातर्प्येतिगोविंदराजः । **शातातपः**—तर्पणंतुशुचिःकुर्यात्प्रत्यहंस्नातकोद्विजः । **बृहन्नारदीये**—कुर्यात्प्रतिदिनंवर्णाब्रह्मयज्ञंचतर्पणम् । इदंनित्यं । प्रत्यहमित्याद्युक्तेः ।—देवताश्चमुनींश्चैवपितॄन्वैयोनतर्पयेत् । देवादीनामृणीभूत्वान रकंमव्रजत्यथइतिहेमाद्रौ **ब्राह्मपैयर्तेअकरणेप्रत्यवायश्रुतेश्च** । जीवत्पितृकस्तुदेवर्षिमनुष्यानेवतर्पयेत् । जीवत्पितृकोप्येतानितिका **त्यायनसूत्रात्** । अत्रैतानेवेतिनियम्यते । जीवत्पितृकसवर्णत्वादेवप्राप्तेः । **हेमाद्रौचंद्रिकायांयोगयाज्ञवल्क्यः**—कव्यवाडनलं सोमंयममर्यमणंतथा । अग्निष्वात्तान्सोमपांश्चतथाबर्हिषदःपितॄन् । यदिस्याजीवपितृकएतान्दिव्यान्पितॄंस्तथा । येभ्यएवपितादद्यात्तेभ्योवापि प्रदापयेत् । येभ्यइतिसंन्यस्तपतितपितृकादिपरंतीर्थपरंवेति**पृथ्वीचंद्रः** । अत्र—सपितुःपितृकृत्येषुअधिकारोनविद्यते । नजीवंतमतिक्रम्य किंचिद्दद्यादितिश्रुतिरिति । पित्र्यंजीवत्पितुर्नोक्तमित्यादिस्मृतिभिर्जीवत्पितृकस्यसर्वपित्र्यनिषेधे उद्वाहेपुत्रजननइत्यादिवत्प्रतिप्रसवाभावात् मातृमातामहतर्पणंनेतिदक्षः । प्रादेशमात्रमुद्धृत्यसलिलंप्राङ्मुखःसुरान् । उदङ्मनुष्यांस्तर्प्येतपितॄन्दक्षिणतस्तथा । उदक् उदङ्मुखः । दक्षिणतो दक्षिणामुखः । **बौधायनः**—अनुतीर्थमपउपसिंचंतीति देवानांदैवेनऋषीणामार्षेणपितॄणांपित्र्येणेत्यर्थः । समाख्यायाअनन्यार्थ त्वात् । **अपरार्केविष्णुसमुच्चये**—प्राजापत्येनतीर्थेनमनुष्यांस्तर्पयेत्पृथक् । **वृद्धपराशरः**—दक्षिणजानुमूलस्थोदेवेभ्यःसेचयेज्जलम् । **पुलस्त्यः**—मनुष्यतर्पणंकुर्वन्नकंचिज्जानुपातयेत् । पितृतर्पणंप्रक्रम्य**वृद्धपराशरः**—मूलस्थसव्यजानुश्चदक्षिणाग्रकुशेनच । तर्पयेदिति

संधः । बौधायनः—अथनिवीतीऋषींस्तर्पयेदिति । यत्तुउपवीतीऋषींस्तर्पयेदित्याचारादर्शेस्तद्वचोविरुद्धम् । चंद्रोदयेपाद्मे—कृतोपवीतीदेवेभ्योनिवीतीचभवेत्ततः । मनुष्यांस्तर्पयेद्भक्त्याऋषिपुत्रानृषींस्तथा । अपसव्यंततःकृत्वासव्यंजानुचभूतले । पितॄंस्तर्पयेदितिसंबंधः । वृद्धगार्ग्यः—नकुर्वीतापसव्यंचनकुर्वीतापिमुंडनम् । अपसव्यनिषेधःप्रकोष्ठादुपरि । अपसव्यंद्विजाग्र्याणांपित्र्येसर्वत्रकीर्तितम् । आप्रकोष्ठात्प्रकर्तव्यंमातापित्रोस्तुजीवतोरितिवचनादित्युक्तंजीवत्पितृकनिर्णयेपितृचरणैः । हेमाद्रौशंखलिखितौ—अपसव्यंवासोयज्ञोपवीतेकृत्वेति । तत्रैवप्रचेताः—अपसव्ययज्ञोपवीतवाससइति । वासउत्तरीयम्। बौधायनस्तु—यज्ञोपवीतान्यपेशलानिकृत्वेति । अत्रविकल्पःशाखाविशेषपरत्वेनव्यवस्थितिरितिहेमाद्रिः । लौगाक्षिः—नजीवत्पितृकःकुर्यात्तिलैःकृष्णैस्तुतर्पणम् । कृष्णपदंशुक्लतिलनिवृत्त्यर्थमितिकेचित् । कृष्णत्वस्योद्देश्यविशेषणत्वेनाविवक्षितत्वात्तर्पणेतिलमात्रनिषेधइत्यन्ये । गोभिलः—लोमसंस्थांस्तिलान्कृत्वायस्तुतर्पयतेपितॄन्। पितरस्तर्पितास्तेनरुधिरेणमलेनच । स्मृत्यर्थसारे—वामहस्तेतिलान्क्षिप्त्वाजलमध्येतुतर्पयेत्। स्थले[1]शाख्यांतटेपात्रेरोममूलेन(?) कुत्रचित् । कल्पतरौमरीचिः—वामहस्तेतिलाग्राह्यामुक्त्वाहस्तंतुदक्षिणम् । तिलग्रहणंनांगुष्ठेन ।—अंगुष्ठेनतिलैःकुर्याद्देवतापितृतर्पणम् । रुधिरंतद्भवेत्तोयंप्रदाताकिल्बिषीभवेदितिप्रागुक्तेः । मरीचिः—मुक्तहस्तेनदातव्यंमुद्रांतत्रनदर्शयेत् । मुद्रातर्जन्यंगुष्ठयोगः । चंद्रिकाहेमाद्र्योर्मरीचिः—सप्तम्यांरविवारेचगृहेजन्मदिनेतथा । पक्षयोरुभयोराजन्सप्तम्यांनिशिसंध्ययोः । विद्यापुत्रकलत्रार्थीतिलान्पंचसुवर्जयेत् । भानौभौमेत्रयोदश्यानंदाभृगुमघासुच । पिंडदानंमृदास्नानंनकुर्यात्तिलतर्पणम् । मदनरत्नेबौधायनः—सप्तम्यांरविवारेचजन्मर्क्षेदिवसेषुच । गृहेनिषिद्धंसतिलतर्पणंतद्बहिर्भवेत् । यद्युद्धृतंप्रसिंचेत्तुतिलान्संमिश्रयेज्जले । अतोन्यथातुसव्येनतिलाग्राह्याविचक्षणैः । यस्तुगृहेतिलनिषेधः

1 शाखांतरे इति पाठः ।

सपृथक्तिलपरः । **स्मृतिरत्नावल्यांवृद्धमनुः**—सप्तम्यांभानुवारेचमातापित्रोःक्षयेऽहनि । तिलैर्यस्तर्पणंकुर्यात्सभवेत्पितृघातकः । **स्मृत्यर्थसारे**—शोभनेशोभनदिनेनकुर्यात्तिलतर्पणम् । **हेमाद्रौकालिकापुराणे**—रवौशुक्रेत्रयोदश्यांसप्तम्यांनिशिसंध्ययोः । श्रेयोर्थीब्राह्मणोजातुनकुर्यात्तिलतर्पणम् । यदिकुर्यात्ततःकुर्याच्छुक्लैरेवतिलैःकृती । **प्रयोगपारिजातेदेवजानीये**—नंदायांभार्गवदिनेकृत्तिकासुमघासुच । भरण्यांभानुवारेचगजच्छायाह्वयेतथा । अयनद्वितयेचैवमन्वादिषुयुगादिषु । पिंडदानंमृदास्नानंनकुर्यात्तिलतर्पणम् । मन्वादिषुगादिषुनिषेधेमूलंचिंत्यम् । —मन्वाद्यासुयुगाद्यासुप्रदत्तःसतिलोंजलिः । सहस्रवार्षिकींतृप्तिंपितॄणामावहेत्सदेति**कालादर्शे**विरोधात् ।—आसुतोयमपिस्नात्वातिलदर्भविमिश्रितम् । पितॄनुद्दिश्ययोदद्यात्सगतिंपरमांलभेदिति **मन्वादीःप्रक्रम्यनागरखंडाच्च** ।—वैशाखमासस्यचयातृतीयानवम्यसौकार्तिकशुक्लपक्षे । नभस्यमासस्यचकृष्णपक्षेत्रयोदशीपंचदशीचमाघे । इत्युपक्रम्य—पानीयमप्यत्रतिलैर्विमिश्रंदद्यात्पितृभ्यःप्रयतोमनुष्यः । श्राद्धकृततेनसमाःसहस्रंरहस्यमेतत्पितरोवदंतीतिहे**माद्रौविष्णुपुराणात्** । **बौधायनः**—विवाहेचोपनयनेचौलेसतियथाक्रमम् । वर्षमर्धंतदर्धंचनैत्यकेतिलतर्पणम् । संस्कारेषुतथान्येषुमासंमासार्धमेवच । **स्मृतिरत्नावल्यांकात्यायनः**—वृद्ध्यावनंतरश्चैवयावन्मासःसमाप्यते । तावत्पिंडान्नदद्यात्तुनकुर्यात्तिलतर्पणम् । अत्रमदीयः**संग्रहश्लोकः**—पित्रोःक्षयेमनुयुगादिषुकामनंदाजन्माहशुक्ररविभौममघासुयाम्ये । जन्मर्क्षवह्निभगृहव्ययनेनिशायांसंध्यागजेचतिलतर्पणमत्यनिष्टम् । नंदाःप्रतिपत्पष्ठ्येकादश्यः । यत्त्वेकादशीप्रकृत्यलघु**नारदीये**—अकृतश्राद्धनिचयाजलपिंडविनाकृताइति - तदेकादशीस्तुत्यर्थं पितृभिरेकादश्यांजलपिंडोपयोगोनकृतइति । एतेनयेचैकादश्यांश्राद्धतर्पणादिनिषेधमाहुस्तेनिरस्ताः । प्रतिगृहनिषेधेनपुत्रादीन्प्रत्यप्रवृत्तेः । अतएवपुत्रादिभिन्नश्राद्धादिनिषेधपरत्वमपिन । **स्मृत्यर्थसारे**—तिथिवारसमायोगान्निषेधोयउदाहृतः । ऋषिभिस्तर्पणेनित्येनैमित्तंनतुबाध्यते । अतःसंक्रांत्यादिनिमित्तेनिषिद्धदिनादावपिगृहेतिलतर्पणंकार्यं

तीर्थतर्पणवत् । तिथिवारग्रहणंनक्षत्रयोगादेरुपलक्षणम् । **कात्यायनः**—उपरागेपितुःश्राद्धेपातेमायांचसंक्रमे । निषिद्धेपिहिसर्वत्रतिलैस्तर्पण माचरेत् । संक्रमोऽयनभिन्नइतिप्रयोगपारिजातः । तन्न—उपप्लवेचंद्रमसोरवेश्चत्रिष्वष्टकास्वप्ययनद्वयेच । पानीयमप्यत्रतिलैर्विमिश्रंदद्या त्पितृभ्यःप्रयतोमनुष्यः । श्राद्धंकृतंतेनसमाःसहस्रंरहस्यमेतत्पितरोवदंतिइति **हेमाद्रौविष्णुपुराणविरोधात्** । अत्रपानीयमितिवचनादा वश्यकतायनश्राद्धद्वयस्योच्यतइतिहेमाद्रौ । मकरंप्रकृत्यकृत्यकल्पद्रुमे—तिलैःस्नानंप्रकुर्वीततिलैरेवाशनंबुधः । देवतानांपितॄणांचतिलै स्तर्पणमाचरेत् । अतःपारिजातोक्तिश्चिंत्या । **कात्यायनोक्तिः**स्नानांगतर्पणपरा । मुख्येतिलनिषेधएवेति । **देवजानीये**गंगादौननि षेधः—तीर्थेतिथिविशेषेचगंगायांप्रेतपक्षके । निषिद्धेपिहिसर्वत्रतिलैस्तर्पणमाचरेदितिपृथ्वीचंद्रधृतवचनात् । तीर्थपदेनैवगंगाग्रहेपुनर्गंगाग्र हःसर्वदातत्रतिलप्राप्त्यर्थः अन्यतीर्थेपुप्राप्तिदिनेएवेति । तिथितीर्थविशेषेपुकार्यंप्रेतेचसर्वदेति**प्रयोगपारिजातेबौधायनोक्तेश्च** । संक्रांत्या दिनिमित्तेपुस्नानांगेतर्पणेद्विजः । तिथिवारनिषिद्धेपितिलैस्तर्पणमाचरेदिति**योगयाज्ञवल्क्योक्तेश्च** । **हारीतः**—वसित्वावसनंशुष्कंस्थले विस्तीर्णबर्हिपि । विधिज्ञस्तर्पणंकुर्यात्पात्रेपुनकदाचन । यत्राशुचिस्थलंवास्यादुदकेदेवताःपितॄन् । तर्पयेत्तुयथाकाममप्सुसर्वंप्रतिष्ठितम् । **विष्णुः**—आर्द्रवासादेवर्षिपितृतर्पणमंभःस्थएवकुर्यात्परिवर्तितवासाश्चेत्तीर्थादुत्तीर्येति । अंभःस्थइतिकातीयान्यपरम् । तेषामुत्तीर्यतर्पणंकार्यमि त्युक्तेरित्याचारादर्शः । **हेमाद्रौपट्त्रिंशन्मते**—नतर्पयेत्पितॄन्दिव्यान्जलसंस्थःस्थलेक्वचित् । स्थलस्थस्तुक्वचित्कुर्याज्जलेप्यशुचिचे त्स्थलम् । **बौधायनः**—वस्त्रंपरिधायाद्भिरेवाप्सुयथोक्तंदेवान्पितॄंस्तर्पयेदिति । अप्स्वेवेत्यर्थः ।

उद्धृतजलेनतर्पणेविशेषमाह **हारीतः**—पात्राद्वाजलमादायशुभेपात्रेविनिक्षिपेत् । जलपूर्णेतथागर्तेनस्थलेतुविबर्हिपि । **हेमाद्रौ गोभिलः**—नोदकेपुनपात्रेपुनक्रुद्धोनैकपाणिना । नोपतिष्ठतितत्तोयंयन्नभूमौप्रदीयतइति तत्स्थलस्थस्यानुद्धृततर्पणपरम् । **पितामहः**—

हेमरूप्यमयंपात्रंताम्रकांस्यसमुद्भवम् । पितॄणांतर्पणेपात्रंमृन्मयंतुपरित्यजेत् । इदमधिकरणपात्रमितिसर्वेनिबंधाः । यस्तुतर्पणेकांस्यनिषेधः सभिन्नपरइतिस्मृतिरत्नावली । विकल्पस्तुयुक्तः । **शंखलिखितौ**—नेष्टकाचितेपितॄंस्तर्पयेत् वापीकूपतडागोदपानेषुसप्तपंचत्रीन्वापिंडा नुद्धृत्यदेवपितॄंस्तर्पयेदिति । एतन्नद्यभावइतिहेमाद्रिः । **भारते**—यइच्छेत्सफलंजन्मजीवितंश्रुतमेववा । सपितॄंस्तर्पयेद्गंगामभिगम्यसरि द्वराम् । **पितृगाथासुयमः**—अपिनःसकुलेभूयाद्योनोदद्याज्जलांजलीन् । नदीषुबहुतोयासुशीतलासुविशेषतः । **हारीतः**—नस्रवंतींवृथा तिक्रामेदिति । इदमपिस्नानंकृत्वातर्पणाकरणे—यस्तुतीर्थेनरःस्नात्वानकुर्यात्पितृतर्पणम् । पिबंतिदेहनिःस्रावंपितरोस्यजलार्थिनइतिप्रचेतो वचनात् । इदमपिख्याततीर्थपरम् ।—गिरिपुख्याततीर्थेषुनदीषुचविशेषतः । साकांक्षाःपितरोनित्यंतिष्ठंतिसलिलार्थिनइतितत्रैवोक्तेः । केचि त्तु–पितॄनतर्पयित्वातुनदीस्तरतियोनरः । तस्यास्रक्पानकामास्तेभवंतिभृशदुःखिताइतिवचनान्नद्यां वारुणस्नानाभावेपितर्पणमावश्यकमित्याहुः । **घोपदेवः**—तातांबात्रितयंसपत्नजननीमातामहादित्रयंसस्त्रिस्त्रीतनयादितातजननीस्वभ्रातरस्तत्स्त्रियः । तातांबात्मभगिन्यपत्यधवयुग्जाया पितासद्गुरुःशिष्याप्ताःपितरोमहालयविधौतीर्थेतथातर्पणे । अस्यार्थः—पितामह्यादिशब्दैःपितृजनन्यादुच्यतेनपितामहपत्न्यादीतिहेमा द्रिः । युक्तंचैतत् । पितृव्यमातुलमातामहपितामहाइतिसूत्रेपितामहादिशब्दस्यडामहज्ंतत्वनिपातनात्तस्यचस्त्रियांमातरिपच्चेतिपित्वविधेःपि द्गौरादिभ्यश्चेतिङीप्सिद्धेः पुंयोगेङीप्भावात् पितुर्मातापितामहीत्यमराच्च । प्रतिपादितंचैतद्भाष्यकाशिकारायमुकुटादौ । सपत्नभ्रातृ भगिनीपितृष्वस्रादीनांनभ्रातृत्वादिनातर्पणम् । यत्तुपित्रादित्रयंमिलितमुद्दिश्यांजलित्रयंदेयमित्याचारादर्शस्तत्पित्रेपितामहायप्रपितामहा येत्यादिशंखादिविरोधादुपेक्ष्यम् । सस्त्रीत्युक्तेर्मातामहाःसपत्नीकाइतित्रिस्थलीसेतौवचनाच्चतर्पणेपिमातामहानांसपत्नीकत्वेनोल्लेखइतिके चित् । तन्न । अत्रतर्प्यसंग्रहेतात्पर्येणोल्लेखेतात्पर्याभावात् । मातामहीनामंजल्येकत्वत्रित्वविचारायोगात् मातुलान्यादीनांपृथक्तर्पणविधेर

नौचित्यापत्तेश्च । अथमातामहीनांचसपत्नीनामनंतरमित्यादिवाक्यविरोधाच्च । अतस्तर्पणंपृथगेव । तर्पणीयत्वावच्छेदकस्यमातृजनकत्वस्यो भयत्रतुल्यत्वेनविनिगमनाविरहेणमातुलयोरिवेतरेतरसाहित्यस्यवक्तुमशक्यत्वात् । एवंश्वश्रूश्वशुरयोःपृथक्तर्पणं भार्याजनकत्वस्यावच्छेदकस्याभे दात् । मातुलान्यास्तुनपृथक्तर्पणं मातुलस्यतत्संबंधघटकत्वात् । यदपि मातुलानीचदुहितेतिमातुलान्याःपृथक्श्रवणंतन्मातुलस्यसपत्नीकत्वेनै वतर्पणेउपपन्नंनपृथक्तर्पणगमकम् । एवंपितृव्यभ्रातृपुत्रपत्नीनामपि । एवंपितृष्वसुःसभर्तृकायास्तर्पणं तस्यास्तत्संबंधघटकत्वात् । यत्तुपितृष्वसुश्च तद्भर्तुरितिगारुडंतत्पूर्ववदेवोपपन्नम् । एवंमातृष्वसृभगिनीपुत्रीणामपि । भागिनेयदौहित्रयोर्नपृथक्तर्पणं किंतुभगिनींसापत्यां पुत्रींसापत्यामि त्येव । पैतृष्वसेयमातृष्वसेयमातुलादीनांतुपृथक् बंधुत्वस्यावच्छेदकस्यभेदात् । भागिनेयत्वंहिभगिन्यपत्यत्वम् । बंधुत्वंतुनपैतृष्वसेयादि समनियतं परस्परव्यभिचारात् । बंधवस्त्वात्मपितृमातृबंधवः । केचित्तुसर्वेषांपृथक्तर्पणमाहुः । भ्रातुर्ज्येष्ठस्यैवतर्पणंनकनिष्ठस्य । ज्येष्ठभ्रा तृंस्तर्पयेदितिहारीतोक्तौज्येष्ठग्रहणात् । यत्तुचंद्रोदयेबौधायनः—यदिस्नेहेनकुर्यातांसपिंडीकरणंविना । गयायांतुविशेषेणज्यायानपि समाचरेदिति तत्सपिंडीकरणपर्युदासाद्दशाहांतकृत्यपरम् । अन्यथापुनर्गयाश्राद्धविधिवैयर्थ्यात् । अन्याभावेकुर्यादेव । एवंपुत्रस्यापि । नच मातानचपिताकुर्यात्पुत्रस्यपैतृकमितिकात्यायनोक्तेः—अन्याभावेकुर्यादेव । एवंपत्न्याअपि । नपत्न्यैतुपतिर्दद्यादेषधर्मःसनातनइतिस्मृति रत्नावल्यांवचनात् पत्न्यैचापिपतिर्दद्यादितिगयायातुर्विधानाच्च अन्याभावेकुर्यात् । पितृष्वस्रादिसत्वे नतद्भर्त्रादितर्पणंद्वारलोपात् । मातु लादिसत्वे नतत्स्त्रीणाम् । जननीसत्वेसपत्नमातृमरणेपितस्याएवतर्पणं नमातामह्यादीनांजनन्यास्तत्रद्वारत्वात् । नचपितृपत्न्यःसर्वामातरइति तासामपिद्वारत्वम् । उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान्ब्रह्मदःपितेत्युक्तेर्जीवत्यपिजनकेब्रह्मदश्राद्धतर्पणाद्यापत्तेः । नचैवंमातृमरणे पितामहीसत्वेसप त्नपितामहीमरणेपिनप्रपितामहीतर्पणंस्यात् । यस्यपिताप्रेतःस्यादितिश्राद्धन्यायेनोपपत्तेः । **भारते**—ज्येष्ठामातृसमाचैवभगिनीभरतर्षभ ।

भ्रातुर्भार्याचतद्वत्स्यायस्यायाल्येस्तनंपिवेत् । स्तनपानमुभयोःशेपइतिकेचित् । एकार्थांतर्गतत्वेनभ्रातृपत्न्याएवेत्यन्ये । वयंतुनपूर्वशेषवाक्य भेदेनयोजयामः । यस्या स्तनंपिवेत्सायाकापिमातृसमातस्याअपितर्पणम् ॥ ॥ **विधवायाविशेषः काशीखंडे**—तर्पणंप्रत्यहंकुर्याद्भर्तुःकुशतिलोदकैः । तत्पितुस्तत्पितुश्चापिनामगोत्रादिपूर्वकम् । इदंपुत्रपौत्राभावपरमिति पितामहचरणाः । **मदनपारिजातेप्येवम्** । **हेमाद्रौ**—द्व्यामुष्यायणकादद्युर्द्वाभ्यांपिंडोदकेपृथक् । तर्पणंसंन्यासिनानकार्यम् । नकुर्यात्सूतकंभिक्षुःश्राद्धपिंडोदकक्रियामितित्रिस्थली सेतौवचनात् । **शंखः**—पूर्वाग्रैस्तर्पयेद्देवानुदगग्रैश्चमानवान् । तानेवद्विगुणीकृत्यतर्पयेत्प्रयतःपितॄन् । **हेमाद्रौनारदीये**—तर्पणादीनि कार्याणिपितॄणांयानिकानिचित् । तानिस्युर्द्विगुणैर्दर्भैःसमपत्रैर्विशेषतः । **दक्षः**—अग्रैस्तुतर्पयेद्देवान्मनुष्यान्कुशमध्यतः । पितॄंस्तुकुशमूलाग्रैर्विधिःकौशेययाक्रमम् । **काशीखंडे**—अंगुष्ठद्वयमध्येतुकृत्वादर्भानृजून्द्विजः । कव्यवाडनलादींश्चपितॄन्दिव्यान्प्रतर्पयेत् । प्राचीनावीतिकोदर्भैर्द्विगुणैस्तिलमिश्रितैः । **शंखः**—विनारूप्यसुवर्णेनविनाताम्रतिलेनच । विनादर्भैश्चमन्त्रैश्चपितॄणांनोपतिष्ठते । हेम्ना चसहयद्दत्तंक्षीरेण मधुनाथवा । तदप्यक्षय्यतांयातिपितॄणांतुतिलोदकम् । **रामायणे**—पादशौचंविनाम्यंगंतिलहीनंचतर्पणम् । सर्वंतत्रिजटेतुभ्यंयच्चश्राद्धमदक्षिणम् । **सत्यव्रतः**—खड्गमौक्तिकहस्तेनकर्तव्यंपितृतर्पणम् । मणिकांचनदर्भैर्वानशुद्धेनकदाचन । अत्रसंभवेसमुच्चयः ।—एषामन्यतमेनापियुक्तपाणिःसमाचरेत् । द्वाभ्यांवाथत्रिभिर्वापिसर्वैर्वांतर्पणंशुभइतिहे**माद्रौमरीच्युक्तेः** । तिलानामप्यलाभेतुसुवर्णरजतादिकम् । तदभावेनिर्षिचेत्तुदर्भैर्मंत्रेणवाप्यथेतिचं**द्रोदयेयोगयाज्ञवल्क्योक्तेश्च** । **प्रयोगपारिजातेवाराहे**—तर्जन्यांरजतंधृत्वापितृभ्योयत्प्रदीयते । अतोस्तिपरमाणूनामसांतोनैवविद्यते । **हारीतः**—कांचनेनतुपात्रेणराजतौदुंबरेणच । दत्तमक्षय्यतांयातिखड्गेनाश्मकृतेनच । **मनुः**—राजतैर्भाजनैरेषामथवारजतान्वितैः । वार्यपिश्रद्धयादत्तमक्षय्यायोपकल्पते । **भारते**—अमावास्यांतुयेमर्त्याःप्रयच्छंतितिलोदकम् । पात्रमौ

दुर्धरंगृह्यमधुमिश्रंतपोधनाः । कृतंभवतितैःश्राद्धंसरहस्यंयथार्थवत् । खङ्गपात्रादिधारणंचांजलिमध्ये । लघुपात्रंकरेकृत्वासौवर्णंखाङ्गमेववा । राजतंताम्रजंवापितेनसंतर्पयेत्पितॄनितिहेमाद्रौछागलेयोक्तेः । एतेनखङ्गपात्रेणतर्पणंनेतिवदन् **मदनपारिजातो**ऽपास्तः ॥

अंजलिसंख्या । **हेमाद्रौकौर्मे**—देवतानांतुसर्वासामेकैकांजलिरिष्यते । तत्रैव**ब्रह्मांडे**—अंजलिद्वितयंदद्याद्देवान्संतर्पयन्बुधः । तत्रैव**विष्णुपुराणे**—त्रिरपःप्रीणनार्थायदेवानामपवर्जयेत् । तथर्षीणांयथान्यायंसकृच्चापिप्रजापतेः । **ब्रह्मांडे**—ऋषीणांचमनुष्याणांसकृ देवप्रदीयते । **कौर्मे**—ऋषीणामेकएवस्यान्मनुष्याणांद्वयंस्मृतम् । अत्रयथाशाखंव्यवस्था । शाखायामंजलिसंख्यानुक्तौविकल्पइति**हेमाद्रिः** । **शंखः**—एकैकमंजलिंदेवाद्वौद्वौतुसनकादयः । अर्हंतिपितरस्त्रींस्त्रीन्स्त्रियस्त्वेकैकमंजलिम् । **हेमाद्रौकौर्मे**—त्रयस्त्रयःपितॄणांतुस्त्रीणामेकैकइष्यते । पितृपदेनदिव्यपितरोप्युच्यंतइति**पृथ्वीचंद्रः** । **पैठीनसिः**—तिलोदकांजलींस्त्रींस्त्रीनुच्चैरुच्चैर्विनिक्षिपेत् । उच्चैरितिपित्र्यंजलिभ्यः पितामहांजलयःकिंचिदुच्चाः ततःप्रपितामहस्येति **हेमाद्रिः** । नच—यश्चैनमुत्पादयतेयश्चैनंत्रायतेभयात् । यश्चास्यकुरुतेवृत्तिंसर्वेते पितरस्त्रयइति**भारता**देपामंजलित्रयापत्तिः । नित्यत्वबाधनेतात्पर्यात् । अन्यथासपत्नमातुरपितत्वापत्तिः । मात्रादिभ्योप्येकैकांजलिरिति**श्राद्धहेमाद्रिः** । वस्तुतस्तुस्त्रीपदंमात्रादिभिन्नपरम् ।—मातृमुख्यास्तुयास्तिस्रस्तासांदद्याज्जलांजलीन् । त्रींस्त्रीन्दद्यादथान्यासांस्त्रीणामेकैकमंजलिमिति**चंद्रोदये शालंकायनोक्तेः** । मातुस्त्रीनंजलीन्दद्यादन्यासामेकमंजलिम् । सपत्न्याचार्यपत्नीनांद्वौद्वौदद्याज्जलांजलीनिति**काशीखंडा**त्सापत्नमात्राचार्यपत्नीनांत्रीन् । **हेमाद्रौब्रह्मांडे**—गुर्वाचार्यश्वशुराणांसुहृत्संबंधिनांसकृत् । मातामह्यादीनामेकस्योवा ।—मातामह्यादिसर्वासामेकैकंतुतिलांजलिम् । दद्यात्तीर्थविशेषेणधर्मंपरममास्थितइति**चंद्रिकायां गारुडात्** । मातृमातामहांस्तद्वत्त्रींस्त्रीनेवत्रिभिस्त्रिभिः । मातामहीश्चयेप्यन्येगोत्रिणोदातृवर्जिताः । तानेकांजलिदानेनप्रत्येकंचपृथक्पृथगिति**मदनरत्ने व्यासोक्तेश्चेति**

केचित् । अन्येतुमातामह्यादीनामंजलित्रयम् । **गारुडे** मातामह्यादिपदेअतद्गुणसंविज्ञानवहुव्रीहिणामातामह्यादिभिन्नानामेकांजलिविधाना दित्याहुः । तन्न । मातामह्यायादीतिपाठापत्तेः । अन्यथामातामह्याएवांजलित्रयापत्तेः । विरूपैकशेषेमानाभावात् । मातामह्यादीनामंजलि द्वयविधानेनानौचित्यापत्तेश्च । **व्यासो**क्तौचस्वार्थे द्वितीयाप्रथमार्थे । अग्रेअपिशब्दात् मातामहानांत्वंजलित्रयम्।—पितॄणांप्रीणनार्थायत्रिरपः पृथिवीपते । पितामहेभ्यश्चतथाप्रीतयेप्रपितामहान् । मातामहायतत्पित्रेतत्पित्रेचसमाहितः । इति**विष्णुपुराणात्** । मातृमातामहांस्तद्वत्स्त्री स्त्रीनेवत्रिभिस्त्रिभिरितिव्यासोक्तेश्चेति**चंद्रोदयेमदनरत्ने**च । द्वौद्वौमातामहानांचमातुलानांसकृत्तथेति**ब्रह्मांडा**द्द्वावितिहे**माद्रौ** । विकल्पस्तु युक्तः ॥ अत्रप्रत्यंजलिमंत्रावृत्तिः । ननुमंत्रस्यतर्पणकरणत्वात्ससंख्यांजलिदानस्यैककर्मत्वादवरक्षोदिवइतिवत्सकृदेवमंत्रपाठःस्यात् । न । अवघातप्रोक्षणयोस्तएवव्रीहयःपुनरवहन्यंते सैववेदिःपुनःप्रोक्ष्यतइतिद्रव्यैकत्वान्नमंत्रावृत्तिः । इहतुसत्यप्येककर्मत्वेप्रत्यंजलिद्रव्यभेदान्निर्वाप—लवन—संध्यार्घ्यदान—वन्मंत्रावृत्तिरितिकेचित् । वस्तुतस्तुद्विस्त्रिरितिक्रियाभ्यावृत्तौसुज्विधानात्संख्यायाःकर्मसामानाधिकरण्याभावेनभेदक त्वाभावान्नतर्पणभेदः । किंतुत्रिरावृत्तिविशिष्टमेकंतर्पणंत्रिःप्रोक्षतीतिवत्तदंगंचमंत्रोनावर्तते । तर्पणानावृत्तेः । नचांजलिभेदान्मंत्रावृत्तिः । मंत्रस्यतदनंगत्वात् । निर्वापेतुसंस्कार्यद्रव्यभेदान्मंत्रावृत्तिः । नचेहद्वितीययांजलयःसंस्कार्याः । धात्वर्थकर्मतयासक्तुवद्द्वितीयोपपत्तेः । तर्पणस्ययागांगत्वेनांजलिकरणकत्वात् । नचमंत्रोऽञ्जलिसंस्कारः । मंत्रैश्चदेयमुदकमित्यादिस्मृतौ तृतीययायाज्यावदानक्रियांगत्वादंजल्यंगत्वे मानाभावात् । कारकाणांपरस्परासंबंधाच्च । अतःपशुसोमाधिकरणन्यायेनप्रथमावगतयागैक्यानुरोधेनैकादशांगकरणकैकयागत्ववदंजलित्रय करणकमेकंतर्पणम् । **यत्तुपैठीनसिः**—उदीरतामितित्रिभिर्मंत्रैस्त्रीनंजलींस्त्रिनयेदिति । तत्राप्येकशेषस्यद्वंद्वापवादत्वेनत्रयाणांमंत्राणामेकैक

सिन्निनयनेकरणत्वासंभवात्रीणित्रिभिर्मंत्रैःसाध्यंतइतिकोविरोधः । अर्घ्यदानेपिकराभ्यांतोयमादायगायत्र्याचाभिमंत्रितमितिव्यासोक्तौ मंत्रस्यद्रव्यसंस्कारकत्वात्तद्भेदान्मंत्रावृत्तिः । नेहतथेतिनमंत्रावृत्तिरितियुक्तमुत्पश्यामः । अत्रोदीरतामंगिरसआयंतुनऊर्जंपितृभ्योयेचेहमधु वाताइतितृचंजपन्त्रतिसिंचेदितिकात्यायनसूत्रेशतृप्रत्ययान्मंत्रपाठकालेप्रसेकः । मंत्रांतैःकर्मादिरित्यादिपरिभाषा करणमंत्रपरेतिहरिहरः । श्रीदत्तास्तुनेह्ययंवर्तमाने । एवंहिमंत्रपाठकालेप्रसेकेगोत्राद्युच्चारणाभावप्रसंगात् । किंतुवर्तमानसामीप्ये । अतोमंत्रपाठोत्तरमेकैकांजलिदान मित्याह । अत्रविनिगमनाभावेनप्रतिमंत्रंगोत्राद्युच्चारणम् । अन्यथाप्रत्यंजलिश्रीदत्तादिलिखितत्यागानुपपत्तेः । सर्वत्रपितृशब्दश्रुतेः । यत्तुप्रसे कतर्पणयोर्भेदइतिहरिहरस्तच्चिंत्यम् मानाभावात् शब्दांतराद्भेदइतिचेन्निनयनस्यापिभेदापत्तेः । त्वयैवतृप्यध्वमितिप्रसेकोक्तेश्च । समंत्रकांज लिदानंप्रसेकोंजलित्रयंतर्पणमितिभेदइतिचेत् त्यागदानार्थकत्वस्याप्यनंगीकारात् अतोयत्किंचिदेतत् ।

अंजलितर्पणनिर्णयः । सर्वत्रांजलिश्रुतेरंजलिनैवतर्पणमितिकेचित् । **अन्येतु**—अन्वारब्धेनसव्येनपाणिनादक्षिणेनतु । देवर्षींस्तर्प येद्विद्वानुदकांजलिभिःपितॄनितिकौर्मादेवादितर्पणेसव्यान्वारंभः । पितृतर्पणेत्वंजलिरेवेतिव्यवस्थामूचुः । अपरेतु—एकेनवाहस्तेनकुर्याद्दे वपितृतर्पणं सव्यान्वारब्धेनोभाभ्यांवेतिश्राद्धहेमाद्रौवसिष्ठोक्तेः सर्वत्रविकल्पमाहुः । अंजलिश्चनहस्तद्वययोगमात्रंकिंतुव्याकोशः । पद्मचानांत्वनादेशेदक्षिणंप्रतीयादितितत्सूत्राद्धस्तेनैवतर्पणम् । **काशीखंडे**—तर्पयेच्छुचिभिस्तोयैस्तृप्यत्वितिसमुच्चरन् । **वृद्धपराशरः**— देवेभ्यश्चनमःस्वाहापितृभ्यश्चनमःस्वधा । अत्रचतुर्थीनिर्देशाद्ब्राह्मणैर्नमःस्वाहेत्यादिप्रयोगइतिपृथ्वीचंद्रः । अत्रचतुर्थ्योदेवादीनांदेवतात्वा वगमाद्द्रव्यदेवतासंयोगेनयागत्वकल्पनात्तर्पणेनममेतित्यागइत्युक्तंदेवजानीयेआचारादर्शेच ॥

तर्पणेविभक्तिविचारः हेमाद्रौसत्यतपाः—देवपितृमनुष्यादिस्वशाखाविधिचोदनात् । एकैकांजलिनातृप्तिंप्रथमांतेनवाचयेत् ।

चंद्रोदयेयोगयाज्ञवल्क्यः—तृप्यतामितिवक्तव्यंनाम्नातुप्रणवादिना । तत्रैवगोभिलः—गोत्रकस्तर्पणेप्रोक्तःकर्ताएवंनमुह्यति । शर्मन्नर्घा दिकेकार्येशर्मातर्पणकर्मणि । हेमाद्रौभविष्ये—चतुर्थीसर्वकार्येषुप्रथमातर्पणेस्मृता । छंदोगपरिशिष्टेवृहत्प्रचेतःस्मृतिनागरखं डेषु—सर्वत्रैवपितःप्रोक्तंपितातर्पणकर्मणि । हेमाद्रौव्यासः—प्रथमातर्पणेप्रोक्तासंबुद्धिमपरेजगुः । छंदोगपरिशिष्टे—नमोंतेतर्प यामीतिआदावोमितिचब्रुवन् । नमांतेइतिहेमाद्रौपाठः । यमः—संबंधनामगोत्रेणस्वधांतनेनमोंततः । तर्पयामिपदेनैवतर्पयेत्पितृपूर्वकम् । तेनद्वितीयांतनामप्रयोगोपिसिद्धः । प्रयोगस्तुप्रथमापक्षेअस्मत्पितामुकशर्मामुकगोत्रस्तृप्यताम् । तृप्यत्वितिवा । द्वितीयापक्षेअस्मत्पितरममु कशर्माणममुकगोत्रंतर्पयामिनमःस्वधा । स्वधानमइतिवा । संबुद्धिपक्षेस्मत्पितरमुकशर्मन्नमुकगोत्रेदंतेजलंनमःस्वधेति । वस्तुतस्तुबहुस्मृत्यनु सारात्प्रथमांतप्रयोगमेवयुक्तंपश्यामः । बह्वृचानांगोत्रोच्चारःपूर्वं तस्यगोत्रंनामचगृहीत्वेतिबह्वृचसूत्रात् । यद्यपीदंप्रकरणांतरेउक्तंतथापिविश येप्रायदर्शनादितिन्यायेनसर्वत्राप्येवंज्ञेयम् । हेमाद्रिस्तु—गुरुषुबहुवचनंकनिष्ठेषुचैकवचनं तेनसगोत्रनामग्रहणंपुरुषंप्रतीतिचंद्रिकायां पैठीनसिस्मृतेः, सकारेणतुवक्तव्यंगोत्रंसर्वत्रधीमतेतिमात्स्याच्चामुकसगोत्रानस्मत्पितॄनमुकशर्मणस्तर्पयामिस्वधानमइतिप्रयोगइत्याह । आचारादर्शेकल्पतरौतु—अमुकगोत्रःपिताअमुकशर्मातृप्यतामिदंजलंतस्मैस्वधेतिप्रयोगइत्युक्तम् । तन्न । पुनश्चतुर्थ्यंतप्रयोगेमानाभावात् । नचस्वधायोगानुपपत्तिर्मानम् । पितॄन्स्वधानमस्तर्पयामीतिबौधायनेनवाचनिकतत्प्रयोगात्प्रथमांतेपितृप्रयोगोपपत्तेः । योगयाज्ञव ल्क्यः—नामतस्तुस्वधाकारैस्तर्प्याःस्युरनुपूर्वशः । अमुकदेवशर्मेतिप्रयोगइतिपृथ्वीचंद्रः । चतुर्थ्यंतनामप्रयोगोपिहेमाद्र्युक्तः । मदनपारिजातेतु—पितृतर्पणेवसुरूपेत्यादिकीर्तनंनेत्युक्तम् । तन्न ।—संबंधमनुकीर्त्यैवनामगोत्रेत्वनंतरम् । वस्वादिरूपंसंकीर्त्यस्वधा

कारेणतर्पयेदितिवसिष्ठस्मृतिविरोधात् । पित्रादीनांमंत्रैस्तर्पणंमात्रादीनांनाम्नेतिहेमाद्रिश्चंद्रिकाच । वैदिकमंत्रैर्देवानावाह्यनाम्नातर्पयेत् । पितॄन्मंत्रैरावाह्यमंत्रैस्तर्पयेदितिकल्पतरुरत्नाकरवाचस्पत्यादयः । आचारचंद्रोदयेप्येवम् ॥

नामाज्ञानेबौधायनः—पृथिवीपतिपितावाच्यस्ततिपिताचांतरिक्षसत् । अभिधानापरिज्ञानेदिविपत्प्रपितामहः । इदंचापस्तंबादिपरम् । आश्वलायनानांतुतत्रेत्यादि । यदिनामनविद्यात्तत्पितामहप्रपितामहेतिब्रूयादितितत्सूत्रात् । **बौधायनः**—शर्मांतंब्राह्मणस्योक्तंवर्मांतंक्षत्रियस्यतु । गुप्तांतंचैववैश्यस्यदासांतंशूद्रजन्मनः । **मनुः**—वैश्यस्यधनसंयुक्तंशूद्रस्यप्रेष्यसंयुतम् । स्त्रीणांलक्ष्मीदामितिदांतंनाम । दांतंनाम स्त्रीणामिति **चंद्रोदयेगोभिलोक्तेः** । चंद्रिकायांतुदायीशब्दांतमुक्तंदेवीशब्दांतंवा । गोत्रंमातानामदेवीतृप्यत्वेवंस्वधोचरन्निति**वाराद्रा दितिदिवोदासः** । शूद्रस्यकाश्यपगोत्रं गोत्रनाशेतुकाश्यपइति**व्याघ्रपादोक्तेः**, तस्मादाहुःसर्वाःप्रजाःकाश्यप्यइतिश्रुतेश्चेति**हेमाद्रिः** । गोत्राज्ञानेप्येवम् । गोत्रस्यत्वपरिज्ञानेकाश्यपंगोत्रमुच्यतइति**चंद्रिकायांप्रयोगपारिजातेचस्मृत्यंतरात्** । **कौमुद्यांतु**शूद्राणामपि ब्राह्मणादिवत्परंपराप्रसिद्धंगोत्रंग्राह्यम् । चतुर्णामपिवर्णानांपितॄणांपितृगोत्रतइति**चंद्रिकायांहेमाद्रौबौधायनोक्तेरि**त्युक्तम् । इदंचद्विजोढशूद्रोत्पन्नशूद्रपरमितिश्राद्ध**हेमाद्रिः** । सएव—पितृगोत्रंकुमारीणामूढानांभर्तृगोत्रतः । **हेमाद्रौवृद्धशातातपः**—ब्राह्मादिषुविवाहेषुयातूढाकन्यकाभवेत् । भर्तृगोत्रेणकर्तव्यास्तस्याःपिंडोदकक्रियाः । आसुरादिषुचान्येषुपितृगोत्रेणधर्मवित् । ब्राह्मादिष्वपिपितृभर्तृगोत्रयोर्विकल्पेपिवंशपरंपरायाताचारेणव्यवस्था । येनास्यपितरोयाताइत्यादिवचनादितिविज्ञा**नेश्वरः** ॥

अथतर्प्याः । **हेमाद्रौमात्स्ये**—देवासुरास्तथानागागंधर्वाप्सरसोऽसुराः । क्रूराःसर्पाःसुपर्णाश्चतरवोजृंभकाःखगाः । वाय्वाधाराजलाधारास्तथैवाकाशगामिनः । निराधाराश्चयेजीवाःपापकर्मरताश्चये । कृतोपवीतीकृत्वैवनिवीतीचभवेत्ततः । सनकश्चसनंदश्चतृतीयश्चसनातनः ।

कपिलश्चासुरिश्चैववोढुःपंचशिखस्तथा । सर्वेतेतृप्तिमायांतुमद्दत्तेनांबुनासदा । मरीचिमत्र्यंगिरसौपुलस्त्यंपुलहंक्रतुम् । प्राचेतसंवसिष्ठंचभृगुं नारदमेवच । देवान्ब्रह्मऋषींश्चैवतर्पयेदक्षतोदकैः । तत्रैव **पैठीनसिः**—गौतमोथभरद्वाजोविश्वामित्रश्चतापसः । जमदग्निर्वसिष्ठश्चकश्यपो त्रिस्तथोत्तमः । स्वारोचिपोरैवतश्चमहातेजाश्चचाक्षुपः । वैवस्वतस्तथातार्यइति । **चंद्रिकायाम्**—अथकांडऋषीनेतानुदकांजलिभिःशुचिः । अव्यग्रस्तर्पयेन्नित्यंमंत्रैःपर्वाष्टमीपुच । कांडानितिवेदस्य । याज्ञुपपरमितिमाधवः । **हेमाद्रौभविष्ये**—अथसव्यंततःकृत्वासव्यंजानुंचभू तले । अग्निष्वात्तावर्हिंपदोहविष्मंतस्तथोष्मपाः । सुकालिनस्तथाभौमाआज्यपाःसोमपास्तथा । तर्पयेद्वैपितॄन्भक्त्यासतिलोदकचंदनैः । **चंद्रो दयेवृद्धपराशरः**—गायत्रींशक्तितोजस्वातर्पयेद्देवताःपितॄन् । ब्रह्मेशकेशवात्पूर्वंप्रजापतिमथश्रुतीः । छंदोयज्ञानृपीन्सिद्धानाचार्यांस्तनया नपि । गंधर्ववत्सरर्तूंश्चमासपक्षदिनानितु । देवान्देवानुगांश्चैवनागान्नागकुलानिच । सरितःसागरांस्तीर्थान्पर्वतान्कुलपर्वतान् । किन्नरान्खे चरान्यक्षान्मनुष्यानथतर्पयेत् । वनस्पतीनोपधीश्चभूतग्रामंचतुर्विधम् । ब्रह्मादयोमयाहूताःसमागत्याददंत्वपः । अनृणंमांप्रकुर्वंतुप्रसीदंतुम मोपरि । स्मृतपूर्वाग्रदर्भेपुसाग्रेपुसकुशेपुच । प्रादेशिकेपुशुद्धेपुब्रह्मादिभ्योंबुसेचयेत् । उदीरतामंगिरसआयंतुवोर्जेमित्यपि । पितृभ्यश्चस्वधा यिभ्योयेचेहपितरस्तथा । अग्निष्वात्तोपहूताश्चतथावर्हिंपदोपिच । येनःपूर्वेपितरश्चसोमपान्समुदीरयेत् । आवाह्यचपितॄनेतैरपसव्योपवीतिना । दक्षिणाभिमुखोद्वाभ्यांकराभ्यामंवुसेचयेत् । रुक्मरूप्यतिलैस्ताम्रदर्भमंत्रैःक्षिपेत्पयः । वसून्रुद्रांस्तथादित्यान्नमस्कारसमन्वितान् । ध्रुवोध्वरश्च सोमश्चआपश्चैवानिलोनलः । प्रत्यूपश्चप्रभासश्चवसवोष्टौप्रकीर्तिताः । अजैकपादहिर्बुध्न्योविरूपाक्षोथरैवतः । हरश्चबहुरूपश्चत्र्यंबकश्चसुरे श्वरः । सावित्रश्चजयंतश्चपिनाकीचापराजितः । इंद्रोधाताभगःपूषामित्रोथवरुणोर्यमा । अंशुर्विवस्वांस्त्वष्टाचसविताविष्णुरेवच । कव्यवाड नलःसोमोयमश्चैवतथार्यमा । अग्निष्वात्ताःसोमपाश्चतथावर्हिंपदोपिच । यमश्चधर्मराजश्चमृत्युश्चैवतथांतकः । वैवस्वतश्चकालश्चसर्वभूतक्षय

स्तथा । औदुंबरश्चदध्नश्चनीलश्चपरमेष्ठिना । सहितइतिशेषः । वृकोदरश्चचित्रश्चचित्रगुप्तस्तथार्यमा । तस्मात्प्राक्तर्पयित्वैतान्पित्रादींस्तर्पयेत्ततः । मातामहान्मातुलांश्चसखिसंबंधिबांधवान् । स्वजनान्ज्ञातिवर्गीयानुपाध्यायान्गुरूनपि । पितृन्भृत्यानपत्यांश्चयेभवंतितदाश्रिताः । तान्सर्वांस्तर्पयेद्विद्वानीहंतेतेयतोजलम् । अत्रध्रुवायनमइतिप्रयोगइतिचंद्रिका । ध्रुवंतर्पयामिनमइतिहेमाद्रिः । कव्यवाडनलएकादेवतेतिहरिहरः । कव्यवाद्अनलइतिद्विदेवतेतिकल्पतरुः । तन्न । कव्यवाहोनलश्चेतिगोभिलविरोधात् । यमादितर्पणंचतुर्थ्यंतनामभिरेवेतिहेमाद्रिः । कव्यवाडनलःसोमोधर्मश्चेतिचंद्रिकायांपाठः ॥

यमतर्पणेविशेषमाह चंद्रोदयेयमः—देवत्वाद्देवतीर्थेनपितृत्वाद्दक्षिणामुखः । देवत्वंचपितृत्वंचयमस्यास्तिद्विरूपता । हेमाद्रौब्राह्मे इदंप्रकृत्य—यज्ञोपवीतिनाकार्यंप्राचीनावीतिनातथा । मनुः—एकैकस्यतिलैर्मिश्रांस्त्रींस्त्रीन्दद्याज्जलांजलीन् । स्मृत्यर्थसारे—दीपोत्सवचतुर्दश्यांकार्यंतुयमतर्पणम् । अंगारकचतुर्दश्यामपिकार्यंसदैववा ॥ ॥ अथभीष्मतर्पणम् । तन्माघशुक्लाष्टम्यांभीष्मायतुतिलोदकम् । अन्नंचविधिवद्द्युःसर्ववर्णाद्विजातयइतिधवलनिबंधस्मृतेः । जीवत्पिताप्येतत्कुर्यात् । जीवत्पितापिकुर्वीततर्पणंयमभीष्मयोरितिपाद्मादितिपितृचरणाः । इदंचनित्यम्—ब्राह्मणाद्याश्चयेवर्णादद्युर्भीष्मायनोजलम् । संवत्सरकृतंतेषांपुण्यंनश्यतिसत्तमेतिमदनरत्नोक्तेः । धवलनिबंधे—भीष्मःशांतनवोवीरःसत्यवादीजितेंद्रियः । आभिरद्भिरवाप्नोतुपुत्रपौत्रोचितांक्रियाम् । वैयाघ्रपद्यगोत्रायसांकृत्यप्रवरायच । अपुत्रायददाम्येतज्जलंभीष्मायवर्मणे । वसूनामवतारायशंतनोरात्मजायच । अर्घ्यंददामिभीष्मायआबालब्रह्मचारिणे । इति । अयंतर्पणमंत्रइतिकेचित् । अर्घ्यंददामीत्यग्रेतनेनैकवाक्यत्वान्नार्घ्यमंत्रइतिनाम्नातर्पणम् । यत्तु–सत्यव्रतायशुचयेगांगेयायमहात्मने । भीष्मायैतद्ददाम्यर्घ्यमाजन्मब्रह्मचारिणे । वैयाघ्रपद्यःसव्येनानेनमंत्रेणवर्णिकमितिपाद्मंतत्रतदर्पणंगौणम् । अर्घ्योपक्रमात् । नचानयोर्नभेदः । अर्घ्येसव्य

जान्वाचनाद्यभावेनभेदावश्यकत्वादितिवयंप्रतीमः । एतेनापसव्येनेतिवदन् दिवोदासोऽपास्तः । **हेमाद्रौब्राह्मे**—प्रथमंतर्पयेद्देवान्ब्रह्मादीं श्चततोऋषीन् । मरीचिप्रमुखांश्चैवरुद्रादित्यवसूंस्तथा । यक्षान्पशून्सुपर्णांश्चभूतग्रामंचतुर्विधम् । आचार्यानितरांश्चैवकालस्यावयवानपि । सनकप्रमुखांश्चैवमनुष्यांस्तदनंतरम् । कव्यवाडनलादींश्चततःपितृगणानपि । ततोमातामहानांचपितृव्याणांततःपरम् । पत्नीनांचसुतानांच पितृमातृष्वसुस्तथा । मातुलानीचदुहितास्वसाचार्यर्त्विजस्तथा । शिष्याश्चज्ञातयश्चैवसुहृत्संबंधिनस्तथा । एतेषांतर्पणंकार्यंयथावदनुपूर्वशः । ज्ञाताज्ञातान्समुद्दिश्यप्रदेयश्चांजलिस्ततः । तत्रैव**स्कांदे**—पूर्वंमोदप्रमोदादींस्तर्पयेत्षड्विनायकान् । एतौमोदप्रमोदौसुमुखदुर्मुखाविघ्नविघ्न हर्ताइतिषट् । ततोब्रह्मादयोदेवाःसनकाद्यास्ततःपरम् । अग्निष्वात्तादिकानांतुपितृणामप्यनुक्रमात् । यमायधर्मराजायकुर्यात्संतर्पणंबुधः । पितृणामथमातृणांततोमातामहस्यच । पत्नीश्वशुरबंधूनांसुतसंबंधिनांततः । **भारते**—पूर्वंस्ववंशजातानांकृत्वाद्भिस्तर्पणंबुधः । सुहृत्संबंधिवर्गा णांततोदद्याज्जलांजलीन् । सदानाविजलंतज्ज्ञाःप्रयच्छंतिसमाहिताः । **नारदीये**—अग्निप्रभृतयोदेवास्तर्प्याःस्युरनुपूर्वशः । ततःशतर्चिना द्यास्तुमुनयःशंसितव्रताः । ततःकांडऋषीन्सर्वांस्तर्पयेच्छ्रद्धयान्वितः । पितृभ्यःप्रत्यहंदद्यात्ततोमातृभ्यएवच । ततोमातामहानांचपितृव्यस्यसु तस्यच । पित्रादितर्पणोत्तरं**गारुडे**—अथमातामहीनांचस्वपत्नीनामनंतरम् । तर्पणंचपितृव्याणांतत्पत्नीनांततोपिच । पितृष्वसुश्चतद्भर्तुर्मातु लस्यापिनित्यशः । मातुलान्यास्ततोमातृष्वसुस्तत्पत्युरेवच । श्वशुरस्यचकर्तव्यंश्वश्रूणामपितर्पणम् । आचार्याणांततःकुर्यादाचार्यानीभ्यएवच । बंधूनांभ्रातृपत्नीनांपुत्रंचैवस्नुषामपि । पुत्रींतस्याःपतिंचैवभगिनीतत्पतिंतथा । भागिनेयंचपौत्रंचदौहित्रंयाज्यमृत्विजम् । शिष्यंचमित्रंसंतर्प्य तत्पत्नीस्तुतथैवच । **वाराहे**—आत्मनोपिजलंदद्यादितिद्वैपायनोब्रवीत् । इदंचापुत्रपरम् । **शंखः**—आसप्तमात्पुरुषात्पितृपक्षेयावतांना मजानीयात्तावतांतर्पणंकुर्यादिति**हारीतः** । पित्रादीन्मात्रादीन्मातामहादीन्पितृव्यांस्तत्पुत्रान्ज्येष्ठभ्रातृंस्तत्पत्नीर्मातुलांस्तत्पत्नीर्गुर्वाचार्योपा

ध्यायान्सुहृत्संबंधिबांधवान्द्रव्यान्नदातृपोपकरिश्चिनस्तत्पत्नीश्चतर्पयेदिति । **त्रिस्थलीसेतौ**—आदौपितातत्तोमातासपत्नजननीतथा । मातामहाःसपत्नीकाआत्मपत्न्यस्ततःपरम् । सुतभ्रातृपितृव्याश्चमातुलाश्चसभार्यकाः । दुहिताचस्वसाप्रोक्तादौहित्रोभागिनेयकः । पितृष्वसा मातृष्वसाश्वशुरौगुरुरिक्थदौ । एतेस्युःपितरस्तर्प्यास्तर्पणेचमहालये । **छंदोगपरिशिष्टे**—येचान्येमत्तउदकमर्हंतितांस्तर्पयामीत्यवसानां जलिरिति । तर्पणोत्तरं**काशीखंडे**—आब्रह्मस्तंबपर्यंतंदेवर्षिपितृमानवाः । तृप्यंतुपितरःसर्वेमातृमातामहादयः । अतीतकुलकोटीनांसप्तद्वी पनिवासिनाम् । आब्रह्मभुवनाल्लोकादिदमस्तुतिलोदकम् । **हेमाद्रौकार्ष्णाजिनिः**—देवतानांपितॄणांचजलेदद्याज्जलांजलीन् । असंस्कृ तप्रमीतानामेकमेवतटेक्षिपेत् । **बौधायनः**—जलांजलित्रयंदद्याद्येचान्येसंस्कृताभुवि । असंस्कृतप्रमीतानामेकमेवतटेक्षिपेत् । **मंत्रः**— यत्रक्वचनसंस्थानांक्षुत्तृष्णोपहतात्मनाम् । तेषांहिदत्तमक्षय्यमिदमस्तुतिलोदकम् । **हेमाद्रौभविष्ये**—संतर्प्यविधिवद्भक्त्याइमंमंत्रमुदीर येत् । येबांधवाबांधवावायेऽन्यजन्मनिबांधवाः । तेतृप्तिमखिलांयांतुयश्चास्मत्तोऽम्बुवांच्छति ॥

अथश्राद्धांगतर्पणम् । नचतत्रमानाभावः । परेद्युःश्राद्धकृन्मर्त्योनतर्पयतिवैपितॄन् । तस्यतेपितरःक्रुद्धाःशापंदत्त्वाव्रजंतिहीतिबृह न्नारदीयात् । यस्तर्पयतितान्विप्रःश्राद्धंकृत्वापरेहनि । पितरस्तेनतृप्यंतिनचेत्कुप्यंतिवैभृशमितिप्र**योगपारिजातेगर्गेणा**गत्वोक्तेश्च । **शातातपः**—पूर्वतिलोदकंदत्त्वाआमश्राद्धंतुकारयेत् । प्रत्यब्देनभवेत्पूर्वंपरेहनितिलोदकम् । पक्षश्राद्धेहिरण्येचअनुव्रज्यतिलोदकम् । अनु व्रज्यश्राद्धंकृत्वातदह्न्येवेत्यर्थः । **बृहन्नारदीये**—पक्षश्राद्धंयदाकुर्यात्तर्पणंतुदिनेदिने । सकृन्महालयेचैवपरेहनितिलोदकम् । **हेमाद्रौवसि ष्ठः**—तीरेजलाशयस्यैवनिर्वर्त्यपितृतर्पणम् । निष्पीडयेत्स्नानवस्त्रंदक्षिणाभिमुखःस्थले । तत्रमंत्रो**बह्वृचपरिशिष्टे**—प्राचीनावीतीयेकेचा स्मत्कुलइतिवस्त्रंनिष्पीडयेदिति । **चंद्रोदयेवृद्धपराशरः**—वस्त्रनिष्पीडनेमंत्रैस्तिलदर्भयुतंत्यजेत् । येमेकुलेलुप्तपिंडाःपुत्रदारविवर्जिताः ।

तेषांतुदत्तमक्षय्यमिदमस्तुतिलोदकम् । पितृवंशेमृतायेचमातृवंशेतथैवच । येमेकुलेलुप्तपिंडाःपुत्रदारविवर्जिताः । तेषांतुदत्तमक्षय्यमिदमस्तुतिलोदकम् । पितृवंशेमृतायेचमातृवंशेतथैवच । सदातृप्तिर्भवत्वेषांतिलैस्तुसहवारिणा । अपुत्रायेमृताःकेचित्पुमांसोयोषितोपिवा । अस्मद्वंशेतुतेभ्योवैदत्तंवस्त्रजलंमया । सएव । नपूर्वंतर्पणाद्वस्त्रंनचांभसिनपादयोः । एपुचेत्पीडयेद्वस्त्रंराक्षसंतदतिक्रमात् । **मनुः**—वस्त्रंत्रिगुणितंयस्तुनिष्पीडयतिमंदधीः । वृथास्नानंभवेत्तस्यपुनःस्नानंविशोधनम् । **जाबालिः**—नाप्सुनिष्पीडयेद्वस्त्रंसर्वथाद्विजसत्तमः । धौतंचद्विगुणीकृत्यभूमिलग्नंनपीडयेत् । वृथास्नानंभवेत्तस्ययश्चाधोदशमंबुनि । **मदनरत्नेपराशरः**—द्वादश्यांपंचदश्यांचसंक्रांतौश्राद्धवासरे । वस्त्रंनिष्पीडयेन्नैवनचक्षारेणयोजयेत् । पंचदश्यमा । एकादश्याममायांचमातापित्रोःक्षयेहनि । नपीडयेत्स्नानवस्त्रंनचक्षारेणयोजयेदित्याचार**चंद्रोदयेभृगूक्तेः** । तत्रैव—शनिभौमास्थितेश्राद्धेकुहूषष्ठीनिरंशके । वस्त्राणांक्षारसंयोगोदहत्यासप्तमंकुलम् । तत्रैव—आदित्यसौरिधरणीसुतवासरेषुप्रक्षालनायरजकायनवस्त्रदानम् । शंसंतिगर्गयमविष्णुपराशराद्याःपुंसांभवंतिविपदःसहपुत्रपौत्रैः । **चंद्रोदयेसंग्रहे**—वस्त्रंचतुर्गुणीकृत्यनिष्पीड्यसदशंतथा । वामप्रकोष्ठेनिक्षिप्यस्थलस्थश्चद्विराचमेत् । **जाबालिः**—निष्पीडितंधौतवस्त्रंयदास्कंधेविनिक्षिपेत् । तदादुष्टंभवेत्कर्मपुनःस्नानंविशोधनम् ।

अथमध्याह्नसंध्या । **दक्षः**—अध्यर्धयामादासायंसंध्यामाध्याह्निकीष्यते । संध्यात्रयंतुकर्तव्यंद्विजेनात्मविदासदा । उपनयनदिनेमध्याह्नसंध्यामाह **प्रयोगपारिजातेजैमिनिः**—यावद्ब्रह्मोपदेशस्तुतावत्संध्यादिकंचन । ततोमध्याह्नसंध्यादिसर्वकर्मसमाचरेत् । अत्रकश्चिद्वृचानामुपनयनदिनेतिष्ठेदहःशेषमित्युपवेशननिषेधान्नतद्दिनेमध्याह्नसंध्येत्याह । तन्नरागप्राप्तस्यनिषेधात् । प्रातःसंध्यावन्मध्याह्नसंध्या । विशेषस्तूच्यते—आपःपुनंतुमध्याह्नेकुर्यादाचमनंततः । **अर्घ्यदानेव्यासः**—मध्याह्नेसकृदेवार्घ्यंक्षेपणीयंद्विजातिभिः । **शौनकः**—मध्याह्नेतुविशेषोयमुपस्थानंतथार्घ्यकम् । अपामंजलिमापूर्यआकृष्णेनेतिनिक्षिपेत् । हंसवत्याकृष्णेनेतिवार्घ्यंदद्यादित्युक्तं **बह्वृच**

गृह्ये अर्घ्यदानेऋजुत्वमुक्तम् । **कात्यायनः**—पुष्पाण्यंबुमिश्राण्यूर्ध्वंप्रक्षिप्योर्ध्वबाहुःसूर्यमुदीक्षेतेति । अर्घ्यदानोत्तरंसंध्यातर्पणमुक्तं **प्रयोगपारिजाते**—कश्यपऋषिः रुद्रोदेवतात्रिष्टुप्छंदः पुरुपतर्पणेविनि० । ॐभूःपुरुपंतर्पयामि यजुर्वेदंतर्पयामि मंडलंत० रुद्ररूपिणंत० अंतरात्मानंत० सावित्रींत० वेदमातरंत० सांकृतिंत० संध्यांत० युवतींत० रौद्रींत० उपसंत० निम्रुचंत० सर्वसिद्धिकरींत० सर्वमंत्राधिपंत० एवंपंचदशतर्पणानिकृत्वाद्विराचम्यादित्यमुपतिष्ठेतेति। **गायत्रीध्यानम्**—सावित्रींयुवतींयुक्तांशुक्लवस्त्रांत्रिलोचनाम्। त्रिशूलिनींवृपारूढांपंचास्यांरुद्रदेवताम् । कैलासविहितावासामायांतींसूर्यमंडलात् । वरदांत्र्यक्षरांसाक्षाद्देवीमावाहयाम्यहम् । **गायत्रीजपेचंद्रिकायां शातातपः**—तिष्ठंश्चेद्वीक्षमाणोऽर्कमासीनःप्राङ्मुखोजपेत् । आसीनश्चेदित्यर्थः । रात्रौमध्याह्नसंध्याकरणे नोपस्थानम् । रात्रौप्रहरपर्यंतमित्यादिसंग्रहादितिचंद्रोदयः । **कृष्णभट्टीयप्रयोगपारिजातयोस्तु** रात्रौगायत्र्यार्घ्यंदद्यादुपस्थानेहविष्पांतसूक्तंजपेदित्युक्तं । इयंब्रह्मयज्ञात्पूर्वंकार्या । उपास्यविधिवत्संध्यामुपस्थायचभास्करम् । गायत्रींशक्तितोजप्त्वातर्पयेद्देवताःपितॄनितिवृद्धपराशरोक्तेरिति**माधवचंद्रिकामदनरत्नस्मृत्यर्थसारकृष्णभट्टाः । प्रयोगपारिजातस्तु**—अपांसमीपेनियतोनित्यकंविधिमास्थितः । सावित्रीमप्यधीयीतगत्वारण्यंसमाहितइति**मनू**क्तेर्मध्याह्नसंध्योत्तरंब्रह्मयज्ञमाहसब्रह्मयज्ञप्रकरणानभिज्ञत्वादसंबद्धंवदन्नुपेक्ष्यः । **मदनपारिजातेतु**ततोर्घ्यंभानवेदद्यात्तिलपुष्पजलान्वितमिति**नारसिंहे**ततःशब्देनब्रह्मयज्ञानंतर्यंमध्याह्नसंध्यायाइत्युक्तं । **जयंतवृत्तावप्येवम्** । बह्वृचांतुतत्सूत्रे अथस्वाध्यायविधिरित्युपक्रम्यआप्लुत्येतिमध्याह्नस्नानमुक्त्वाततोब्रह्मयज्ञोक्तेरवांतरप्रकरणात्स्नानंब्रह्मयज्ञांगं तयोर्मध्येनसंध्या । अंगांगिनोरंगेनव्यवायापत्तेःकर्मणिकर्मांतरारंभायोगाच्च आगंतूनामंतेनिवेशइतिन्यायाच्च ब्रह्मयज्ञोत्तरमेवसंध्या । नचैवमंतेयद्ददातिसादक्षिणेत्युक्तेस्तावत्पर्यंतमवांतरप्रकरणाद्ब्रह्मयज्ञोत्तरमपिसंध्यानस्यादितियुक्तम् । ददातीत्यस्याविधायकत्वात् । अतएव**वृत्तिकृत्**अन्यथादद्यादित्येवावक्ष्यदिति । संध्योत्तरंब्रह्म

यत्नस्तुआपस्तंबादिपरः । इदमापःप्रवहतथास्रोधास्रस्तथैवच । विमोचनेतुतीर्थस्यआप्यायस्वेतिवैजपेत् । देवागातुविदइतिकृत्वाजप्य निवेदनम् । प्रक्षाल्यतीर्थदेशंचगत्वास्वधर्ममाचरेत् । **श्राद्धहेमाद्रावुशनाः**—स्रवंत्यादिष्वथाचम्यसोपानत्कोह्यसंस्पृशन् । आगतःसोद पात्रस्तुयत्नेनशुचिरेवसः । तेनोदकेनद्रव्याणिप्रोक्ष्याचम्यपुनर्गृहे । ततःकर्माणिकुर्वीतनित्यवैयानिकानिच । **शातातपः**—यथानीतंतुसव्येन प्रोक्षयेद्दक्षिणेनतु । इतिश्रीमन्नारायण० लक्ष्मणभट्टकृतेआचाररत्नेमाध्याह्निकविवरणम् ॥

अथदेवपूजा । तत्र**प्रयोगपारिजातेवसिष्ठः**—कौबेर्यांतुधनस्थानमैशान्यांदेवतालयम् । **माधवीयेदक्षः**—भागेतुपंचमेदेवमर्चयेत्पुरुषोत्तमम् । इति । **मंत्रराजविधाने**—प्रातर्होमंचकृत्वावादेवतार्चनमारभेत् । यद्वामाध्याह्निकंकृत्वापूजयेत्पुरुषोत्तमम् । इति । **चंद्रिकायांहारीतः**—कुर्वीतदेवतापूजांजपयज्ञादनंतरम् । **अथपूजापात्राणि** । **प्रयोगपारिजाते पैठीनसिः**—सीसकायसपाषाणहीनभग्नपात्राणिवर्ज्यानि । हीनानि मानतः । **मानं शिवरहस्ये**—षट्त्रिंशदंगुलंपात्रमुत्तमंपरिकीर्तितम् । मध्यमंतुत्रिभागोनंकनिष्ठंद्वादशांगुलम् । तत्रैव**देवीपुराणे**—वस्वंगुलविहीनंतुनपात्रंकारयेत्क्वचित् । क्वचिदितिसर्वधर्मकार्येनिषेधइति**टोडरानंदः** । तत्रैव—नानाविचित्ररूपाणिपुंडरीकाकृतीनिच । शंखनीलोत्पलाभानिपात्राणिपरिकल्पयेत् । **वाराहे**—शृणुतत्त्वेनमेदेविप्रियपात्राणियानिमे । सौवर्णंराजतंताम्रंकांस्यंचैवतुयद्भवेत् । सर्वेभ्योप्यधिकंताम्रंतदेवममरोचते । **अग्निपुराणे**—मृन्मयंचतथाकांस्यमारकूटादिसंभवम् । त्रपुसीसलोहजातमर्घपात्रंविवर्जयेत् । **वैखानसग्रंथेअभिषेकपात्रमुक्तम्**—अरत्निमात्रविस्तारंमध्येऽष्टदलसंयुतम् । प्रतिपत्रदलंमध्येसुषिराणांशतंभवेत् । अष्टोत्तरशतंवापिभूषितंमध्यतस्तथा । खचितंचमहारत्नैरेवंधारासहस्रकम् । धाराष्टकेनवायुक्तमभिषेकायकल्पयेत् । विंशत्यावाष्टभिर्वापिद्वाभ्यांवादशभिश्चवा । तत्रैव—पानीयपात्रंसौवर्णंराजतंताम्रमेवच । वृत्तायतंसुवृत्तंवाभवेदायतमेववा । प्रस्थमानप्रमाणांभःपूरयोग्यांत

रंशुचि । नीराजनक्रियापात्र्योहेमादिद्रव्यनिर्मिताः । तत्रैव**पुष्पसारसुधानिधौ**—अर्घ्यपात्रंतुवायव्येनैर्ऋत्यांपाद्यपात्रकम् । आग्नेय्यांस्ना नकलशमीशेत्वाचमनीयकम् । मध्येतुमधुपर्कःस्यादित्येतत्पात्रलक्षणम्। **चंद्रिकायामाचारादर्शेचस्कांदे**—नैवेद्यपात्रंवक्ष्यामिकेशवस्य महात्मनः । सौवर्णराजतंताम्रंकांस्यंमृन्मयमेववा । पालाशंपद्मपत्रंविष्णोरतिप्रियम् । पूर्वोक्तमृन्मयनिषेधस्तुकुलालचक्रनिष्पन्नपरः ।—कुलाल चक्रनिष्पन्नमासुरंमृन्मयंस्मृतम् । तदेवहस्तघटितंस्थाल्यादिदैविकंमतमितिकल्पतरु**दिवोदासीयादौ**वचनात् । **शौनकः**—पूजागृहं प्रविश्याथमंडलंपरिकल्प्यच । सौवर्णचचतुर्द्वारंसप्राकारंसविस्तरम् । मंडपंरचयित्वातुवितानध्वजतोरणैः । **कृष्णभट्टीये**—दर्शनीयामहा मुद्रापूजारंभावसानयोः । संहारमुद्राकर्तव्यापरिपूर्णेर्चनादिके । अधोमुखाभ्यांहस्ताभ्यामापादतलमस्तकम् । पसारिताभ्यांसंस्पृश्यमहामुद्रेय मीरिता । **आचारचिंतामणौ**—गंधादिकानिवेद्यांतापूजापंचोपचारिकी । अर्घपाद्याचमनीयमधुपर्काचमानिच । गंधादिपंचकंचेतिउपचा रादशोदिताः । **षोडशोपचारास्तत्रैव**—आसनंस्वागतंचार्घःपाद्यमाचमनंतथा । मधुपर्काचमस्नानवसनाभरणानिच । गंधपुष्पेधूपदीपौ नैवेद्यंचंदनंतथा । **प्रयोगदीपिकायांविष्णुपुराणे**—पूर्वमावाहनंप्रोक्तमासनंचततःपरम् । ततश्चपाद्यमर्घ्यंचततस्त्वाचमनीयकम् । स्नानंवस्त्रंचोपवीतंततोगंधादिचंदनम् । पुष्पंधूपंचदीपंचनैवेद्यंतदनंतरम् । ततोदेयःप्रणामश्चततोदेयाप्रदक्षिणा । विसर्जनंततोदद्यादुपचारा स्तुषोडश । क्वचित्प्रणामप्रदक्षिणास्थानेतांबूलदक्षिणेउक्ते । **हेमाद्रौभविष्ये**—आवाहनासनार्घ्यपाद्याचमनमधुपर्कस्नानवाश्च । भूषणगंधाः सुमनोयुतधूपदीपभोज्यानि । प्रादक्षिण्यंस्तुतिरितिकथयंत्युपचारषोडशकम् । **आचारचिंतामणावष्टादशउक्ताः**—आसनावाहने चार्घ्यपाद्यमाचमनंतथा । स्नानंवस्त्रोपवीतंचभूषणानिचसर्वशः । गंधपुष्पेतथाधूपदीपावन्नेनतर्पणम् । माल्यानुलेपनंचैवनमस्कारविसर्जने । पाद्या र्घयोःपौर्वापर्येविकल्पइति**स्मार्ताः** । तत्रैव—आसनाभ्यंजनेतद्वदुद्वर्तननिरूपणे । संमार्जनंसर्पिरादिस्नापनावाहनेततः । पाद्यार्घाचमनीयंच

स्नानीयमधुपर्कौ । पुनराचमनीयंचवस्त्रयज्ञोपवीतके । अलंकारागंधपुष्पेधूपदीपौतथैवच । नैवेद्यमथतांबूलंपुष्पमालातथैवच । अनुलेपनंचशय्याचचामरव्यजनेतथा । आदर्शारार्तिकंचैवनमस्कारोथनर्तनम् । गीतवाद्यादिदानानिस्तुतिहोमप्रदक्षिणम् । दंतकाष्ठप्रदानंचततोदेवविसर्जनम् । उपचाराइमेज्ञेयाःपट्त्रिंशत्सुरपूजने । **शांतिहेमाद्रौत्वन्येउक्ताः**—आवाहनासनेपाद्यमर्घ्यमाचमनंतथा । गंधपुष्पेतथाधूपंदीपंचमधुपर्ककम् । उपहारंतथाचामंस्नानंचांगविभूषणम् । वस्त्रोपवीतमाचाममलंकारान्विलेपनम् । गंधपुष्पेतथाधूपंदीपमंजनमेवच । आदर्शमंगलंसर्वंदेयंसर्वात्मनातथा । होमंभोजनमाचाममलंकारांस्तथापुनः । गंधादिचपुनर्दद्यान्मुखवासंप्रदक्षिणाम् । स्तुतिंदंडनमस्कारमात्मनोपिनिवेदनम् । **तत्रैव**—स्तुतिःस्वकृतावैदिकीदेवादिकृतावेति ।

भार्गवार्चनदीपिकायांषष्टिसंख्याउक्ताः—पूर्वंप्रबोधनंकुर्याज्जयशब्दांस्ततःपुनः । नमस्कारंततःकुर्यात्ततोनीराजनंपरम् । ततोदिव्यासनंदद्यात्ततोवैदंतधावनम् । पादप्रक्षालनंदद्यात्ततोर्घ्यंचप्रकल्पयेत् । आचामंमधुपर्कंचपुनराचमनीयकम् । ततःसुगंधितैलेनमर्दनंकारयेद्धरेः । ततोभ्यंगंसुगंधैस्तुकुर्यात्तैलापसारणम् । ततःपुण्योदकैःकुर्यादभिषेकंसुगंधिभिः । क्षीरेणदध्नाचतथाघृतेनमधुनापिच । शर्करयाभंत्रपूतैर्गंधपुष्पोदकैरपि । महाभिषेकंतथाचाममंगवस्त्रंततोर्पयेत् । वाससीपरिधानार्थमुपवीतंतथाचमम् । गंधमाभरणंपुष्पंधूपंनीराजनंतथा । दृष्ट्युत्तारणनैवेद्यौसुखवासंसुगंधिभिः । तांबूलंशयनंकेशसाधनंवस्त्रदानकम् । किरीटचंदनेदद्यात्तत आभरणानिच । पुष्पनीराजनादर्शौमंडपागमनंततः । तत्रासनंपाद्यमर्घ्यमाचामंधूपदीपकौ । नैवेद्यंचसतांबूलंचंद्रनीराजनंपरम् । चामरंव्यजनंछत्रंपुरोगीतंमनोहरम् । मृदंगादिस्वनंनृत्यंनमस्कारंप्रदक्षिणाम् । स्तुतिंकुर्यात्ततोविष्णोश्चरणौमस्तकेन्यसेत् । निर्माल्यधारणंकुर्यान्नैवेद्यांशस्यभोजनम् । सेवामुद्दिश्योपविशेन्मंचकेतूलिकांनयेत् । सुखासनेनशयनेनीत्वातंतत्रशाययेत् । अर्चेत्कुसुमतांबूलैःपादौसंवाहयेत्ततः । अत्रविष्णुपदंशिवादेरुपलक्षणम् । विधिवच्चा

र्चयेत्सर्वान्योविप्रोभक्तितत्परइतिपा**रिजातेवृद्धपराशरोक्तेः** । सएव—स्नानेवस्त्रेचनैवेद्येदद्यादाचमनंहरेः । **अत्रपितृचरणाः**—सुवर्णप्रतिमादौतंडुलपुंजादिषुचषोडशाद्युपचारपूर्वैव । आवाहनाभावेपूजायाअसंभवात् । पंचोपचारादशोपचारास्तुपूर्वस्थापितदेवेष्वित्यूचुः ।

प्रतिमाविचारः । **भविष्ये**—सौवर्णीराजतीताम्रीमृन्मयीचतथाभवेत् । पाषाणधातुयुक्तावारीतिकांस्यमयीतथा । शुद्धंदारुमयीवापिदेवतार्चाप्रशस्यते । अंगुष्ठपर्वादारभ्यवितस्तियावदेवतु । प्रतिमाचतथाकार्यानाधिकाशस्यतेबुधैः । **पंचरात्रे**—मृद्दारुलाक्षागोमेदमधूच्छिष्टमयीनतु । **स्मृतिसारेपुराणे**—शैलीदारुमयीलौहीलेप्यालेख्याचसैकती । मनोमयीमणिमयीप्रतिमाष्टविधास्मृता । चलाचलेतिद्विविधाप्रतिष्ठाजीवमंदिरम् । **प्रयोगपारिजातेविष्णुधर्मे**—तयोरसंभवेचैवसाचेहनवधास्मृता । रत्नजाहेमजाचैवराजतीताम्रजातथा । रैतिक्यर्चातथालौहीशैलजाद्रुमजातथा । अधमाधमाविज्ञेयामृन्मयीप्रतिमाचया । रैतिकी पित्तलजा । **स्मृतिसारे**—नार्च्यागृहेश्मजामूर्तिश्चतुरंगुलतोधिका । नवितस्त्यधिकाधातुसंभवाश्रेयइच्छता । **देवीपुराणे**—सप्तांगुलंसमारभ्ययावद्वादशांगुलम् । गृहेष्वर्चासमाख्याताप्रासादेचाधिकाशुभा । **कपिलपंचरात्रे**—मानांगुलप्रमाणेनदशपंचदशांगुला । गृहेतुप्रतिमापूज्यानाधिकातुप्रशस्यते । **हयशीर्षपंचरात्रे**—दशांगुलप्रमाणावातिथ्यंगुलमितापिवा । **दानमदनरत्नेप्येवम्** । **तत्रैवमात्स्ये**—व्रीहिभिर्वात्रिभिश्चोर्ध्वैरधमांगुलमीरितम् । मध्यमंतुनिभिःसार्धैश्चतुर्भिश्चतथोत्तमम् । मानांगुलमितिस्यात्तंमात्रांगुलमथोच्यते । **गोविंदराजीये देवीपुराणे**—तथाचोर्ध्वस्थिताकार्यासदादेवीचतुर्भुजा । अन्यथातुनकर्तव्याकृताभयकरीसदा । अष्टभुजासदाकार्याप्रासादेवागृहेतथा । ऊर्ध्वस्थितागृहेघोरारौद्राचाभिभवेद्युधि । गृहेनसजटापूज्याशैलजापितथैवच । अष्टभुजाऊर्ध्वाघोरेतिगो**विंदराजः** । **वाराहे**—गृहेयदिग्धाभग्नाश्चनार्चाःपूज्यावसुंधरे । एतासांपूजनान्नित्यमुद्वेगंप्राप्नुयाद्गृही । **स्कांदे**—शालग्रामशिलायास्तुप्रतिष्ठानैवविद्यते । महापूजांतुकृत्वादौपूजयेत्तांततोबुधः । **बृहद्वामने**—

प्रतिष्ठादिविधानेनविनैववसतेहरिः । सदातत्रशिलामात्रेवक्रचिह्नंवरानने । चक्रचिह्नइत्युक्तेरचक्रेहिरण्यगर्भादौशालग्रामशिलाकृतमूर्त्यादौच प्रतिष्ठाभवतीति **पंचायतनसारः** । अत्रकेचित्प्रतिष्ठावाहनयोर्मिलितयोर्देवतासंनिधिजनकत्वात्स्थापितदेवेष्वप्यावाहनमित्याहुः । तन्न । आवाहनात्पूर्वपादस्पर्शादावपिदोषाभावप्रसक्तेः । मालादिदानेपुण्याभावापत्तेश्च । अतो नावाहनम् । **पंचायतनसारे**तुदेवताया व्यासंगांतराभावध्यानार्थंप्रतिष्ठितदेवतायामप्यावाहनमित्युक्तम् । अन्येतुप्रतिष्ठयादेवसन्निधियोग्यताक्रियतेआवाहनेनतत्सन्निधिरित्याहुः । दैशिकसान्निध्येपिवौद्धसान्निध्यार्थमावाहनमितिभट्टदिनकरः । **स्मृतिसारेपुराणे**च—उद्वासावाहनेनस्तःस्थिरायामुद्धवार्चने । अस्थिरायांविकल्पास्स्यात्स्थंडिलेतुभवेद्द्वयम् । स्नपनंचाविलेप्यायामन्यत्रपरिमार्जनम् । **पंचायतनसारेनंदिपुराणे**—स्थिरलिङ्गेऽनलेतोयेहृदयेसूर्यमंडले । आवाहनादिचत्वारिकुर्यान्नोद्वासनंतथा । तत्रैव**पाद्मे**—शालग्रामशिलायांचनावाहनविसर्जने । **देवीपुराणे**—पाद्येश्यामाकदूर्वाचविष्णुक्रांतादिरिष्यते । गंधपुष्पाक्षतयवकुशाग्रतिलसर्षपाः । तत्रैव—बिल्वरक्ताक्षतैःपुष्पैर्दधिदूर्वाकुशैस्तिलैः । सामान्यःसर्वदेवानामर्घोयंपरिकीर्तितः । अभावेदधिदूर्वादेर्मनसवाप्रकल्पयेत् । रक्तंकुंकुमम् । **पुष्पसारसुधानिधौ**—इक्षुर्मधुघृतंचैवपयोदधिसहैवतु । प्रस्थप्रमाणंवाग्राह्यंमधुपर्कमिहोच्यते । **पंचायतनपूजासारे**—जातीलवंगकंकोलान्याचमनीयद्रव्याणि ॥

अथस्नानं । **बृहन्नारदीये**—वादित्रनिनदैरुच्चैर्गीतमंगलनिःस्वनैः । यःस्नापयतिदेवेशंजीवन्मुक्तोभवेद्धिसः । वादित्राणामभावेतुपूजाकालेचसर्वदा । घंटाशब्दोनरैःकार्यःसर्ववाद्यमयीयतः । **योगिनीतन्त्रे**—शिवागारेझल्लकंचसूर्यागारेचशंखकम् । दुर्गागारेवंशवाद्यंमधूरींचनवादयेत् । **स्कांदे**—वेणुवीणास्वनैश्चैवकुर्यात्तुस्नपनंहरेः । शिवशंखेननस्नापयेत् । नशिवंशंखवारिणेतिपंचायतनसारेवचनात् । सर्वत्रैव

१ परिकीर्तित । २ झल्लकं कास्यतालवाद्यम् । ३ मधूरीवेणुवाद्यम् ।

प्रशस्तोऽब्जःशिवसूर्यार्चनंविनेतिप्रयोगपारिजातेब्राह्माच्च । शिवार्चनेशंखउक्तःसौरपुराणेपाद्मे—कुशपुण्योदकस्नानाद्ब्रह्मलोकमवा-प्नुयात् । रत्नोदकेनसावित्रंकौबेरंहेमवारिणा । नारसिंहंतुसंस्नाप्यकर्पूरागरुवारिणा । इंद्रलोकेसमोदित्वापश्चाद्विष्णुपुरंव्रजेत् । कपिलाक्षीरमादायशंखेकृत्वाजनार्दनम् । यज्ञायुतसहस्रस्यस्नापयित्वालभेत्फलम् । ताम्रमूर्तौगव्याभिषेकोननिषिद्धः । स्नानतर्पणदानेष्वित्यादिपूर्वोक्तवचनात् । नारसिंहे—यःपुनःपुष्पतैलेनसंस्नापयतिकेशवम् । दिव्यौषधियुतेनापितस्यप्रीतोभवेत्सदा । रुद्रयामले—द्वादश्यांचदिवास्नापस्तुलस्य-वचयस्तथा । तत्रविष्णोर्दिवास्नानंवर्जनीयंसदाबुधैः । पाद्मे—शंखेतीर्थोदकंकृत्वायःस्नापयतिकेशवम् । द्वादश्यांबिंदुमात्रेणकुलानांतारयेच्छ-तम् । द्वादश्यांस्नानेविकल्पइतिकेचित् । दिवापदोपादानाद्दिवसेनिषिद्धंनतुरात्रावित्यन्ये । विष्णुमूर्तेःस्नाननिषेधोनशालग्रामादेरित्यपरे । प्र-योगपारिजातेव्यासः—प्रतिमापट्टयंत्राणांनित्यंस्नानंनकारयेत् । कारयेत्सर्वदिवसेयदावामलधारणम् । पाद्मेवैशाखमाहात्म्ये—चंदनोशीरकर्पूरकुंकुमागरुवासितैः । सलिलैःस्नापयेन्मंत्रीनित्यदाविभवेसति । स्कांदे—क्षीराद्दशगुणंदध्नाघृतेनैवशतोत्तरम् । घृताद्दशगुणंक्षौद्रंक्षौद्राच्चैक्षवजंतथा । स्नानादिषुद्रव्यमानमुक्तंशिवधर्मोत्तरे—स्नानंपलशतंज्ञेयमभ्यंगंपंचविंशतिः । पलानांद्वेसहस्रेतुमहास्नानंप्रकीर्तितम् । हरनाथीये—अष्टोत्तरपलशतंस्नानेदेयंतुसर्वथा । व्रतहेमाद्रौकालिकापुराणे—पंचविंशत्पलंलिंगेअभ्यंगंकारयेदथ । शिवस्यसर्पिषास्नानंप्रोक्तंपलशतेनच । तावतामधुनाचैवदध्नाचैवपुनःपुनः । तावतैवचक्षीरेणगव्येनैवभवेत्ततः । भूयःसार्धसहस्रेणपलानामैक्षवंतथा । पलंचकुडवःप्रस्थआढकोद्रोणएवच । धान्यमानेषुवोद्धव्याःक्रमशोऽमीचतुर्गुणाः । मदनरत्नेआथर्वणपरिशिष्टे—पंचकृष्णलकोमाष-स्तैश्चतुःषष्टिभिःपलम् । चंद्रिकायांपुलस्त्यः—स्नाप्यमानंचपश्यंतियेघृतेनोत्तरायणे । तेयांतिविष्णुसालोक्यंसर्वपापविवर्जिताः । घृतमानंप्रस्थोवाआढकंवेतितत्रैव । तत्रैववामने—देवमाल्यापनयनंदेवागारसमूहनम् । स्नपनंसर्वदेवानांगोप्रदानसमंस्मृतम् ॥ ॥ वस्त्रादि ॥ अग्नि-

पुराणे—दुकूलपट्टकौशेयरांककार्पासकादिभिः । वासोभिःपूजयेद्देवंसुशुभैरात्मनःप्रियैः । **विष्णुधर्मोत्तरे**—रांकवामृगरोम्याश्चकंदस्यश्च तथाशुभाः । **निषिद्धानिवाराहे**—नीलिरंजितवस्त्रंयोमर्त्योमह्यंनिवेदयेत् । नवमक्षालितचैवसचिरंरौरववेवसेत् । नीलीदोषःकार्पासएवोक्तः । **तथा**—यज्ञोपवीतदानेनसुरेभ्योब्राह्मणायवा । भवेद्विप्रश्चतुर्वेदीशुद्धधीर्नात्रसंशयः । **नंदिपुराणे**—अलंकारचयोदद्याद्विप्रायचसुरायच । सोमलोकेरमित्वासविष्णुलोकेमहीयते । वस्त्रालंकारादिनप्रत्यहमपूर्वम् । वस्त्रमभ्युक्षणाच्छुध्येदपरंतुदिनेदिनेइतिह**रनाथीयेतत्त्वसागर-संहितोक्तेः** । अपरंतदेव । ननिर्माल्यंभवेद्वस्त्रंस्वर्णरत्नविभूषणमितितत्रैवविद्याकरीयनिबंधाच्च । उपवीतमपिप्रत्यहंनापूर्ववस्त्रसमत्वा दितिह**रनाथः** ॥ ॥ गंधपुष्पधूपदीपादेवताभेदेनवक्ष्यते । **चंद्रिकायांपाद्मे**—गंधेभ्यश्चंदनंपुण्यंचंदनादगरुर्वरः । कृष्णागरुस्ततः श्रेष्ठःकुंकुमंतुततोवरम् । **मदनरत्नेगारुडे**—कस्तूरिकायाभागौद्वौचत्वारश्चंदनस्यतु । कुंकुमस्यत्रयश्चैवशशिनःस्यात्ततःसमम् । कर्पूरंचं-दनंदर्पःकुंकुमंचसमांशके । सर्वगंधमितिप्रोक्तंसमस्तसुरवल्लभम् । **काशीखंडे**—कस्तूरिकायाद्वौभागौद्वौभागौकुंकुमस्यतु । चंदनस्यत्रयोभा-गाःशशिनस्त्वेकएवहि । **यक्षकर्दम**इत्येषसर्वदेवमनोहरः । **मदनरत्ने**—कर्पूरमगरुश्चैवकस्तूरीचंदनंतथा । कंकोलंचभवेदेभिःपंचभिर्यक्ष कर्दमः । **विष्णुधर्मोत्तरे**—दारिद्र्यंपद्मकंकुर्यादस्वास्थ्यंरक्तचंदनम् । उशीरंविप्रविभ्रंशमन्येकुर्युरुपद्रवम् । केवलनिषेधोयंमिलितानांवि धानादितिपंचायतनसारः । **गारुडेस्कांदेच**—योददातिहरेर्नित्यंतुलसीकाष्ठचंदनं । पितॄणांचविशेषेणसदाभीष्टंहरेर्यथा । तुलसीदल लभेनचंदनेनजनार्दनम् । विलेपयतियोनित्यंलभतेचिंतितंफलम् ॥

अथपुष्पाणि । पुष्पदानंकराभ्यामितिकेचित् । तन्न । तत्रदक्षिणकरनियमात् । पुष्पांजलिविधावंजलिविधेश्च । यत्तु—यजन्क

१ कदसी तृणविशेष । २ दर्प जबादि ।

राम्यांयज्ञेशनिति । यच्च—तावेवकेवलौश्लाघ्यौयौतत्पूजाकरौकराविति । तत्कथंचिल्लब्धकरद्वयव्यापारानुवादइतिटोडरानंदः । पुष्पांजल्यादिपरमितिवयम् । पाद्मे—श्यामापितुलसीविष्णोःप्रियागौरीविशेषतः । विष्णुरहस्ये—तुलसींप्राप्ययोनित्यंनकरोतिममार्चनम् । तस्याहंप्रतिगृह्णामिनपूजांशतवार्षिकीम् । विष्णुधर्मे—रक्तान्यकालजातानिचैत्यवृक्षोद्भवानिच । श्मशानजातपुष्पाणिनैवदेयानिकर्हिचित् । विष्णुः—नोग्रगंधिपुष्पंनागंधिनकंटकिजम् । कंटकिजमपिशुक्लंसुगंधिदद्यात् । नरक्तंदद्यात् । रक्तमपिकुंकुमंजलजंचदद्यादिति । विष्णुरहस्ये—नशुष्कैःपूजयेद्देवंकुसुमैर्नमहीगतैः । नविशीर्णदलैःस्पृष्टैर्नाशुभैर्नाविकासिभिः । अतिगंधीन्यगंधीनिअम्लगंधीनिवर्जयेत् । अविकासिभिरितियेषांविकासोनजातः । येषांतुविकासोत्तरंमुकुलत्वंकमलादीनांतेषांसूर्यएवनिषेधइतिवक्ष्यते । भविष्ये—केशकीटापविद्धानिशीर्णपर्युषितानिच । स्वयंपतितपुष्पाणित्यजेदुपहतानिच । मुकुलैर्नार्चयेद्देवमपक्वंननिवेदयेत् । गंधवंत्यपवित्राणिकुसुमानिविवर्जयेत् । गंधहीनमपिग्राह्यंपवित्रंयत्कुशादिकम् । तिथ्यालोकेमत्स्यसूक्ते—बंधुजीवंचद्रोणंचसरस्वत्यैनदापयेत् । विष्णुधर्मोत्तरे—नगृहेकरवीरोत्थैःकुसुमैरर्चयेद्धरिम् । गृहेजातोयःकरवीरस्तदुत्थैरित्यर्थइतिपंचायतनसारः । यथाश्रुतमेवतुयुक्तम् । निषिद्धपुष्पाणिगारुडे—नार्कंनोन्मत्तकंकिंचित्तथैवगिरिकर्णिकाम् । नकंटकारिकापुष्पमच्युतायनिवेदयेत् । कुटजंशाल्मलीपुष्पंशिरीषंचजनार्दने । निवेदितंभयंशोकंनिःस्वतांचप्रयच्छति । करानीतंपटानीतंतत्पुष्पंसकलंत्यजेत् । करोवामः । पटोऽधोवस्त्रम् । देवोपरिधृतंयच्चवामहस्तेचयद्धृतम् । अधोवस्त्रधृतंयच्चतत्पुष्पंपरिवर्जयेदितिपंचायतनसारात् । विष्णुः—याचितंनिष्फलंपुष्पंक्रयक्रीतंचनिष्फलम् । अस्पृश्यत्वाद्रजस्वलायादेवकार्यनिषेधेसिद्धे । नदेवकार्यंकुर्यादितिहारीतोक्तिर्देवार्थपुष्पनैवेद्यादीत्येतदर्थेतिकल्पतरुः । विष्णुधर्मोत्तरे—अधोवस्त्रधृतंयच्चजलांतःक्षालितंचयत् । देवतास्तन्नगृह्णंतिपुष्पंनिर्माल्यतांगतम् ॥ पर्युषितदिनविचारः । हलायुधे भविष्ये—केशकी-

टापविद्धानित्यजेत्पर्युषितानिच । तुलस्यगस्तिबिल्वानांनास्तिपर्युषितात्मता । **मदनपारिजाते**—जलंपर्युषितंत्याज्यंपत्राणिकुसुमानिच । तुलस्य गस्तिबिल्वानिगांगंवारिनदुष्यति । **विष्णुधर्मोत्तरे**—तुलसींबिल्वपत्रेचजलजेषुचसर्वशः । नपर्युषितदोषोस्तिमालाकारगृहेषुच । **स्कांदे**—पलाशंदिनमेकंचपंकजंचदिनत्रयम् । पंचाहंबिल्वपत्रंचदशाहंतुलसीदलम् । पर्युषितंनेत्यर्थः । **हलायुधे**—जलजानांचसर्वेषां बिल्वपत्रस्यचैवहि । तेषांपर्युषिताशंकाकार्यापंचदिनोर्ध्वतः । तीर्थसौख्येप्रासे—तुलसीनोपर्युषिताबिल्वंचत्रिदिनावधि । पद्मंपंचदिना न्याज्यंशेषंपर्युषितंविदुः । तत्रैवस्कांदेदमनमुपक्रम्य—तत्समालाभगवतःपरमप्रीतिकारिणी । शुष्कापर्युषितावापिनदुष्टाभवतिकचित् । पूर्वोक्तदिनसंख्यातिक्रमेपिमालाकारगृहस्थमदुष्टमितिशैवागमः । **स्मृतिसारावल्यां**—जलजानांचसर्वेषांपत्राणामहतस्यच । कुश पुष्पस्यरजतसुवर्णकृतयोरपि । नपर्युषितदोषोस्तितीर्थतोयस्यचैवहि । **बोपदेवः**—बिल्वापामार्गजातीतुलसिशमिशताकेतकीभृंगदूर्वामंदा भोजाहिदर्भागुनितिलतगरमरुकह्लारमल्ली । चंपाश्वारातिकुंभादमनमरुवकाबिल्वतोहानिशस्ताख्रिंशत्येकार्यरीशोदधिनिधिवसुभूभूयमाभूयएव । **अस्यार्थः**—शताशतावरी । मंदोमंदारः । अहिर्नागचंपकः । मुनिरगस्त्यः । ब्रह्मपलाशम् । कह्लारंकुमुदम् । तेननपौनरुक्त्यम् । अश्वारातिःकरवीरः । अरीषट् । ईशःएकादश । उदधिश्चत्वारः । निधिर्नव । वसुरष्टौ । भूरेकः । यमौद्वौ । बिल्वमारभ्याहिपर्यंतं गणयित्वादर्भमारभ्यत्रिंशदादिसंख्ययापुनर्गणयेदित्यर्थः । **तत्वसागरसंहितायां**—यद्वापर्युषितैश्चापिपुष्पाद्यैरविकारिभिः । गंधोदके नचैतानित्रिःप्रोक्ष्यैवप्रपूजयेत् । **पारिजातेआदित्यपुराणे**—शिवेकुंदंमदंतींचयूथींबंधूककेतकम् । जपांरक्तंत्रिसंध्यैद्वेसिंदूरकुटजानितु । मालतींघुसृणंचैवहयारिंचर्वरीत्यजेत् । नशस्तंशाल्मलंपुष्पंकूष्मांडंचनशोभनम् । कलिकामुकुलैर्नेज्याविनाचंपकपंकजैः । **पुष्पमालायाम्**— मंदारमर्कधत्तूरशाल्मलीकांचनालजम् । निषिद्धंविष्णुपूजायांपुष्पंवैभीतकंतथा । निषिद्धंविद्धितंविष्णौशिरीषंशक्रपुंड्रकम् । नरसिंहस्यपूजायां

निषिद्धंकेतकीद्वयम् । चंद्रिकायामप्येवम् । **मदनपारिजातेविष्णुधर्मे**—ककचाख्यस्यपुष्पाणितथाधत्तूरकस्यच । कृष्णंचकुटजंचार्कनैवदेयंजनार्दने । शाल्मलंचशिरीषंचबृहतींगिरिमल्लिकाम् । सर्जकंचैवकूष्मांडंकंचनारंचवर्जयेत् । **शातातपः**—देवीनामर्कमंदारौसूर्यस्यतगरंतथा । निषिद्धमित्यर्थः । **कार्तिकमाहात्म्ये**—गणेशंतुलसीपत्रैर्दुर्गांनैवतुदूर्वया । मुनिपुष्पैस्तुसूर्यंचलक्ष्मीकामोनचार्चयेत् । **पाद्मे**—नबिल्वेनार्चयेद्धातुंनकेतक्यामहेश्वरम् । नाक्षतैःपूजयेद्विष्णुंनतुलस्यागणाधिपम् ॥

तुलसीग्रहणादौविशेषः । **हारीतः**—स्नानंकृत्वातुयेकेचित्पुष्पंचिन्वंतिमानवाः । देवतास्तन्नगृह्णंतिभस्मीभवतिकाष्ठवत् । तन्मध्याह्नस्नानपरम् । अस्नात्वातुलसींछित्त्वादेवतापितृकर्मणि । तत्सर्वंनिष्फलंयातिपंचगव्येनशुध्यति इति **पाद्मोक्तेरितिचंद्रिका** । अत्रतुलसीपदंपुष्पमात्रपरम् शिष्टाचारानुरोधादितिरुद्रधरः । **देवयाज्ञिकनिबंधेस्मृतिसारे**—श्रवणेचव्यतीपातेभौमभार्गवभानुषु । पर्वद्वयेचसंक्रांतौद्वादश्यांसूतकद्वये । तुलसींयेविचिन्वंतितेछिंदंतिहरेःशिरः । क्वचिच्छ्रवणस्थानेवैधृतिपदम् । **पाद्मे**—भृग्वर्कांगारवारेषुद्वादश्यांपंचपर्वसु । येविचिन्वंतितुलसींतेछिंदंतिहरेःशिरः । **विष्णुधर्मोत्तरे**—रविवारंविनादूर्वांतुलसींद्वादशींविना । जीवितस्याविनाशायनविचिन्वीतधर्मवित् । तथा—संक्रांतावर्कपक्षांतेद्वादश्यांनिशिसंध्ययोः । यैश्छिन्नंतुलसीपत्रंतैश्छिन्नंहरिमस्तकम् । **विष्णुधर्मे**—नछिंद्यात्तुलसींविप्रोद्वादश्यांवैष्णवःक्वचित् । **हरिभक्तिविलासे**—संक्रांत्यादौनिषिद्धोपितुलस्यवचयःस्मृतौ । परंश्रीविष्णुभक्तैस्तुद्वादश्यामेवनेष्यते । अयंनिषेधोनकृष्णतुलस्याम् ।—तुलसीकृष्णतुलसीतथारक्तंचचंदनम् । केतकीपुष्पपत्रंचसद्यस्तुष्टिकरंहरेरितिभविष्येकृष्णतुलस्याःपुनरुपादानेनतुलसीत्वाभावात् । जीरकंकृष्णजीरकमितिवत् । **पाद्मे**—द्वादश्यांतुलसीपत्रंधात्रीपत्रंचकार्तिके । लुनातिसनरोगच्छेन्निरयानतिगर्हितान् । **रुद्रयामले**—देवार्थेतुलसीछेदोहोमार्थेसमिधस्तथा । इंदुक्षयेनदुष्येतगवार्थेपितृणस्यच । **पाद्मे**—तुलस्यमृतजन्मासिसदात्वंके

शवप्रिये । केशवार्थंविचिन्वामिवरदाभवशोभने । इतितुलसीग्रहणमंत्रः । **अवंतीखंडेस्कांदे**—येऽर्चयंतिहरेर्मूर्तिंकोमलैस्तुलसीदलैः । कोटिकोटिसुवर्णानांदानस्यफलमाप्नुयुः । तत्रैव—सुमंजर्यासदलयातुलसीभवयाहरेः । पूजांकुर्वीतयोनित्यंसपूजाफलमश्नुते । **शंखः**—वानस्पत्येमूलफलेदार्वर्थ्यर्थंचगोस्तृणम् । देवतार्थंचकुसुममस्तेयंमनुरब्रवीत् । इदंद्विजपरम् । द्विजस्तृणैधःपुष्पाणिसर्वतःस्वयमाहरेदितियाज्ञवल्क्योक्तेः । एतन्नित्यपूजापरम् ।—पारक्यारामसंजातैःकुसुमैरर्चयेत्सुरान् । तेनपापेनलिप्येऽहंयदेतदनृतंभवेदितिनारदीयादितिपंचायतनसारः । **आह्निकप्रदीपेस्कांदे**—पत्रंवायदिवापुष्पंफलंनेष्टमधोमुखम् । दुःखदंतत्समाख्यातंयथोत्पन्नंप्रदापयेत् । अधोमुखार्पणं नेष्टंपुष्पांजलिविधिंविना ॥ ॥ **लक्षपूजायांविशेषः** । लक्षपूजासुसर्वासुपुष्पमेकैकमर्पयेत् । समुदायेनचेत्पूजालक्षपुष्पार्पणंहितत् । लक्षपुष्पादौपुष्पाद्यर्पणंयथेच्छमितिपंचायतनसारे । **जटमल्ले**—येषांशंसंतिपुष्पाणिप्रशस्तान्यर्चनेहरेः । पल्लवाअपितेषांस्युःफलंवार्चाविधौहरेः । **पाद्मे**—बिल्वपत्रंशमीपत्रंतुलस्यामलकंतथा । कुशपत्रंभृंगराजंसदाग्राह्यंहरेर्बुधैः । **बिल्वपत्रेविशेषः शिवधर्मोत्तरे**—अच्छिन्नैर्बिल्वपत्रैश्चअच्छिन्नाग्रैस्त्रिपत्रकैः । वामपत्रेवसेद्ब्रह्मापद्मनाभश्चदक्षिणे । पत्राग्रेलोकपालाश्चमध्येपत्रेसदाशिवः । पृष्ठभागेस्थितायक्षाःपूर्वभागेऽमृतंस्थितम् । तस्माद्बिपूर्वभागेनअर्चयेद्गिरिजापतिम् । **जटमल्ले**—येषांशंसंतिपुष्पाणिप्रशस्तान्यर्चनेहरेः । पल्लवाअपितेषांस्युःफलंवार्चाविधौहरेः । **भविष्ये**—फलानामप्यलाभेतुतृणगुल्मौषधीरपि । औषधीनामभावेतुभक्त्याभवतिपूजितः । मनसापूजयेदित्यर्थः ॥

अथधूपः । **तिथितत्त्वेकालिकापुराणे**—मधुमुस्ताघृतंगंधोगुग्गुल्वगरुशैलजम् । सरलंसिद्धसिद्धार्थादशांगोधूपइष्यते । **मदनरत्ने**—षड्भागकुष्ठंद्विगुणोगुडश्चलाक्षात्रयंपंचनखस्यभागाः । हरीतकीसर्जरसश्चमांसीभागैकमेकंत्वथशैलजस्य । घनस्यचत्वारिपुरस्यचैकंधूपोदशांगःकथितोमुनीन्द्रैः । द्विगुणोऽध्यंशः । शैलजंमध्यदेशेतूलइतिप्रसिद्धम् । घनोमुस्ता । पुरोगुग्गुलुः । **व्रतहेमाद्रौभविष्ये**—अगरुंचं

दनंमुस्तासिह्लकंवृषणंतथा । सममागंतुकर्तव्यंधूपोयमसृताह्वयः । तथा—श्रीखंडंग्रंथिसहितमगरुंसिह्लकंतथा । मुस्तातथेंदुर्मूतेशशर्कराचददे त्र्यम् । इत्येपोऽनंतधूपश्चकथितोदेवसत्तम । तथा—कृष्णागरुंसिह्लकंचवालकंवृषणंतथा । चंदनंतगरंमुस्ताप्रबोधःशर्करान्वितः । तथा—कर्पूरंचंदनंकुष्टमुशीरंसिह्लकंतथा । ग्रंथिकंवृषणंभीमकुंकुमंगृंजनंतथा । हरीतकीतथोशीरंयक्षधूपउदाहृतः । तथा—वृषणंसिह्लकंविल्वंश्रीखंडमगरुंतथा । कर्पूरंचतथामुस्ताशर्करासत्वचंद्विज । इत्येपविजयोधूपःस्वयंदेवेननिर्मितः । वृषणंकस्तूरिकेति**समयप्रदीपः** । कर्पूरंचंदनंमांसीत्यक्पत्रैलालवंगके । अगरुंसिह्लकंधूपंप्राजापत्यंप्रचक्षते । श्रीखंडंतगरंकुष्टंकर्पूरंसिह्लकंतथा । महानयंस्मृतोधूपःप्रियोदेवस्यसर्वदा । **चंद्रिकायांहारीतः**—रुहिकाख्यंकणंदारुसिह्लकंसागरुंसितम् । शंखंजातीफलश्रीशेधूपानिस्युःप्रियाणिवै । रुहिकामांसी । कणोगुग्गुलविशेपः । दारुदेवदारुः । शंखंनखी । **नारसिंहे**—विनामृगमदंधूपेजीवजातंविवर्जयेत् । एतन्नृसिंहान्यपरम् । महिषाख्यंगुग्गुलुंयआज्ययुक्तंसशर्करम् । धूपंददातिराजेंद्रनरसिंहायभक्तिमानितितत्रैवोक्तेः । देव्यादौतस्यवक्ष्यमाणत्वाच्च । तत्रैव—कृष्णागरुसमुत्थेनधूपेनश्रीधरालयम् । धूपयेद्वैष्णवोयस्तुसमुक्तोनरकार्णवात् । **गौतमः**—तीर्थकोटिशतैर्धौतोयथाभवतिनिर्मलः । करोतिनिर्मलंदेहंधूपशेपस्तथाहरेः । **पाद्मे**—धूपंचारात्रिकंविष्णोःकराभ्यांयःप्रविंदते । कुलकोटिंसमुद्धृत्ययातिविष्णोःपरंपदम् ॥

अथदीपः । **नारसिंहे**—घृतेनवाथतैलेनदीपंप्रज्वालयेन्नरः । **अथमहादीपःव्रतहेमाद्रौविष्णुधर्मे**—महावर्तिःसदादेयाकृष्णपक्षेविशेपतः । देवस्यदक्षिणेपार्श्वेदेयातैलतुलानृप । पलाष्टकयुतांराजन्वर्तितत्रप्रकल्पयेत् । महारजनरक्तेनसमग्रेणतुवाससा । वामपार्श्वेतुदेवस्यदेयाघृततुलानृप । पलाष्टकयुतांपुण्यांशुक्लांवर्तिंचदीपयेत् । वाससातुसमग्रेणसोपवासोजितेंद्रियः । एवंवर्तिद्वयमिदंसकृद्दत्वामहीयते ।

१ हरिकारयेति पाठः ।

एकामप्यथवाद्द्यादभीष्टामनयोर्द्वयोः । दीपदानंमहासत्रंकृत्वाफलमुपाश्नुते । **दीपनिर्वाणनिषेधोभविष्ये**—तांश्चदत्वानहिंसेतनच तैलविवर्जितान् । कुर्वीतदीपहिंसांयोमूकोंऽधःप्रजायते । **भविष्योत्तरे**—प्रज्वाल्यदेवदेवस्यकर्पूरेणतुदीपकम् । अश्वमेधमवाप्नोति कुलंचैवसमुद्धरेत् । **संवर्तः**—देवागारेद्विजानांचदीपंदत्वाचतुष्पथे । मेधावीज्ञानसंपन्नश्चक्षुष्मान्जायतेनरः ॥

अथनैवेद्यं । **कृष्णभट्टीये**—नैवेद्यजलपुष्पादौधेनुमुद्रांप्रदर्शयेत् । **गोविंदराजीयेब्रह्मांडे**—पत्रंपुष्पंफलंतोयमन्नपानाद्य मौषधम् । अनिवेद्यनभुंजीतयदाहारायकल्पितम् । **तत्रैवपाद्मे**—अनिवेद्यहरेर्भुंजन्सप्तजन्मनिनारकी । निवेदितस्यभक्षणंप्रतिपत्तिरिति **गोविंदराजः** । तन्न । यद्भक्षयेत्तन्निवेदितमितिवाक्यार्थात् । अनिवेदितभक्षणनिषेधात्सर्वान्ननिवेदननिषेधः । व्यवदानद्वारापुरो डाशस्येवोद्धृतान्ननिवेदनद्वारासर्वान्ननिवेदनमितिवाच्यम् । उद्धरणाविधानात् । तद्विधानेपिसर्वपुरोडाशत्यागवत्सर्वान्ननिवेदनसिद्धेश्च । निवेदितशेषत्वेनसर्वस्यनिवेदितत्वांगीकारेलक्षणापाताच्च । पाकैक्येनिवेदितेनैववैश्वदेवःस्विष्टकृद्वत् । **यत्तुशातातपः**—एकस्मिन्वाप्यशक्त श्चेत्पूर्वंविष्णुनिवेदनम् । वैश्वदेवंततःशिष्टाद्व्यासस्यवचनंयथेतिशिष्टपदंतत्सर्वपुरोडाशत्यागे शेषात्स्विष्टकृतवद्विष्णोर्निवेदितान्नेनयष्टव्यंदेवतांतर मितिश्रीधरोक्तेःसर्वनिवेदनेप्युपपन्नमितिगोविंदराजः। **भट्टदिनकरस्तु** वैश्वदेवार्थनैवेद्यार्थपाकभेदेनिवेदितमेवसंस्कृतमेव भक्षयेदिति नियमद्वयंनयुक्तम् । एकभक्षणेन्यतरनियमबाधात् । उभयभक्षणेनियमद्वयबाधात् । अतोनिवेदितमेवभक्षयेदितिवचोहोमासाधनवटकतांबूला दिपरं । हुतमेवभक्षयेदितिहविष्यपरं । यद्वानिवेदितमेवभक्षयेदितिवैश्वदेवानधिकारिपरम् । अथवापाकैक्येप्यहविष्यस्यैवपाकभेदेपिनिवेदित स्याहुतस्यापिहुतत्वमस्त्येव । नहिपाकभेदेवैश्वदेवभेदः । महानससंस्कारत्वाद्वैश्वदेवस्य । एवंनिवेदितत्वमपिनचसर्वनिवेदनं । निवेदितस्यदा हादिविधानेनसर्वान्नदाहाद्यापत्तेः । पाकैक्येप्येवम् । तस्मादुद्धृत्यैवनिवेदनमित्याह । **विष्णुः**—मेषीमहिषीछागीनांदुग्धदधिघृतान्यदेयानि ।

गारुडे—तुलसीदलसंमिश्रंहरेर्यच्छतियःसदा । नैवेद्यमित्यादिस्मृतिरत्नावल्याम् । नैवेद्यस्त्वभावेतुफलान्यपिनिवेदयेत् । फलानामप्यलाभेतुतृणगुल्मौषधीरपि । औषधीनामलाभेतुतोयान्यपिनिवेदयेत् । तदलाभेतुसर्वत्रमानसंप्रवरंस्मृतम् । **नैवेद्यांशदानमुक्तं पारिजातेसंग्रहे**—विष्वक्सेनायदातव्यंनैवेद्यस्यशतांशकम् । पादोदकंप्रसादंचलिंगेचंडेश्वरायतु । **तद्विधिःपंचरात्रे**—ततोजवनिकांविद्वानपसार्ययथाविधि । मुख्यादीशानतःपात्रान्नैवेद्यांशंसमुद्धरेत् । **टोडरानंदेविष्णुधर्मे**—फलानिदत्वादेवेभ्यःसफलांविंदतेश्रियम् । **अथफलंभविष्ये**—फलंचकथितंविद्धंकृमिभिस्तद्विवर्जयेत् । यत्नपक्वमपिग्राह्यंकदलीफलमुत्तमम् । **अथतांबूलंस्कांदे**—तांबूलानांकिसलयंदत्वास्वर्गमवाप्नुयात् । इति ॥

अथप्रणामः । **टोडरानंदेचंद्रिकायांचवाराहभविष्ययोः**—प्रणम्यदंडवद्भूमौनमस्कारेणयोर्चयेत् । सयांगतिमवाप्नोतिनतांक्रतुशतैरपि । **हलायुधे**—नदेवंपृष्ठतःकृत्वाप्रणामंकचिदाचरेत् । वरमुत्थायकर्तव्यंनवृथाभ्रमणंचरेत् । तत्रैव—एकहस्तप्रणामश्चएकाचैवप्रदक्षिणा । अकालेदर्शनंचैवपुण्यंहंतिपुराकृतम् । एकेतिचंडान्यपरम् । तस्याएकप्रदक्षिणायावक्ष्यमाणत्वात् । **गोविंदराजीयेभविष्ये**—अग्रेपृष्ठेवामभागेसमीपेगर्भमंदिरे । जपहोमनमस्कारान्नकुर्याद्देवतालये । **वाराहे**—वस्त्रप्रावृतदेहस्तुयोनरःप्रणमेतमाम् । सदासजायतेमूर्खःससजन्मसुभामिनि । इदंपरिधानीयान्यपरम् । **चंद्रिकायांनारसिंहे**—नमस्कारेणचैकेनअष्टांगेनहरिंस्मरेत् । पद्भ्यांकराभ्यांशिरसापंचांगाप्रणतिःस्मृता । दोर्भ्यांपद्भ्यांचजानुभ्यामुरसाशिरसातथा । मनसावचसाभक्त्याप्रणामोष्टांगईरितः । **चंद्रिकायांतु**—उरसाशिरसादृष्टयामनसापिधियापिच । पद्भ्यांकराभ्यांवाचाचप्रणामोष्टांगउच्यतेइत्युक्तम् । **संग्रहे**—शिरोहस्तौचजानूचचिबुकंबाहुकद्वयम् । पंचांगस्तुनमस्कारोविद्वद्भिःसमुदाहृतः । **पाद्मे**—भूमिमापीड्यजानुभ्यांशिरआसेव्यवैभुवि । प्रणमेद्योहिदेवेशंसोऽश्वमेधफलंलभेत् ॥

अथप्रदक्षिणा। वाराहे—अदक्षिणंनकर्तव्यंपुरतःपृष्ठदर्शनात्। चक्रवद्भ्रामयेदंगंपृष्ठतोंगंनदर्शयेत्। अत्रविशेषोवक्ष्यतेकेदारखंडे– आरात्रिकंसकर्पूरंयेकुर्वंतिदिनेदिने। तेप्राप्नुवंतिसायुज्यंनात्रकार्याविचारणा। **टोडरानंदेविष्णुधर्मे**—गीतवादित्रदानेनसौख्यंप्राप्नोत्यनुत्तमम्। प्रेक्षणीयकदानेनरूपवानभिजायते। प्रेक्षणीयंनृत्यगीतादि। **अथशंखपूजाभविष्ये**—त्रैलोक्येयानिभूतानिवासुदेवस्यचाज्ञया। शंखेवसंतिविप्रेंद्रतस्माच्छंखंप्रपूजयेत्। **तत्रमंत्रः**—त्वंपुरासागरोत्पन्नोविष्णुनाविधृतःकरे। निर्मितःसर्वदेवैश्चपांचजन्यनमोस्तुते। गर्भादेवादिनारीणांविशीर्यंतेसहस्रशः। तवनादेनपातालेपांचजन्यनमोस्तुते। **वाराहे**—द्वौशंखौनार्चयेदिति। **शिवार्चनचंद्रिकायां सारसंग्रहे**—शंखमानंतुप्रादेशंचतुरंगुलमुच्छ्रितम्। **क्रियासारे**—प्रस्थांबुप्रमितःशंखःश्रेष्ठस्त्र्यंशपूरकः। मध्यस्तदर्धप्रमितःकनिष्ठःक्रमशोभवेत्। गोक्षीरधवलःस्निग्धोदीर्घनालोबृहत्तनुः। वृत्तोयोदक्षिणावर्तःसज्ञेयःशंखसंज्ञकः। पूर्वोक्तलक्षणोपेतोवामावर्तोथवापियः। प्रस्थोदानरत्नेज्ञेयः। **मदनरत्नेस्कांदे**—पलद्वयेनप्रसृतंद्विगुणंकुडवंमतम्। चतुर्भि कुडवैःप्रस्थआढकस्तैश्चतुर्गुणैः। चतुराढकोभवेद्द्रोणइत्येतद्द्रव्यमानकम्। इति ॥

अथपूजाधिकारिणः। तत्रविष्णुपुराणे—ब्राह्मणःक्षत्रियोवैश्यःशूद्रश्चपृथिवीपते। स्वधर्मतत्परोविष्णुमाराधयतिनान्यथा। **स्कांदेशालिग्राममाहात्म्ये**—ब्राह्मणक्षत्रियविशांस्त्रीशूद्राणामथापिवा। शालग्रामेधिकारोऽस्तिनान्येषांतुकदाचन। अन्येसंकरजाः। **प्रतिष्ठाहेमाद्रौ**—चत्वारोब्राह्मणैःपूज्यास्त्रयोराजन्यजातिभिः। वैश्यैर्द्वावेवसंपूज्यौतथैकःशूद्रजातिभिः। ब्राह्मणैर्वासुदेवस्तुनृपैःसंकर्षणस्तथा। प्रद्युम्नःपूज्यतेवैश्यैरनिरुद्धस्तुशूद्रकैः। **प्रयोगपारिजाते मंत्रराजानुष्टुब्विधाने**—शालग्रामशिलांवापिचक्रांकितशिलांतथा।

१ त्तोयेसर्वतीर्थानिपांचजन्यनमोस्तुते इति पाठ।

ब्राह्मणःपूजयेन्नित्यंक्षत्रियादिर्नपूजयेत् । क्षत्रियादिरदीक्षितः । नित्यंसर्वदा । अतोब्राह्मणस्यादीक्षितस्यापिशालिग्रामपूजानित्या । क्षत्रियादेस्तुदीक्षितस्य । अत्रदीक्षामंत्रविहीनेपीत्युक्तेः अयंविनैवमंत्रेणपुण्यराशिःप्रकीर्तितइतिविष्णुपूजाप्रकरणे **भविष्योक्तेश्च** । विष्णुपूजायामदीक्षितस्याप्यधिकारोनान्यत्रेति**टोडरानंदः** । तेनादीक्षितस्यापिक्षत्रियादेर्मूर्तिपूजनेऽधिकारः । **स्मृत्यर्थसारे**—स्त्रीणामप्यधिकारोस्तिविष्णोराराधनंप्रति । यत्तु**स्मृतिकौमुद्यांशूद्राचारशिरोमणौच मनुः**—जपस्तपस्तीर्थयात्राप्रव्रज्यामंत्रसाधनम् । देवताराधनंचेतिस्त्रीशूद्रपतनानिषडिति तत्स्पर्शवत्पूजापरम् ।—आर्जवंलोभशून्यत्वंदेवब्राह्मणपूजनम् । अनभ्यसूयाचतथाधर्मःसामान्यउच्यत इति**टोडरानंदे विष्णूक्तेः** । साधारणधर्माश्चतुर्वर्णपराइति **व्रतहेमाद्रौविज्ञानेश्वरीयेच** । स्त्रीशूद्रपतनानिषडितिशूद्रस्यद्विजसेवाऽविरोधेनस्त्रियास्तुभर्तृसेवाऽत्यागपरमिति**भट्टपादाः** । **जातिविवेके**—स्पर्शनंदेवतानांचकायस्थायविवर्जयेत् । नास्याधिकारोधर्मेस्तीति**मनुव्याख्यानेमेधातिथिः** । स्नानोपवासदेवतार्चनादौनशूद्रस्यनित्योधिकारइति । शूद्रादेःपूजास्पर्शंविना ।—स्त्रीणामनुपनीतानांशूद्राणांचजनेश्वर । स्पर्शनेनाधिकारोऽस्तिविष्णोर्वाशंकरस्यवेति**बृहन्नारदीयात्** । यदिभक्तिर्भवेत्तस्यस्त्रीणांनापिवसुंधरे । दूरादेवास्पृशन्पूजांकारयेत्सुसमाहितइति**वाराहाच्च** । ब्राह्मण्यपिहरंविष्णुंनस्पृशेच्छ्रेयइच्छती । अनाथावासनाथावातस्यानास्तीहनिष्कृतिरिति**पंचायतनसाराच्च** । सांप्रदायिकास्तुनिषेधेषुस्त्रीशूद्रपदस्याप्यदीक्षितपरत्वाद्विधिषुतत्पदंदीक्षितपरम् । अतोदीक्षितानांतेषांशालग्रामपूजास्पर्शवत्यपिभवति । स्पर्शनिषेधोऽदीक्षितपरइत्याहुः । तन्न । वचनंविनाव्यवस्थाकल्पनेमानाभावात् । अतोऽदीक्षितस्यपूजैवन । **यत्तु**—मातरःसर्वलोकैस्तुस्थाप्याःपूज्याःसुरोत्तमेति**देवीपुराणे**सर्वपदंतरस्त्रीशूद्रान्यपरमितिकेचित् । दीक्षितस्याप्यस्पर्शेनेतियुक्तम् । विष्णुमूर्तेःप्रतिष्ठायांचाधिकारः—चतुर्वर्णैस्तथाविष्णुःप्रतिष्ठाप्यःसुखार्थिभिरिति**कल्पतरौदेवीपुराणात्** । अन्येतुसर्वपदसंकोचेमानाभावात्—ब्राह्मणःक्षत्रियोवैश्यःशूद्रोवायदिवास्त्रियः । पूजयेन्मातरोभक्त्यास

सर्वंलभतेफलमितिदेवीपुराणाच्च शुचित्वस्यनैमित्तिकपरत्वाद्दीक्षितस्यतत्पूजाभवतीत्याहुः । **कौमुद्यांनारसिंहे** शूद्राधिकारे—पुराणंशृ
णुयान्नित्यंनरसिंहस्यपूजन । कुर्यादितिशेषः। तत्रैव—ब्राह्मणाःक्षत्रियावैश्या.स्त्रियःशूद्रांत्यजातयः। संपूज्यतंसुरश्रेष्ठंभक्त्यासिंहवपुर्धरम् । अत्रांत्य
जातयोऽसच्छूद्रानतुचंडालादयः। चंडालाःसर्वधर्मबहिष्कृताइतिस्मृतेः । **लिङ्गेपिचातुर्वर्ण्यस्याधिकारउक्तःशिवसर्वस्वेभविष्ये**–
यस्तुपूजयतेदेविलिंगेमांचजगत्पतिम् । ब्राह्मण.क्षत्रियोवैश्यःशूद्रोवामत्परायणः । तस्यप्रीत.प्रदास्यामिशिवॉल्लोकाननुत्तमान् । **ब्रह्मचारि
णंप्रकृत्यमनु.**—देवताभ्यर्चनंचैवसमिदाधानमेवच । कुर्यादितिसवधः । **तिथितत्त्वेस्कांदे**—शूद्रःकर्माणियोनित्यस्वीयानिकुरुतेप्रिये ।
तस्याहमर्चांगृह्णामिचंद्रखंडविभूषिते । इदंपुराणप्रसिद्धजीर्णलिंगविषयमिति **त्रिस्थलीसेतौभट्टपादाः** । **नूतनलिंगपूजायांतु**—यदा
प्रतिष्ठितलिंगंमंत्रविद्भिर्यथाविधि । तदाप्रभृतिशूद्रश्चयोषिद्वापिनसंस्पृशेदिति**बृहन्नारदीयादस्पर्शपूजाकल्पकाभावाच्चनाधिकारः** । यत्तु—लिंगं
गृहीयतिर्वापिसस्थाप्यतुयजेत्सदेतिदेवीपुराणं तन्नयतिसाहचर्याद्गृहिपदंद्विजपरम् । नचपरप्रतिष्ठितलिंगादिपूजायुक्ता—य.शूद्रेणार्चितंलिंगं
विष्णुवापिनमेन्नरः । तस्येहनिष्कृतिर्नास्तिप्रायश्चित्तशतैरपीति**बृहन्नारदीये**अनमस्कार्यत्वोक्तेः । नचैतदन्यथानुपपत्त्यैवशूद्रस्यलिंगा
दिपूजाकल्पनं अन्यदीयलिंगपूजानिषेधेनापिचरितार्थत्वात् । **तिथितत्त्वेस्कांदे**—ब्रह्मचारीगृहस्थोवावानप्रस्थव्रतेस्थितः[1] । एवदिनेदिनेदे
वपूजयेदम्बिकापतिम् । सन्यासीदेवदेवेशंप्रणवेनैवपूजयेत् । नमोंतेनशिवेनैवस्त्रीणांपूजाविधीयते । **बौधायनः**—स्त्रीशूद्राणांचभवतिनाम्ना
वैदेवतार्चनम् । सर्वेवागममार्गेणकुर्युर्वेदानुसारिणा । **पंचायतनसारेभागवते**—वैदिकस्तान्त्रिकोमिश्रइतिमेत्रिविधोमखः । वैदिकोमि
श्रकोवापिविप्रादीनांविधीयते । तान्त्रिकोविष्णुभक्तस्यशूद्रस्यापिप्रकीर्तितः ॥

---

१ वानप्रस्थश्चसुव्रत ।

मंत्रराजानुष्टुप्विधाने—श्रौतार्चनंतुविप्राणांविशेषेणभवेत्सदा । स्मार्तागमार्चनंक्षत्रेवैश्येकेवलमागमः । तस्माद्देवार्चनंश्रौतंविप्रस्यैवत दुच्यते । **बह्वृचपरिशिष्टे**—प्रतिमाःप्राङ्मुखीरुदङ्मुखोयजेतान्यत्रप्राङ्मुखःसंभृतसंभारोयजनभवनमेत्यद्वारेस्थित्वाहस्ततालत्रयेण—अपसर्पं तुतेभूतायेभूताभुविसंस्थिताः । येभूताविघ्नकर्तारस्तेनश्यंतुशिवाज्ञयेतिविघ्नानुद्वास्यप्रविश्य येभ्योमातामधुमत्पिन्वतेपयएवापित्रेविश्वदेवायवृष्ण इतिजपित्वा शुभासने—पृथिवित्वयाधृतालोकादेवित्वंविष्णुनाधृता।त्वंचधारयमांदेविपवित्रंकुरुचासनमित्युपविश्यायतप्राणःकर्मसंकल्प्य शुचि शंखंअद्भिःप्रणवेनपूरयित्वागंधाक्षतपुष्पाणिप्रक्षिप्यसावित्र्याभिमंत्र्यतीर्थान्यावाह्याभ्यर्च्य पत्रपुष्पाणितदुदकेनापोहिष्ठीयाभिरात्मानमायत नंयजनांगानिचाभ्युक्ष्यक्रियांगोदकुंभंगंधादिभिरभ्यर्च्यनमोंतनाम्नातत्तन्मंत्रेणवोपचारान्कुर्यादावाहनमासनंपाद्यमर्घ्यमाचमनीयंस्नानमाचमनं वस्त्रमाचमनमुपवीतमाचमनंगंधपुष्पाणिधूपंदीपमुपहारमाचमनंमुखवासंस्तोत्रंप्रणामंप्रदक्षिणाविसर्जनंचकुर्यादसंपन्नोमनसासंपादयेदाचमनसप्त धगुपचारःप्रणामस्तोत्रंप्रदक्षिणाविसर्जनांगम् । अथमंत्राः—गणानांत्वेतिगणपतेः । कुमारश्चित्पितरमितिस्कंदस्य । आकृष्णेनेत्यादित्यस्य । पावकानइतिसरस्वत्याः। जातवेदसइतिशक्तेः । त्र्यंबकमितिरुद्रस्य । गंधद्वारामितिश्रियः। इदंविष्णुरितिविष्णोरेवंषोडशैमानुपचारान्पौरुषेणवासू क्तेनप्रत्यृचंसावित्र्यावाजातवेदस्यावाप्राजापत्यावाव्याहृतिभिर्वाप्रणवेनवाकुर्वंतिसएषदेवयज्ञोऽहरहर्गोदानसंमितःसर्वाभीष्टप्रदःस्वर्गापवर्गदश्चत स्मादेनमहरहःकुर्वीतेति । **टोडरानंदेवाराहे**—अभावेवेदमंत्राणांपंचरात्रोदितोविधिः । उदङ्मुखइतिस्थिरप्रतिमाविषयमिति**पारिजातः** । **वैशाखमाहात्म्येपाद्मे**—स्वर्णघर्मानुवाकेनमहापुरुषविद्यया । पौरुषेणचसूक्तेनसामभीराजनादिभिः । अर्चयेदितिशेषः । **टोडरानंदे योगयाज्ञवल्क्यः**—दद्यात्पुरुषसूक्तेनयःपुष्पाण्यपएववा । अर्चितंस्याज्जगदिदंतेनसर्वंचराचरम् ।

अथन्यासादि। **शौनकः**-अंगुष्ठाग्रेतुगोविंदंतर्जन्यांतुमहीधरम्। मध्यमायांहृषीकेशमनामिक्यांत्रिविक्रमम् ।कनिष्ठिक्यांन्यसेद्विष्णुंकरम

ध्येतुमाधवम् । एवंन्यासंपुराकृत्वादेहांगन्यासमाचरेत् । मस्तकेकेशवंन्यस्यभालेनारायणंतथा । माधवंकर्णयोरक्ष्णोर्विष्णुंचैवतुनासयोः । मुखेतुमधुसूदनंकंठदेशेत्रिविक्रमम् । वामनंविन्यसेद्बाह्वोःश्रीधरंहृदिविन्यसेत् । नाभ्यांविद्याद्धृषीकेशंकट्यांवैपद्मनाभकम् । दामोदरंपादयोश्चन्यासंद्वादशधाचरेत्।ततःपुरुषसूक्तेनसर्वांगन्यासमाचरेत्।**अपरार्केनारसिंहे**—आनुष्टुभस्यसूक्तस्यत्रिष्टुवंतस्यदेवता।पुरुषोयोजगद्बीजमृषिर्नारायणःस्मृतः। प्रथमांविन्यसेद्वामेद्वितीयांदक्षिणेकरे । तृतीयांवामपादेतुचतुर्थीदक्षिणेपदे । पंचमींवामजानौतुषष्ठींवैदक्षिणेन्यसेत् । सप्तमींवामकुक्षौचअष्टमींदक्षिणेन्यसेत् । नवमींनाभिमध्येतुदशमींहृदयेतथा । एकादशींकंठदेशेवामबाहौततःपराम् । त्रयोदशींदक्षिणेतुआस्यदेशेचतुर्दशीम् । अक्ष्णोःपंचदशींचैवषोडशींमूर्ध्निविन्यसेत् । यथादेवेतथादेहेन्यासंकृत्वाविधानतः। एवंन्यासविधिंकृत्वापश्चाद्यागंसमाचरेत्[1] । **गोविंदराजीये योगयाज्ञवल्क्यः**—षडंगन्यासइत्येकेउत्तरेपुरुषसूक्तके। अद्भ्यःसंभृतइतिहृदयायनमः। वेदाहमितिशिरसेस्वाहा । प्रजापतिश्चरतीतिशिखायैवषट्। योदेवेभ्यइतिकवचायहुम् । रुचंब्राह्ममितिनेत्रत्रयायवौषट् । श्रीश्चेत्यस्त्रायफट् । **चंद्रिकायांनारदीये**—एवंन्यासंतुकृत्वादौपश्चाद्देवस्यपूजनम् । गंधमाल्यैःसुरभिभिरात्मानंचार्चयेद्बुधः। ततःपीठंसमाराध्यगंधपुष्पाक्षतैःशुभैः। **ऋग्विधाने**—वक्ष्येपुरुषसूक्तस्यविधिनात्वर्चनेपुनः। आद्ययावाहयेद्देवमृचातुपुरुषोत्तमम्। द्वितीययासनंदद्यात्पाद्यंचैवतृतीयया। चतुर्थ्यार्घ्यंप्रदातव्यंपंचम्याचमनीयकम् । षष्ठ्यास्नानंप्रकुर्वीतसप्तम्यावस्त्रमेवच। यज्ञोपवीतमष्टम्यानवम्यागंधमेवच। दशम्यापुष्पदानंचएकादश्यातुधूपकम्।द्वादश्याचतथादीपंत्रयोदश्योपहारकम् । चतुर्दश्यानतिंकुर्यात्पंचदश्याप्रदक्षिणाम् । षोडश्योद्वासनंकुर्यादेवमेवसमर्चयेत् । पौरुषेणचसूक्तेनतद्विष्णोःपरमेणच। नैताभ्यांसदृशोमंत्रोवेदेषूक्तश्चतुर्ष्वपि। **पूजोत्तरंऋग्विधाने**—हुत्वाषोडशभिर्मंत्रैःषोडशान्नस्यचाहुतीः । शेषंनिवेदयेत्तस्मैदद्यादाचमनंततः । जानुभ्यांधरणींगत्वामूर्ध्नाहरिमथोवहेत् । पुनःषोडशभि

---

1 न्यासमारभेत् ।

मंत्रैर्दद्यात्पुष्पाणिषोडश । तचसर्वंजपेद्भूयःपौरुषंसूक्तमुत्तमम् । षण्मासात्सिद्धिमाप्नोतिह्येवमेवसमर्चयेत् । **पूजांतेकर्तव्यमाहयोगयाज्ञवल्क्यः**—निवेदयेत्तदात्मानंतद्विष्णोरितिमंत्रतः । **पाद्मे**—ब्रह्माणंविष्णुमीशंवासूर्यमग्निंगणाधिपम् । दुर्गांसरस्वतींलक्ष्मींगौरींवानित्यमर्चयेत् । एतेष्वन्यतरार्चनेनापिनप्रत्यवैतीत्यर्थः। **केचित्तुपंचायतनपूजांनित्यांब्रुवते**—शिवंभास्करमग्निंचकेशवंकौशिकीमपि । मनसानर्चयन्याति देवलोकादधोगतिम्। वरंप्राणपरित्यागःशिरसोवापिकर्तनम्। नत्वसंपूज्यभुंजीतकौशिकींकेशवंशिवमिति**कालिकापुराणा**दित्याहुः। केचित्तु—अग्निर्गणेशःपावकःकार्तिकेयोविनायकइति**भविष्योत्तरात्तत्पूजामाहुः** । एतेनाग्निस्मार्तमितिवदन्नर्थानभिज्ञत्वादपास्तः । कौशिकींदुर्गां अनर्चयन्नपूज्यत्वज्ञानवानितिच**वर्धमानसमयप्रदीपादयः**। पुष्पाद्यभावेमनसापिपूजयेदितिवयम् । केचित्तुविष्णुपूजैवनित्या शिवदुर्गादिपूजा तुकाम्येत्याहुः। यस्त्वेषांपूजायाअकरणेनिंदार्थवादःससंकल्पेसतिनित्यतापरइति**श्रीदत्तवाचस्पती** । तन्न । विष्णुपूजायामपितत्वापत्तेः—ब्रह्माणंविष्णुमीशंवागौरींवानित्यमर्चयेदिति**पाद्मे**वाशब्दश्रवणेपि—तस्मादनादिमध्यांतंनित्यमाराधयेद्धरिमिति**चंद्रिकायांकौर्मा**द्विष्णुपूजानित्या । —तत्रापिशालग्रामशिलांवापिचक्रांकितशिलांतथा । ब्राह्मणःपूजयेन्नित्यंक्षत्रियादिर्नपूजयेदिति**मंत्रराजानुष्टुब्विधानात्** । शालग्रामशिलापूजांविनायोश्नातिकिंचन । सचंडालोहिविष्ठायामाकल्पंजायतेकृमिरिति**हलायुधाच्च**शालग्रामपूजैवनित्येतिकेचित् । अन्येतुपूर्ववाक्येशालग्रामपदंमूर्त्युपलक्षणमिति**पंचायतनसारात्**—केशवार्चागृहेयस्यनतिष्ठतिमहीपते। तस्यान्नंनैवभोक्तव्यमभक्षणसमंस्मृतमिति**हलायुधे**वचनान्मूर्तिपूजापिनित्येत्याहुः । अत्रविष्णोरर्चेतिपाठमाश्रित्य—शंखारिभ्यांगदाब्जाभ्यांपूज्योविष्णुःश्रियैनरैरित्युक्तलक्षणाविष्णुप्रतिमाशालग्रामसद्भावेप्यावश्यकीति**टोडरानंदः** । लिंगेदेवोमहादेवःसर्वदैवव्यवस्थितः । अनुग्रहायलोकानांतस्मान्नित्यंप्रपूजयेदिति**भविष्योत्तरा**ल्लिंगपूजानित्येत्याहुः । **चंद्रिकायांकौर्मे**—योमोहादथवालस्यादकृत्वादेवतार्चनम् । भुंक्तेसयातिनरकान्सूकरेष्विहजायते । **यत्त्वाश्वलायनः**—दानाध्य

यनदेवार्चाजपहोमव्रतादिकान् । नकुर्याच्छ्राद्धदिवसेप्राग्विप्राणांविसर्जनाद्दिति तन्नित्यवर्जमितिवोपदेवः । विष्णुभिन्नपरमितिपरिचर्या । पूजयित्वाशिवंभक्त्यापितृश्राद्धंप्रकल्पयेदितिलैंगात्।—श्राद्धाह्नितुसमभ्यर्च्यनृवराहंजनार्दनमितिविष्णुधर्मोक्तेश्चविहितभिन्नपरमित्यपिके चित्।मर्यादोग्र्येपूजा—अपूज्यप्रथमंसूर्यमपरान्यःप्रपूजयेत्।नतद्भूतकृतंयावत्संप्रतीच्छंतिदेवताइतिब्राह्मात्।—रविर्विनायकश्चंडीईशो विष्णुश्चपंचमः। अनुक्रमेणपूज्यंतेव्युत्क्रमेणमहद्भयमिति। गणेशार्कौसमभ्यर्च्यशैवोविष्णुंप्रपूजयेत्।अर्चयेच्चशिवंपश्चाद्विष्णुमादौतुवैष्णवः।ततःशि वंततोदुर्गामेवंस्यादर्चनक्रिया। अत्रगणेशार्कयोःक्रमेनतात्पर्यंकिंतुतावपूजयित्वाप्रधानंनपूजयेत्। आदौनसर्वादौकिंतुविष्ण्वादौ। पौराणोयंक्रमः।

आगमोक्तस्तुयोगिनीतंत्रे—गणेशसूर्यविष्ण्वीशदुर्गाआवाह्यपूजयेत् । भैरवीतंत्रे—आदौगणपतिंदेवंसूर्यंविष्णुमुमापतिम् । दुर्गांच पूजयेद्विद्वानिति । आपस्तंबस्मृतौ—प्रत्यहंदेवताःपूज्याइत्युक्तिर्वैश्वदेवदेवताभ्योन्याःपराशराद्युक्तप्रतिपदादितिथिदेवताःपूज्याइत्येतदर्थेति टोडरानंदः। तन्न । पूर्ववचनैकवाक्यतयास्यगणेशादिपूजापरत्वात् प्रतिपदादिदेवतापूजनस्यान्यत्रविधानाच्च । पंचायतनस्थापनमाह्य मलमकाशेवोपदेवः—शंभौमध्यगतेहरीनहरभूदेव्योहरौशंकरेभास्येनागसुतारवौहरगणेशाजांबिकाःस्थापयेत् ।देव्यांविष्णुशिवैकदंतरवयोलं बोदरेजेश्वरायैनाःशंकरभागतोऽतिसुखदाव्यस्तास्तुतेहानिदाः।यस्ययइष्टोदेवःसतेनमध्येस्थाप्यःसाधारणतयापूजनेविष्णुः। श्लोकार्थस्तु—पंच सुदेवतासुपूजकाभ्यर्हितत्वेनशिवादौमध्यस्थेशिष्टानामेपक्रमः । शंभौमध्यगे—ईशानेहरिःआग्नेयेसूर्यःनैर्ऋत्येगणेशःवायव्येदुर्गा । हरौमध्यगे— ईशानेशंकरःआग्नेयेगणेशःनैर्ऋत्येसूर्यःवायव्येदुर्गा। रवौमध्यगे—ईशानेहरःआग्नेयेगणेशःनैर्ऋत्येविष्णुःवायव्येदुर्गा। देव्यांमध्यगायाम्—विष्णु रीशानेशिवआग्नेयेगणेशोनैर्ऋत्येरविर्वायव्ये । गणेशेमध्यगे—विष्णुरीशानेईश्वरआग्नेयेदुर्गानैर्ऋत्येरविर्वायव्येइतिगोविंदराजः । मंत्रमहो दधौ—पंचायतनपक्षेतुमध्येविष्णुंततोर्चयेत्।अग्निनैर्ऋतवायव्येशानेषुगणनायकम्। रविंशिवांशिवंमध्येगणेशश्चेच्छिवंशिवाम् । रविंविष्णुंरवौ

मध्येविभ्राजनगजेश्वरान् । भवान्यांमध्यसंस्थायामीशविघ्नार्कमाधवान् । हरेमध्यगतेसूर्यगणेशगिरिजाच्युतान् । संपूज्यादौमध्यगतंगणेशादिं ततोयजेत् । गणेशेमध्यसंस्थेतुपूजयेद्भास्करादितः । एतेनाजेश्वरेनार्याइतिपाठंवदन्नाचारचंद्रोदयोपास्तः ॥

अत्रपूज्यपूजकांतरालंप्राची । तदुक्तमागमे—पूज्यपूजकयोर्मध्येप्राचीप्रोक्ताविचक्षणैः। प्राच्येवप्राचीसोद्दिष्टामुक्त्वावैदेवपूजनं । प्रयोगपारिजातेमंत्रशास्त्रे—देवस्यमुखमारभ्यदिशंप्राचींप्रकल्पयेत् । तदादिपरिवाराणामंगाद्यावरणस्थितिः । देवपूजायां—प्राक्पश्चिमो दगास्यश्चप्रातःसायंनिशासुचेतिवचनाव्यवस्थेतिवाचस्पतिमिश्राः।सूर्यसप्ताक्षरमंत्रपरमेतदितिपूजारत्नाकरेतिथितत्त्वेच । टोडरानंदे गौतमः—रात्रावुदङ्मुखःकुर्याद्देवकार्यंसदैवहि । शिवार्चनंसदाचैवशुचिःकुर्यादुदङ्मुखः । अर्कमर्कंतनुर्यजेदितिभविष्योक्तेः । सूर्यनित्या र्चनेप्रणवेनपूरकादिभिर्वायुधारणशोषणादिभिर्भूतशुद्धिरंगमितिटोडरानंदः । आगमिकास्तुनादेवोदेवमर्चयेदितिवाक्यात्सर्वदेवार्चनांग मित्याहुः ॥

अथसूर्यपूजाभविष्ये—मेरुमंदरतुल्योपिराशिःपापस्यदारुणः । आसाद्यभास्करंमर्त्यस्तंनाशयतितत्क्षणात् । प्रदद्याद्वैगवांलक्षंदोग्ध्रीणां वेदपारगे।एकाहमर्चयेद्भानुंतस्यपुण्यंततोधिकम्। स्मृतिरत्नावल्याम्—शिवंसूर्यंतथाचेंद्रंदुर्गाद्याउग्रदेवताः।योर्चयेत्पणपूर्वंतुसद्यःपततिमानवः। प्रयोगपारिजातेसंग्रहे—संवत्सरत्रयंकुर्याद्यःपरार्थंसुरार्चनम्। संवत्सरंचगायत्रींपण्मासंरुद्रमेवच।प्रणवंवादिनंचैकंसचपातित्यमाप्नुयात् । तदपिमूल्येनभरणे । देवार्चनपरोविप्रोवित्तार्थीवत्सरत्रयम् । सवैदेवलकोनामहव्यकव्येषुगर्हितइतिचंद्रिकायांविष्णूक्तेः । आपःक्षीरंकुशाग्रा णिघृतंदधितथामधु । रक्तानिकरवीराणितथारक्तंचचंदनम् । अष्टांगमर्घमापूर्यभानवेद्भिर्निवेदयेत् । हरनाथीयेस्मृतिसारे—दारवेणार्घपात्रे णदत्वार्घंयत्फलंलभेत् । तस्माच्छतगुणंपुण्यंमृत्पात्रेणनराधिप । ताम्रपात्रार्घदानेनपुण्यंदशगुणंस्मृतम्। पालाशपद्मपत्राभ्यांताम्रपात्रसमंलभेत् ।

रौप्यपात्रेणविज्ञेयंलक्षांशोनात्रसंशयः। सुवर्णपात्रविन्यस्तमर्घंकोटिगुणंभवेत्। एवंस्नानेपुनैवेद्येबलिपूजादिपुक्रमात्। मृन्मयमत्रहस्तकृतंग्राह्यम्। चक्रकृतस्यासुरत्वेननिषेधात्। तथाभविष्ये—कालेयकंतुरुष्कंचरक्तचंदनमेवच। यान्यात्मनःसदेष्टानियान्यशस्तान्यपाकुरु। कालेयं कृष्णागरुं। कालियाकाष्ठमित्यन्ये। तुरुष्कंसिह्लकम्॥

अथपुष्पाणितत्रैव—पुष्पैररण्यसंभूतैःपत्रैर्वागिरिसंभवैः। आत्मारामोद्भवैर्वापिभक्त्यासंपूजयेद्रविम्। पुष्पमालायाम्—जातिकुंदशमीकुशेशयकुशाशोकंचकंकिंशुकंपुन्नागंकरवीरचंपकजपानेपालिकाकुब्जकम्। वासंतीशतपत्रिकाविचकिलंमंदारमर्काह्वयंपीताम्रातकनागकेसरमिदंपुष्पंरवेःशस्यते। लोभंकैरवमुत्पलंचसकलंसिंहास्यकंपाटलायूथीकुंकुमकर्णिकारतिलकाबाणंकदंबंजपा। काशंकेशरकेतकीमरुवकंद्रोणंत्रिसंध्याह्वयंपुष्पंशस्तमिदंचपूजनविधौसर्वंसहस्रार्चिषः। तमालतुलसीबिल्वशमीभृंगारजोद्भवम्। केतकीदूर्वयोर्धाभ्याःपत्रंदिनकरप्रियम्। पुष्पंशस्तंभृंगराजशाल्मलीकांचनालजम्। निषिद्धंविहितंसूर्येतगरंकंटकारिका। गुंजापराजितोन्मत्तवराहक्रांतयासह। भविष्ये—करवीरेनृपैकस्मिन्नकार्येविनिवेदिते। दशदत्वासुवर्णस्यनिष्कानांलभतेफलम्। ग्रथितेनृपशार्दूलतदेतद्द्विगुणंभवेत्। भक्त्यापूजयतेयोर्कमर्कपुष्पैःसितासितैः। तेजसासोर्कसंकाशोह्यर्कलोकेमहीयते। जपापुष्पसहस्रेभ्यःकरवीरंविशिष्यते। करवीरसहस्रेभ्योबिल्वपत्रंविशिष्यते। बिल्वपत्रसहस्रेभ्यःपद्ममेकंविशिष्यते। वीरपद्मसहस्रेभ्योबकपुष्पंविशिष्यते। बकपुष्पसहस्रेभ्यःकुशपुष्पंविशिष्यते। कुशपुष्पसहस्रेभ्यःशमीपुष्पंविशिष्यते। सर्वासांपुष्पजातीनांप्रवरंनीलमुत्पलम्। नीलोत्पलसहस्रेणनीलोत्पलशतेनच। रक्तैश्चकरवीरैस्तुयश्चपूजयतेरविम्। वसेदर्कपुरेश्रीमान्सूर्यतुल्यपराक्रमः। शमीपुष्पंबृहत्याश्चकुसुमंतुल्यमुच्यते। करवीरसमाज्ञेयाजातीबकुलपाटलाः। श्वेतमंदारकुसुमंसितपद्मंचतत्समम्। नागचंपकपुन्नागमुकुराश्चसमाःस्मृताः। प्रहरंतिष्ठतेजातीकरवीरमहर्निशम्। प्रत्येकमुक्तपुष्पेणदशसौवर्णिकंफलम्। स्रजोभिर्मुनिशार्दूलतदेवद्विगुणंभवेत्। मुकुराणिकदंबानिरात्रौदेयानिभानवे। दिवाशेषाणिपुष्पाणि

दिवारात्रौचमल्लिका। तथा—मल्लिकामालतीचैवदूर्वाकाशोतिमुक्तकः। पाटलाकरवीरंचजपाजायंतिरेवच। कुब्जकंतगरंचैवकर्णिकारःकुरंटकः। चंपकोवेणिकःकुंदोवालोयर्वरमल्लिका। अशोकस्तिलकोलोध्रस्तथाचैवाटरूषकः। शतपत्राणिचान्यानिवकाह्वंचविशेषतः। अगस्त्यंकिंशुकंतद्वत्पूजायांभास्करस्यतु। तुलसीकालतुलसीतथारक्तंचचंदनम्। केतकीपुष्पपत्रंचसद्यस्तुष्टिकरंरवेः। नकंटकारिकापुष्पंतथान्यद्गंधवर्जितम्। नचाम्रातकजैःपुष्पैरर्चनीयोदिवाकरः। येषांनप्रतिषेधोस्तिगंधवर्णान्वितानिच। तानिपुष्पाणिदेयानिभानवेलोकभानवे। मुकुरो विचकिलः। अवचयोत्तरंजातीपुष्पंप्रहरपर्यंतपूजार्हम्। भविष्ये—यथानलंघयेत्कश्चित्स्नपनंभास्करस्यच। तथाकार्यंप्रयत्नेनलंघितंत्वशुभावहम् ॥

अथगणेशपूजा गोविंदराजीयेभविष्ये—गणेशःपूजनान्नित्यंसर्वविघ्नानपोहति। सर्वान्कामानवाप्नोतिगणेशंपूजयन्नरः। वाराहे—गृहेलिंगद्वयंनार्च्यंगणेशत्रितयंतथा। नर्मदातीरसंभूतांस्त्रीन्गृहीनार्चयेत्सुधीः। गृहिग्रहणात्संन्यासिव्रतिनोर्ननिषेधः। अथदुर्गापूजा। टोडरानंदेभविष्यपुराणे—दिग्विभागेषुसर्वेषुकौवेरीदिक्शिवाप्रिया। तस्मात्तन्मुखआसीनःपूजयेत्तुसदांबिकाम्। गोविंदराजीयेभविष्ये—यःसदापूजयेद्दुर्गांप्रणमेद्वापिभक्तितः। सयोगीसुमतिर्धीमांस्तस्यमुक्तिःकरेस्थिता। आपःक्षीरंकुशाग्राणिअक्षतादधितंदुलाः। सहसिद्धार्थकादूर्वाकुंकुमंरोचनामधुः। अर्घोयंकुरुशार्दूलद्वादशांगउदाहृतः। तथा—नागकेशरकर्पूरंमुरामांसीसवालका। उद्वर्तनसमाख्याताभातृणांसर्वतःप्रिया। शिवार्चनचंद्रिकायाम्—चंदनागरुकर्पूरकाश्मीरैरोचनान्वितैः। ससिह्लकजटामांसीसटीभिःशक्तिसंभवम्। गंधाष्टकंशुभंवश्यंशक्तिमंत्रेषुयोजयेत्। सिह्लकंशिलारसइतिप्रसिद्धम् ॥

अथपुनःपुष्पाणि देवीपुराणे—शृणुशक्रप्रवक्ष्यामिपुष्पाध्यायंसमासतः। ऋतुकालोद्भवैःपुष्पैर्मल्लिकाजातिकुंकुमैः। सितरक्तैश्चकुसुमैस्तथापद्मैश्चपांडुरैः। किंशुकैस्तगरैश्चैवकिंकिरातैःसचंपकैः। वकुलैश्चैवमंदारैःकुंदपुष्पैस्तिरीटकैः। करवीरार्कपुष्पैश्चशांशपैश्चापराजितैः। सितरक्तै

स्तथापीतैःकृष्णैश्चैवचतुर्विधैः। धत्तूरकातिमुक्तैश्चवंधूकागस्त्यसंभवैः। मदनैःसिंदुवारैश्चसुरभीरुचकैस्तथा। लताभिर्ब्रह्मवृक्षस्यपुष्पैश्चैवमनोहरैः। मंजरीभिःकुशानांचविल्वपत्रैःसुशोभितैः । पत्रैःपुष्पैर्यथालाभंसर्वौषधिमयैःशुभैः । धान्यानांसर्वपत्रैश्चपुष्पैश्चैवप्रपूजयेत् । कालोद्भवैरित्याकालिकपुष्पनिषेधः । मंदारैरितिमंदारार्कयोर्दुर्गायां । तौविहितनिषिद्धावित्यन्ये । ब्रह्मवृक्षःपलाशः । **देवीपुराणे**—केतकीचातिमुक्तश्चवंधूकवकुलारिपिः(?) । कदंबःकर्णिकारश्चसिंधुवारःसमुद्भहः । पुन्नागश्चंपकश्चैवयूथिकावनमल्लिका । तगरार्जुनमल्लीचबृहतीशतपत्रिका । वीराकुसुमकह्लारविल्वपाटलमालती । जपाविचकिलाशोकवर्णनीलोत्पलासिता । पंकजंशतपत्रंचदशधापुण्यवृद्धये । द्रोणपुष्पसमाक्षीरनीलापामार्गपत्रिका । सुरसावर्चरीभद्रासुरभीकणमल्लिका । मदनोमरुपत्रश्चशतधापुण्यवृद्धये । कदंबैरर्चयेद्रात्रौमल्लिकोभयतःशुभा । दिवाशेषाणिपुष्पाणियथालाभंनियोजयेत् । प्रत्येकंमुक्तपुष्पेषुदशसौवर्णिकंफलम् । सन्निवद्धेपुतेष्वेवद्विगुणंफलमादिशेत् । सुरसा तुलसीविशेषः । सौवर्णंत्वक्षिणीराजन्भगवत्यैप्रयच्छति । गोसहस्रफलंप्राप्यसूर्यलोकेमहीयते । तथासुवर्णतिलकंदुर्गादेव्यैप्रयच्छति । सगच्छतिपरंस्थानंयत्रसापरमाकला । **धूपोदेवीपुराणे**—धूपंकल्याणनागंतुनित्यंदेव्याःप्रियंनृप । दीपनैवेद्येपूर्वोक्तेएव ।

अथशिवपूजारुद्राक्षादिचतिथितत्वेलैंगे—विनाभस्मत्रिपुंड्रेणविनारुद्राक्षमालया । पूजितोपिमहादेवोनस्यात्तस्यफलप्रदः । तस्मान्मृदापिकर्तव्यंललाटेवैत्रिपुंड्रकम्। **कृत्यकल्पद्रुमेउमासंवादे**—उच्छिष्टोवाविकर्मस्थःसंलिप्तःसर्वपातकैः । नासौलिप्यतिपापेनरुद्राक्षस्यतुधारणात्। लक्षंतुस्पर्शनेपुण्यंकोटिर्भवतिचालनात्। दशकोटिसहस्राणिधारणाल्लभतेफलम्। रुद्राक्षदेहसंस्थोपिकुक्कुरोम्रियतेयदि । सोपिरुद्रपदंयातिकिंपुनर्मानवोगुरुः।सप्तविंशतिरुद्राक्षमालयादेहसंस्थया। यत्करोतिनरःपुण्यंसर्वंकोटिगुणंभवेत्। हस्तेचोरसिकंठेयःशिरसाचैवधारयेत् । सुरासुराणांसर्वेषांसवंद्योहियथाशिवः। शिखायांबाहुकंठेचकर्णयोश्चापियोनरः । रुद्राक्षंधारयेद्भक्त्यासशैवंलोकमाप्नुयात् । नववक्त्रंचरुद्राक्षंधारयेद्वामपा

दिवारात्रौचमल्लिका। तथा—मल्लिकामालतीचैवदूर्वाकाशोतिमुक्तकः। पाटलाकरवीरंचजपाजायंतिरेवच । कुब्जकंतगरंचैवकर्णिकारःकुरंटकः । चंपकोवेणिकःकुंदोवालोवर्वरमल्लिका। अशोकस्तिलकोलोध्रस्तथाचैवाटरूपकः। शतपत्राणिचान्यानिवकाह्वंचविशेषतः । अगस्त्यंकिंशुकंतद्वत्पूजायांभास्करस्यतु। तुलसीकालतुलसीतथारक्तंचचंदनम्। केतकीपुष्पपत्रंचसद्यस्तुष्टिकरंरवेः। नकंटकारिकापुष्पंतथान्यद्गंधवर्जितम्। नचाम्रातकजैःपुष्पैरर्चनीयोदिवाकरः। येषांनप्रतिषेधोस्तिगंधवर्णान्वितानिच । तानिपुष्पाणिदेयानिभानवेलोकभानवे। मुकुरो विचकिलः। अवचयोत्तरंजातीपुष्पंप्रहरपर्यंतंपूजार्हम् । **भविष्ये**—यथानलंघयेत्कश्चित्स्नपनंभास्करस्यच । तथाकार्यंप्रयत्नेनलंघितंत्वशुभावहम् ॥

अथगणेशपूजा गोविंदराजीयेभविष्ये—गणेशःपूजनान्नित्यंसर्वविघ्नानपोहति । सर्वान्कामानवाप्नोतिगणेशंपूजयन्नरः। **वाराहे**—गृहेलिंगद्वयंनार्च्यंगणेशत्रितयंतथा। नर्मदातीरसंभूतांस्त्रीन्गृहीनार्चयेत्सुधीः। गृहिग्रहणात्संन्यासिव्रतिनोर्नेनिषेधः। **अथदुर्गापूजा।टोडरानंदेभविष्यपुराणे**—दिग्विभागेपुसर्वेपुकौवेरीदिक्शिवाप्रिया । तस्मात्तन्मुखआसीनःपूजयेत्तुसदांबिकाम्। **गोविंदराजीयेभविष्ये**—यःसदापूजयेद्दुर्गांप्रणमेद्वापिभक्तितः। सयोगीसुमतिर्धीमांस्तस्यमुक्तिःकरेस्थिता । आपःक्षीरंकुशाग्राणिअक्षतादधितंदुलाः । सहसिद्धार्थकादूर्वाकुंकुमंरोचनामधुः। अर्घोयंकुरुशार्दूलद्वादशांगउदाहृतः। **तथा**—नागकेशरकर्पूरंमुरामांसीसवालका। उद्वर्तनसमाख्यातामातॄणांसर्वतःप्रिया। **शिवार्चनचंद्रिकायाम्**—चंदनागरुकर्पूरकाश्मीररोचनान्वितैः। ससिह्लकजटामांसीसटीभिःशक्तिसंभवम्। गंधाष्टकंशुभंवस्यंशक्तिमंत्रेपुयोजयेत् । सिह्लकंशिलारसइतिप्रसिद्धम् ॥

अथपुनःपुष्पाणि देवीपुराणे—शृणुशक्रप्रवक्ष्यामिपुष्पाध्यायंसमासतः।ऋतुकालोद्भवैःपुष्पैर्मल्लिकाजातिकुंकुमैः । सितरक्तैश्चकुसुमैस्तथापद्मैश्चपांडुरैः । किंशुकैस्तगरैश्चैवर्किकिरातैःसचंपकैः। वकुलैश्चैवमंदारैःकुंदपुष्पैस्तिरीटकैः।करवीरार्कपुष्पैश्चशांशपैश्चापराजितैः। सितरक्तै

स्तथापीतैःकृष्णैश्चैवचतुर्विधैः। धत्तूरकातिमुक्तैश्चबंधूकागस्त्यसंभवैः। मदनैःसिंदुवारैश्चसुरभीरुचकैस्तथा। लताभिर्ब्रह्मवृक्षस्यपुष्पैश्चैवमनोहरैः। मंजरीभिःकुशानांचबिल्वपत्रैःसुशोभितैः । पत्रैःपुष्पैर्यथालाभंसर्वौषधिमयैःशुभैः । धान्यानांसर्वपत्रैश्चपुष्पैश्चैवप्रपूजयेत् । कालोद्भवैरि त्याकालिकपुष्पनिषेधः । मंदारैरितिमंदारार्कयोर्दुर्गायां । तौविहितनिषिद्धावित्यन्ये । ब्रह्मवृक्षःपलाशः । **देवीपुराणे**—केतकीचातिमु क्तश्चबंधूकबकुलारिपिः(?) । कदंबःकर्णिकारश्चसिंधुवारःसमुद्भवः । पुन्नागश्चंपकश्चैवयूथिकावनमल्लिका । तगरार्जुनमल्लीचबृहतीशतपत्रिका । वीराकुसुमकह्लारबिल्वपाटलमालती । जपाविचकिलाशोकवर्णनीलोत्पलासिता । पंकजंशतपत्रंचदशधापुण्यवृद्धये । द्रोणपुष्पसमाक्षीरनी लापामार्गपत्रिका । सुरसावर्वरीभद्रासुरभीकणमल्लिका । मदनोमरुपत्रश्चशतधापुण्यवृद्धये । कदंबैरर्चयेद्रात्रौमल्लिकोभयतःशुभा । दिवाशे षाणिपुष्पाणियथालाभंनियोजयेत् । प्रत्येकंमुक्तपुष्पेषुदशसौवर्णिकंफलम् । सन्निबद्धेषुतेष्वेवद्विगुणंफलमादिशेत् । सुरसा तुलसीविशेषः । सौवर्णेत्वक्षिणीराजन्भगवत्यैप्रयच्छति । गोसहस्रफलंप्राप्यसूर्यलोकेमहीयते । तथासुवर्णतिलकंदुर्गादेव्यैप्रयच्छति । सगच्छतिपरंस्थानंयत्र सापरमाकला । **धूपोदेवीपुराणे**—धूपंकल्याणनागंतुनित्यंदेव्याःप्रियंनृप । दीपनैवेद्येपूर्वोक्तेएव ।

अथशिवपूजारुद्राक्षादिचतिथितत्त्वेलैंगे—विनाभस्मत्रिपुंड्रेणविनारुद्राक्षमालया । पूजितोपिमहादेवोनस्यात्तस्यफलप्रदः । तस्मा न्मृदापिकर्तव्यंललाटेवैत्रिपुंड्रकम्। **कृत्यकल्पद्रुमेउमासंवादे**–उच्छिष्टोवाविकर्मस्थःसंलिप्तःसर्वपातकैः । नासौलिप्यतिपापेनरुद्राक्षस्यतुधा रणात् । लक्षंतुस्पर्शनेपुण्यंकोटिर्भवतिचालनात्। दशकोटिसहस्राणिधारणाल्लभतेफलम् । रुद्राक्षदेहसंस्थोपिकुक्कुरोम्रियतेयदि । सोपिरुद्रपदंयाति किंपुनर्मानवोगुरुः।सप्तविंशतिरुद्राक्षमालयादेहसंस्थया। यत्करोतिनरःपुण्यंसर्वंकोटिगुणंभवेत् । हस्तेचोरसिकंठेयःशिरसाचैवधारयेत् । सुरासुरा णांसर्वेषांसवंद्योहियथाशिवः । शिखायांबाहुकंठेचकर्णयोश्चापियोनरः । रुद्राक्षंधारयेद्भक्त्यासशैवंलोकमाप्नुयात् । नववक्त्रंचरुद्राक्षंधारयेद्वामपा

दिवारात्रौचमल्लिका। तथा—मल्लिकामालतीचैवदूर्वाकाशोतिमुक्तकः। पाटलाकरवीरंचजपाजायंतिरेवच। कुब्जकंतगरंचैवकार्णिकारःकुरंटकः। चंपकोवेणिकःकुंदोवालोघर्वरमल्लिका। अशोकस्तिलकोलोध्रस्तथाचैवाटरूषकः। शतपत्राणिचान्यानिवकाह्वंचविशेषतः। अगस्त्यंकिंशुकंतद्वत्पूजायांभास्करस्यतु। तुलसीकालतुलसीतथारक्तंचचंदनम्। केतकीपुष्पपत्रंचसद्यस्तुष्टिकरंरवेः। नकंटकारिकापुष्पंतथान्यद्गंधवर्जितम्। नचाम्रातकजैः पुष्पैरर्चनीयोदिवाकरः। येषांनप्रतिषेधोस्तिगंधवर्णान्वितानिच। तानिपुष्पाणिदेयानिभानवेलोकभानवे। मुकुरो विचकिलः। अवचयोत्तरंजातीपुष्पंप्रहरपर्यंतंपूजार्हम्। **भविष्ये**—यथानलंघयेत्कश्चित्स्नपनंभास्करस्यच। तथाकार्यंप्रयत्नेनलंघितंत्वशुभावहम्॥

अथगणेशपूजा गोविंदराजीयेभविष्ये—गणेशःपूजनान्नित्यंसर्वविघ्नानपोहति। सर्वान्कामानवाप्नोतिगणेशंपूजयन्नरः। **वाराहे**—गृहेलिंगद्वयंनार्च्यंगणेशत्रितयंतथा। नर्मदातीरसंभूतांस्त्रीन्गृहीनार्चयेत्सुधीः। गृहिग्रहणात्संन्यासिव्रतिनोर्ननिषेधः। **अथदुर्गापूजा। टोडरानंदे भविष्यपुराणे**—दिग्विभागेषुसर्वेषुकौबेरीदिक्शिवाप्रिया। तस्मात्तन्मुखआसीनःपूजयेत्तुसदांबिकाम्। **गोविंदराजीयेभविष्ये**—यःसदापूजयेद्दुर्गांप्रणमेद्वापिभक्तितः। सयोगीसुमतिर्धीमांस्तस्यमुक्तिःकरेस्थिता। आपःक्षीरंकुशाग्राणिअक्षतादधितंदुलाः। सहसिद्धार्थकादूर्वाकुंकुमंरोचनामधु। अर्घोयंकुरुशार्दूलद्वादशांगउदाहृतः। **तथा**—नागकेशरकर्पूरंमुरामांसीसवालका। उद्वर्तनसमाख्यातामातॄणांसर्वतःप्रिया। **शिवार्चनचंद्रिकायाम्**—चंदनागरुकर्पूरकाश्मीररोचनान्वितैः। ससिह्लकजटामांसीसटीभिःशक्तिसंभवम्। गंधाष्टकंशुभंवश्यंशक्तिमंत्रेषुयोजयेत्। सिह्लकंशिलारसइतिप्रसिद्धम्॥

अथपुनःपुष्पाणि देवीपुराणे—शृणुशक्रप्रवक्ष्यामिपुष्पाध्यायंसमासतः। ऋतुकालोद्भवैःपुष्पैर्मल्लिकाजातिकुंकुमैः। सितरक्तैश्चकुसुमैस्तथापद्मैश्चपांडुरैः। किंशुकैस्तगरैश्चैवकिंकिरातैःसचंपकैः। वकुलैश्चैवमंदारैःकुंदपुष्पैस्तिरीटकैः। करवीरार्कपुष्पैश्चशांशपैश्चापराजितैः। सितरक्तै

न्तयापीतैःकृष्णैश्चैनचतुर्विधैः। धत्तूरकातिमुक्तैश्चबंधूकागस्त्यसंभवैः। मदनैःसिंदुवारैश्चसुरभीरुचकैस्तथा। लताभिर्ब्रह्मवृक्षस्यपुष्पैश्चैवमनोहरैः। मंजरीभिःकुशानांचबिल्वपत्रैःसुशोभितैः । पत्रैःपुष्पैर्यथालाभंसर्वौषधिमयैःशुभैः । धान्यानांसर्वपत्रैश्चपुष्पैश्चैवप्रपूजयेत् । कालोद्भवैरित्याकालिकपुष्पनिषेधः। मंदारैरितिमंदारार्कयोर्दुर्गायां । तौविहितनिषिद्धावित्यन्ये । ब्रह्मवृक्षःपलाशः । **देवीपुराणे**—केतकीचातिमुक्तश्चबंधूकबकुलारिपिः(?) । कदंबःकर्णिकारश्चसिंधुवारःसमुद्भवः । पुन्नागश्चंपकश्चैवयूथिकावनमल्लिका । तगरार्जुनमल्लीचबृहतीशतपत्रिका । वीराकुसुमकह्लारबिल्वपाटलमालती । जपाविचकिलाशोकवर्णनीलोत्पलासिता । पंकजंशतपत्रंचदशधापुण्यवृद्धये । द्रोणपुष्पसमाक्षीरनीलापामार्गपद्मिका । सुरसावर्चरीभद्रासुरभीकणमल्लिका । मदनोमरुपत्रश्चशतधापुण्यवृद्धये । कदंबैरर्चयेद्रात्रौमल्लिकोभयतःशुभा । द्विवाशेषाणिपुष्पाणियथालाभंनियोजयेत् । प्रत्येकंमुक्तपुष्पेषुदशसौवर्णिकंफलम् । सन्निबद्धेषुतेष्वेवद्विगुणंफलमादिशेत् । सुरसा तुलसीविशेषः । सौवर्णेत्वक्षिणीराजन्भगवत्यैप्रयच्छति । गोसहस्रफलंप्राप्यसूर्यलोकेमहीयते । तथासुवर्णतिलकंदुर्गादेव्यैप्रयच्छति । सगच्छतिपरंस्थानंयत्रसापरमाकला । **धूपोदेवीपुराणे**—धूपंकल्याणनागंतुनित्यंदेव्याःप्रियंनृप । दीपनैवेद्येपूर्वोक्तेएव ।

अथशिवपूजारुद्राक्षादिप्रतिधितत्वेलैंगे—विनाभस्मत्रिपुंड्रेणविनारुद्राक्षमालया । पूजितोपिमहादेवोनस्यात्तस्यफलप्रदः। तस्मान्मृदापिकर्तव्यंललाटेवैत्रिपुंड्रकम्। **कृत्यकल्पद्रुमेउमासंवादे**—उच्छिष्टोवाविकर्मस्थःसंलिप्तःसर्वपातकैः । नासौलिप्यतिपापेनरुद्राक्षस्यतुधारणात् । लक्षंतुस्पर्शनेपुण्यंकोटिर्भवतिचालनात्। दशकोटिसहस्राणिधारणाल्लभतेफलम् । रुद्राक्षदेहसंस्थोपिकुक्कुरोम्रियतेयदि । सोपिरुद्रपदंयाति किंपुनर्मानवोगुरुः।सप्तविंशतिरुद्राक्षमालयादेहसंस्थया। यत्करोतिनरःपुण्यंसर्वंकोटिगुणंभवेत्। हस्तेचोरसिकंठेयःशिरसाचैवधारयेत् । सुरासुराणांसर्वेषांसवंद्योहियथाशिवः। शिखायांबाहुकंठेचकर्णयोश्चापियोनरः । रुद्राक्षंधारयेद्भक्त्यासशैवंलोकमाप्नुयात् । नववक्त्रंचरुद्राक्षंधारयेद्वामपा

नववक्रादिभेदाःशिवरहस्येपुरुषार्थप्रबो
णिना । चतुर्दशमुखंचैवशिखायांधारयेद्बुधः । निश्छिद्राश्चसुपक्वाश्चरुद्राक्षाधारणेस्मृताः । वह्निनेत्रो
धेच—बभूवुस्तेचरुद्राक्षाअष्टत्रिंशप्रभेदतः । सूर्यनेत्रसमुद्भूताःकपिलाद्वादशस्मृताः । सोमनेत्रोत्थिताःश्वेतास्तेषोडशविधाःक्रमात् । एकवक्त्रःशिवःसाक्षा
द्भवाःकृष्णादशभेदाभवंतिहि । श्वेतवर्णंतुरुद्राक्षंजातितोब्राह्ममुच्यते । क्षात्रंरक्तंतथामिश्रंवैश्यंकृष्णंतुशूद्रकम् । चतुर्वक्त्रःस्वयंब्रह्मानरहत्यांव्य
द्ब्रह्महत्यांव्यपोहति । द्विवक्त्रेहरगौरीस्याद्गोवधंनाशयेद्ध्रुवम् । त्रिवक्त्रस्त्वनलःसाक्षात्स्त्रीहत्यांदहतिक्षणात् । सप्तवक्त्रस्त्वनंतःस्यात्स्वर्णस्तेयादिपापहृत् ।
पोहति । पंचवक्त्रस्तुकालाग्निःसर्वपापप्रणाशकृत् । षड्वक्त्रःकार्तिकेयस्तुभ्रूणहत्यादिनाशयेत् । एकादशमुखोरुद्रो
विनायकोष्टवक्त्रस्तुसर्वाघ्रतविनाशकृत् । भैरवोनववक्त्रस्तुशिवसायुज्यकारकः । दशवक्त्रःस्मृतोविष्णुर्भूतप्रेतभयापहः । चतुर्दशास्यःश्रीकंठोवंशोद्धारकरःपरः ।
नानायज्ञफलप्रदः । द्वादशास्यस्तथादित्यःसर्वरोगनिबर्हणः । त्रयोदशमुखःकामःसर्वकामफलप्रदः । **आचारदर्पणेबो**
पंचायतनसारेतिथितत्त्वेच—विनामंत्रंतुयोधत्तेरुद्राक्षान्भुविमानवः । सयातिनरकान्घोरान्यावदिंद्राश्चतुर्दश । वाह्वोर्दिदोःकलाभिर्नयनयुगकृतेएकमेकं
पद्मेचः—रुद्राक्षान्कंठदेशेदशनपरिमितान्मस्तकेविंशतीद्वेषट्षट्कर्णप्रदेशेकरयुगलकृतेद्वादशद्वादशैव । शिवांभसाथप्रक्षाल्यश्रीरुद्रे
शिखायांवक्षसष्टाधिकंयःकलयतिशतकंसस्वयंनीलकंठः । **पुरुषार्थप्रबोधे**—प्रक्षाल्यगंधतोयेनपंचगव्येनचोपरि । **शिवर**
णाभिषेचयेत् । श्रीरुद्राणांप्रतिष्ठेयमेवंवैदिकसंमता । तांत्रिकेणप्रतिष्ठासाग्राह्यानोवैदिकेनतु । अथवावैदिकमतेप्रतिष्ठानैवविद्यते ।
हस्ये—पंचामृतंपंचगव्यंस्नानकालेप्रयोजयेत् । रुद्राक्षस्यप्रतिष्ठायांमंत्रंपंचाक्षरंतथा । **पंचायतनसारेपाद्मे**—शालग्रामशिलालिंगेयः
करोतिममार्चनम् । तेनार्चितःकार्तिकेयोयुगानामेकसप्ततिम् । **शूलपाणौलैंगे**—वरंप्राणपरित्यागःशिरसोवापिकर्तनम् । नचैवापूज्यभुंजी
तशिवलिंगेमहेश्वरम् । सूतकेमृतकेचैवनत्याज्यंशिवपूजनम् । **भारतेमूर्तावपिशिवपूजोक्ता**—ताभ्यांलिंगेर्चितोदेवस्त्वर्चायांचयुगे

युगेइति । शिवमूर्तिर्दशभुजापूज्या—पिनाकिनंवज्रिणंदीप्तशूलंपरश्वधिनंगदिनंखायतासिम् । दिव्यंचापमिषुधीचाददानंव्याघ्राजिनंपरि
घिणंदंडपाणिमितिभारतात् । चतुर्भुजेत्यन्ये । नियंवकेतिमंत्रंतुतथातत्रप्रयोजयेत् । देवीपुराणे—वार्क्षंवितप्रदंलिंगंस्फाटिकंसर्वकाभ
दम् । नर्मदागिरिजंश्रेष्ठमन्यद्वापिहिलिंगवत् । कृत्वापूजयविप्रेंद्रलप्स्यसेचेप्सितंफलम् । तिथितत्वेभविष्ये—तथामलकमात्रंतुकृत्वा
लिंगंहिरण्मयम् । संपूज्यरत्नजटितंशिवलोकेमहीयते । मृद्भस्मगोशकृत्पिष्टताम्रकांस्यसमुद्भवम् । कृत्वालिंगंसकृत्पूज्यवसेत्कल्पायुतंदिवि ।
काशीखंडेनर्मदेशमाहात्म्ये—यावत्योदपदःसंतितवरोधसिनर्मदे । तावत्योलिंगरूपिण्योभविष्यंतिवरान्मम । भविष्ये—बाण
लिंगानिराजेंद्रख्यातानिभुवनत्रये । नप्रतिष्ठानसंस्कारस्तेषामावाहनंनच । एवमेवप्रपूज्यानिशिवरूपाणिभावतः । कालोत्तरे—त्रिपंचवारं
यस्यैवतुलासाम्यंनजायते । तद्बाणंहिसमाख्यातंशेषंपाषाणसंभवम् । क्रियासारे—लिंगस्यशिवनाभेस्तुनहिपीठप्रकल्पनम् । तदाधारशिलै
वसात्तस्यपीठमितिस्मृतम् । उत्तममध्यमंचैवाधमंलिंगत्रिधोच्यते । एष्वेकैकंत्रिधातद्वदुत्तमंगुलिमानतः । नवाष्टसप्तांगुलिकंलिंगंश्रेष्ठंतथास्मृ
तम् । षट्पंचकचतुर्मानंमध्यमंत्रिविधंस्मृतम् । त्र्यद्व्येकांगुलिकांलिंगंत्रिविधंतुकनीयसम् । उत्तमंबुद्बुदाकारंमध्यमंकुक्कुटांडवत् । अधमंगोककुद्व
त्स्यादितिलिंगंत्रिधास्मृतम् । तिथितत्वेकालकौमुद्यांचस्कांदे—अक्षादल्पपरिमाणंनलिंगंकुत्रचिन्नरः । कुर्वीतांगुष्ठतोह्रस्वंनकदाचित्स
गाचरेत् । अंगुष्ठतोंगुष्ठपर्वग्रथेः । अंगुष्ठांगुलिमानंतुयत्रयत्रोपदिश्यते । तत्रतत्रबृहत्पर्वग्रंथिभिर्मिनुयात्सदेतिछंदोगपरिशिष्टादित्युक्तंतिथि
तत्वे । सिद्धांतशेखरे—अंगुलादिवितस्त्यंतंलिंगगेहेप्रपूजयेत् । प्रासादेतुतदूर्ध्वंस्यात्पूजनीयप्रयत्नतः । लिंगमस्तकविस्तारंपूजाभागस
मंनयेत् । नाहंतत्रिगुणंकुर्यान्नाहवत्पीठविस्तृतिः । विस्तारद्विगुणंकुर्यादुन्नतंपीठमुत्तमम् । वृत्तंवाचतुरस्रंवामध्येकंठसमन्वितं । द्विगुणंलिंग
नाहाच्चकंठनाहंसमाचरेत् । त्रिमेखलमधश्चोर्ध्वंसमंवायद्विमेखलम् । लिंगमस्तकविस्तारेषड्भागंविभजेत्ततः । मेखलामेकभागेनकुर्यात्खातंचतत्स

मम् । लिंगदैर्घ्यसमंकुर्यात्प्रणालंपीठवाह्यतः । विस्तारंतत्समंमूलेतदग्रेचतदर्धतः । जलमार्गःप्रकर्तव्यस्तस्यमध्येत्रिभागतः । कुर्यात्पीठार्धदीर्घंवाप्र णालंचशिवोदितम् । सर्वेषांरत्नलिंगानांसपीठानांविशेषतः । लौहादीनांचलिंगानामेवंलक्षणमाचरेत् । **गौतमीतंत्रेतु**— लिंगमस्तकविस्तारो लिंगोच्छ्रायसमोभवेत् । परिधिस्त्रिगुणितस्तद्वत्पीठंव्यवस्थितम् । प्रणालिकातथैवस्यात्पंचसूत्रविनिर्णयः । लिंगमस्तकविस्तारदैर्घ्यलिंगोच्चतेसमे । तद्विगुणवेष्टनाहंलिंगस्थौल्यम् । तत्समंवृत्तचतुरस्रंवापीठमधश्चोर्ध्वंचेतितत्वम् । पीठोच्चतालिंगोच्चताद्विगुणा । **नंदिपुराणे**—त्रिकोणंफलकाका रंशूलाग्रंजर्जरंनतम् । कपिलंचापियल्लिंगंतद्गृहस्थोनपूजयेत् । तथादीक्षितानांद्विजान्येषांस्त्रीणामपितथैवच । लिंगेस्वगुरुणादत्तेपूजानान्यत्रचो दिता । **सूतसंहितायां**शिवपूजाविधिंप्रक्रम्य—समासीनःसदामौनीनिश्चलोदङ्मुखःशुचिः । **सोमशंभुः**—देवस्यदक्षिणेभागेसन्निविष्टः सुखासने । **ज्ञानरत्नावल्याम्**—नप्राच्यामग्रतःशंभोर्नोत्तरेयोपिदाश्रये । नप्रतीच्यांयतःपृष्ठंतस्माद्दक्षंसमाश्रयेत् । दक्षंदक्षिणभागं । **ति थितत्वेनंदिपुराणे**—चरलिंगेर्चयेद्देवंपूर्वाभिवदनंबुधः । स्थिरलिंगेयथाकामंसुखमादौतथार्चयेत् । **चंद्रिकायांहारीतः**—आराधयेन्म हादेवंभावपूतोमहेश्वरम् । मंत्रेणरुद्रगायत्र्याप्रणवेनाथवापुनः । ऐशानेनाथवारौद्रेत्र्यंबकेणसमाहितः । तथोत्तमःशिवायेतिमंत्रेणानेनवायजेत् ।

बौधायनः—अथातोमहादेवस्याहरहःपरिचर्याविधिंव्याख्यास्यामः । स्नात्वाशुचौदेशेगोमयेनोपलिप्यप्रतिकृतिंकृत्वाक्षतपुष्पैर्यथालाभम चेयेत्सहपुष्पोदकेनमहादेवमावाहयेदोंभूर्महादेवमावाहयामिॐभुवोमहादेवमावाहयामिॐस्वर्महादेवमावाहयामिॐभूर्भुवःस्वर्महादेवमावाह यामीत्यावाह्यायातुभगवान्महादेवइत्यथस्वागतेनाभिनंदयतिस्वागतंसुस्वागतंभगवतेमहादेवायैतदासनमुपक्लृप्तमत्रास्तांभगवान्महादेवइत्यत्रकूर्चं ददाति भगवतेयंकूर्चोदर्भमयस्त्रिवृद्धरितःसुपर्णस्तंजुषस्वेत्यत्रस्थानासनानिकल्पयत्यग्रेब्रह्मणेकल्पयामिविष्णवे दक्षिणतःस्कंदाय विनायकाय पश्चिमत शूलायमहाकालाय उत्तरतःउमायै नंदिकेश्वरायकल्पयामीतिकल्पयित्वा सावित्र्या योरुद्रोअग्नावितिचपात्रमभिमंत्र्य प्रक्षाल्यत्रिप

तिरःपवित्रमपआनीय सहपवित्रेणादित्यंदर्शयेदोमित्यातमितोस्तासांत्वरितरुद्रेणपाद्यंदद्यात्प्रणवेनार्घ्यमथव्याहृतिभिर्निर्माल्यंव्यपोह्योत्तरतश्चंडेशा
यनमइत्यथैनंस्नपयत्यापोहिष्ठामयोभुवइतितिसृभिर्हिरण्यवर्णाःशुचयःपावकाइतिचतसृभिःपवमानःसुवर्जनइत्येतेनानुवाकेनाथाद्भिस्तर्पयतिभवंदेवं
तर्पयामिशर्वंदेवंईशानदेवंपशुपतिंदेवंरुद्रदेवंउग्रदेवंभीमंदेवंमहांतंदेवंतर्पयामि ब्रह्मजज्ञानंकेतुंरुद्रायत्वरितरुद्रंवामदेव्यमापोवाइदमितिचाभिषेकं
कुर्याद्व्याहृतिभिःप्रदक्षिणमुदकंपरिषिच्य ॐनमोभगवतेरुद्रायत्र्यंबकायेतितर्पयित्वाथैतानिवस्त्रयज्ञोपवीतानिदद्याद्भवायदेवायनमइतिव्याहृतिभि
र्दत्वाव्याहृतिभिःप्रदक्षिणमुदकंपरिषिच्यनमस्तेरुद्रमन्यवइतिगंधंदद्यात्सहस्राणिसहस्रशइतिपुष्पंदद्यात्ईशानंत्वाभुवनानामभिश्रियामित्यक्षतंदद्या
त्सावित्र्याधूपमुद्दीप्यस्वेतिदीपंदेवस्यत्वासवितुःप्रसवेश्विनोर्बाहुभ्यांपूष्णोहस्ताभ्यांभगवतेमहादेवायजुष्टंचरुंनिवेदयामीतित्रियंबकमितिपरिषेकम
मृतोपस्तरणमसीतिप्रतिपदंकृत्वाहविरुद्वासयामीतिनिवेद्यामृतापिधानमसीतिप्रतिपदंकृत्वात्र्यंबकमित्याचमनीयमथाष्टभिर्नामधेयैरष्टौपुष्पाणिदद्या
द्भवायदेवायनमः । शर्वायदेवायनमः । ईशानायदेवायनमः । पशुपतयेदेवायनमः । रुद्रायदेवायनमः । उग्रायदेवायनमः । भीमायदेवा
यनमः । महतेदेवायनमः । ब्रह्मणेनमः । विष्णवेनमः । स्कंदायनमः । विनायकायनमः । शूलायनमः । महाकालायनमः । उमायैनमः । नंदिकेश्वरा
यनमः । इतिचरुशेषेणनामधेयैरष्टाहुतीर्जुहोति । भवायदेवायस्वाहा । शर्वायदेवायस्वाहा । ईशानायदेवायस्वाहा । पशुपतयेदेवायस्वाहा ।
रुद्रायदेवायस्वाहा । भीमायदेवायस्वाहा । महतेदेवायस्वाहेत्यथशिष्टैर्गंधमाल्यैर्ब्राह्मणानात्मानंवालंकृत्याथैनमृग्यजुःसामाथर्वभिःस्तुवंतिसहस्राणि
सहस्रशइत्यनुवाकंजप्त्वाअन्यांश्चरौद्रान्मंत्रान्यथाशक्तीत्येके ॐ भूर्भुवःसुवर्महरोंभगवतेमहादेवायचरुमुद्वासयामीतिचरुमुद्वास्योद्वासनकालं ॐ
भूर्भुवःस्वः महादेवमुद्वासयामीत्युद्वास्य । प्रयातुभगवानीशःसर्वलोकपरायणः । अनेनहविषातुष्टःपुनरागमनायच । पुनःपुनःसंदर्शनायचे
तिलिंगेप्रतिमास्थानेष्वप्स्वग्नावावाहनविसर्जनवर्जंसर्वसमानंमहत्स्वस्त्ययनमित्याहभगवान्बौधायनः ॥

शिवपूजायांविशेषोभविष्ये—आपःक्षीरंकुशाग्राणिदध्यक्षतसितामधु । सिताश्चसर्षपाश्चैवअर्घोऽष्टांगःप्रकीर्तितः । तत्रैव—चंदनेप्यगरौज्ञेयंपुण्यमष्टगुणंनृप । कृष्णागरौविशेषेणद्विगुणंफलमादिशेत् । तस्माच्छतगुणंपुण्यंकुंकुमस्यविधीयते । चंदनागरुकर्पूरैःसूक्ष्मपिष्टैःसकुंकुमैः । शिवस्यार्चांसमालभ्यवसेत्कल्पायुतंदिवि । अर्चेतिलिंगोपलक्षणम् । **शिवार्चनचंद्रिकायांभविष्ये केदारखंडे**—करवीराद्दशगुणमर्कपुष्पंविशिष्यते । अर्कपुष्पाद्दशगुणंधत्तूरंहिविशिष्यते । चंपकंनागपुष्पंचकह्लारंचविशिष्यते । नीलोत्पलंचकह्लारात्सहस्रेणविशिष्यते । पद्मसहस्रेभ्यएकंधत्तूरकंवरम् । धत्तूरकसहस्रेभ्योबृहतीपुष्पमुत्तमम् । बृहतीपुष्पसाहस्राद्द्रोणपुष्पंविशिष्यते । द्रोणपुष्पसहस्रेभ्योह्यपामार्गंविशिष्यते । अपामार्गसहस्रेभ्यःकुशपुष्पंविशिष्यते । कुशपुष्पसहस्रेभ्यःशमीपुष्पंविशिष्यते । शमीपुष्पसहस्रेभ्यःश्रीमन्नीलोत्पलंवरम् । शमीपुष्पबृहत्योश्चकुसुमंतुल्यमुच्यते । अपामार्गः अपामार्गपुष्पं । करवीरसमाज्ञेयाजातीवकुलपाटलाः । श्वेतमंदारकुसुमंसितपद्मंचतत्समम् । नागचंपकपुंनागाधत्तूरकसमाःस्मृताः । तत्समं करवीरसमम् । नागो नागकेसरः । तथा—केतकीचातिमुक्तंचकुंदोयूथीमदंतिका । शिरीषसर्जबंधूककुसुमानिविवर्जयेत् । कुंदंवार्षिकशिवपूजायांमाघेविहितम् । अन्यथानिषिद्धम् । तथा—कंदकानि[1]कदंबानिरात्रौदेयानिशंकरे । दिवाशेषाणिपुष्पाणिदिवारात्रौचमल्लिका । प्रत्येकमुक्तपुष्पेषुदशसौवर्णिकंफलम् । मंत्रान्वितेषुतेष्वेवद्विगुणंफलमिष्यते । बिल्वपत्रैरखंडैस्तुशंकरंपूजयेत्क्वचित् । सर्वपापविनिर्मुक्तःशिवलोकेमहीयते । तुलसीबिल्वनिर्गुंडीजंबूराम्रणकंतथा । पंचबिल्वमितिप्रोक्तमर्चयेदिंदुशेखरम् । बृहतीकुसुमैर्भक्त्यायोलिंगंसकृदर्चयेत् । गवामयुतदानस्यफलंप्राप्यशिवंव्रजेत् । तथा—अशोकश्वेतमंदारकर्णिकारचकानिच । करवीरार्कमंदारशमीतगरकेशरम् । पुष्पैरेतैर्यथालाभंयोनरःपूजयेच्छिवम् । सयत्फलमवाप्नोतितदेकाग्रमनाःशृणु । सूर्यकोटिप्रतीकाशैर्विमानैःसर्वकामिकैः ।

---

[1] कदकानि केतकानि ।

दोधूयमानश्चमरैःशिवलोकेमहीयते । करवीरोवकश्चैवअर्कउन्मत्तकस्तथा । पालाशोबृहतीचैवतथाचगिरिकर्णिका । तथाकाशस्यपुष्पाणिमंदारश्चापराजिता । शमीपुष्पाणिचान्यानिकुंजकःशिखिनातथा । अपामार्गस्तथापद्मंजातीपुष्पंसकोपनम् । चंपकोशीरतगरंतथावैनागकेसरम् । पुंनागःकिंकिरातंचद्रोणपुष्पंतथाशुभम् । शिंशपोदुंबरश्चैवजपामल्लीतथैवच । पुष्पाणियज्ञवृक्षस्यतथाबिल्वदलंशुभम् । कुसुंभस्यचपत्राणितथा वैकुंकुमस्यच । नीलंचकुमुदंचैवतथारक्तोत्पलानिच । सुरभीणिचसर्वाणिस्थलजान्यंबुजानिच । गृह्णामिशिरसादेवियोमेभक्त्यानिवेदयेत् । केसरो वकुलः । किंकिरातःकुरंटकः । सर्वाणीतिनिषिद्धेतरपरम् । वसंतेतुऋतौप्राप्तेसर्वैःपुष्पैर्मनोरमैः । पूजितेतुमहादेवेअश्वमेधफलंलभेदितिवचना दत्रनिषिद्धैरपिपूजा । सर्वशब्दसंकोचेमानाभावात् निषेधस्यकालांतरेसावकाशत्वाच्च । **देवीपुराणे**—वैशाखेमासिकर्तव्यापूजापाटलयासदा । सर्वान्कामानवाप्नोतिज्येष्ठेपद्मार्चनैःसदा । आषाढेबिल्वकह्लारैरीप्सितंलभतेफलम् । नवमल्लिकयापूजानभोमासिमहाफला । कदंबैश्चंपकैरेव नभस्येसर्वकामदा । पूजापंकजमालत्याइषेप्युदयदायिनी । शतपत्रिकयापूजाकार्तिकेसर्वकामदा । मार्गेनीलोत्पलैःपूजापौषेतुकुब्जकैःसदा । माघेतुकुंदकुसुमैरुचकेनचफाल्गुने । शतपत्रैस्तथाचैत्रेयोर्चयेदिंदुशेखरम् । लभतेसर्वयज्ञानांसर्वदानफलंतथा । **केदारखंडे**—जातीपुष्पंमल्लिकायाश्चपुष्पंसमोगरंनीलपुष्पंतथैव । तथापुष्पंकुटजंकर्णिकारंकौसुंभाख्यंवारिजंरक्तवर्णम् । एतान्येवचपुष्पाणिमध्याह्नेलिंगपूजने । रात्रौमोगरकान्येवपवित्राणिविशेषतः ।

अथधूपः । शिवपुराणे—गुग्गुलंघृतसंयुक्तंशिवेयश्चनिवेदयेत् । रुद्रलोकमवाप्नोतिगाणपत्यंचगच्छति । **भविष्ये**—दधित्थंघृतसंयुक्तंदग्धबिल्वमथापिवा । अग्निष्टोमस्ययज्ञस्यफलप्राप्नोतिमानवः । दधित्थःकपित्थः । बिल्वंबिल्वफलम् । दीपस्तुपूर्वोक्तएव । **आदित्यपुराणे**—प्रदक्षिणात्रयकुर्वन्शिवस्यायतनेनरः । अश्वमेधसहस्रस्यइष्टस्यलभतेफलम् । **बह्वृचपरिशिष्टे**—एकांविनायकेदद्याद्द्वेसूर्येत्री

चतस्रःकेशवेदद्याच्छिवेत्व
णिशंकरे। चत्वारिकेशवेदद्यात्सप्ताश्वत्थेप्रदक्षिणाः। **बृहन्नारदीये**—एकांचंड्यांरवौसप्ततिस्रोदद्याद्विनायके। चतस्रःकेशवेदद्याच्छिवेत्व
धंप्रदक्षिणम्। पदांतरेपदंन्यस्येत्करौचलनवर्जितौ। स्तुतिर्वाचिहृदिध्यानंचतुरंगंप्रदक्षिणम्। **लैंगे**—सव्यंव्रजेत्ततोऽसव्यंप्रणालंनैवलंघयेत्।
स्कांदे—प्रदक्षिणंप्रकुर्वीतशतमष्टोत्तरंतथा। **बृहन्नारदीये**—शिवप्रदक्षिणेमर्त्यःसोमसूत्रंनलंघयेत्। **प्रदक्षिणाप्रकारस्तु**—वृषंचंडं
वृषंचैवसोमसूत्रंपुनर्वृषम्। चंडंचसोमसूत्रंचपुनश्चंडंपुनर्वृषम्। **प्रतिष्ठाहेमाद्रौ**—प्राच्यांनंदिमहाकालौयाम्येभृंगिविनायकौ। वारुणेवृ
पभस्कंदौदेवीचंडौतथोत्तरे। **त्रिविक्रम्यांत्वीशान्यांचंडउक्तः**। तत्रैव—बाणलिंगेचलेलौहेसिद्धलिंगेस्वयंभुवि। प्रतिमासुचसर्वासुनचं
डोऽधिकृतोभवेत्। **आदित्यपुराणे**—लिंगेस्वायंभुवेचैवरत्नेतैजसनिर्मिते। सिद्धप्रतिष्ठितेचैवनचंडोधिकृतोभवेत्। तथा—अपसव्यंयतिः
कुर्यात्सव्यंतुब्रह्मचारिणः। सव्यापसव्यंगृहिणोनित्यंशंभोःप्रदक्षिणम्। तृणैःकाष्ठैस्तथापर्णैःपाषाणैर्वेष्टकादिभिः। अंतर्धानंपुरःकृत्वासोमसूत्रं
तुलंघयेत्। **तत्प्रमाणंतत्रैव**—प्रासादविस्तारसमानसूत्रंसोमस्यसूत्रेदिशिसोमसूत्रम्। सूत्राद्बहिर्लंघनतोनदोषःस्याद्दोषआभ्यंतरलंघनेन।
शिल्पशास्त्रे—लिंगमस्तकमध्यात्तुसूत्रंस्यादाप्रणालकम्। लिंगप्रणालीपुष्टत्वंतावदेवप्रकीर्तितम्। **विशेषांतरंतत्रैव**—सोमसूत्रद्वयंय
त्रयत्रवाविष्णुमंदिरम्। अपसव्यंनकुर्वीतकुर्वीतैवप्रदक्षिणम्। **केदारखंडे**—वृषभांतरितोभूत्वापीठकांतरमेवच। प्रदक्षिणंनकुर्वीतकुर्वन्किल्बिष
माप्नुयात्। **कालिकापुराणे**—स्पृष्ट्वारुद्रस्यनिर्माल्यंसवासाआप्लुतःशुचिः। इदमशुचिविषयम्। निर्माल्यंयोहिमद्भक्त्याशिरसाधारयिष्यति।
अशुचिर्भिन्नमर्यादोनरःपापसमन्वितः। नरकेपच्यतेघोरेतिर्यग्योनौचसंभवेदितिस्कांदादितिश्रीदत्तः। **अपास्तएवायंदोषःस्कांदे**—
शिवनिर्माल्यभोक्तारःशिवनिर्माल्यलंघकाः। शिवनिर्माल्यदातारःस्पर्शस्तेषांहिपुण्यहृत्। शिवैकभक्तानांननिषेधः। पादोदकंचनिर्माल्यंभक्तै
र्धार्यंविशेषतइत्यग्निपुराणात्।—निर्माल्यंधारयेद्भक्त्याशिरसापार्वतीपतेः। राजसूयस्ययज्ञस्यफलंप्राप्नोतिनिश्चितमित्यादित्यपुराणाच।

लोभात्तुनधार्यम् । लोभान्नाधरयेच्छंभोर्निर्माल्यंनचभक्षयेत् । नस्पृशेदपिपादेनलंघयेन्नापिनारदेतिपाद्मात् । **अग्निपुराणे**—बाणलिंगेचले लौहेसिद्धलिंगेस्वयंभुवि । प्रतिमासुचसर्वासुनदोषोमाल्यधारणे । शालग्रामसंसर्गेतुनदोषः । अग्राह्यशिवनिर्माल्यंपत्रंपुष्पंफलंजलम् । शालग्रामस्यसंसर्गात्सर्वंयातिपवित्रतामितिस्कांदवाराहोक्तेः । **अस्यार्थः**—पंचायतनपूजायांकांडानुसमयपदार्थानुसमयौविहायसहैवपंचानांपूजनेशालग्रामसंसर्गाच्छिवनैवेद्यंभक्ष्यम् । यदाशिवेनैवेद्यंपृथक्कृतदानभक्ष्यमिति ॥

अत्रपुरुषार्थप्रबोधेचतुर्धाव्यवस्थोक्ता—द्विजानांनिषेधोद्विजानांविधिरित्याद्या । वैदिकतांत्रिकविषयेत्यन्या । दीक्षितादीक्षितविषयेतितृतीया । ततःसिद्धांतकृतः—ज्योतिर्लिंगविनालिंगंय.पूजयतिमानवः । तस्यनैवेद्यनिर्माल्यभक्षणात्तसकृच्छ्रकम् । शालग्रामोद्भवेलिंगेबाणलिंगेस्वयभुवि । रसलिंगेतथार्षेचसुरसिद्धप्रतिष्ठिते । हृदयेचंद्रकांतेचस्वर्णरूप्यादिनिर्मिते । शिवदीक्षावताभक्तेनेदंभक्ष्यमितीर्यते । इति**भविष्योक्तेः** । तथा—बाणलिंगेस्वयंभूतेचंद्रकांतेहृदिस्थिते । चांद्रायणसमज्ञेयंशंभोर्नैवेद्यभक्षणम् । यत्रचंडाधिकारोस्तिनभोक्तव्यंचमानवैः । चंडाधिकारोनोयत्रभोक्तव्यंतनभक्तितइतितत्रैवोक्तेः ।—निवेदितंयद्देवेशतच्छेषंचात्मशुद्धये । श्रद्धधानोनलोभेनचंडायह्यनिवेदितमितिवायुपु**राणाच्च** ।—येवीरभद्रशपिताःशिवभक्तिपराङ्मुखाः । शंभोरन्यत्रदेवेषुयेभक्तायेनदीक्षिताः । तेषामनर्हमीशस्यतत्प्रसादचतुष्टयमिति**शिवपुराणाच्च**सामान्यनिषेधितत्परएव । एतैर्विशेषवाक्यैरुपसंहारात्, अन्यथानिषेधानांनिरवकाशत्वापत्तेः । यत्तुशिवनिर्माल्यस्पर्शेप्रायश्चित्तं तदेतदन्यपरम् । यत्तुशिवनैवेद्यभक्षणादेःकाम्यत्वात्तत्सकलशिवस्वभक्षणादिनिषेधबाधकत्वमिति तन्नपूर्वोक्तव्यवस्थासंभवात् फलरहितविधिसद्भावाच्चेति**श्रीभट्टनारायणचरणाः** । **सिद्धांतशेखरे**—धराहिरण्यगोरत्नताम्ररौप्यांशुकादिकान् । विहायशेषनिर्माल्यंचंडेशायनिवेदयेत् । अन्यदन्नादिपानीयंतांबूलंगंधपुष्पकम् । दद्याच्चडायनिर्माल्यशिवभुक्तंतुसर्वशः । आचार्यशिवचंडानामाज्ञाभंगेतुलक्षकम् ।

धनस्यभक्षणेतेपांपादोनंलक्ष्मीरितम् । निर्माल्येभक्षितेपादलक्षतःशुद्धिरीरिता । दानंचभक्षणसमंतदर्धंतदुपेक्षणे । अकामाद्भक्षणेयद्वानिर्माल्यस्रज पेत्सुधीः । ब्रह्मपंचकसाहस्रमर्धेनसहितंततः । कामतोभक्षणेदीक्षाप्रायश्चित्तंनचान्यतः । निर्माल्यलंघनेघोरंप्रजपेदयुतंततः । स्पर्शश्चविक्रयस मोविक्रयोभक्षणेनच । **स्मृत्यर्थसारे**—शैवसौरनिर्माल्यभक्षणेचांद्रम् । अभ्यासेद्विगुणम् । मत्याभ्यासेपतनम् । अन्यनिर्माल्येप्यनापद्येव मिति । अत्र—ब्रह्महापिशुचिर्भूत्वानिर्माल्यंयस्तुधारयेत् । तस्यपापंमहच्छीघ्रंनाशयिष्येमहाव्रतेतिस्कांदादशुचिनानधार्यं किंतुस्नात्वेति **स्मार्ताः** । अनुपनीतेननधार्यमिति**श्रीदत्तः** । शिवदीक्षाहीनैर्नधार्यमिति**शैवाः** । **माघमाहात्म्येपाद्मे**—द्रव्यमन्नंफलंतोयंशिवस्वंनस्पृशेत्क चित् । निर्माल्यंलंघयेन्नैवकूपेसर्वंतुतत्क्षिपेत् । **हरनाथीयेस्मृत्यर्थसारे**—ब्रह्मांगलग्नंविप्रेभ्योविष्णवेचप्रदीयते । रुद्रांगलग्नमग्नौचदहेत्सर्वं तुतत्क्षणात् । विप्रेभ्यस्त्वथतद्देयंब्रह्मणेयन्निवेदितम् । वैष्णवंसात्वतेभ्यश्चभस्मांगेभ्यश्चशांभवम् । सौरंमृगेभ्यःशाक्येभ्यस्तु[1]तापिनेयन्निवेदितम् । वाडवे[2]भ्यस्तुतद्देयंगणेशायनिवेदितम् । भूतप्रेतपिशाचेभ्योयत्तद्दीनेपुनिक्षिपेत् । मृगःशाकद्वीपीयोब्राह्मणइति**पंचायतनसारः** । **विष्णुः**— देव्यैनिवेदितंकुमार्यै । विष्णवेनिवेदितंसात्वताय ब्राह्मणायवेति । सात्वतो देवलकः । **पुराणे**—नैवेद्यप्रतिपत्त्यर्थंसात्वतश्चेन्नलभ्यते । ग्रासमात्रंसमुद्धृत्यजलेग्नौवाक्षिपेदिति । यद्वासात्वतप्रतिपत्तिः साधारणप्रतिमादत्तपरा, सात्वतपूज्यदेवतादत्तपरावा । यद्योनिरत्तिनैवेद्यंदा तुश्चानवधानतः । दातातद्योनिमाप्नोतितस्माद्देयंतदुत्तमेइति**विष्णुरहस्योक्तेः** उत्तमपदंहीनान्यपरम् । तेनोत्तमजातिनिवेदितंनीचजातिभ्यो नदद्यादित्यर्थइति**पंचायतनसारः** । वस्तुतस्तुसात्वतपदंभक्तपरम् । निवेदितंतद्भक्तायदद्याद्भुंजीतवास्वयमिति**महापुराणात्** । सर्वमेत त्साधारणस्थावरप्रतिमादत्तपरं रागप्राप्तपरंवेति **गोविंदराजः** । अतएव**जाबालोपनिषदि**—रुद्रभुक्तंभुंजीयादित्युपक्रम्य तस्माद्ब्राह्मणाः

[1] तापिने बुद्धाय । [2] वाडवेभ्यः अनुपनीतब्राह्मणेभ्यः ।

शिवनिर्माल्यंभक्षयंतीत्युक्तम् । अत्रब्राह्मणग्रहात्तदन्यस्यनिषेधः । अतएवपाद्मे—शिवस्यैवतुपूजापिभक्त्याधेयाद्विजातिभिः । **विष्णुनैवेद्यभक्षणमुक्तं गारुडे**—पादोदकंपिबेन्नित्यंनैवेद्यंभक्षयेद्धरेः । **पाद्मे**—गौरींप्रतिशिवः—अग्निष्टोमसहस्रैश्चवाजपेयशतैरपि । तत्फलंलभतेदेवि विष्णोर्नैवेद्यभक्षणात् । **कौर्मे**—मध्याह्नेविधिवत्पूज्यःश्रीविष्णुर्वैष्णवोत्तमैः । नैवेद्यंशिरसानत्वाश्लोकमेतमुदीरयेत् । यस्योच्छिष्टंहिवांछंति ब्रह्माद्याःऋषयोऽमलाः । सिद्धाद्याश्चहरेस्तस्यवयमुच्छिष्टभोजिनः । इति ।

अथविष्णुपूजा । तदाधारश्चनरसिंहे—अप्स्वग्नौहृदयेसूर्येस्थंडिलेप्रतिमासुच । षट्स्वेतेषुहरेःसम्यक्पूजनंमुनिभिःस्मृतम् । सम्यगितिपण्णांमाशस्त्यम् । एतच्चाधारपरिगणनं **नारसिंहे**वक्ष्यमाणपूजाद्वये अर्चनंवक्ष्यामीत्युपक्रम्य तयोरेवोक्तत्वात् । **वाराहे**—कुड्येलेख्येचमेकश्चित्पटेकश्चित्तुमानवः । पूजयेद्यदिवाचक्रेममतेजोंशमंभवम् । चक्रेशालग्रामशिलाचक्रे । तथा—पद्मेसंपूजनंशस्तंशस्तंचैवतु स्थंडिले । सर्वत्रसंप्रतिष्ठामिपूजामयस्त्वहंततः । **पाद्मे**—कृत्वाताम्रमयेपात्रेयोर्चयेन्मधुसूदनम् । फलमाप्नोतिपूजायाःप्रत्यहंशतवार्षिकम् । **आधारविशेषेविधिविशेषमाह**—हविषाग्नौजलेपुष्पैर्मनसारविमंडले । ध्यानेनहृदयेवाह्यैर्गंधाद्यैःस्थंडिलादिषु । **शौनकः**—उत्तमा हरिपूजाप्सुमध्यमास्थंडिलेरवौ । अधमाप्रतिमादौतुपूजासात्रिविधामता । **भागवते**—सूर्योग्निर्ब्राह्मणागावोवैष्णवःखंमरुज्जलम् । भूरात्मासर्वभूतानिभद्रपूजापदानिमे । सूर्येतुविद्ययात्रय्याहविषाग्नौयजेतमाम् । आतिथ्येनचविप्राग्र्येगोष्वंगयवसादिना । वैष्णवेबंधुसत्कृत्याहृदिखेध्याननिष्ठया । स्थंडिलेमन्त्रहृदयैर्भोगैरात्मानमात्मनि । क्षेत्रज्ञंसर्वभूतेषुसमत्वेनयजेतमाम् । **पाद्मे**—अग्निहोत्रंहुतंतेनदत्तापृथ्वीससागरा । येनार्चितोहरिश्चक्रेशालग्रामसमुद्भवे । शालग्रामशिलारूपीयत्रतिष्ठतिकेशवः । तत्रदेवाःसुरायक्षाभुवनानिचतुर्दश । शालग्रामसमीपेतुक्रोशमात्रंसमं

---

1 ग्रहणादुक्तप्रतिपत्तिस्तदन्यपरा । अतएवतन्नैवेद्यभक्षणमुक्तंपुराणेषुगारुडेपि इतिपाठ ।

ततः । कीटकोपिमृतोयातितद्विष्णोःपरमंपदम् । मनोधृतिर्धारणास्यात्समाधिर्ब्रह्मणिस्थितिः । अमूर्तौचेत्स्थिरानस्यात्ततोमूर्तिंविचिंतयेत् । चतुर्विंशतिमूर्तिःसाच्छालिग्रामशिलास्थितः । द्वारकादिशिलासंस्थोध्येयःपूज्योथवाहरिः । तत्रैव—मौक्तिकंचप्रवालंचपद्माक्षंतुलसीमणीन् । जपपूजनवेलायांधारयेद्यःसवैदिकः । इति ।

अथकेशवादिचतुर्विंशतिमूर्तयः । तत्र चोपदेवः—केविगोवादापुहृपेप्रजाच्युकृममात्रिना । वाधोनृहसानिश्रीपशाचगेविगपे चपे । अस्यार्थः—केशवविष्णुगोविंदवामनदामोदरपुरुषोत्तमहृषीकेशउपेंद्रप्रद्युम्नजनार्दनाच्युतकृष्णमधुसूदनमाधवत्रिविक्रमनारायणवासुदेवाधोक्षजनृसिंहहरिसंकर्षणानिरुद्धश्रीधरपद्मनाभानां क्रमेणमूर्तयोभिधीयंते । तत्रकेशवे ज्ञात्शंखात् चगेचक्रगदेइत्यर्थः । शिष्टेभुजेपद्ममर्थात्सिद्धम् । इदंदक्षिणोर्ध्वकरप्रभृतिप्रादक्षिण्येनज्ञेयम् । दक्षिणोर्ध्वकरक्रमादितिहेमाद्रिवचनात् । तथाचदक्षिणोर्ध्वभुजेशंखः । वामोर्ध्वभुजेचक्रं वामाधोहस्तेगदा दक्षिणाधःपद्मम् । विष्णौवामोर्ध्वप्रभृतिशंखचक्रगदापद्मानि । गोविंदेवामाधः प्रभृतिशंखचक्रगदापद्मानि । वामनेदक्षिणाधः प्रभृतिशंखचक्रगदापद्मानि विपरीतंगचेइत्यर्थः । दामोदरेदक्षिणोर्ध्वप्रभृतिशंखगदाचक्रपद्मानि । दक्षिणोर्ध्वेपांचजन्यमधस्तात्तुकुशेशयं । सव्योर्ध्वेकौमुदीदेवीहेतिराजमधःस्थितम् । अनिरुद्धस्यभेदोयंदामोदरइतिस्मृतइति हयशीर्षपंचरात्रात् । पुरुषोत्तमेवामोर्ध्वप्रभृतितानि । हृषीकेशेवामाधःप्रभृतितानि । उपेंद्रेदक्षिणाधःप्रभृतितानि । ज्ञात्गपेगदापद्मेइत्यर्थः । शिष्टेचक्रमर्थात् । प्रद्युम्नेदक्षिणोर्ध्वप्रभृतिशंखगदाचक्रपद्मानि । जनार्दनेवामोर्ध्वप्रभृतितानि । अच्युतेवामाधःप्रभृतितानि । कृष्णेदक्षिणाधःप्रभृतितानि । विपरीतंपगेइत्यर्थः । दक्षिणोपरिशंखचक्रंचाधःप्रदश्यते । वामोर्ध्वेपंकजंयस्यगदाचाधोव्यवस्थिता । मधुसूदननामायंभेदःसंकर्षणस्यचेतिहयशीर्षपंचरात्रात् । मधुसूदनेदक्षिणोर्ध्वप्रभृतिशंखपद्मगदाचक्राणि । माधवेवामोर्ध्वप्रभृतितानि । नारायणेदक्षिणाधःप्रभृतितानि । ज्ञात्चपे चक्रपद्मेइत्यर्थः शिष्टेगदा

ऽर्थात् । वासुदेवेदक्षिणोर्ध्वप्रभृतिशंखचक्रपद्मगदाः । अधोक्षजेवामोर्ध्वप्रभृतितानि । नृसिंहेवामाधःप्रभृतितानि । हरौदक्षिणाधःप्रभृतितानि । विपरीतंपचेइत्यर्थः । संकर्षणोगदाशंखपद्मचक्रधरःस्मृतः । एताश्चमूर्तयोज्ञेयादक्षिणाधःकरक्रमादिति**सिद्धार्थसंहितोक्तेः** । संकर्षणेदक्षिणोर्ध्वप्रभृतिशंखपद्मचक्रगदाः । अनिरुद्धेवामोर्ध्वप्रभृतिताः । श्रीधरेवामाधःप्रभृतिताः । पद्मनाभेदक्षिणाधःप्रभृतिताः । अत्रमूलं**हेमाद्रिकाशीखंडशिवार्चनचंद्रिकादौ**ज्ञेयम् । **वाराहे**—शक्तित्रयंमत्स्यकूर्मवराहदशकंनच । अर्च्यमितिपूर्वेणसंबंधः ।

पंचायतनपूजासारेपाद्मे—स्वमंत्रेणबुधैःपूज्यःस्वकैर्ध्यानैःस्वमुद्रया । शालग्रामेनायंनियमइत्युक्तं**स्कांदे**—पूज्यानिजनिजैरेवमंत्रैःस्वस्वेष्टमूर्तयः ।शालग्रामात्मकेरूपेनियमोनैवविद्यते। **भारते**—यामेवदेवतामिच्छेदाराधयितुमव्ययाम् । सर्वोपायैःप्रयत्नेनसंपूजयतुसद्विजान् । **लैंगे**—शालग्रामशिलाग्रेतुयच्छ्राद्धंक्रियतेनृभिः । तस्यब्रह्मांतिकंस्थानंतृप्ताश्चपितरोदिवि । **पाद्मे**—स्कंधेकृत्वातुयोध्वानंवहतेशिलनायकम् । तेनव्यूढंभवेत्सर्वंत्रैलोक्यंसचराचरम् । कृतार्चनाहरेर्येनपित्रर्थंमुनिसत्तम । गयायांपिंडदानंतुकृतंतेनपदेपदे । यमुद्दिश्यहरेःपूजाक्रियतेमुनिसत्तम । उद्धृतोनरकादुःखात्सयातिपरमंपदम् । पित्रर्थमपिक्रियमाणाविष्णुपूजासव्येनैव एकादशाहशय्यादिदानवत् । **स्कांदे**—शालग्रामनमस्कारःशाठ्येनापीहयैःकृतः । मद्भक्ताअपितेनैवमांनमस्यंतुमानवाः । **हलायुधेपाद्मे**—अपिपापसमाचाराःकर्मण्यनधिकारिणः । शालग्रामार्चकावैश्यनैवयांतियमालयम् । शालग्रामोद्भवंदृष्ट्वान्यस्तंहृदिजनाधिप । नैवेक्षितुंशक्नुवंतिसर्वेतेयमकिंकराः । **हयग्रीवपंचरात्रे**—चांडालमद्यपस्पर्शदूपितावह्निनाथवा । अपुण्यजनसंस्पृष्टाविप्रक्षतजदूपिता । पुनःसंस्कार्येतिशेषः । पुनःसंस्कारःशालग्रामस्यमहापूजेतिशिष्टाः । **पदार्थादर्शेब्राह्मे**—खंडितेस्फुटितेदग्धेभ्रष्टेमानविवर्जिते । यागहीनेपशुस्पृष्टेपतितेदुष्टभूमिषु । अन्यमंत्रार्चितेचैवपतितस्पर्शदूपिते । दशस्वेतेपुंनोचक्रुःसंनिधानंदिवौकसः । यागः पूजा । पशुर्गर्दभादिः । अर्चाभंगादावुपवासःकार्यः । नराज्ञोवैष्णवेश्रीयात्सुरार्चाविप्लवेतथेतिवि

---

१ तेपुनोचक्रुःसंनिधानंदिवौकसःक्वचित् इतिपाठ ।

ष्णुधर्मोक्तेः। **सिद्धांतशेखरे**—चौरचांडालपतितोदक्यादेःस्पर्शनेसति । शवाद्युपहतेचैवप्रतिष्ठांपुनराचरेत् । **पंचरात्रे**—अंगादंगादिसंघातेप्रतिष्ठांपुनराचरेत् । **पूजाभावेविशेषमाहबौधायनः**—पूर्वप्रतिष्ठितस्याबुद्धिपूर्वकमेकरात्रंद्विरात्रमेकमासंवार्चनादिविच्छेदे शूद्ररजस्वलाद्युपस्पर्शेजलेऽधिवास्य श्वोभूतेद्वौकलशावधिवास्यैकंपंचगव्येनपूरयेदपरंशुद्धोदकेनाथस्नपयेदष्टशतमष्टाविंशतिंवाकलशैः पुरुषसूक्तेनमूलमंत्रेणच ततःपुष्पाणिदत्वायथासंभवंसंपूज्यगुडौदनंनिवेदयेद्बुद्धिपूर्वमर्चनादिविच्छेदेप्येवमिति । शालग्रामस्थावरव्यावृत्त्यर्थंपूर्वप्रतिष्ठितस्येत्युक्तम्। बुद्धिपूर्वविच्छेदेपुनःप्रतिष्ठा—द्रव्यवत्कृतशौचानांदेवतानांभूयःप्रतिष्ठापनेनशुद्धिरितिशुद्धिविवेकेविष्णूक्तेरितिकेचित् । तन्न। तत्रापिबौधायनोक्तविधिसत्वात् । विष्णूक्तिस्तुमद्यादिस्पर्शपरा मासद्वयाधिकविच्छेदपरावा । अर्चादिपदंलिंगस्याप्युपलक्षणम् ॥

चंद्रिकायांनारदः—शृण्वंतुमुनयःसम्यक्पुरुषोत्तमपूजनम् । स्नात्वायथोक्तविधिनाप्राङ्मुखःशुद्धमानसः । स्वशाखोक्तक्रियांकृत्वाहुत्वाचैवाग्निहोत्रकम् । कुर्यादाराधनंविष्णोर्देवदेवस्यचक्रिणः । **बौधायनः**—अथातोमहापुरुषस्यपरिचर्याविधिंव्याख्यास्यामः । स्नात्वाशुचिःशुचौदेशेगोमयेनोपलिप्य प्रतिकृतिंकृत्वाक्षतपुष्पैर्यथालाभमर्चयेत् सहपुण्योदकेनमहापुरुषमावाहयेदोंभूः पुरुषमावाहयामि । ॐ भुवःपुरुषमावाहयामि । ॐ स्वःपुरुषमावाहयामि । ॐ भूर्भुवःस्वःपुरुषमावाहयामीत्यावाह्य । आयातुभगवान्महापुरुषइत्यथस्वागतेनाभिनंदयति स्वागतमनुचागतंभगवतेमहापुरुषायैतदासनमुपक्लृप्तमत्रास्तांभगवान्महापुरुषइत्यत्र कूर्चंददातिभगवतेयंकूर्चोदर्भमयस्त्रिवृद्धरितस्तंजुषस्वेत्यत्रस्थानासनानिकल्पयति अग्रतःशंखायकल्पयामि चक्रायदक्षिणतो गदायैक० वनमालायैक० पश्चिमतः श्रीवत्सायगरुत्मते । उत्तरतः श्रियैसरस्वत्यै पुष्ट्यैतुष्ट्यै । अथसावित्र्यापात्रमभिमंत्र्यप्रक्षाल्यत्रिरपःपवित्रमानीयसहपवित्रेणादित्यंदर्शयेदोमित्यादितस्तासांत्रीणिपदाविचक्रमेइतिपाद्यंप्रणवेनार्घ्यंमहाव्याहृतिभिर्निर्माल्यंव्यपोह्योत्तरतोविष्वक्सेनायनमइत्यथैनंस्नपयत्यापोहिष्ठे

तितिसृभिर्ब्रह्मजज्ञानंवामदेव्यर्चायज्ञःपवित्रेणेत्येताभिःपङ्क्तिःस्नपयित्वाद्भिस्तर्पयति । केशवंतर्पयामि नारायणं माधवं गोविंदं विष्णुं मधुसूदनं त्रिविक्रमं वामनं श्रीधरं हृषीकेशं पद्मनाभं दामोदरं । इत्यथैतानिवस्त्रयज्ञोपवीताचमनीयान्युदकेनव्याहृतिभिर्द त्त्वाव्याहृतिभिःप्रदक्षिणमुदकंपरिषिच्येदंविष्णुरितिगंधंतद्विष्णोरितिपुष्पंइरावतीत्यक्षताःसावित्र्याधूपमुद्दीप्यस्वेतिदीपंदेवस्यत्वाहस्ताभ्यांभगवते महापुरुषायजुष्टंचरुंनिवेदयामीतिनैवेद्यं । अथकेशवादिद्वादशनामभिर्नमोन्तैःपुष्पाणिदत्त्वा शंखायनमश्चक्रायनमोवनमालायैनमःश्री वत्सायनमोगरुत्मतेनमःश्रियैनमःसरस्वत्यैनमः पुष्टयैनमस्तुष्टयैनमोऽथशिष्टैर्गंधमाल्यैर्ब्राह्मणान्स्वमात्मानंचालंकृत्यैनमृग्यजुःसामाथर्वभिःस्तु तिभिःस्तुवंति । ध्रुवसूक्तं पुरुषसूक्तंचान्यांश्चवैष्णवमंत्रानित्येके ॐ भूर्भुवःसुवर्महरोंभगवतेमहापुरुषायचरुमुद्वासयामीतिचरूद्वासनकाले ॐ भूःपुरुषमुद्वासयामि ॐ भुवःपुरुषमुद्वासयामि ॐ सुवःपुरुषमुद्वासयामि ॐ भूर्भुवःसुवःपुरुषमुद्वासयामीत्युद्वास्य । प्रयातुभगवान्महापुरुषो नेनहविषातृप्तोहरिःपुनरागमनायपुनःसंदर्शनायचेतिप्रतिमास्थानेष्वग्नावावाहनविसर्जनेयाश्चावावाहनविसर्जनवर्जंसमानं महत्स्वस्त्ययथानमित्याह भगवान्बौधायनः । **ध्यानमुक्तंचंद्रिकायांनारसिंहे**—ध्येयःसदासवितृमंडलमध्यवर्तीनारायणःसरसिजासनसंनिविष्टः । केयूरवान्मक रकुंडलवान्किरीटीहारीहिरण्मयवपुर्धृतशंखचक्रः । **शिवार्चनचंद्रिकायाम्**—ह्रीवेरंचंदनंकुष्ठमगरुंकुंकुमंमुरम् । सेव्यकंचजटामांसीवैष्णवं तदुदीरितम् । ह्रीवेरंवालकम् । मुरंमोरहरीतिप्रसिद्धम् । **अथपुष्पाणि—चंद्रिकामदनपारिजातयोर्नारसिंहे**—दशदत्त्वासुवर्णा नियत्फलंलभतेनरः । तत्फलंलभतेविष्णोर्द्रोणपुष्पप्रदानतः । द्रोणपुष्पसहस्रेभ्यःखादिरंपुष्पमुत्तमम् । खादिरात्पुष्पसाहस्राच्छमीपुष्पंविशि ष्यते । शमीपुष्पसहस्राद्धिबिल्वपत्रंविशिष्यते । बिल्वपत्रसहस्राद्धिबकुलंपुष्पमुत्तमम् । बकुलात्पुष्पसाहस्रान्नंद्यावर्तंविशिष्यते । नंद्यावर्तसहस्रे भ्यःकरवीरंविशिष्यते । करवीरसहस्रेभ्यःपालाशंपुष्पमुत्तमम् । पालाशपुष्पसाहस्रात्कुशपुष्पंविशिष्यते । कुशपुष्पसहस्राद्धिवनमाला

विशिष्यते । वनमालासहस्राद्धिचंपकापुष्पमुत्तमम् । चंपकापुष्पसाहस्रादशोकंपुष्पमुत्तमम् । अशोकपुष्पसाहस्रात्सेवंतीपुष्पमुत्तमम् । सेवंतीपुष्पसाहस्राद्गोजुकापुष्पमुत्तमम् । गोजुकापुष्पसाहस्रान्मालतीपुष्पमुत्तमम् । मालतीपुष्पसाहस्रात्संध्यारक्तंतुपुष्पकम् । संध्यारक्तसहस्राद्धिकुंदपुष्पंविशिष्यते । कुंदपुष्पसहस्राद्धिशतपत्रंविशिष्यते । शतपुष्पसहस्राद्धिमल्लिकापुष्पमुत्तमम् । मल्लिकापुष्पसाहस्राज्जातीपुष्पं विशिष्यते । जातीपुष्पसहस्रेणयोमालांसंप्रयच्छति । विष्णवेविधिवद्भक्त्यातस्यपुण्यफलंशृणु । कल्पकोटिसहस्राणिकल्पकोटिशतानिच । वसेद्विष्णुपुरेश्रीमान्विष्णुतुल्यपराक्रमः । इति ।

अथद्वात्रिंशदपराधाः । वाराहे—भुक्त्वातुपरकीयान्नंतत्परस्तन्निवर्तकः । प्रथमश्चापराधोयंधर्मविघ्नायजायते १ अभुक्त्वादंतकाष्ठंच यस्तुमामुपसर्पति । अपराधोद्वितीयोयंधर्मविघ्नायजायते २ कृत्वामैथुनसंयोगंयस्तुमांस्पृशतेनरः । तृतीयमपराधंतंकल्पयामिवसुंधरे ३ स्पृष्ट्वारजस्वलांनारीमस्नात्वायःप्रपद्यते । चतुर्थमपराधंतंकल्पयामिवसुंधरे ४ स्पृष्ट्वातुमृतकंचैवअसत्कारकृतंतुवै । पंचमंचापराधंतंनक्षमामिवसुंधरे ५ स्पृष्ट्वातुमृतकंयश्चनाचम्यस्पृशतेहिमाम् । षष्ठंतंचापराधंवैकल्पयामिवसुंधरे ६ ममार्चनस्यकालेतुपुरीषंयस्यगच्छति । सप्तमंचापराधंतंकल्पयामिवसुंधरे ७ त्यक्त्वातुममशास्त्राणिवाक्यमन्यत्प्रभाषते । अष्टमंचापराधंवैकल्पयामिवसुंधरे ८ ममैवार्चनकालेतुयस्त्वसत्यंप्रभाषते । नवमंचापराधंतंकल्पयामिवसुंधरे ९ अविधानेनमांस्पृश्यमामेवप्रतिपद्यते । दशमश्चापराधोयंममचाप्रियकारकः १० सक्रोधोमेस्पृशेद्गात्रंचित्तंकृत्वाचलाचलम् । एकादशंचापराधंनसहिष्येवसुंधरे ११ अकर्मण्यानिपुष्पाणियस्तुमामुपकल्पयेत् । द्वादशंचापराधंतंकल्पयामिवसुंधरे १२ यस्तुरक्तेनवस्त्रेणकौसुंभेनोपगच्छति । त्रयोदशंचापराधंकल्पयामिवसुंधरे १३ अंधकारेतुमांदेवियःस्पृशेतकदाचन । चतुर्दशंचापराधंकल्पयामि

१ विष्णुपदे इति पाठः ।

वसुंधरे १४ यस्तुकृष्णेनवस्त्रेणममकर्माणिकारयेत् । पंचदशापराधंतंकल्पयामिवसुंधरे १५ अधौतेनचवस्त्रेणयस्तुमामुपसर्पति । षोडशंत्वपराधं तंकल्पयामिवसुंधरे १६ स्वयमन्नंचयोदद्यादन्नानायचमाधवि । सप्तदशापराधंतंकल्पयामिवसुंधरे १७ यस्तुमत्स्यांश्चमांसानिभक्षयित्वोपसर्पति । अष्टादशापराधंतंकल्पयामिवसुंधरे १८ जालपादंभक्षयित्वायस्तुमांप्रतिपद्यते । ऊनविंशापराधंतंकल्पयामिवसुंधरे १९ दीपंस्पृष्ट्वातुयोदेविममकर्माणिकारयेत् । विंशकंचापराधंतंकल्पयामिवसुंधरे २० श्मशानंयस्तुवैगत्वामामेवप्रतिपद्यते । एकविंशापराधंतंकल्पयामिवसुंधरे २१ पिण्याकं भक्षयित्वातुयोमामेवाभिगच्छति । द्वाविंशंचापराधंतंकल्पयामिवसुधरे २२ यस्तुवाराहमांसानिभक्षयित्वोपसर्पति । अपराधंत्रयोविंशंकल्पयामिवसुंधरे २३ सुरांपीत्वातुयोमर्त्यःकदाचिदुपसर्पति । अपराधंचतुर्विंशंकल्पयामिवसुंधरे २४ भुक्त्वाकुसुंभशाकंचयस्तुमामुपसर्पति । अपराधंपंचविंशंकल्पयामिवसुंधरे २५ परप्रावरणेनैवयस्तुमामुपसर्पति । षड्विंशमपराधंतंकल्पयामिवसुंधरे २६ नदेवान्नपितॄनिष्ट्वानवान्नंयस्तुभक्षयेत् । सप्तविंशचापराधंकल्पयामिवसुंधरे २७ उपानहौचप्रपदेतथार्चायांचगच्छति । अपराधमष्टाविंशंकल्पयामिवसुंधरे २८ शरीरंमंडयित्वातुयोमामाप्नोतिमाधवि । ऊनत्रिंशापराधंतंत्वंविजानीहिमेदिनि २९ अजीर्णेनसमाविष्टोयस्तुमामुपसर्पति । त्रिंशकंचापराधंतंकल्पयामिवसुंधरे ३० गंधपुष्पाण्यदत्वातुयस्तुधूपंप्रयच्छति । एकत्रिंशंचापराधंकल्पयामिवसुंधरे ३१ विनातूर्यादिशब्देनद्वारस्योद्घाटनंमम । महापराधंजानीयाद्द्वात्रिंशंतममप्रिये ३२ ॥ **कृष्णभट्टीये प्रकारान्तरेणद्वात्रिंशदपराधाः**–तिर्यक्पुंड्रधरोभूत्वाह्यकृत्वादेवतार्चनम् । याचितैःपत्रपुष्पाद्यैर्यः करोतिममार्चनम् । अप्रक्षालितपादोयःप्रविशेन्मममंदिरम् । ममदृष्टेरभिमुखंतांबूलंचर्वयेच्चयः । ममार्चामासुरेकालेयःकरोतिविमूढधीः । अवैष्णवस्वपक्वान्नंयोमह्यंविनिवेदयेत् । अवैष्णवेपुपश्यत्सुममपूजांकरोतियः । दिनांतरितपक्वान्नंयन्मह्यंविनिवेदयेत् । अमौनीधर्मलिप्तांगो मत्पूजांविदधातियः । वातमूत्रनिरोधेनमत्पूजांविदधातियः । कृत्वावातमनाचम्यतथाप्रावृत्यकंबलम् । पीठासनोपविष्टःसन्पूजयेद्वानिरासनः ।

मृन्मयेधूपदहनंदीपंयः कुरुतेर्चने । मत्पूजकोनकुरुतेतंतुपूजांचदामनीम् । मत्पूजकोशिवद्वेषीशिवभक्तश्चमांद्विषेत् । भूताएम्योर्नकुरुतेनक्तंनहरिवासरम् । अपूजयित्वाविघ्नेशमसंभाव्यकपालिनम् । क्रुद्धोयत्कर्मकुरुतेत्रिकालार्चनविघ्नकृत् । वामहस्तेचमांकृत्वाक्षापयेद्यदिमूढधीः । इति प्रकारांतरेणद्वात्रिंशदपराधाउक्ताः । परवस्त्रं परपरीधानं । कुसुंभभुजिः कुरवकपुष्पभक्तिः । एषुप्रत्येकंप्रायश्चित्तंतत्रैव— संवत्सरस्यमध्येचतीर्थेसूकरकेमम । कृतोपवासःस्नानेनगंगायांशुद्धिमाप्नुयात् । मथुरायांतथाचैवसापराधःशुचिर्भवेत् । स्कांदेअवंतीखंडे—जागरेद्वादशीरात्रौपठेद्यस्तुलसीस्तवम् । द्वात्रिंशदपराधांश्चक्षमतेतस्यकेशवः । तुलसीस्तवोग्रतरज्ञेयः ।

अथचिह्नविशेषेणशालग्राममूर्तयः । पाद्मे—चक्राकारेणरेखासायत्ररेखामयीभवेत् । ससुदर्शनइत्येवंख्यातःपूजाफलप्रदः । उपर्यधश्चचक्रेद्वेनातिदीर्घमुखेबिलम् । मध्येचरेखालंबैकासचदामोदरःस्मृतः । यस्यदीर्घमुखंपूर्वकथितैर्लक्षणैर्युतम् । रेखाश्चकेशराकारानारसिंहोमतोहिसः । वाराहाकृतिराभुग्नश्चक्ररेखास्वलंकृतः । वाराहइतिसंप्रोक्तोवामनोबदरोपमः । गरुडःसतुविज्ञेयश्चतुश्चक्रैर्जनार्दनः । हयग्रीवोयथाद्वारारेखाढ्यायाशिलाभवेत् । तथासौम्याद्धयग्रीवःपूजितोज्ञानदोभवेत् । चतुश्चक्रःसूक्ष्मद्वारोवनमालांकितोदरः । लक्ष्मीनारायणःश्रीमान्भुक्तिमुक्तिफलप्रदः । कूर्माकाराचचक्रांकाशिलाकूर्मःप्रकीर्तितः । एवंमत्स्यादयोज्ञेयाःशालग्रामामनीषिभिः । अनंतचक्रैर्बहुभिश्चिह्नैरप्युपलक्षितः । अनंतःसतुविज्ञेयःसर्वपूजाफलप्रदः । चक्रंचकेवलंयत्रपद्मेनसहसंयुतम् । केवलावनमालावाहरिर्लक्ष्म्यासहस्थितः । विदिक्षुदिक्षुसर्वासुयस्योर्ध्वंदृश्यतेमुखम् । पुरुषोत्तमःसविज्ञेयोभुक्तिमुक्तिफलप्रदः । दृश्यतेशिखरेलिंगंशालग्रामसमुद्भवम् । सचयोगेश्वरोनामब्रह्महत्यांव्यपोहति । आरक्तंपद्मनाभाख्यंपद्मच्छत्रसमन्वितम् । तुलस्यापूजयेन्नित्यंदरिद्रस्त्वीश्वरोभवेत् । वामपार्श्वेतथाचक्रेरेखाचैवतुदक्षिणे । दक्षिणावर्तचक्राचवनमालाविभूषिता । याशिलाकृष्णसंज्ञासाधनधान्यसुखप्रदा । नारदः—द्वारदेशेसमेचक्रेदृश्येतेनांतरीयके । वासुदेवःसविज्ञेयःशुक्लाभश्चातिशोभनः । नानाव

णोंथनंतःस्यान्नागभोगेनचिह्नितः । अनेकमूर्तिसंयुक्तःसर्वकामफलप्रदः । प्रद्युम्नःसूक्ष्मचक्रस्तुपीतदीप्तिस्तथैवच । शिखरंछत्रवहुलंदीर्घाकारं तुयद्भवेत् । अनिरुद्धस्तुनीलाभोवर्तुलश्चातिशोभनः । रेखात्रयंतुतद्द्वारेपृष्ठंपद्मेनलांछितम् । शिवनाभिरितिख्यातंयत्रदेशेव्यवस्थितम् । तच्चैव विष्णुवत्तीर्थशालग्रामसमुद्भवम् । नाभौलिंगेनयुक्तावागर्तेनचतथापुनः । शिवनाभिरितिख्याताभुक्तिमुक्तिप्रदायिका । यवमात्रंतुगर्तस्थाथवा धेलिंगमुच्यते । वासुदेवमयंक्षेत्रंलिंगंशिवमयंशुभम् । तस्मात्तद्वारितेक्षेत्रेपूजयेच्छंकराच्युतौ । पांचजन्यांकितायातुपद्मेनगदयायुता । तत्र श्रीःप्रत्यहंतिष्ठेत्सदासंपदमादिशेत् । शालग्राममयीमुद्रासंस्थितायत्रकुत्रचित् । वाराणस्यायवाधिक्यंसमंताद्योजनत्रयम् । एकमूर्तिर्नैवपूज्या गृहिणावृद्धिमिच्छता । अनेकमूर्तिसंपन्नासर्वकामफलप्रदा । अन्येपिभेदाग्रंथगौरवान्नोक्ताः । **गोविंदराजीयेस्कांदे**—स्निग्धासिद्धिकरी मंत्रेकृष्णाकीर्तिंददातिच । पांडुरापापदहनीपीतापुत्रप्रदायिनी । नीलाचदिशतेलक्ष्मींरक्तारोगप्रदायिनी । रूक्षाचोद्वेगदानित्यंवक्रादारिद्र्यदा यिका । दुःखदासातुविज्ञेयानारसिंहीतथैवच । वहुचक्रा सुखंविनावहुचक्रा । अन्यथात्रिविक्रमानंतपूजाविरुध्येत । यथायथाशिलासूक्ष्मात थातथामहत्फलम् । तथाचामलकीतुल्यासूक्ष्माचातीवयाभवेत् । तस्यामेवशिलायांतुश्रियासहवसेद्धरिः । कपिलोनारसिंहश्चपृथुचक्रःसुशोभनः । ब्रह्मचर्येणपूज्यस्तुअन्यथाविघ्नदोभवेत् । इदंसकामपरम् । निष्कामेनशालिग्रामशिलामात्रंपूज्यम् । येकेचिच्चैवपाषाणाविष्णुचक्रेणमुद्रिताः । तेषांस्पर्शनमात्रेणमुच्यतेसर्वकिल्बिषैरितिवाराहात् । खंडितंत्रुटितंभग्नंपार्श्वेभिन्नंसुभेदितम् । शालग्रामसमुद्भूतंशैलंदोषावहंनहीतिपाद्मोक्तेः । शालग्रामशिलाभग्नापूजनीयासचक्रकेतिवाराहाच्च । यत्तुलग्नंभग्नंनपूजयेदितितत्रलग्नंलग्नचक्रम् । भग्नंभग्नचक्रम् । चक्रेतरप्रदेशभग्नस्यापिपू ज्यत्वम् । शिलारूपीरमाप्रोक्ताचक्ररूपीजनार्दनइतिविष्णुपुराणे चक्ररूपेणहरिसान्निध्योक्तेः ।

पूज्यशालग्रामसंख्योक्ता हेमाद्रौ । साकाम्येतिकश्चित् । ततःकामनाश्रवणात् । **मानसोल्लासेपाद्मवाराहयोः**—यःपुनः

पूजयेद्भक्त्याशालग्रामशिलाशतम् । उषित्वासहरेर्लोकेचक्रवर्तीह्जायते । शिलाद्वादशभोवैश्यशालग्रामसमुद्भवाः । विधिवत्पूजितायेनतस्य पुण्यंवदामिते । कोटिद्वादशलिंगैस्तुपूजितैःस्वर्णपंकजैः । यत्स्याद्वादशकल्पेषुदिनेनैकेनतद्भवेत् । स्कांदे—ग्रत्यहंद्वादशशिलाःशालग्रामस्ययो र्चयेत् । द्वारावत्याःशिलायुक्ताःसवैकुंठेमहीयते । लैंगे—ततोयह्वीरर्चयतिशालग्राम शिलास्तुयः । नहिब्रह्मादयोदेवाःसंख्यांजानंति तत्फले । स्मृत्यंतरे—शालग्रामाःसमाःपूज्याविषमानकदाचन । समेषुनद्वयंपूज्यंविषमेष्वेकएवहि । विषमेष्वेकएवेज्यःसमेद्वेपद्वि वर्जयेत् । प्रयोगपारिजातेस्कांदे—एवंलक्षणसंपन्नामध्यमायाचिताधमा । उत्तमासातुविज्ञेयापारंपर्यक्रमागता । फलपुष्पैश्चतत्स्थानंशा लग्रामोद्भवंहरिम् । ऐहिकामुष्मिकार्थायममदेहिगुरूत्तम । इत्युक्त्वापादयोःपुष्पंदत्वाचप्रणिपत्यच । गुरुःपुष्पफलैःसार्धंगृहीत्वापूजितंहरिम् । दद्यात्पुष्पांजलिंभूयाच्छांतिरस्तुशिवंत्विति । स्कांदे—शालग्रामशिलायास्तुमूल्यंयःकुरुतेनरः । विक्रेताचानुमंताचयःपरीक्षानुमोदकः । सर्वेते नरकंयांतियावदाभूतसंप्लवम् । त्याज्याःशिलाउक्तास्तत्रैव—तिर्यक्चक्रापरित्याज्यावद्धचक्रातथैवच । क्रूरापिसंपरित्याज्यास्फोटारूक्षात थैवच । कुरूपानिष्ठुरास्यानकरालविकरालिका । कपिलावेपमानाचवृत्तासाकर्बुरातथा । आसनेचलनाभग्नामहास्थूलाविगर्हिता । आस नेसुषिरस्यास्तुयकोणैकेनसंयुता । दर्दुरावहुचक्राचलग्नचक्राप्यधोमुखी । छिद्रादग्धासुरक्ताचवृहच्चक्रातिभीषणा । वहुरेखासमायुक्ताभ ग्नचक्रातथैवच । दीर्घचक्रापरित्याज्यापृष्ठचक्राविशेषतः । मस्तकास्याद्यचक्राचवर्ज्याह्येताःसदाबुधैः । क्रूरदंष्ट्रासमायुक्तास्फोटाबुद्बुदसं युता । अनिराच्छुष्कतांयातियस्याशिसंतुचंदनम् ॥ इति ॥

अथद्वारवतीचक्रमतिमा । प्रह्लादसंहितायांहलायुधेच—शालग्रामशिलायत्रयत्रद्वारवतीशिला । उभयोःसंगमोयत्रमुक्तिस्त त्रनसंशयः । शिलेतिविशेषोक्तेर्नास्तिचक्राणांपूज्यता । प्रयोगपारिजातेस्कांदे—संवत्सरंतुयःकुर्यात्पूजास्पर्शनदर्शने । विनासांख्येनयो

गेनमुच्यतेनात्रसंशयः । चक्रसंख्यायास्तन्नामानिप्रह्लादसंहितायाम्—एकःसुदर्शनोद्वाभ्यांलक्ष्मीनारायणःपरः । त्रिभिस्त्रिविक्रमोनामचतुर्भिश्चजनार्दनः । पंचभिर्वासुदेवःस्यात्षड्भिःप्रद्युम्नउच्यते । सप्तभिर्बलदेवश्चअष्टाभिःपुरुषोत्तमः । नवभिश्चनवव्यूहोदशभिर्दशमूर्तिकः । एकादशाऽनिरुद्धोवैद्वादशद्वादशात्मकः । अतऊर्ध्वंपरमात्मासुखंयच्छतिपूजितः । **अग्निपुराणे**—चक्रैर्द्वादशभिर्युक्तोहृषीकेशउदाहृतः । अतऊर्ध्वमनंतःस्यात्पूजितोनंतकामदः । श्वेताःस्निग्धाःशिलाःपूज्याअच्छिद्राश्चसुसंयताः । सुखदाःसमचक्राश्चविषमादुःखदाःस्मृताः । सुदर्शनाद्यास्तुशिलाःपूजिताःसर्वकामदाः । एकः एकचक्रः । **गालवः**—वर्तुलाचतुरस्राचनराणांचसुखप्रदा । **प्रह्लादसंहितायाम्**—कृष्णामृत्युप्रदानित्यंकपिलाचभयावहा । रोगार्तिकर्बुरादद्यात्पीतावित्तविनाशिनी । धूम्राभावित्तनाशायभग्नाभार्याविनाशिका । सच्छिद्राचत्रिकोणाचतथाविषमचक्रिका । अर्धचंद्राकृतिर्यातुपूज्यास्तानभवंतिहि । **एकचक्रविषयेविशेषउक्तस्तत्रैव**—एकचक्रेविशेषोस्तितंविशेषंतुवच्म्यहम् । शुक्लंनीलंतथारक्तंद्विवर्णंचत्रिवर्णकम् । यद्येकचक्रेस्युरेवंतेषांसंज्ञानिबोधमे । पुंडरीकःप्रलंबघ्नोरामोवैकुंठएवच । विष्वक्सेनइतिब्रह्मन्तेषांपूजाफलंशृणु । मोक्षंमृत्युंविवादंचदारिद्र्यमक्षतंतथा । **पाद्मवाराहयोः**—द्वेचक्रेद्वारकायास्तुनार्च्येसूर्यद्वयंतथा । **विष्णुधर्मे**—चक्रांकमिथुनंपूज्यंनैकंचक्रांकमर्चयेत् । इति ।

तज्जलादिमहिमास्कांदे—शालग्रामोद्भवोदेवोयश्चद्वारवतीभवः । उभयोःस्नानतोयेनब्रह्महत्यानिवर्तते । **हेमाद्रौस्कांदे**—कुंकुमंचंदनंपत्रंनैवेद्यंचफलंजलम् । शालग्रामशिलालग्नंतीर्थकोटिशताधिकम् । **पाद्मे**—सस्नातःसर्वतीर्थेषुसर्वयज्ञेषुदीक्षितः । शालग्रामशिलातोयैर्योभिषेकंसमाचरेत् । **गौतमांबरीषसंवादे**—हरेःस्नानीयशेषंतुजलंयस्योदरेस्थितम् । अंबरीषप्रणम्योच्चैःपादपांसुप्रगृह्यताम् । जन्मप्रभृतिपापानांप्रायश्चित्तंयदीच्छसि । शालग्रामशिलावारिपापहारिनिषेव्यताम् । येतुद्वादश्यल्पत्वेतीर्थपानास्नानाद्भोजनस्थानीयंतन्मत्वोपवासदिनेश्राद्धादे

थप्रोक्तन्नेच्छंतितेतप्रांताः । तस्यशरीरशुद्ध्यर्थत्वात् । **गारुडे**—जलंनयेपांतुलसीविमिश्रंपादोदकंचक्रशिलासमुद्भवम् । नित्यंत्रिसंध्यंप्लवतेहगात्रंखगेंद्रतेधर्मवहिष्कृतानराः । **आह्निकप्रदीपे**—सूतकेमृतकेवापिआशौचंनैवविद्यते । येषांपादोदकंमूर्ध्निप्राशनंयेचकुर्वते । अंतकालेपियस्येहदीयतेपादयोर्जलम् । सोपितद्गतिमाप्नोतिसदाचारैर्बहिष्कृतः । **वाराहेविष्णुपूजाप्रकरणे** शूद्रंप्रकृत्य—चरणामृतपानेनसर्वपापक्षयोभवेत् । अत्रकेचिच्छालग्रामोदकमेवग्राह्यंनचक्रांकोदकमित्याहुः । तन्न । विष्णुपादोदकंयस्यमुखेशिरसिविग्रहे । इतिनृसिंहपुराणात् । शालग्रामशिलातोयमस्थिचक्रशिलाजलम् । मिश्रितंतत्पिबेद्यस्तुदेहेशिरसिधारयेत् । तस्यचक्रांकितोदेहोभवत्येवनसंशयः।**तीर्थपानविधिर्गारुडे**—शालग्रामशिलातोयमपीत्वायस्तुमस्तके । प्रक्षेपणंप्रकुर्वीतब्रह्महत्यासमंस्मृतम् । शालग्रामशिलातीर्थंपिबेत्तोयंकरेणतु । अज्ञानादेवंप्रोक्तंज्ञानाद्वद्वंसमाचरेत् । विष्णोःपादोदकंपीत्वाकोटिजन्माघनाशनम् । तदेवाष्टगुणंपापंभूमौबिंदुनिपातनात् । **भक्तिचंद्रोदये**—आयसेचतथाकांसेकाष्ठेवालाबुकेतथा । उद्धृत्यपादसलिलंकरेकृत्वामुखेक्षिपेत् । अदत्वातुपिबेत्तोयंरौरवेनरकेवसेत् । करेणतीर्थपानंतत्पानोत्तरंचजलपानंनकार्यमित्यर्थः । **विप्रपादोदकग्रहणमुक्तंकाशीखंडे**—निःस्पृहाःसोमपायेवैविप्रपादोदपाश्रये । तएतेमत्प्रियाभक्तास्त्यक्ततीर्थप्रतिग्रहाः । श्रद्धावीजोविप्रपादांबुसिक्तइति । तत्रपूर्वंविप्रपादोदकंग्राह्यं ततःशालग्रामशिलोदकमितिशिष्टाः । **स्कांदे**—कृत्वापादोदकंशंखेवैष्णवानांमहात्मनाम् । यद्ददातितिलैर्मिश्रंचांद्रायणफलंलभेत् । **ग्रहणमंत्रोहलायुधे**—अकालमृत्युहरणंसर्वव्याधिविनाशनम् । विष्णोःपादोदकंपीत्वाशिरसाधारयाम्यहम् । इतिश्रीमन्नारायणभट्टात्मजरामकृष्णभट्टसुतलक्ष्मणभट्टकृताचाररत्नेपूजाविधिः ।

अथवैश्वदेवः । तत्राधिकारिणआह **चंद्रिकायांसंवर्तः**—ततःपंचमहायज्ञान्कुर्यादहरहर्द्विजः । ततोविवाहानंतरमितिमदनपारिजातः । **शंखः**—पंचयज्ञविधानंचगृहीयज्ञंनहापयेत् । शूद्रस्याप्यधिकारइत्युक्तंप्राक् । नास्तिस्त्रीणांपृथग्यज्ञइतियाज्ञवल्क्योक्तेः,

नस्त्रीजुहुयान्नानुपेतइतिआपस्तंबोक्तेश्च स्त्रीणांनाधिकारः । यत्तुस्मृत्यर्थसारे—स्त्रीबालश्चकारयेदितितद्विधवापरम् । यदपिस्मृतिसारे—स्नातकोब्रह्मचारीपृथक्वैश्वदेवंकुर्यादिति । तन्न । भैक्षेणवर्तयेन्नित्यमितिमनूक्तेर्ब्रह्मचारिणःपाकाभावात् पंचमहायज्ञाधिकारेगृहीतिपदश्रवणाच्च नत्वेनमग्निहवनबलिहरणयोर्नियुंज्यादिति । शौनकः—स्नातकेनापितत्कार्यंपृथक्पाकोभवेद्यदि । वानप्रस्थस्याप्यधिकारः । अत्र वैश्वदेवमकृत्वैवश्राद्धंकुर्यादनग्निकइतिविशिष्टोक्तेरनग्नेरप्यधिकारः । शौनकः—पुत्रोभ्राताथवापत्नीशिष्योदासोबलिंहरेत् । मदनरत्नेऽत्रिः—पुत्रोभ्राताथवाऋत्विक्शिष्यश्वशुरमातुलाः । पत्नीश्रोत्रिययाज्याश्चद्यास्तेबलिकर्मणि । प्रतिनिधयइत्यर्थः । अतोबलावेवप्रतिनिधिरितिमदनरत्ने । बलिपदंवैश्वदेवोपलक्षणमितिपृथ्वीचंद्रः । अन्यैस्तुकारयेदेतानातुरोपिस्वशन्द्विजः । सूतकाद्यैस्त्वशुद्धात्मानकुर्यान्नचकारयेदिति होमोपीतिचंद्रिका । एतत्प्रवासादिपरमिति चंद्रिकामदनरत्नयोः । ऋत्विक्साहचर्यात्साग्निकपरमित्याचारादर्शः । नस्त्रीजुहुयादित्यापस्तंबोक्तेः । पत्नीबलिंकुर्यान्नहोममितिपृथ्वीचंद्रः । सायंत्वन्नस्यसिद्धस्यपत्न्यमंत्रंबलिंहरेदितिमनुस्मृतेरुपलक्षणत्वात्पत्न्याअपिहोमइतिपृथ्वीचंद्रः । वस्तुतस्तुसदास्वयंकर्तृकत्वविकल्पः । स्वयंत्वेवैतान्यावद्गृहेवसन्बलिंहरेदपिवान्योब्राह्मणइति गोभिलोक्तेः । निरग्नेस्तुसदास्वकर्तृकत्वमेववैश्वदेवइत्याचारादर्शः । बौधायनः—प्रवासंगच्छतोयस्यगृहेकर्तानविद्यते । पंचानांमहतामेषांसयज्ञैःसहगच्छति । प्रवासेकुरुतेचैतद्यदन्नमुपपच्यते । नचेदुत्पद्यतेन्नंतुअद्भिरेतान्समापयेत् । मिताक्षरायांनारदः—भ्रातॄणामविभक्तानामेकोधर्मःप्रवर्तते । विभागेसतिधर्मोपिभवेत्तेषांपृथक्पृथक् । चंद्रोदयेमरीचिः—बहवःस्युर्यदापुत्राःपितुरेकत्रवासिनः । सर्वेषांत्वनुमतंकृत्वाज्येष्ठेनैवतुयत्कृतम् । द्रव्येणचाविभक्तेनसर्वैरेवकृतंभवेत् । एकपाकेनवसतांपितृदेवद्विजार्चनम् । एकंभवेद्विभक्तानांतदेवस्याद्गृहेगृहे । आश्वलायनः—वसतामेकपाकेनविभक्तानामपिप्रभुः । एकस्तुचतुरोयज्ञान्कुर्याद्वाग्यज्ञपूर्वकान् । वाग्यज्ञपूर्वकानित्यतद्गुणसंविज्ञानोबहुव्रीहिः ।

अतएवचतुरइत्युक्तम् । एकपाकेनवसतामविभक्तानामितिकश्चित्।तत्र अस्यविभक्ताविभक्तस्यसाधारणत्वात् विभक्तानामित्यस्यानुवादकत्वेनसंकोचकत्वायोगाच्च अविभक्तेपुसंसृष्टेष्वेकेनापिकृतंतुवेतिव्यासोक्तेश्च । अतःपाकैक्यएवाविभक्तानांयज्ञैक्यम् । नचैवंकदाचित्पाकभेदेभेदापत्तिः । वसतामित्यनेनवहुकालिकपाकैक्योक्तेः । यद्येकस्मिन्कुलेवहुधान्नंपच्येत गृहपतिमहानसादेवतद्बलितंत्रंकुर्वीतेतिगोभिलोक्तेश्च । यत्त्वविभक्तस्यात्राधिकारेगोभिलः—यस्यत्वेपामग्रतोन्नंसिद्ध्येत्सतियुक्तमग्नौकृत्वाग्रंब्राह्मणायदत्वाभुंजीतेतितत्कनिष्ठभ्रातुःकदाचित्पाकभेदेज्ञेयमितिपृथ्वीचंद्रः । नियुक्तंभोज्यमन्नं । अग्नौकृत्वाहुत्वेत्यर्थः । इदमपिप्रथममन्नसिद्धौज्येष्ठेनकृतेवैश्वदेवेपश्चात्कनिष्ठस्यपाकभेदेतेनाहुत्वैवभोक्तव्यम् । अयंचान्नप्रक्षेपस्तूष्णीमित्युक्तं चंद्रोदये । देशांतरगमनेपाकभेदेत्वेकपाकेनवासाभावात्पृथग्वैश्वदेवः । अविभक्ताविभक्तावापृथक्पाकाद्विजातयः । कुर्युःपृथक्पृथग्यज्ञान्भोजनात्प्राग्दिनेदिने । इति प्रयोगपारिजातेआश्वलायनोक्तेः । भ्रातॄणामविभक्तानांपृथक्पाकोभवेद्यदि । वैश्वदेवादिकंश्राद्धंकुर्युस्तेवैपृथक्पृथगितिवाक्यमेतद्विषयकमेव । नचेदंनिर्मूलम् । अन्येतु—वैश्वदेवासंभवेतुकुक्कुटांडप्रमाणकम् । अन्नमग्नौसंप्रदद्यात्किल्बिषात्तुप्रमुच्यते इतिजीवत्पितृकनिर्णयेकुक्कुटांडप्रमाणान्नप्रक्षेपइत्याहुः । पाकासाध्येतुजपोपवासादावविभक्तानांपृथगधिकारः । पृथगप्येकपाकानांब्रह्मयज्ञोद्विजन्मनां । अग्निहोत्रंसुरार्चांचसंध्यानित्यंपृथग्भवेदितिप्रयोगपारिजातेआश्वलायनोक्तेः । यत्तु—एकपाकेनवसतांपितृदेवद्विजार्चनमेकमिति तत्रदेवार्चनंवैश्वदेवइतिपृथ्वीचंद्रः । भ्रातॄणामविभक्तानांपृथक्पाकोभवेद्यदि । वैश्वदेवादिकंश्राद्धंकुर्युस्तेवैपृथक्पृथक् । इतिवाक्यमेतद्विषयमेव । नचेदंनिर्मूलं।एकपाकेनवसतामित्यादिवाक्यनिचयेनविभक्तानामपिपाकभेदेपंचयज्ञभेदानुक्तेरविभक्तानामपिपाकभेदेपंचयज्ञभेदोक्तेरन्वयव्यतिरेकाभ्यांपाकभेदस्यैवपंचयज्ञभेदानुष्ठानेप्रयोजकत्वात्पूर्वोक्तवचननिचयविरोधाभावाच्च । यत्त्वेकेनापीतितत्पाकभेदेइतिवयंप्रतीमः । पूज्यदेवतामूर्तिभेदेइतिवयम् ।

अथ वैश्वदेवकालः । तत्रनिरग्निनानित्यश्राद्धोत्तरंसकार्यः । दद्यादहरहःश्राद्धं०इत्युक्त्वावैश्वदेवश्चगृह्येग्नौविधिपूर्वकमितिमनूक्तेः । पितृभ्योथमनुष्येभ्योदद्यादहरहर्द्विजइति**कात्यायनेन**श्राद्धोत्तरंमनुष्ययज्ञोक्तेर्वैश्वदेवोत्तरंनित्यश्राद्धमितिपक्षद्वयं**चंद्रोदयेउक्तं** । आहिताग्निनाश्राद्धात्प्राक्कार्यइत्युक्तं **मदनरत्ने** । श्राद्धांतरेतु**वृद्धगौतमः**—पितृश्राद्धमकृत्वातुवैश्वदेवंकरोतियः । आसुरंतद्भवेच्छ्राद्धंपितॄणांनोपतिष्ठते । एतदनग्निकपरम् । श्राद्धात्प्रागेवकुर्वीतवैश्वदेवंचसाग्निकः । एकादशाहिकंमुक्त्वातत्रह्येतद्विधीयतेइति । एकादशाहिकपदंप्रेतश्राद्धोपलक्षणमिति **मदनरत्नेबह्वृचपरिशिष्टे** । स्मार्ताग्निरनग्निश्चाग्नौकरणोत्तरं ब्राह्मणविसर्गोत्तरंवाकुर्यात् । आद्यउक्तो**हेमाद्रौ** **ब्रह्मांडे**—वैश्वदेवाहुतेरग्नावर्वाग्ब्राह्मणभोजनात् । जुहुयाद्भूतयज्ञादिश्राद्धंकृत्वातुतत्स्मृतम् । भूतयज्ञोबलिः । **श्राद्धंप्रक्रम्यमनुः**—ततोगृहबलिंकुर्यादितिधर्मोव्यवस्थितः । बलिपदंवैश्वदेवोपलक्षणार्थमितितु**कर्कः** । काकादिबलिपरमिति**दिवोदासः** । विकिरमित्यन्ये । **द्वितीय**उक्तो**हेमाद्रौभविष्ये**—पितॄन्संतर्प्यविधिवद्बलिंदद्याद्विधानतः । वैश्वदेवंततःकुर्यात्पश्चाद्ब्राह्मणवाचनम् । बलिंयेअग्निदग्धाइतिदीयमानम् । **तृतीयोप्युक्तस्तत्रैव**—कृत्वाश्राद्धंमहाबाहोब्राह्मणांश्चविसृज्यच । वैश्वदेवादिकंकर्मततःकुर्यान्नराधिप । एतदनग्निपरम् । यदाश्राद्धंपितुःकश्चित्कर्तुमिच्छत्यनग्निमान् । वैश्वदेवंतदाकुर्यान्निवृत्तेश्राद्धकर्मणि । वृद्धावादौक्षयेचान्तेमध्येजुहुतिपार्वणे । एकोद्दिष्टेतथाचांतेवैश्वदेवोविधीयतइतिहे**माद्रौस्मृतिसारात्** । **मेधातिथिरप्येवं** । **वृत्तिकृता**विसर्जनांतंश्राद्धमुक्त्वा उच्छेपणंत्विति**मनुवाक्यो**दाहरणाद्बह्वृचानांश्राद्धांतेएववैश्वदेवः । मध्यपक्षस्तुयच्छाखायामुक्तस्तच्छाखीयपरइति**बोपदेवः** । **स्मृतिसारे**—बलिकारादयोपिचहुस्मृत्युक्तत्वात्सर्वेषांविसर्जनांतेवैश्वदेवइतिमेनिरे । साग्नितैत्तिरीयाणांतुसर्वत्रादौवैश्वदेवः । पंचयज्ञाश्चादावंतेचेति**सुदर्शनभाष्येदिवोदासी**येस्मृतिः—याजुषाःसामगाःपूर्वंमध्येश्राद्धंतुबह्वृचाः । अथर्वापाकशेषेणवैश्वदेवेविधिःस्मृतः । याजुषसामगौसाग्नी । इतरौनिरग्नी । सर्वशाखि

नामनग्निकानामपिप्रागेवेतिदिवोदासः। तत्रपिंडदानात्पूर्वंवैश्वदेवपक्षेभिन्नः। पितृपाकात्समुद्धृत्यवैश्वदेवंकरोतियः। आसुरंतद्भवेच्छ्राद्धंपितॄणांनोपतिष्ठतइतिपैठीनसिस्मृतेः। पितृसंबंधश्चापिंडदानात्। श्राद्धोत्तरंतुश्राद्धशेषेणपाकांतरेणच—श्राद्धंनिर्वर्त्यविधिवद्वैश्वदेवादिकंततः। कुर्याद्भिक्षांततोदद्याद्धंतकारादिकंतत इतिपैठीनसिस्मृतेः। द्वितीयस्ततःशब्दःश्राद्धशेषपरइतिहेमाद्रिः। नित्यश्राद्धंतुश्राद्धशेषेणपाकांतरेणवा। ततोनित्यक्रियांकुर्याद्भोजयेच्चततोऽतिथीन्। पृथक्पाकेननैत्यकमितिहेमाद्रौमार्कंडेयपुराणात्। एकादशाहश्राद्धेतुपृथक्पाकेनैव। एकोद्दिष्टेतुशेषेणब्राह्मणेभ्यश्चउत्सृजेदितिदेवलोक्तेः। एकोद्दिष्टंमहैकोद्दिष्टमितिहेमाद्रिः। दार्शवैश्वदेवयोरेकःपाकइतिकर्कहरिहरौ। तन्न। पित्रर्थंनिर्वपेत्पाकंवैश्वदेवार्थमेवच। वैश्वदेवोनपित्रर्थंनदार्शंवैश्वदेविकम्। दार्शशब्देनतद्विकृतयोयुगादिमन्वादयइतिहेमाद्रिः॥ ॥

अथपाकः। सस्वयंपत्न्यावाकार्यः। आश्रमधर्मविरोधेनतंडुलान्वाप्रातःपत्न्यैदद्यात्स्वयंवाधिश्रयेदिति चंद्रिकायांशंखलिखितोक्तेः। आपस्तंबः—आर्याःप्रयतावैश्वदेवान्नकर्तारइतिछंदोगपरिशिष्टे। पत्नीभूतप्रवचनेयद्यसंनिहिताभवेत्। रजोरागादिनातत्रकथंकुर्वंतियाज्ञिकाः। महानसेनवाकुर्यात्सवर्णांतांप्रवाचयेत्। प्रणवाद्यपिवाकुर्यात्कात्यायनवचोयथा। शातातपः—नैवेद्यार्थंपृथग्भांडेस्नातापत्नीपचेत्तथा। वैश्वदेवार्थमन्यस्मिन्व्यंजनानिपृथक्पृथक्। एकस्मिन्वाप्यशक्तौचेत्पूर्वंविष्णुनिवेदनम्। वैश्वदेवंततःशिष्टाद्व्यासस्यवचनंयथा। विष्णुपदंयजनीयोपलक्षणमितिपृथ्वीचंद्रः। माधवीयेपिनारसिंहकौर्मयोः—पौरुषेणचसूक्तेनततोविष्णुंसमर्चयेत्। वैश्वदेवंततःकुर्याद्बलिकर्मतथैवच। चंद्रिकामाधवभागवतटीकासुचैवं। इदंबह्वृचभिन्नपरम्। तमेवंवैश्वदेवशेषेणकुर्यान्नास्यशेषेणवैश्वदेवंकुर्यादितिबह्वृचपरिशिष्टात्। केचित्सर्वंतुपूर्ववदितिमार्कंडेयपुराणात् देवयज्ञादीनामेकःपाकइतिहेमाद्रिः। मदनरत्नेतुसर्वेषांपृथक्पाकः। पितृयज्ञस्यवापृथक्पाक

इत्युक्तम् । **मनुः**—वैवाहिकेग्नौकुर्वीतगार्ह्यकर्मयथाविधि । पंचयज्ञविधानंचपक्तिंदैनंदिनीमपि । **काशीखंडेप्येवम्** । **मदनरत्नेपरिशिष्टे**—प्रवसेदाहिताग्निश्चेत्कदाचित्कालपर्ययात् । यस्मिन्नग्नौभवेत्पाकोवैश्वदेवस्तुतत्रवै । **शातातपः**—लौकिकेवैदिकेवापिहुतोत्सृष्टेजलेक्षितौ । वैश्वदेवस्तुकर्तव्यःपंचसूनापनुत्तये । वैदिकेस्मार्ते । अग्न्यसंभवेभूम्यादावितिवृद्ध**पराशरः** । अभावादग्निहोत्रस्यतथाचावसथस्यच । यस्मिन्नग्नौपचेदन्नंतत्रहोमोविधीयते । सर्वाधानिपरमिदमितिचं**द्रिका** । **आपस्तंबः**—औपासनेपचनेवापड्भिराद्यैःप्रतिमंत्रंहस्तेनजुहुयादिति । पचन.सर्वाधानिपरइत्युक्तंत**द्भाष्येअंगिराः**—शालाग्नौतुपचेदन्नंलौकिकेवापिनित्यशः । **माधवीयेदेवलः**—चांडालाग्नेरमेध्याग्नेःसूतिकाग्नेश्चकर्हिचित् । पतिताग्नेश्चिताग्नेश्चनशिष्टैर्ग्रहणंस्मृतम् । अत्रायंनिष्कर्षः—आपस्तंबस्यस्मार्तेलौकिकेवापिपाकेस्मार्तएवहोमस्तदभावेलौकिके । बह्वृचस्यतुपचनेलौकिकेवापाकः । स्मार्तेपचनेलौकिकेवाहोमइतिवृत्तिः । देशांतरस्थितौवाशाकलहोमः । छंदोगानामप्येवम् ।

स्मार्तेपाकपक्षेविशेषःकर्मप्रदीपे—प्रातर्होमंचनिर्वर्त्यसमुद्धृत्यहुताशनम् । शेषंमहानसेकृत्वातत्रपाकंसमाचरेत् । तमग्निंपुनराहृत्यशालाग्नावेवनिक्षिपेत् । ततोस्मिन्वैश्वदेवादिकर्मकुर्यादतंद्रितः । शूद्रेणवैश्वदेवोलौकिकेग्नौकार्यइत्य**परार्केमेधातिथिः**—**शूद्राचारशिरोमणौतु** त्रैवर्णिकानामग्न्यभावेजलादेरुक्तत्वाच्छूद्रस्यापिजलादावित्युक्तम् । एतत्सायंप्रातश्चकार्यम् । सायंप्रातर्वैश्वदेवःकर्तव्योबलिकर्मच । अनश्नतापिसततमन्यथाकिल्बिषीभवेदितिचं**द्रिकायांकात्यायनोक्तेः** । प्रातःशब्दोमध्याह्नपरः । पूर्वाह्णोवैदेवानांमध्याह्नोमनुष्याणामितिश्रुतेः । अनश्नतापीन्युक्तेरेकादश्यादावपिपक्वंचेदंकार्यमिति **नारायणवृत्तिः** । इदमपिबह्वृचपरम् । अन्येषांतुतंडुलादिनातदभावेजलेन । नचेदुत्पद्यतेन्नंतुअद्भिरेतान्समापयेदितिबौ**धायनोक्तेः** । दधिघृतादितुबह्वृचान्यपरम् । पक्वाभावेप्रवासेचतंडुलानोपधींस्तथा । दद्यादधिघृतंवापिकंदमूलफलानिच । योजयेद्देवयज्ञादौजलेवाप्सुवाजलमितिचं**द्रोदयेवचनात्** । पक्वाभावइतिशुद्धोपवासपरमितिचं**द्रोदयः** ।

एतेनैकादश्यांवैश्वदेवोनकार्यइतिवदंतःपरास्ताः । अत्रकेचित्—स्नात्वागृहंसमागत्यवैश्वदेवंसमाचरेत् । प्रातरेवद्विरावृत्त्याकुर्याद्वासहतद्द्विजः । सायंवायदिभुंजीयात्तत्कृत्वाजात्वपिस्वयमितिप्रयोगपारिजातेआश्वलायनस्मृतेः । द्वितीयभोजनाभावेपिसायंकालिकवैश्वदेवस्यसायंवानुष्ठानंप्रातर्वेत्याहुः । पितृचरणास्तुआश्वलायनवाक्येयदिभुंजीयादित्युक्तेःसायंवैश्वदेवोद्वितीयभोजनेसत्येवप्रातर्द्विरावृत्तिस्तुप्रातःपाकेनैवसायंपुनर्भोजने । यदिभुंजीयादित्यस्यतत्रापिसंबंधात् । पुनःपाकमुपादायसायमप्यवनीपते । वैश्वदेवनिमित्तंवैपत्न्यासार्धंबलिंहरेत् । तत्रापिश्वपचादिभ्यस्तथैवान्नापवर्जनमितिविष्णुपुराणाच्च । वैश्वदेवंतथारात्रौकुर्याद्बलिहृतिंतथा । महतःपंचयज्ञांस्तुदिवैवेत्याहधर्मविदितिमदनपारिजातेजमदग्निवाक्ये—तदासायंचप्रातश्चजुहोतीत्यादिवत्समुच्चयबोधकत्वशब्दाद्यभावाच्च सायंप्रातरितितुकातीयपरमित्याहुः । वस्तुतस्तुनित्यवच्छ्रुतस्यसूत्रोक्तस्यसायंकालिकस्यकादाचित्कत्वेमानाभावात् वैश्वदेवद्वयाकरणेप्रायश्चित्तश्रवणात् दिवाचारिभ्यइतिलिंगाच्च दिवासप्रारंभइतिवृत्तेश्च यथाकथंचित्सायंप्रातरनुष्ठानंयुक्तं । असतिबाधकेऽतिसंकोचस्यायुक्तत्वादितियुगपद्वैश्वदेवपक्षेसहपदश्रवणात्प्रातस्तनंसंपूर्णंवैश्वदेवंकृत्वासायंकालिकवैश्वदेवकरणेसहपशूनालभतइतिवत्सहत्वबाधात् पूर्वंहोमौततोबलीततःपितृयज्ञाविति । आपस्तंबानांवैश्वदेवप्रथमारंभेविशेषउक्तोधर्मप्रश्नेवैश्वदेवंचतुर्दशमहोभवतीतिज्ञात्वादंपत्योर्द्वादशाहमधःशय्याब्रह्मचर्यंक्षारलवणवर्जनंत्रयोदशेहन्युपवासश्चतुर्दशेहनिवैश्वदेवःस्थालीपाकंकृत्वागृह्यपाकाद्वाहविष्यान्नमादायजुहुयादितिचंद्रोदयेबृहत्पराशरेणान्नसंस्कारोक्तेः, अहरहःकुर्यादितिपुरुषार्थत्वावगतेश्च । अन्नस्यचात्मनश्चैवसंस्कारार्थंतदिष्यतइतिमदनरत्नेशौनकोक्तेश्च । यत्तुचंद्रिकायांपरिशिष्टम्—शोषितोप्यात्मसंस्कारंकुर्यादेवाविचारयन्नितितदुभयार्थत्वेप्यविरुद्धम् । आश्वलायनवृत्तौमदनरत्नेस्मृत्यर्थसारेचैवम् । तत्रस्विष्टकृद्बलिप्रक्षेपांशेऽन्नसंस्कारता । यत्त्वग्नौहूयतेनैवेत्युक्तेः त्यागांशेपुरुषार्थता । चंद्रिकामिताक्षरयोस्तुपुरुषार्थत्वमेवो

क्तंतद्वचनविरोधाच्चिंत्यम् । **व्यासः**—वैश्वदेवंप्रकुर्वीतस्वशाखाविहितंततः । संस्कृतान्नैश्चविविधैर्हविष्यैर्व्यंजनान्वितैः । इदंचकृचान्यपरं । वर्जयि त्वाविशेषान्नंशुद्धेनान्नेनकेवलमितिशौनकोक्तेः, हविष्याहविष्यपाकेहविष्येणैवसिद्धस्यहविषस्तुजुहुयादित्याश्वलायनोक्तेः । हविष्या णिटोडरानंदेस्मृतौ—हैमंतिकंसितास्विन्नंधान्यंमुद्गास्तिलायवाः । कलायकंगुनीवारावास्तुकंहिलमोचिका । षष्टिकाःकालशाकंचमूलकंकेमुकेत रत् । कंदःसैंधवसामुद्रेलवणेदधिसर्पिषी । पयोनुद्धृतसारंचपनसाम्रहरीतकी । पिप्पलीजीरकंचैवनागरंचैवतिंतिणी । कदलीलवलीधात्रीफलान्य गुडमैक्षवम् । अतैलपक्वंमुनयोहविष्याणिप्रचक्षते । सर्पिःपयश्चात्रगव्यम् । अतैलपक्वमित्युक्तानामेवविशेषणमितिव्रतहेमाद्रिः । हैमंतिकमि तिवार्षिकव्यावृत्तिः । सितमितिश्यामव्यावृत्तिः । अस्विन्नमितिस्विन्नव्यावृत्तिः । युगपत्क्रमेणवाहविष्यद्वयपाकेन्यतरेण । यद्येकस्मिन्काले व्रीहियवैःपच्येतान्यतरस्यहुत्वाहुतंमन्येत । यद्येकस्मिन्कालेपुनःपुनरन्नंपच्येतसकृदेवबलिंकुर्वीतेतिगोभिलोक्तेः । अहविष्यान्नमात्र पाकेफलादिनावैश्वदेवःकार्यः । अहविष्यंत्वसंस्कृतमेवभोज्यमितिकेचित् । **बोपणभट्टस्तु** गृहमेधिनोयदशनीयंतस्यहोमाबलयश्चस्वर्गपुष्टि संयुक्ताइत्यापस्तंबोक्तेरहविष्येणापिहोममाह । शृतफलाहारेतेनैववैश्वदेवोनतंडुलादिना ।—अजानन्योद्विजोनित्यमहुत्वात्तिशृतंहविः । पितृदेवमनुष्याणामृणयुक्तःसयात्यधइतिचंद्रोदयेवृद्धपराशरोक्तेः, अशृतफलाहारेतेनैवपूर्वोक्तापस्तंबोक्तेः । शुष्कोपवासेतंडुलादिना । —पक्वाभावेप्रवासेचतंडुलानोषधीस्तथा । दद्याद्दधिघृतंचापिकंदमूलफलानिवा । योजयेद्देवयज्ञादौजलेवाप्सुवाजलमितिचंद्रोदयेवचनात् । पक्वाभावइतिशुद्धोपवासपरम् । प्रवासेत्वनियमः । क्षारादिमिश्रहविष्यपाकेतुबोधायनः—अंगारान्भस्ममिश्रांस्तुनिरुह्योत्तरतोत्रतु । जुहुयाद्वैश्वदेवार्थंयदिक्षारादिमिश्रितम् । **वृद्धपराशरः**—स्वगृह्योक्तविधानेनजुहुयाद्वैश्वदेविकम् । हविष्यस्यद्विजोऽभावेयथालाभंशृतं हविः । फलंवायदिवामूलंरसंवायदिवापयः । पक्वान्नप्रतिग्रहेपितेनैववैश्वदेवः । तस्यपाकाप्रयोजकत्वात्वृत्तिकृत्पाकप्रयोजकतामाह ।

शूद्रलब्धेनवैश्वदेवादिनकार्यम् । आमंशूद्रस्ययत्किंचिच्छ्राद्धिकंप्रतिगृह्यते । तत्सर्वंभोजनायालंनित्येनैमित्तिकेनचेतिषट्त्रिंशन्मतात् । वृद्धपराशरः—जुहुयात्सर्पिषाभ्यक्तंगव्येनपयसापिवा । क्रीतेनगोविकारेणतिलतैलेनवापुनः । संप्रोक्ष्यपयसावापिनानक्तंजुहुयादपि । असेहायवगोधूमशालयोहवनीयकाः । इति ।

वैश्वदेवेनिषिद्धद्रव्यमुक्तंकाशीखंडे—निष्पावान्कोद्रवान्माषान्कलायांश्चणकांस्त्यजेत् । आढकींचमसूरांश्चवर्तुलान्बदरांस्तथा । भुक्तशेषंपर्युषितंवैश्वदेवेविवर्जयेत् । तैलपक्वंचपक्वान्नंसर्वंलवणयुक्त्यजेत् । तथापरान्नसंस्पृष्टस्येति । क्षारलवणमूपरलवणमितिकल्पतरुः । निष्पावा वल्लाः । आपस्तंबः—नक्षारलवणहोमोविद्यते तिलमुद्गाद्दतेशिंब्यंसस्येगोधूमकोद्रवौ । चीनकंदेवधान्यंचशमीधान्यंतथैक्षवम् । स्विन्नधान्यंतथार्पेयंमूलंक्षारगणःस्मृतः । व्यासः—जुहुयात्सर्पिषाभ्यक्तंतैलक्षारविवर्जितम् । क्षाराश्चाग्नेये—मत्रंहुताशने । व्यंजननिषेधोहविःपरःकेवलव्यंजनपरोवा । जुहुयाद्व्यंजनक्षारवर्ज्यं पयोदधिघृतैःकुर्याद्वैश्वदेवंस्रुवेणतु । हविष्यव्यंजनान्वितैःपूर्वोक्तैः । चीनकं कलायः । चतुर्विंशतिमते— हस्तेनान्नादिभिःकुर्याद्द्भिरंजलिनाजले । अन्नभूसंस्कारादिनभवतीतिवृत्तिःकर्कश्च । संपूजयेत्ततोवह्निंदधाद्याहुतयःक्रमात् । हविःपरिमाणमुक्तंप्राक् । मार्कंडेये— तांगुलिपाणिस्तुवाग्यतोजुहुयाद्धविः । चंद्रोदयेस्मृतिः—उत्तानेनतुहस्तेनअंगुष्ठाग्रेणपीडितम् । संह व्यपाणितलंहृदयेन्यस्यसकृदवदायजुहुयादंतेचपरिसमुह्यपर्युक्ष्यपर्यूह नोक्षणेअपिवानकुर्वतीति । बह्वृचपरिशिष्टे—नात्रपाकतंत्रंसिद्धंहविष्यमेधिश्रित्याद्भिःप्रोक्ष्योदगुद्वास्याग्नेःप्रत्यग्दर्भेपुनिधायस । शौनकः—त्रिधाविभज्यसिद्धान्नंत्रिःप्रो

[1] पाकतंत्रंइध्माबर्हिरित्यादि । [2] अधिश्रित्याग्नेरुपरिकृत्वा ।

क्ष्यपुरतःस्थितम् । काशीखंडे—पृथ्वोदिवीतिमंत्रेणपर्युक्षणमथाचरेत् । एपोहिदेवमंत्रेणकुर्याद्वह्निंचसंमुखम् । तथादेवकृतस्याद्याजुहु याच्चपडाहुतीः । यमायतूष्णीमेकांचतथास्विष्टकृदाहुतिम् । अत्रिः—साग्निकःपितृयज्ञान्नाद्बलिकर्मसमाचरेत् । अनग्निर्हुतशेषेणबलिंका कबलिंहरेत् । नरयज्ञाद्यतेनास्तिनिरग्नेस्तुमहामखः । हुत्वाकाकबलिंरेव । वसिष्ठः—अनग्निकस्तुयोविप्रःसोऽन्नंव्याहृतिभिःस्वयम् । हुत्वाशाकलमंत्रैश्चशिष्टाद्भूतबलिंहरेत् । व्यासः—शाकलेनविधानेनजुहुयाल्लौकिकेऽनले । व्यस्ताभिश्चव्याहृतिभिःसमस्ताभिस्ततःपरम् । पड्भिर्देवकृतस्येतिमंत्रवद्भिर्यथाक्रमम् । अयंविधिःकातीयपरइतिकेचित् । निरग्नेरपितस्यसूत्रोक्तएवहोमः । जयंतकृष्णभट्टीययोस्तुव्या हृतिभिर्व्यस्तसमस्ताभिर्जुहुयादित्युक्तम् । मनुः—वैश्वदेवस्यसिद्धस्यगृह्येग्नौविधिपूर्वकम् । आभ्यःकुर्याद्देवताभ्योब्राह्मणोहोममन्वहम् । अग्नेःसोमस्यचैवादौतयोश्चैवसमस्तयोः । विश्वेषांचैवदेवानांधन्वंतरयएवच । कुह्वैचैवानुमत्यैचप्रजापतयएवच । सहद्यावापृथिव्योश्चतथा स्विष्टकृदाहुतिः । विष्णुपुराणे—अपूर्वमग्निहोत्रंचकुर्यात्प्राग्ब्रह्मणेततः । प्रजापतिंसमुद्दिश्यदद्यादाहुतिमादरात् । गृह्येभ्यःकश्यपा याथततोनुमतयेक्रमात् । अयमेववैश्वदेवःशूद्रस्येतिशूद्राचारशिरोमणिः । मनूक्तइतिकौमुदीराघवानंदतीर्थौच । शूद्रस्यशाक लमंत्रोक्तदेवतानाम्नाहोमइतिगोविंदराजः । पाकयज्ञैःस्वयंयजेतेत्येकेइतिगौतमोक्तेः स्वयंकरणविकल्पःशूद्रस्येतिहरिहरः । पाकयज्ञाः मगोणपारिजातेहेमाद्रौच । आसुरेभ्यःप्रहीणेभ्यःशिशुभ्योयच्चदीयते । वैश्वदेवंनतत्कुर्याच्छ्राद्धार्थंयच्चपच्यते । इति ।

[illegible]भूतयज्ञः । मनुः—एवंसम्यग्हविर्हुत्वासर्वदिक्षुप्रदक्षिणम् । इंद्रांतकाप्पतींदुभ्यःसानुगेभ्योबलिंहरेत् । मरुद्भ्यइतितुद्वारिहरेद [illegible]भ्यइत्यपि । वनस्पतिभ्यइत्येवंमुसलोलूखलेहरेत् । उच्छीर्षकेश्रियैकुर्याद्भद्रकाल्यैतुपादतः । ब्रह्मवास्तोष्पतिभ्यांतुवास्तुमध्येबलिंहरेत् ।

१ [illegible]ति पाठः । २ अग्नीषोमाभ्यामिति । ३ अग्नयेस्विष्टकृतेस्वाहेति ।

विश्वेभ्यश्चैवदेवेभ्योबलिमाकाशउत्क्षिपेत् । दिवाचारिभ्योनक्तंतुनक्तंचारिभ्यएवच । पृष्ठवास्तुनिकुर्वीतबलिंसर्वानुभूतये । पितृभ्योबलिशेषंतुसर्वंदक्षिणतोहरेत् । शुनांचपतितानांचश्वपचांपापरोगिणाम् । वायसानांकृमीणांचशनकैर्निक्षिपेद्भुवि । सायंत्वन्नस्यसिद्धस्यपत्न्यमंत्रंबलिंहरेत् । वैश्वदेवंहिनामैतत्सायंप्रातर्विधीयते । यजमानतत्पुत्रादीनामसन्निधौपत्नीबलिंहरेदितिकल्पतरुः । युक्तंचैतदेवलाघवात् । मुसलोलूखलोद्देश्यत्वात्प्रत्युद्देश्यंबलिक्षेपविधेर्बलिद्वयमितिमेधातिथिः । द्वंद्वंचमुसलोलूखलयोः । मुसलोलूखलेक्षिस्वातंत्र्येकोबलिरितिसर्वज्ञनारायणः । उलूखलइत्येकवचननिर्देशादितरेतरयोगः । द्वंद्वेद्विवचनापत्तेः समाहारद्वंद्वाश्रयणेनमुसलयुक्तमुलूखलमितिवा समासाश्रयणेनमुसलयुक्तमुलूखलमित्येकत्वम् । उच्छीर्षकं शय्याशिरःवास्तुशिरोवा । पादतः शय्यायावास्तोर्वा । पृष्ठवास्तूपरिगृहमितिमेधातिथिः । पश्चाद्गृहंकाशीखंडे । निर्णजनोदकांतंतुपावन्यां (?) यक्ष्मणेर्पयेत् । कात्यायनः—अमुष्मैनमइत्येवंबलिदानंविधीयते । स्वधाकारःपितृणांचहंतकारोनृणांकृतः । नारायणवृत्तौतुबलिदानेस्वाहाकारउक्तः । नेत्याशार्कः । शूद्रस्यनमइत्येव । आशार्के—स्वधाकारेणनिनयेत्पित्र्यंबलिमतःसदा । तदप्येकेनमस्कारंकुर्वतेनेतिगौतमः । तत्रनेत्यर्थः । मार्कंडेये—स्वधानमइतिह्युक्त्वापितृभ्यश्चापिदक्षिणे । हुतावशेषमन्नंवैतोयंदद्याद्यथाविधि । विष्णुपुराणे—तच्छेषंमणिकेपृथ्वीपर्जन्याब्भ्यःक्षिपेत्ततः । द्वारेधातुर्विधातुश्चमध्येचब्रह्मणःक्षिपेत् । गृहस्यपुरुषंचैवदिग्देवानांचमेशृणु । इंद्रायधर्मराजायवरुणायतथेंदवे । प्राच्यादिषुबुधोदद्याद्धुतशेषात्मकंबलिम् । प्रागुत्तरेचदिग्भागेधन्वंतरिंबलिंबुधः । वायव्यांवायवेदिक्षुसमस्तासुततोदिशम् । ब्रह्मणेचांतरिक्षायवायवेचक्षिपेद्बलिम्[1] । विश्वेदेवान्विश्वभूतांस्ततोविश्वपतीन्पितॄन् । यक्ष्माणंचसमुद्दिश्यबलिंदद्यान्नरेश्वर । ततोन्यदन्नमादायभूमिभागेशुचौबुधः । दद्यादशेषभूतेभ्यःस्वेच्छयातत्समाहितः । देवामनुष्याःपशवोवयांसिसिद्धाश्चयक्षोरगदैत्यसंघाः । प्रेताःपिशाचास्तरवःसमस्तायेचान्नमिच्छंतिमयाप्रदत्तम् । पिपीलिकाःकीटपतंगकाद्याबुभुक्षिताःकर्मनिबंधबद्धाः । प्रयांतु

१ निक्षिपेद्बलिम् ।

तेतृप्तिमिदंमयान्नंतेभ्योविसृष्टंसुखिनोभवंतु । येषांनमातानपितानबंधुर्नचान्नसिद्धिर्नतथान्यदस्ति । तस्मादहंभूतनिकायभूतमन्नंप्रयच्छामिभ वायतेषाम् । चतुर्दशोभूतगणोपियस्तुतत्रस्थितायेखिलभूतसंघाः । तृप्त्यर्थमन्नंहिमयाविसृष्टंतेषामिदंतेमुदिताभवंतु । इत्युच्चार्यनरोदद्यादन्नं श्रद्धासमन्वितः । भुविभूतोपकारायगृहीसर्वाश्रयोयतः । श्वचांडालविहंगानांभुविदद्यात्ततोनरः । येचान्येपतिताःकेचिदपुत्राभुविमानवाः । इदमेवबलिदानंशूद्रस्येत्युक्तंशूद्राचारशिरोमणौस्मृतिकौमुद्यांच ।

बलिदेशसंस्कारः । **आपस्तंबः**—बलीनांदेशस्यसंस्कारोहस्तेनपरिमृज्यावोक्ष्यन्युप्यचेति । **छंदोगपरिशिष्टे**—नावरार्घ्यबलयो भवंतिमहामार्जारश्रवणप्रमाणात् । एकत्रचेदविकृष्टाभवंतिइतरेतरमसंसक्ताश्चेदिति । नानास्थानेबलिदानासंभवे अविकृष्टा अव्यवहिताः । **शौनकः**—बदरीफलमात्रान्नमंगुल्यग्रैर्विनिक्षिपेत् । **बलिहरणेविशेषोबह्वृचपरिशिष्टे**—अथगृहबलिदेवतानांकीर्तयिष्यामोयत्र यत्रवसंतिताः । द्वारेपितामहंविद्यात्प्रकीलेतुउमापतिम् । आग्नेय्यामित्यग्रेदर्शनात् द्वारे प्राच्याम् । आग्नेय्यांबलभद्रंचयमंविष्णुंचदक्षिणे । नैर्ऋत्यांस्कंदवरुणौसोमंसूर्यंचपश्चिमे । वायव्यामश्विनौ । वसवःसौम्यां । रुद्रईशान्यां । नैर्ऋत्यांस्कंदं । वरुणसोमौपश्चिमे । सूर्योवायव्यामि त्यर्थः । नक्षत्रेंदुग्रहाःपूर्वांदिशमाश्रिताः । गृहमध्येब्रह्माणंप्रतिष्ठाप्यऋद्धिर्वृद्धिःश्रीःकीर्तिरिति प्रदक्षिणंब्रह्मणःप्रागादिदिक्ष्वित्यर्थः । निष्क्रम्य गृहनिवेशनात्प्राङ्मुखःप्रोक्ष्यबलीन्निनयेत् । निवेशनंमुख्यगृहम् । ऐंद्रवारुणवायव्यायाम्यानैर्ऋतास्तथा । तेकाकाःप्रतिगृह्णंतुभूम्यांपिंडं मयार्पितम् । **इतिकाकबलिः ।** द्वौश्वानौश्यामशबलौवैवस्वतकुलोद्भवौ । ताभ्यांपिंडंप्रयच्छामिस्यातामेतावहिंसकाविति**श्वबलिः ।** येभू ताःप्रचरंतिदिवानक्तंबलिमिच्छंतोविदुरस्यप्रेष्ठाः । तेभ्योबलिंपुष्टिकामोददामिमयिपुष्टिंपुष्टिपतिर्ददात्विति**भूतबलिः ।** प्रक्षाल्यपाणिपादौ गृहंप्रविश्यजपेत् शांतापृथिवीशिवमंतरिक्षंद्यौर्नोदेव्यभयंनोअस्तु । शिवादिशःप्रदिशउद्दिशोनआपोविद्युतःपरिपांतुसर्वतःशांतिः ३ ॥

अत्रकेचित्बलिहरणेनत्यागोहरणमात्रोक्तेःयजतिजुहोतिचोदितत्वाभावाच्च । अन्यथातर्पणेपित्यागापत्तेरित्याहुः । तन्न । सूक्तवाककरणत्वा न्यथानुपपत्त्याहरतेर्यागकल्पवन्मन्वादिभिर्विद्रादिपुचतुर्थीनिर्देशान्यथानुपपत्त्याअत्रापिहरतेर्यागार्थत्वौचित्यात् । इति ॥

बलिहरणभेदानाह शौनकः—चक्राकारमथाष्टारंकुर्यादग्निसमीपतः । आयुःकामोदिवारात्रौछत्राकारंबलिंहरेत् । आयुरारोग्यका मोवाध्वजाकारंबलिंहरेत् । मृत्युरोगविनाशार्थीनराकारंबलिंहरेत् । आयुरारोग्यसौभाग्यपुत्रविद्यापशूनपि । कामश्रीधर्ममोक्षार्थीचक्राकारं बलिंहरेत् । पंचस्वेतेपुविप्राणांमुख्याचक्राकृतिर्भवेत् । बह्वृचानांनराकारोमुख्यइतिकृष्णभट्टीयेजयंतवृत्तौनारायणवृत्तौच । यत्तु व्यज नाकारंबलिमापस्तंबाहरंतितत्रमूलंमृग्यम् । **पृथ्वीचंद्रोदये**—अनुद्धृत्यबलीनश्नन्प्राणायामान्पडाचरेत् । स्वयमुद्धरणेचैवप्राजापत्यंसमाच रेत् । बलिप्रतिपत्तिमाहकात्यायनः—पिंडवच्चपश्चिमाप्रतिपत्तिरिति । यथापिंडप्रतिपत्तिर्गोजविप्राम्भ्यंबुपुतथाश्वादिबलिभिन्नबलीनामि त्यर्थः । **चंद्रिकायांकात्यायनः**—वैश्वदेवंचपित्र्यंचबलिमग्नौविनिक्षिपेत् । शेषंभूतबलेर्विप्रस्त्यक्त्वाकाकबलेःसमम् । **अग्निस्मृतौ**— वैश्वदेवबलेःशेषंनाश्नीयाद्ब्राह्मणोगृही । काकादिभ्यस्तुतद्देयंविप्रेभ्योवाविशेषतः । इति ।

अथपितृयज्ञः । सद्वेधाबलिहरणरूपोनित्यश्राद्धरूपश्च । श्राद्धंवापितृयज्ञःस्यात्पित्र्योबलिरथापिवेतिकात्यायनोक्तेः । द्विविधोपिव त्युत्तरंकाकबलेःपूर्वंकार्यः । भूतयज्ञस्त्वयंनित्यःसायंप्रातर्यथाविधि । एकंतुभोजयेद्विप्रंपितॄनुद्दिश्ययत्नतः । पूजयेदतिथिंनित्यंनमस्येदर्चयेत्तथेति कौर्मात् । भूतयज्ञस्तथाश्राद्धंनित्यंत्वतिथितर्पणम् । क्रमेणानेनकर्तव्यंस्वाध्यायाध्ययनंतथेति **शातातपोक्तेः** । अदत्त्वावायसबलिंनि त्यश्राद्धंसमाचरेदितिकाशीखंडाच्च । **वसिष्ठेनतु** मनुष्ययज्ञोत्तरंश्राद्धमुक्तं—श्रोत्रियायाग्रंदत्त्वाब्रह्मचारिणेचानंतरंपितृभ्योदद्यादिति । एतद्बल्युत्तरंश्रोत्रियादेरुपस्थितावित्याचारादर्शः । **मनुस्मृतौ** वैश्वदेवात्पूर्वंनित्यश्राद्धमुक्तम् । **श्रुतौतु** देवयज्ञःपितृयज्ञोभूतयज्ञोमनु

प्ययज्ञोब्रह्मयज्ञइतिक्रमउक्तः । अपवर्गेतुसर्वत्रनित्यमेवप्रकीर्तितमितिशातातपोक्तेः वैश्वदेवोत्तरंनित्यश्राद्धमितिगोविंदराजः ।

अथनित्यश्राद्धम् । **मनुः**—दद्यादहरहःश्राद्धमन्नाद्येनोदकेनवा । पयोमूलफलैर्वापिपितृभ्यःप्रीतिमावहन् । **कात्यायनेन**तर्पणेनापिनित्यश्राद्धसिद्धिरुक्ता पितृयज्ञस्तुतर्पणमिति । **बौधायनोपि** अपिवाअपस्तत्पितृयज्ञइति । अत्रतुल्यवद्विकल्पइतिकर्कः । शक्ताशक्तविषयत्वेनव्यवस्थेतिपित्र्यबलिनित्यश्राद्धयोःसमुच्चयः **मनुमार्कंडेयपुराणादिषू**भयोर्नित्यत्वावगतेरित्युक्तं**मदनरत्ने** । **प्रयोगपारिजाते** तुपित्र्यबलेर्देवपित्र्यर्थत्वान्नित्यश्राद्धस्यमनुष्यपित्र्यर्थत्वादुभयोःसमुच्चयउक्तः । तन्न । देवताभेदेमानाभावात् । **नारायणवृत्तिकृत्तु**बह्वृचानांपित्र्यबलिनैवनित्यश्राद्धसिद्धिमाह । **तदयमर्थः**—शक्तस्यनित्यश्राद्धंबलिश्च । श्राद्धाशक्तावुद्धृतान्नदानंबलिश्च । तदसंभवेबलिमात्रं । उद्धृतान्नप्रतिपत्तिश्च**कौर्मे**—उद्धृत्यवायथाशक्तिकिंचिदन्नंसमाहितः । वेदतत्वार्थविदुषेद्विजायैवोपपादयेत् । पित्र्यबलेर्नित्यश्राद्धत्वेतत्रगोत्राद्युच्चारोपिभवति । येषांतुपित्र्यबलौस्वधापितृभ्यइतिमंत्राम्नानंतेषांनगोत्राद्युच्चारःमंत्रानर्थक्यापत्तेः । नित्यश्राद्धंचप्रमादात्प्रसंगासिद्धेःपृथक्कार्यम् । नित्यश्राद्धंनकुर्वीतप्रसंगाद्यनसिध्यति । श्राद्धांतरेकृतेन्यत्रनित्यत्वात्तन्नहापयेदितिहे**माद्रौनागरखंडात्** । यत्रद्रव्यकर्त्रैक्ये । अन्यत्रतदभावे । श्राद्धंकृत्वातुतस्यैवपुनःश्राद्धंनतद्दिने । नैमित्तिकंतुकर्तव्यंनिमित्तानुक्रमोदयमितिजाबालिस्मृतेश्च । **त्रिस्थलीसेतौतु**—आमेनहेम्नावातीर्थश्राद्धेकृतेनित्यश्राद्धंपृथक् । तस्यपक्वद्रव्यकत्वनियमात् । यत्तुनांदीमुखतीर्थश्राद्धाभ्यांनित्यश्राद्धस्यासिद्धिरितिहे**माद्रि**रूचेतत्तीर्थश्राद्धस्यान्नेनकरणेज्ञेयमित्याहु**र्भट्टपादाः** । अस्यदिवाकरणेलोपःरात्रौश्राद्धंनकुर्वीतेतिवचनात्किंतुप्रायश्चित्तमेवेत्युक्तं**मदनरत्नेगोविंदार्णवेप्रयोगपारिजातेच** । **अत्रकेचित्**—नित्यश्राद्धंरात्रावपिकार्यम् । दिवोदितानीत्यादि**बृहन्नारदीयात्** । रात्रौप्रहरपर्यंतमित्यादिचंद्रोदयेसंग्रहाच । नचैवंदार्शिकाद्यपिरात्रौस्यादितिवाच्यम् । तिथिसंबंधित्वेनदिवासंबंधित्वादित्याहुः । प्रांचाअप्येवम् । तन्न ।–संध्यारात्र्योर्नकर्तं

अत्रकेचित्बलिहरणेनत्यागोहरणमात्रोक्तेःयजतिजुहोतिचोदितत्वाभावाच्च । अन्यथातर्पणेपित्यागापत्तेरित्याहुः । तन्न । सूक्तवाककरणत्वा
न्यथानुपपत्त्याहरतेर्यागकल्पवन्मन्वादिभिर्विद्रादिषुचतुर्थीनिर्देशान्यथानुपपत्त्याअत्रापिहरतेर्यागार्थत्वौचित्यात् । इति ॥

बलिहरणभेदानाह शौनकः—चक्राकारमथाष्टारंकुर्यादग्निसमीपतः । आयुःकामोदिवारात्रौछत्राकारंबलिंहरेत् । आयुरारोग्यका
मोवाध्वजाकारंबलिंहरेत् । मृत्युरोगविनाशार्थीनराकारंबलिंहरेत् । आयुरारोग्यसौभाग्यपुत्रविद्यापशूनपि । कामश्रीधर्ममोक्षार्थीचक्राकारं
बलिंहरेत् । पंचस्वेतेषुविप्राणांमुख्याचक्राकृतिर्भवेत् । बह्वृचानांनराकारोमुख्यइतिकृ**ष्णभट्टीयेजयंतवृत्तौनारायणवृत्तौच** । यत्तु व्यज
नाकारंबलिमापस्तंबाहरंतितत्रमूलंमृग्यम् । **पृथ्वीचंद्रोदये**—अनुद्धृत्यबलीनश्नन्प्राणायामान्षडाचरेत् । स्वयमुद्धरणेचैवप्राजापत्यंसमाच
रेत् । बलिप्रतिपत्तिमाह**कात्यायनः**—पिंडवच्चपश्चिमाप्रतिपत्तिरिति । यथापिंडप्रतिपत्तिर्गोजविप्राग्न्यंबुषुतथाश्वादिबलिभिन्नबलीनामि
त्यर्थः । **चंद्रिकायांकात्यायनः**—वैश्वदेवंचपित्र्यंचबलिमग्नौविनिक्षिपेत् । शेषंभूतबलेर्विप्रस्त्यक्त्वाकाकबलेःसमम् । **अग्निस्मृतौ**—
वैश्वदेवबलेःशेषंनाश्नीयाद्ब्राह्मणोगृही । काकादिभ्यस्तुतद्देयंविप्रेभ्योवाविशेषतः । इति ।

अथपितृयज्ञः । सद्वेधाबलिहरणरूपोनित्यश्राद्धरूपश्च । श्राद्धंवापितृयज्ञःस्यात्पित्र्योबलिरथापिवेति**कात्यायनोक्तेः** । द्विविधोपिब
ल्युत्तरंकाकबलेःपूर्वंकार्यः । भूतयज्ञस्त्वयंनित्यःसायंप्रातर्यथाविधि । एकंतुभोजयेद्विप्रंपितॄनुद्दिश्ययत्नतः । पूजयेदतिथिंनित्यंनमस्येदर्चयेत्तथेति
कौर्मात् । भूतयज्ञस्तथाश्राद्धंनित्यंत्वतिथितर्पणम् । क्रमेणानेनकर्तव्यंस्वाध्यायाध्ययनंतथेति **शातातपोक्तेः** । अदत्वावायसबलिंनि
त्यश्राद्धंसमाचरेदिति**काशीखंडाच्च** । **वसिष्ठेनतु** मनुष्ययज्ञोत्तरंश्राद्धमुक्तं—श्रोत्रियायाग्रंदत्वाब्रह्मचारिणेचानंतरंपितृभ्योदद्यादिति ।
एतद्बल्युत्तरंश्रोत्रियादेरुपस्थितावित्याचारादर्शः । **मनुस्मृतौ** वैश्वदेवात्पूर्वंनित्यश्राद्धमुक्तम् । **श्रुतौतु** देवयज्ञःपितृयज्ञोभूतयज्ञोमनु

ध्ययज्ञोत्रह्मयज्ञइतिक्रमउक्तः । अपवर्गेतुसर्वत्रनित्यमेवप्रकीर्तितमितिशातातपोक्तेः वैश्वदेवोत्तरंनित्यश्राद्धमितिगोविंदराजः ।

अथनित्यश्राद्धम् । मनुः—दद्यादहरहःश्राद्धमन्नाद्येनोदकेनवा । पयोमूलफलैर्वापिपितृभ्यःप्रीतिमावहन् । कात्यायनेनतर्पणेनापिनित्यश्राद्धसिद्धिरुक्ता पितृयज्ञस्तुतर्पणमिति । बौधायनोपि अपिवाअपस्तर्पयेत्पितृयज्ञइति । अत्रतुल्यवद्विकल्पइतिकर्कः । शक्ताशक्तविषयत्वेनव्यवस्थेतिपित्र्यबलिनित्यश्राद्धयोःसमुच्चयः मनुमार्कंडेयपुराणादिषूभयोर्नित्यत्वावगतेरित्युक्तंमदनरत्ने । प्रयोगपारिजातेतुपित्र्यबलेर्दैवपित्र्यर्थत्वान्नित्यश्राद्धस्यमनुष्यपित्र्यर्थत्वादुभयोःसमुच्चयउक्तः । तन्न । देवताभेदेमानाभावात् । नारायणवृत्तिकृत्तुवह्वृचानांपित्र्यबलिनैवनित्यश्राद्धसिद्धिमाह । तदयमर्थः—शक्तस्यनित्यश्राद्धंबलिश्च । श्राद्धाशक्तावुद्धृतान्नदानंबलिश्च । तदसंभवेबलिमात्रं । उद्धृतान्नप्रतिपत्तिश्चकौर्मे—उद्धृत्यवायथाशक्तिकिंचिदन्नंसमाहितः । वेदतत्वार्थविदुषेद्विजायैवोपपादयेत् । पित्र्यबलेर्नित्यश्राद्धत्वेतत्रगोत्राद्युच्चारोपिभवति । येषांतुपित्र्यबलौस्वधापितृभ्यइतिमंत्राम्नानंतेषांनगोत्राद्युच्चारःमंत्रानर्थक्यापत्तेः । नित्यश्राद्धंचअमादौप्रसंगसिद्धेःपृथङ्नकार्यम् । नित्यश्राद्धंनकुर्वीतप्रसंगाद्यत्रसिध्यति । श्राद्धांतरेकृतेन्यत्रनित्यत्वात्तन्नहापयेदितिहेमाद्रौनागरखंडात् । यत्रद्रव्यकर्त्रैक्ये । अन्यत्रतदभावे । श्राद्धंकृत्वातुतस्यैवपुनःश्राद्धंनतद्दिने । नैमित्तिकंतुकर्तव्यंनिमित्तानुक्रमोदयमितिजाबालिस्मृतेश्च । त्रिस्थलीसेतौतु—आमेनहेम्नावातीर्थश्राद्धेकृतेनित्यश्राद्धंपृथक् । तस्यपक्वद्रव्यकत्वनियमात् । यत्तुनांदीमुखतीर्थश्राद्धाभ्यांनित्यश्राद्धस्यसिद्धिरितिहेमाद्रिरुक्तेतत्तीर्थश्राद्धस्यान्नेनकरणेज्ञेयमित्याहुर्भट्टपादाः । अस्यदिवाकरणेलोपःरात्रौश्राद्धंनकुर्वीतेतिवचनात्किंतुप्रायश्चित्तमेवेत्युक्तंमदनरत्नेगोविंदार्णवेप्रयोगपारिजातेच । अत्रकेचित्—नित्यश्राद्धंरात्रावपिकार्यम् । दिवोदितानीत्यादिबृहन्नारदीयात् । रात्रौप्रहरपर्यंतमित्यादिचंद्रोदयेसंग्रहाच । नचैवंदार्शिकाद्यपिरात्रौस्यादितिवाच्यम् । तिथिसंबंधित्वेनदिवासंबंधित्वादित्याहुः । प्रांचाअप्येवम् । तन्न ।—संध्यारात्र्योर्नकर्त

व्यंश्राद्धंखलुविचक्षणैरितिविष्ण्वादिवचनैर्नित्यश्राद्धस्यापिरात्रौनिषेधात् । नचेदममावास्यादितिथिसंबंधिश्राद्धपरम् । संकोचेमानाभावात्।
तस्याप्यपराह्णसंबंधित्वेनदिवासंबंधित्वाच्च । नचैवमल्पद्वादश्यामपररात्रेनित्यश्राद्धंनस्यादितिवाच्यम् । इष्टापत्तेः अपकर्षविधेर्बलीयस्त्वा
द्वातत्करणम् । यत्तुस्मृत्यर्थसारे—नित्यश्राद्धेन्नदेशकालनियमोनास्तीतितदप्यपराह्णनियमोनास्तीत्येतत्परंनतुरात्रिप्राप्तिपरम् । अतएवतीर्थ
द्रव्योपपत्तौचनकालमवधारयेदितिदेवलोक्तावपराह्णनियमएवोक्तोनतुरात्रिग्रहणमपीत्युक्तम् । शूलपाणिनातीर्थश्राद्धे—रात्रौवायदि
वादिवेतिस्पष्टंरात्रिविधेरात्रावनुष्ठानंयुक्तम् । नत्वत्र—श्राद्धंसायाह्नदत्तंहिराक्षसैर्विप्रलुप्यते । ग्रहोपरागसंक्रांतितीर्थश्राद्धादिकंचनेतिग्रहादि
पर्युदासेनरात्रौश्राद्धनिषेधप्रतीतेश्च । अन्यथापरिगणनवैयर्थ्यापत्तेः । यत्तुत्रिमुहूर्ततुसायाह्नस्तत्रश्राद्धंविवर्जयेदितितन्ननित्यश्राद्धपरम् ।
सकालातिक्रमेकुर्याद्रात्रेःपूर्वतयाविधिरितिकालमाधवीयेव्यासोक्तेः । पित्र्यबलेर्नित्यश्राद्धेपिनरात्रौनिषेधः । प्रतिनिधौनिषेधाप्रवृत्तेः ।
समुच्चयपक्षेस्थानापत्त्यभावाच्च । नित्यश्राद्धंशक्तस्याप्यनग्न्यादेरामेन । अनग्निश्चप्रवासीचयस्यभार्यारजस्वला। आमश्राद्धंप्रकुर्वीतमाससंवत्सरा
दृतइतिमरीच्युक्तेः । नचनित्यश्राद्धेवृद्धिश्राद्धेचभोजनमेवप्रधानमित्याशार्कोक्तेर्नामप्राप्तिरितिवाच्यम् । वृद्धिश्राद्धेपितदभावापत्तेरितिके
चित् । हेमाद्रिस्त्वनग्न्यादेरपिपाकासंभवएवामेनेत्यूचे । युक्तंचैतत् । इंगुदैर्बदरैर्बिल्वैरामस्तर्पयतेपितॄन् । यदन्नःपुरुषोलोकेतदन्नास्तस्य
देवताइतिरामायणात् । नित्यश्राद्धेततोदद्याद्भुंक्तेयत्स्वयमेवहीतिब्रह्मांडाच्च । नित्यश्राद्धस्यपक्वद्रव्यकत्वनियमादितिपितामहोक्तेश्च ।
अतः प्रवासादावपिपक्वेनैवेदम् । यत्तुस्मृत्यर्थसारे अन्ननियमोनास्तीतितदप्यन्यश्राद्धवद्घृतपक्वादिनियमोनास्तीत्येतत्परं नतुपक्वानियम
परम् । अस्मादेववचनद्वयान्नित्यश्राद्धंनिषिद्धद्रव्येणापितैलादिनाकार्यमित्युक्तंहेमाद्रौचंद्रिकायांदिवोदासीयेच । श्राद्धहेमाद्रौ
यमः—सपिंडीकरणेनित्येनाधिमासंविवर्जयेत् । निर्णयदीपेगार्ग्यः—नांदीश्राद्धेकृतेपश्चाद्यावन्मातृविसर्जनत् । दर्शश्राद्धंक्षयश्राद्धंस्नानं

शीतोदकेनच । अपसव्यंस्वधाकारंनित्यश्राद्धंतथैवच । ब्रह्मयज्ञंचाध्ययनंनदीसीमातिलंघनम् । उपवासव्रतंचैवश्राद्धभोजनमेवच । नैवकुर्युः सपिंडाश्चमंडपोद्वासनावधि । एतद्वर्षपर्यंतमावश्यकमूर्ध्वंकृताकृतम् । नित्यश्राद्धंप्रक्रम्य—एवंसंवत्सरमित्युक्त्वाकृताकृतमतऊर्ध्वमित्यापस्तंबोक्तेरितिशूद्राचारशिरोमणिः कल्पतरुश्च । तन्न । आपस्तंबोक्तनित्यश्राद्धस्येतिकर्तव्यताभेदेनस्मृत्युक्तनित्यश्राद्धभेदात् । नित्यक्रियांपितॄणांतुकेचिदिच्छंतिसत्तमाइति मार्कंडेयपुराणान्नित्यश्राद्धेविकल्पः । सचषट्पुरुषश्राद्धोत्तरंनित्यश्राद्धंनकार्यं श्राद्धोत्तरंतुकर्तव्यमितिव्यवस्थितइतिपितृभक्तिःश्रीदत्तः । नित्यश्राद्धाकारणेनदोषः करणेतुमहाफलमितिकल्पतरुः । तन्न नित्यसंयोगविरोधात् फलाश्रवणाच्च अकरणेप्रायश्चित्तोक्तेः । हेमाद्रौदेवलः—अनेनविधिनाश्राद्धंकुर्यात्संवत्सरंसकृत् । द्विश्चतुर्वायथाश्राद्धंमासेमासेदिनेदिने । प्रत्यहमनुष्ठानाशक्तौमासेमासे तत्राप्यशक्तोवर्षमध्येद्विश्चतुर्वासकृद्वाकार्यमितिहेमाद्रिश्चंद्रिकाच । नेदंनित्यश्राद्धपरम् । अनेनविधिना श्राद्धंत्रिशुद्धस्येहनिर्वपेत् । हेमंतग्रीष्मवर्षासुपांचयज्ञियमन्वहमितिमनूक्तेः । मात्स्ये—पूर्वार्धंतदेव । कन्याकुंभवृषस्थेर्केकृष्णपक्षेपुसर्वदेति । सकृदितिकन्यास्थार्कपरम् । अतःसर्वामावास्याश्राद्धाशक्तौसर्वकृष्णपक्षेपुश्राद्धाशक्तौचेदमितिश्राद्धशूलपाणिः । युक्तंचैतदेव ॥

अथविधिः । व्यासः—नित्यश्राद्धेगंधाद्यैर्द्विजानभ्यर्च्यशक्तितः । सर्वान्पितृगणान्सम्यक्सहैवोद्दिश्यभोजयेत् । नावाहनंस्वधाकारंपिंडाग्नौकरणादिकम् । ब्रह्मचर्यादिनियमोविश्वेदेवास्तथैवच । नित्यश्राद्धेत्यजेदेतान्भोज्यमन्नंप्रकल्पयेत् । दद्यात्तुदक्षिणांशक्त्यानमस्कारैर्विसर्जयेत् । ब्रह्मचर्यभावेदातृभोक्त्रोः भोक्तारंप्रतिदातारंव्रतंतत्रनविधतइतिदेवलोक्तेः **मात्स्ये**—नित्यंतावत्प्रवक्ष्येहमर्घावाहनवर्जितम् । अर्घ्यपात्रमेवनिषिद्धंनार्घ्यदानम् । नैत्यकेपितरएतद्वोर्घ्यमितिपाणिनैवार्घ्यंदद्यादितिगृह्यांतरादितिदिवोदासः । प्रचेताः—नामंत्रणंनहोमश्च नावाहनविसर्जने । नपिंडदानंनसुरान्नित्येकुर्याद्विजोत्तमः । उपवेश्यासनंदत्वासंपूज्यकुसुमादिभिः । निर्दिश्यभोजयित्वातुकिंचिद्दत्वाविसर्ज

येत् । वाजेवाजेइतिमंत्रविशिष्टविसर्जननिषेधोनकेवलस्य नमस्कारैर्विसर्जयेदितिपूर्वमुक्तेरितिश्राद्धहेमाद्रिः। आसनादित्वोक्तेर्नपाद्यमिति स एव। किंचिद्दत्वेतिकाकिन्यादक्षिणामितिकल्पतरुः। यत्तुदानहेमाद्रौ—सुवर्णरजतंताम्रंतंदुलाधान्यमेवच। नित्यश्राद्धंदेवपूजासर्वमेतदद क्षिणमिति। यदपिव्यासः—तत्तुपादपुरुपंज्ञेयंदक्षिणापिंडवर्जितमिति। यदप्यपरार्केप्रचेताः—नावाहनाग्नौकरणेनपिंडानांविसर्जनम्। अनुव्रज्योदक्षिणाचत्रिभ्यश्चातिथिकल्पनमिति। तत्रदक्षिणाभावोद्विजानुपवेशनपक्षइतिपृथ्वीचंद्रः। त्रिभ्योधिकस्यननित्यश्राद्धेभोजनं किंत्वतिथिकल्प्यमित्यर्थः। षण्मुख्याइतिदिवोदासः। दक्षिणाविकल्पइतिमदनरत्नेमात्स्ये—यद्येकंभोजयेद्विप्रंत्रीनुद्दिश्यपितॄंस्तथा। छंदोगपरिशिष्टेच—एकमप्याशयेद्विप्रंपित्रर्थेपांचयज्ञिके। शौनकः—आचंत्रत्रजपेन्मंत्रंदशवारंसदाबुधः। नित्यश्राद्धंयदान्यूनंकुरुते नात्रसंशयः। नित्यश्राद्धाशक्तौमनुः—भिक्षांवापुष्कलंवापिहंतकारमथापिवा। असंभवेसदादद्यादुदपात्रमपिद्विजे। इति।

अथप्रयोगः। आचम्यप्राणानायम्यापवित्रःपवित्रोवेतिपुंडरीकाक्षंस्मृत्वागायत्रींपठित्वाप्राङ्मुखोदेशकालौसंकीर्त्यदक्षिणामुखःप्राचीनावीती सव्यंजान्वाच्यास्मत्पितृपितामहप्रपितामहानाममुकशर्मणाममुकगोत्राणां वसुरुद्रादित्यस्वरूपाणांसपत्नीकानांमातामहानांचैवंविधानांनित्य श्राद्धमहंकरिष्यइतिसंकल्प्य संकल्पोत्तरमपसव्यादीतिपृथ्वीचंद्रः। पित्रादीनांमातामहादीनांचेदमासनमितिद्विगुणभुग्नंकुशंवामतोदत्वागंधा दिदत्वामंडलेनिहितंभस्मादिनावेष्टयपरिविष्यगायत्र्याभ्युक्ष्यपात्रमालभ्यपृथिवीतइतिपठित्वेदंविष्णुरितिपंचभिर्द्विजांगुष्ठंहविषिनिवेश्यवामेनपा णिनापात्रमालभ्य नामगोत्रोच्चारणपूर्वंपित्रादिभ्यःसपत्नीकेभ्यइदमन्नंयथाशक्तिसोपस्करममृतरूपेणस्वधासंपद्यतांकव्यंनममेतित्यजेत्। एवंमाता महेभ्योपि। कल्पतरुरप्येवम्। त्रेधाविभज्यान्नंयुष्मभ्यंनमइतिविशेषमाह। इदमन्नंतुभ्यंस्वधेतिप्रत्येकंपद्भ्योनमःपितृभ्यइतिषड्भ्यःसकृद्वा त्यजेदितिश्रीदत्तः। गायत्रीमध्विितिजपित्वापोशनंदत्वागायत्रींपठित्वाभोजनोत्तरंतृप्तान्पृष्ट्वोत्तराचमनंदत्वासुप्रोक्षितादिकृत्वादक्षिणांदत्वाअ

दत्त्वावाविसर्जयेत् । भोक्त्रभावेन्नंभिक्षवेगोभ्योवादद्यात् अग्नौजलेवाक्षिपेत् । **दिवोदासीयेगृह्यांतरे**—सहचेदश्नीयात्पूर्वमेवस्वधाक्षय्यं स्वस्तीतिचेदित्युक्तेसहाशनंनमुख्यम् इतिनित्यश्राद्धम् ।

अथमनुष्ययज्ञः । सचमनुष्यभोजनात्मकः । यन्मनुष्येभ्योददातीत्याश्वलायनसत्रात् । नियुज्यैकमनेकंवाश्रोत्रियंप्राङ्मुखं सदा । निवीतीतद्गतमनाऋषीन्ध्यायन्समाहितः इति **चंद्रिकायांनारायणोक्तेः** । ऋषीन् सनकादीन्मनुष्यान् । तत्राप्यतिथिभोजनं मुख्यम् । **यत्तयाज्ञवल्क्यः**—भोजयेच्चागतान्कालेसखिसंबंधिबांधवानितितदतिथेर्भोजनोत्तरमपिपंक्तौसख्यादयोभोज्याइत्येतदर्थं । मनुष्ययज्ञार्थमथितिंभोजयेदित्यापस्तंबपरिशिष्टात् । पितृभ्योदद्यात्ततोतिथीन्भोजयेदितिवसिष्ठस्मृतेर्नित्यश्राद्धोत्तरंमनुष्ययज्ञइत्या चारादर्शः । **कल्पतरौमदनरत्नेचैवम्** । नित्यश्राद्धात्पूर्वमनुष्ययज्ञइति**दिवोदासः** । अतिथ्यभावेन्येनापिब्राह्मणेनमनुष्ययज्ञसिद्धिः । अहरहर्ब्राह्मणेभ्योदद्यान्मूलफलशाकेभ्योऽप्येवंमनुष्ययज्ञमाप्नोतीतिबौधायनोक्तेः । तत्राशक्तौ**चंद्रिकायांनारायणः**—अशक्तावन्नमुद्धृत्यहंतेत्येवंप्रकल्पयेत् इति ॥ ॥ यत्किंचिन्मनुष्यभोजनेनहंतकारादिनावाकृतेपिमनुष्ययज्ञेऽ**तिथिभोजनमावश्यकम्**—अतिथिर्गृहमभ्येत्ययस्यप्रतिनिवर्तते । असत्कृतोनिराशश्चससद्योहंतितत्कुलमिति**माधवीयेदेवलोक्तेः** । **विष्णुपुराणे**—ततोगोदोहमात्रंवैकालंतिष्ठेद्गृहांगणे । अतिथिग्रहणार्थायतदूर्ध्वंवायथेच्छया । अतिथिंतत्रसंप्राप्तंपूजयेत्स्वागतादिना । **अतिथिलक्षणं व्यासः**—मुहूर्तस्याष्टमंभागमुद्वीक्ष्योह्यतिथिर्भवेत् । दूराच्चोपगतंश्रांतंवैश्वदेवउपस्थितम् । अतिथिंतंविजानीयान्नातिथिःपूर्वमागतः । **मनुः**—एकरात्रंतुनिवसन्नतिथिर्ब्राह्मणःस्मृतः । नैकग्रामीणमतिथिंविप्रंसांगतिकंतथा । उपस्थितंगृहेविद्याद्भार्यायत्राग्नयोपिच । **शातातपः**—अर्चितित्रमनाहूतदेशकाल उपस्थितम् । अतिथिंतंविजानीयान्नातिथिःपूर्वमागतः । **यमः**—तिथिपर्वोत्सवाःसर्वेत्यक्तायेनमहात्मना । सोऽतिथिःसर्वभूतानांशेषानभ्यागतान्विदुः । ब्रतीयतिर्वैकरात्रंनिवसन्नुच्यतेऽतिथिः । **श्राद्धहेमाद्रौशातातपः**—प्रियोवायदिवाद्वेष्योमूर्खःपंडितएववा । प्राप्तस्तुवैश्वदे

वांतेसोऽतिथिःस्वर्गसंक्रमः। **चंद्रोदयेपाद्मे**—देशंनामकुलंविद्यांपृष्ट्वायोऽन्नंप्रयच्छति। नसतत्फलमावाप्नोतिदत्वास्वर्गंनगच्छति। **मनुः**—ब्राह्मणस्यनत्वतिथिर्गृहेराजन्यउच्यते । वैश्यःशूद्रःसखाचैवज्ञातयोगुरुरेवच । यदित्वतिथिधर्मेणक्षत्रियोगृहमाव्रजेत् । भुक्तवत्सुचविप्रेषुकामंतमपिभोजयेत् । वैश्यशूद्रावपिप्राप्तौकुटुंबेतिथिधर्मिणौ । काममिच्छया नत्ववश्यं । कुटुंबेतद्ददितिगृहे नप्रवासादौ । **आपस्तंबः**—शूद्रमभ्यागतंकर्मणिनियुंज्यादथास्मैदद्याद्दासावाराजकुलादाहृत्यातिथिवच्छूद्रंपूजयेयुरिति । राजकुलं स्वस्वामिगृहम्। **पूजामंत्रमाहपराशरः**—अतिथेऽमरदेहस्त्वमुत्तारार्थमिहागतः। संसारपंकमग्नंमामुद्धरस्वाघनाशन। अतिथिबहुत्वेविशेषमाहतुर्**बौधायनशंखौ**—ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्रानभ्यागतान्यथाशक्त्यापूजयद्यदिबहूनांनशक्नुयादेकस्मैगुणवतेदद्याद्योवाप्रथममागतःस्याच्छ्रोत्रियस्तस्माइति । **आपस्तंबः**—अतिथिंनिराकृत्योपोष्यश्वोभूतेयथामनसंतर्पयित्वासंसाधयेदिति। संसाधयेत्प्रेषयेत् । **पराशरः**—यतिश्चब्रह्मचारीचपकान्नस्वामिनावुभौ। तयोरन्नमदत्वातुभुक्त्वाचांद्रायणंचरेत्। दद्याचभिक्षात्रितयंपरिव्राड्ब्रह्मचारिणाम्। इच्छयावाततोदद्याद्विभवेसत्यवारितम्। **कौर्मे**—भिक्षांचभिक्षवेदद्याद्विधिवद्ब्रह्मचारिणे। **भिक्षूनाहव्यासः**—ब्रह्मचारीयतिश्चैवविद्यार्थीगुरुपोषकः। अध्वगःक्षीणवृत्तिश्चषडेतेभिक्षुकाःस्मृताः। वैश्वदेवात्पूर्वमप्येतेपूज्याः। अकृतेवैश्वदेवेतुभिक्षुकेगृहमागते। वैश्वदेवार्थमुद्धृत्यभिक्षांदत्वाविसर्जयेत्। वैश्वदेवकृतंदोषंशक्तोभिक्षुर्व्यपोहितुम्। नतुभिक्षुकृतंदोषंवैश्वदेवोव्यपोहतीतिव्यासोक्तेः । **चंद्रोदयेशातातपः**—ग्रासमात्राभवेद्भिक्षाचतुर्ग्रासंतुपुष्कलम्। पुष्कलानिचचत्वारिहंतकारःप्रकीर्तितः। **मदनरत्नेप्रकारांतरम्**—ग्रासमात्राभवेद्भिक्षाअग्रंग्रासचतुष्टयम्। अग्रंचतुर्गुणीकृत्यहंतकारोविधीयते। मयूरांडप्रमाणोग्रासइतिमिताक्षरा। **गौतमस्तु**—ग्रासप्रमाणस्याविकारेणेति। कुक्कुटांडार्द्रामलकप्रमाणमप्युक्तंस्मृत्यंतरे। **शातातपेनप्रकारांतरमु**

१ तस्यदासाः स्वस्वामिगृहादागत्य।

कम् । यावन्मात्राशनोवासाद्भुताशीस्नातकोद्विजः । तस्यान्नस्यचतुर्भागंहंतकारंविदुर्बुधाः । हंतकारादिदानंमनुष्यभोजनेकृतेपिनित्यमितिकेचित् । मनुष्यभोजनाशक्तावित्यन्ये । ब्राह्मे—यःपात्रपूर्णांभिक्षांयतिभ्यःसंप्रयच्छति । विमुक्तःसर्वपापेभ्योनासौदुर्गतिमाप्नुयात् । **व्यासः**—यतिहस्तेजलंदद्याद्भैक्षंदद्यात्पुनर्जलम् । तद्भैक्षंमेरुणातुल्यंतज्जलंसागरोपमम् । पाखंडेभ्योपिभिक्षांदद्यादित्युक्तंचंद्रोदयेब्राह्मे—तेभ्योदेयं[1] गृहाद्बहिरिति । **विष्णुः**—भिक्षुकाभावेऽन्नंगोभ्योदद्यादग्नौवाक्षिपेदिति । **प्रोषितभर्तृकायाःपराशरः**—भार्याभोजनवेलायांभिक्षाःसप्त थपंचवा । दत्वाशेषंसमश्नीयात्सायंसाभृत्यकैःसह ॥

अथगोग्रासः । सचशिष्टाचारात्पंचयज्ञोत्तरमितिमदनरत्ने । **प्रभासखंडे**—तृणान्नाद्यपरागावःकर्तव्याभक्तितोऽन्वहम् । अकृत्वास्व यमाहारंकुर्वन्प्राप्नोतिदुर्गतिम् । आत्माहारप्रमाणेनप्रत्यहंगोषुदीयते । आत्माहारप्रमाणान्नाशक्तौचंद्रोदयेब्रह्मांडे—सौरभेय्यःसर्वहिताः पवित्राःपुण्यराशयः । प्रतिगृह्णंतुमेग्रासंगावस्त्रैलोक्यमातरः । दद्यादनेनमंत्रेणगवांग्रासंसदैवहि । सदैवेत्युक्तेरकरणेप्रत्यवायश्रुतेश्चायंनित्यइत्या चारादर्शः । **प्रभासखंडे** मंत्रांतरमुक्तं—सौरभेयीजगत्पूज्यादेवीविष्णुपदेस्थिता । सर्वदेवमयीग्रासंमयादत्तंप्रतीक्षतु । अयंकाम्यश्च—तृणोदकेनसंयुक्तंयःप्रदद्याद्गवाह्निकम् । कपिलाशतदानस्यफलंविद्यान्नसंशयइतिचंद्रोदयेभविष्यात् । इतिश्रीमन्नारायणभट्टात्मजसूरिराम कृष्णभट्टसूनुदिनकरभट्टानुजलक्ष्मणभट्टकृताचाररत्नेपंचमहायज्ञप्रकरणम् ॥

अथभोजनविधिः । **वसिष्ठः**—वारुण्यांभोजनगृहंनैर्ऋत्यांसूतिकागृहम् । इति । **याज्ञवल्क्यः**—बालःसुवासिनीवृद्धगर्भिण्यातुरक न्यकाः । संभोज्यातिथिभृत्यांश्चदंपत्योःशेषभोजनम्[2] । कन्यानूढा । **मनुविष्णू**—सुवासिनींकुमारांश्चरोगिणोगर्भिणीस्तथा । अतिथिभ्योग्रएवै

1 चतुर्थांशम् । 2 तेभ्योदद्याद्गृहात् । 3 इदंभोजनंभृत्यादिवर्गेभुक्तेपश्चादेकांतेविधेयं—दंपत्यो शेषभोजनमिति याज्ञवल्क्योक्तेः । आहारनिर्हारविहारयोगाःसदैवसद्भि र्विजनेविधेयाइतिवचनात् ।

तान्भोजयेदविचारयन् । अग्रेप्रथमम् । नात्रयथाश्रुतेतात्पर्यं किंत्वेतेषुभुक्तवत्सुस्वयंभुंजीतेत्यत्रेतिकल्पतरुः । वयंत्वेवकारानुपपत्तेर्यथाश्रुते एवतात्पर्यं अतएवाविचारयन्नित्युक्तमितिब्रूमः । **याज्ञवल्क्यः**—बालः(स्व)सुवासिनीवृद्धगर्भिण्यातुरकन्यकाः । संभोज्यातिथिभृत्यांश्चदंपत्योःशेषभोजनम् । भोजयेच्चागतान्कालेसखिसंबंधिबांधवान् । शक्त्याविदम् । तथाचमार्कंडेये—कुटुंबिनोभोजनीयाःस्वसमंविभवे सति । **आचारादर्शेनंदिपुराणे**—यतेब्राह्मणपूर्वंतुभोक्तुमन्नंसदागृही । **पराशरः**—एकद्वित्रिचतुर्विप्रान्भोजयेत्स्नातकान्द्विजः । **शंखः**—पंचार्द्रोभोजनंकुर्याद्भूमौपात्रंनिधायच । उपवासेनतत्तुल्यंमनुराहप्रजापतिः । उपलिप्तेशुचौदेशेपादौप्रक्षाल्यवैकरौ । आचम्यार्द्राननोह्येवंपंचार्द्रोभोजनंचरेत् । आचमनंचभोजनशालायाबहिःकार्यम् । यस्तुभोजनशालायांभोक्तुकामउपस्पृशेत् । आसनस्थोनचान्यत्रसविप्रःपंक्तिदूषकइतिचंद्रोदयेआपस्तंबोक्तेः । तस्माद्बहिरुपस्पृश्यआचांतःप्रविशेद्गृहमित्याचारादर्शोक्तेश्च । **यमः**—आर्द्रपादस्तुभुंजानःशतंवर्षाणिजीवति । इति ॥

अथभोजनपात्राणि । **चंद्रोदयेग्निपुराणे**—भुंजीतपात्रेसौवर्णेपद्मिन्यादिदलादिके । **माधीयेमेधातिथिः**—सौवर्णेराजतेताम्रेपद्मपत्रपलाशयोः । भुंजीतेतिशेषः । **चंद्रोदयेत्रिः**—पंचाशत्पलिकंकांस्यंह्यधिकंभोजनायवै । गृहस्थैस्तुसदाकार्यमभावेहेमरौप्ययोः । तत्रैवप्रचेताः—पलाद्विंशतिकान्नार्वागतऊर्ध्वंयदृच्छया । **चंद्रिकायांपैठीनसिः**—एकएवतुयोभुङ्क्तेविमलेकांस्यभाजने । भाजनेभोजनेचैवत्रिरात्रंफलमश्नुते । चत्वारितस्यवर्धंतेआयुःप्रज्ञायशोबलम् । भोजनंकांस्यपात्रेणयःकरोतिसकृद्द्विजः । वर्धंतेतस्यचत्वारिआयुःकांतिर्यशोबलम् । **हेमाद्रौहारीतः**—राजतपर्णताम्रकांस्यपात्राणिभोजनेइति । ताम्रविधिर्गृहस्थेतरपरः । ताम्रपात्रेनभुंजीतभिन्नकांस्येमलाविले । पलाश

1 बल्लीपलाशपत्रेष्वितिपाठः ।

पद्मपत्रेपुगृहीभुक्त्वैदवंचरेदितिपृथ्वीचंद्रः । ताम्रविधिःश्राद्धपरइत्यन्ये । यत्त्वपरार्के—सप्तम्यांनैवकुर्वीतताम्रपात्रेचभोजनमिति तत्पूर्वोक्तनिषेधोपसंहारार्थंदोषाधिक्यार्थंवा । ताम्रवत्तैत्तलेपिनिर्णयः । यत्तु—नायसान्यपिकार्याणिपैत्तलानिनतुकचिदितिश्राद्धहेमाद्रौवाराहं तत्करणाच्छ्राद्धपरं । भिन्नदोषोनकांस्येएवकिंतुतत्रदोषाधिक्यम् । नकार्ष्णायसे नमृत्पात्रे नभिन्नावकीर्णेइतिहारीतोक्तेः । शूद्रभाजनभिन्नभाजनेभुक्त्वोपवासोभिन्नकांस्येत्रिरात्रमितिस्मृत्यर्थसाराच्चभिन्नदोषस्ताम्राधन्यपरः । ताम्ररजतसुवर्णशंखमुक्ताश्मस्फटिकानांभिन्नमभिन्नमितिपैठीनसिस्मृतेः । स्कांदेकार्तिकमाहात्म्ये—पत्रभोजीभवेदूर्जेकांस्यंत्याज्यंप्रयत्नतः । तथा—योव्रतीकांस्यभोजीसान्नसव्रतफलंलभेत् । ज्योतिर्निबंधे—भोज्यपात्रंसुधासिंधौघटयेद्वासमाहरेत् । तत्रान्नप्राशनप्रोक्तेकालेभोजनमाचरेत् । सुधासिंधौ सोमे । स्मृतिरत्नावल्याम्—वल्लीपलाशपत्रेपुस्थलजेपुष्करेतथा । गृहस्थस्तुनचाश्नीयाद्भुक्त्वाचांद्रायणंचरेत् । करेकर्पटकेचैवआयसेताम्रभाजने । वटार्काश्वत्थपत्रेपुभुक्त्वाचांद्रायणंचरेत् । चंद्रिकायांपैठीनसिः—वटार्काश्वत्थपर्णेपुकुंभीतिंदुकजेपुच । श्रीकामोनैवभुंजीतकोविदारकरंजयोः । प्रचेताः—मृन्मयेपर्णपृष्ठेवाकार्पासेतांतवेतथा । नाश्नीयान्नपिबेच्चैवकरेणांजलिनापिच । यस्तुनकदलीपत्रमितिहेमाद्रौनिषेधःसश्राद्धपरः । नृसिंहांबुधिमहोदधौगोविंदार्णवेच—करंजपिप्पलवटप्लक्षकुंभ्यर्कतिंदुकाः । एपांपत्रेपुनाश्नीयात्कोविदाराम्रयोरपि । विपर्यस्तेपुपत्रेपुतिर्यक्पत्रेचदारुजे । अजपीवक्षपत्रेपुशूद्रस्यूतेतदाहृते । कंटकैःसीवितपत्रेतथावेणुदलेनच । अत्रमूलंमृग्यम् । चंद्रिकायां पुराणे—पालाशेपुचपत्रेपुमध्यमेपुविशेषतः । यःकरोत्यशनंतस्यप्राजापत्यंदिनेदिने । यदीच्छत्यूर्ध्वगामित्वंपरंस्थानंचशाश्वतम् । पत्रेपर्णेपुभोक्तव्यंभासमेकंनिरंतरम् । इति ॥

१ घटयेद्वासमाहरेत् । २ पर्णपत्रेपु ।

अथभोजनेदिगादिनियमाः । **यमः**—प्राङ्मुखोन्नानिभुंजीतसूर्याभिमुखएवच । **ब्राह्मे**—प्राङ्मुखोदङ्मुखोवापिस्वाचांतोवाग्यतः शुचिः । भुंजीतान्नंचतच्चित्तोह्यंतर्जानुःसदानरः । **यत्तुकौर्मे**—योभुंक्तेवेष्टितशिरायश्चभुंक्तेउदङ्मुखः । सोपानत्कश्चयोभुंक्तेसर्वंविद्यात्तदासुरमिति । तत्रविकल्पइतिकेचित् । भोजनेउदङ्मुखत्वादिनिषेधोनिष्कामपरइत्याचारादर्शः । पुत्रिपरइतिवयम् । पुत्रवान्स्वगृहेनित्यंनाश्नीयादुत्तरामुखइतिस्मृतिमंजर्यांवचनात् । **प्रयोगपारिजातेस्मृतिमंजर्याम्**—पितरौजीववंतौचेन्नाश्नीयादुत्तरामुखः । तयोस्तुजीववानेकस्तथैवनियमःस्मृतः । **विष्णुपुराणे**—विशुद्धवदनःप्रीतोभुंजीतनविदिङ्मुखः । **मनुः**—आयुष्यंप्राङ्मुखोभुंक्तेयशस्यंदक्षिणामुखः । श्रियंप्रत्यङ्मुखोभुंक्तेऋतंभुंक्तेउदङ्मुखः ।आयुषेहितमायुष्यं । श्रियंऋतंचेच्छन्निितिशेषः । सकृदनुष्ठानेनापिफलमितिकेचित् । यावज्जीवंनियमः। फलायविधीयतइत्यन्ये । **कौर्मे**—नांतरिक्षेनचाकाशेनचदेवालयादिषु । भुंजीतेतिशेषः । **हारीतः**—भूमावेवनिदध्यान्नोपरिपात्राणीति । **वसिष्ठः**—नोत्संगेनभुविनपाणौनाकाशइति । पात्राणिनिदध्यादितिशेषः । भुविकेवलायाम् । **अतएवापस्तंबः**—नवाविभुंजीतकृतभूमौतु भुंजीतेति । कृतत्वंनावोक्षणप्रक्षेपेणेतिकल्पतरुः । कृतायांगोमयादिनासंस्कृतायामितिहरदत्तः ॥

मंडलविचारः । मदनरत्नेब्राह्मे—अकृत्वामंडलंयेतुभुंजतेऽधमयोनयः । तेषांतुयक्षरक्षांसिहरंत्यन्नस्यतद्बलम् । **तत्रैवशंखः**—आदित्यावसवोरुद्राब्रह्माचैवपितामहः । मंडलान्युपजीवंतितस्मात्कुर्वीतमंडलम् । चतुष्कोणंद्विजाग्र्यस्यत्रिकोणंक्षत्रियस्यतु । मंडलाकृतिवैश्यस्यशूद्रस्याभ्युक्षणंस्मृतम् । **मदनपारिजातेव्यासः**—चतुरस्रंत्रिकोणंचवर्तुलंचार्धचंद्रकम् । कर्तव्यमानुपूर्व्येणब्राह्मणादिषुमंडलम् । **तत्रैवब्राह्मे**—मंडलंगोमयेनस्यादथवागौरमृत्तया । **आचारादर्शेबौधायनः**—भस्मनावारिणावापिकारयेन्मंडलंततः । **अग्निस्मृतौ**—नासंदीभोजनेशस्ताविप्राणांतुकदाचन । **यत्तुस्मृत्यर्थसारे**—प्राणाहुत्यूर्ध्वमुत्क्षिप्यपात्रंयंत्रेविनिक्षिपेदिति तत्क्षत्रियादिपरं श्लोकेविप्रग्रहणादि

१ आसंदीलीहंत्रिपदमुपवेशनदीपस्थापनादिसाधनम् ।

तिकेचित् । पंचग्रासांस्तुभुक्त्वादौकचिद्देशमनिसंकटे । पात्रमुद्धृत्यशेषंतुभक्षयेत्सांकराद्धयादितिब्राह्मोक्तेः । आसंदीआपस्तंबेतिमदन रत्ने । श्राद्धेआसंदीनिषेधोहेमाद्रौब्राह्मे—पित्र्येकर्मणिभुंजानोभूमेःपात्रंनचालयेत् ॥ **स्मृत्यर्थसारे**—नैयत्रिकायांयतिर्व्रतीब्रह्मचारीवि धवाभुंजीतेति ।

भोजनकालविचारः । **श्रुतौ**—सायंप्रातरश्येवस्यादिति । **गौतमः**—सायंप्रातस्त्वन्नमभिपूजितमनिंदन्भुंजीतेति । प्रातः शब्दःपंचमभागपरः । सायंशब्दोघटिकात्रयोर्ध्वरात्रिपरः । चत्वार्येतानिकर्माणिसंध्यायांपरिवर्जयेत् । आहारंमैथुनंनिद्रांस्वाध्यायंचचतु र्थकमितिशातातपोक्तेः । मुनिभिर्द्विरशनमुक्तंविप्राणांमर्त्यवासिनांनित्यम् । अहनिचतथातमस्विन्यांसार्धप्रहरयामांतइतिछंदोगपरि शिष्टात् । अत्र सार्धप्रहरानुज्ञाआपद्विषया । निशायाःप्रथमेयामेजपयज्ञार्चनादिकम् । स्वाध्यायोभोजनंप्रोक्तंवर्जयित्वामहानिशामिति **शौनकोक्तेः** । महानिशाशब्देनयामद्वयमुच्यतइत्युक्तंप्राक् । दिवाचनभोजनद्वयम् । सायंप्रातर्द्विजातीनामशनंश्रुतिचोदितम् । नांतराभोजनंकुर्यादग्निहोत्रसमोविधिरितियमोक्तेः । द्विजग्रहणाच्छूद्रस्यनायंनियमः । अंतरानिषेधादेवरात्रावपिभोजनद्वयंन । अत एवापस्तंबेनहरदत्तेनचद्विर्भोजनविधिःपरिसंख्येत्युक्तं । परिसंख्यात्वोक्तेरेतन्मतेद्वितीयभोजनंनावश्यकम् । **विज्ञानेश्वरेण**तुद्विर्भुं जीयादेवेतिनियमविधित्वोक्तेः शक्तस्यद्विर्भोजनमावश्यकम् । **चंद्रिकाप्येवम्** । अशक्तौतुयत्किंचिदल्पंभक्ष्यम् । औपवस्तमेवैका लांतरेभोजनमित्यापस्तंबोक्तेः । औपवस्तंउपवासस्तत्तुल्यमितिहरदत्तः । तदशक्तौअद्भिर्वासायमिति **बौधायनोक्तं**ज्ञेयम् । नांतरेतिफलमूलान्यपरम् । दिवाचनांतराभुंजीतान्यत्रमूलफलेभ्यइत्यापस्तंबोक्तेः । **आचारादर्शे**तुद्विरशननियमःप्राणाग्निहोत्रमा त्रपरः अग्निहोत्रसाम्यादित्युक्तम् । साम्योक्तिरुपासनापरेतिवाचस्पत्ये । साग्निकब्रह्मचारिणोस्तुनद्विर्भोजननियमः । आहिताग्निरनड्वां

१ पुकसिन्वाळे ।

श्रब्रह्मचारीचतेत्रयः । अर्थतएवसिध्यंतिनैषांसिद्धिरनश्नतामित्यपरार्केवसिष्ठस्मृतेः । ब्रह्मचारीतुउपकुर्वाणकोनैष्ठिकश्च । अनडुत्प देनकालानियमउक्तइत्युज्ज्वला । यत्तु—ब्रह्मचारिणःसायंप्रातर्भिक्षेथाइतिनियमःसभिक्षायाएवनभोजनस्य । गृहस्थोब्रह्मचारीचयोनश्नंस्तु तपश्चरेत् । प्राणाग्निहोत्रलोपेनअवकीर्णीभवेत्तुसइत्यपरार्केबौधायनोक्तेरुपवासादिरनयोर्न । एकादश्यादेस्तुनित्यत्वात्तयोरुपवासत्वा भावाद्यानुष्ठानम् । अत्रगृहस्थःसाग्निः । अनग्नयस्तुयेविप्रास्तेषांश्रेयोविधीयते । व्रतोपवासनियमैर्नानादानैस्तथानृपेतिमदनरत्नेभविष्यो क्तेः । अपरार्केबौधायनः—प्राणाग्निहोत्रमंत्रांस्तुनिरुद्धेभोजनेजपेत् । त्रेताग्निहोत्रमंत्रांस्तुद्रव्यालाभेयथाजपेत् । बृहस्पतिः—दि वानिद्रापरान्नंचपुनर्भोजनमैथुने । क्षौद्रंकांस्यामिषंतैलंद्वादश्यामष्टवर्जयेत् । पुनर्भोजनमध्वानंभारमायासमैथुने । श्राद्धकृच्छ्राद्धभुक्चैवस र्वमेतद्विवर्जयेत् । हेमाद्रौव्यासः—आदित्येहनिसंक्रांतावसितैकादशीग्रहे । व्यतीपातेकृतेश्राद्धेपुत्रीनोपवसेद्गृही । अपरार्के—अयनेर विसंक्रांतौरविवारेचपर्वसु । मृताहेजन्मदिवसेनकुर्याद्रात्रिभोजनम् । हेमाद्रौजातूकर्ण्यः—अहन्येवतुभोक्तव्यंकृतेश्राद्धेनराधिप । हेमाद्रौ कौर्मे—शाकंमांसंमसूरांश्चपुनर्भोजनमैथुने । द्यूतमत्यंबुपानंचदशम्यांसप्तसंत्यजेत् । क्वचिद्व्रतपरमितिहेमाद्रिः । दशम्यांपुनर्भोजननिषेधः काम्यैकादशीव्रते । सायमाद्यंतयोरह्नोःसायंप्रातश्चमध्यमे । उपवासफलंप्रेप्सुरित्युक्तेरितिहेमाद्रिमाधवकालादर्शनिर्णयामृतादयः । चंद्रिकायांतुनित्येपिफलसत्वान्नित्यपरत्वमपीत्युक्तम् । इतिविज्ञायकुर्वीतावश्यमेकादशीव्रतम् । विशेषनियमाशक्तोहोरात्रंभुजिवर्जितइतिमाध वीयेब्रह्मवैवर्तात् । भूताष्टम्योर्दिवाभुक्त्वारात्रौभुक्त्वाचपर्वसु । एकादश्यामहोरात्रंभुक्त्वाचांद्रायणंचरेत् । अत्र—शुक्लाष्टमीकृष्णचतुर्दशी चदर्शोऽधराकारविसंक्रमश्चेतिग्रंथांतरेशुक्लाष्टमीकृष्णचतुर्दश्योःपर्वत्वात्कृष्णाष्टमीशुक्लचतुर्दशीपरंभूताष्टमीपदम् । तेनतयोरेवदिवाभोजनंनेत्युक्तं

१ भोजनंतुवारंवारम् । २ तपोरूपत्वाभावादितिपाठः । ३ प्राणायस्वाहेत्यादयः प्राणाग्निहोत्रमंत्राः । ४ एकादशीदिने । ५ दशमीद्वादश्योः । ६ एकादश्यां ।

निर्णयामृते । **स्मृत्यर्थसारे**—अष्टमीचतुर्दश्योर्नक्तंकार्यमेकभक्तंचेति । अत्रकेचिदुपवासात्पूर्वदिनेदशम्यल्पत्वेदशमीमध्यएवभोजनं कार्यम् । एकादश्यांनभुंजीतेत्येकादश्यांभोजननिषेधात् । निषेधस्तुनिवृत्त्यात्माकालमात्रमपेक्षतइतिन्यायाच्चेत्याहुः । तन्न । दशम्यामेकभक्तस्तुमांसमैथुनवर्जितइतिचंद्रिकायांदेवलेनमध्याह्नकालिकैकभक्तव्रतविधानाद्विधिस्पष्टेचनिषेधानवकाशात् द्वादश्यादिवन्माध्याह्निकापकर्षकाभावाच्च । नचायंनव्रतविधिःकिंतुपुनर्भोजननिषेधमात्रमितिवाच्यम् । निषेधकल्पनेमानाभावात् । हविष्याशनमध्याह्नाद्यप्राप्तिप्रसंगात् । सर्वत्रैकभक्तादौतथाप्रसंगाच्च । नचहविष्यादिकाम्यैकादशीव्रतमात्रांगं संकोचेमानाभावात् । **प्रयोगपारिजाते** **देवलः**—श्राद्धंकृत्वातुयोमर्त्योनचभुङ्क्तेकदाचन । देवाहविर्नगृह्णन्तिकव्यानिपितरस्तथा । एकादश्यादौतुसएव—उपवासोयदानित्यःश्राद्धंनैमित्तिकंभवेत् । उपवासंतदाकुर्यादाघ्रायपितृसेवितम् । **प्रयोगपारिजातस्त्वे**कादशीमात्रपरम् । मातापित्रोःक्षयेप्राप्तेभवेदेकादशीयदा । संभाव्यपितृदेवांश्चआजिघ्रेत्पितृसेवितमितिकात्यायनोक्तेस्तेनशिवरात्र्यादौभोजनमेवेत्याह । पितृपदंजनकपरमिदं । तेनान्यश्राद्धेनावघ्राणम् । **हेमाद्रिस्तु**—चतुर्दश्यांयदाचैवश्राद्धंनैमित्तिकंतथा । उपवासंतदाकुर्यादाघ्रायपितृसेवितमितिप्र**भासखंडा**च्छिवरात्रावप्यवघ्राणम् । एवंचयस्मिन्नुपवासेकृतेपुण्यंत्यक्तेमहत्पापंतत्रावघ्राणम् । यत्नद्वयमप्यल्पंतत्रायाचितमेकभक्तंवाकार्यम् । उपवासदिनेश्राद्धकथंचिद्यदिजायते । उपवासेश्वमेधाख्यराजसूयमयाचिते । वाजपेयंलभेद्धोक्ताएकभक्तेऽग्निहोत्रजमितिप्र**भासखंडा**दित्याह ॥

अथभक्ष्याभक्ष्यनिर्णयः । **याज्ञवल्क्यः**—अदत्तमग्निहीनस्यनान्नमद्यादनापदि । कदर्यबद्धचौराणांक्लीबरंगावतारिणाम् । वैणाभिशस्तवार्धुष्यगणिकागणदीक्षिणाम् । अग्निहीनःशूद्रः । शूद्रान्ननिषेधोऽसच्छूद्रपरः । गौर्भूमिरन्नंहोमार्थंसच्छूद्रस्यगृहेगृहेइतित्र**ाह्मा**दितिटोडरानंदः । तन्न । राजान्नंतेजआदत्तेशूद्रान्नंब्रह्मवर्चसम् । आयुःसुवर्णकारान्नंयशश्चर्मावकर्तिनः । भुक्त्वायोन्यतमस्यान्नममत्याक्षपणंत्र्यहमिति

मनूक्तेः। आत्मानंधर्मकृत्यंचपुत्रान्दारांश्चपीडयेत्। लोभाद्यःपितरौभृत्यान्सकदर्यइतिस्मृतः। बद्धोवाचानिगडैश्च। गणोत्राविभक्तभिन्नानाम्। अन्यथातेषामपिस्वान्नाभक्षणापत्तेः। चिकित्सकातुरक्रुद्धपुंश्चलीमत्तविद्विषाम्। क्रूरोग्रपतितव्रात्यदांभिकोच्छिष्टभोजिनाम्। अवीरास्त्रीस्वर्णकारस्त्रीजितग्रामयाजिनाम्। शस्त्रविक्रयिकर्मारतंतुवायश्ववृत्तिनाम्। नृशंसराजरजककृतघ्नवधजीविनाम्। चैलधावसुराजीविसहोपपतिवेश्मनाम्। पिशुनानृतिनोश्चैवतथाचाक्रिकवंदिनाम्। एषामन्नंनभोक्तव्यंसोमविक्रयिणस्तथा। क्रूरोभयानकः। उग्रःक्रूरकर्मेतिमिताक्षरा। राजन्याच्छूद्रायामुत्पन्नइतिमदनरत्ने। शंखः—भीतावगीतरुदितक्रंदितावघुष्टपरिभुक्तविस्मितोन्मत्तावधूतराजपुरोहितान्नानिवर्जयेदितिमदनरत्ने। यमः—स्वसुतान्नंतुयोभुङ्क्तेसभुङ्क्तेपृथिवीमलम्। तत्रैवविष्णुपुराणे—विष्णुंजामातरंमत्वातस्यकोपंनकारयेत्। अप्रजायांतुकन्यायांनाश्नीयात्तस्यवैगृहे। मनुः—उग्रान्नंसूतिकान्नंचपर्याचांतमनिर्दशम्। नाद्याच्छूद्रस्यपक्वान्नंविद्वानश्राद्धिकोद्विजः। आददीताममेवास्मादवृत्तावेकरात्रिकम्। सूतिकान्नंसूतिकामुद्दिश्यपक्वं। पर्याचांतमुत्तराचमनोत्तरंपात्रस्थितम्। पार्श्वाचांतमितिपाठेपंक्तिस्थेउत्थितेस्वपात्रस्थमपिनभक्ष्यम्॥

निषिद्धभोजनेप्रायश्चित्तम्। शौनकः—अराइवेजपेन्मंत्रंदशवारंनसंशयः। सीमंतेचयदाभुंक्तेमुच्यतेकलुषात्तदा। उपासानक्तासूक्तंतुजपेद्दशजलेपिवा। प्रमादाद्यस्ततोभुङ्क्तेसूतकान्नमकल्मषम्। प्रविष्टःप्रजपेन्मंत्रंशतवारंशिवालये। सूतकान्नंयदाभुङ्क्तेतदापापात्प्रमुच्यते। पर्जन्यवातावर्गंचशतवारंजपेज्जले। सूतकस्यगृहेभुङ्क्तेतदापापात्प्रमुच्यते। इंद्रोअश्रायिमंत्रंचअयुतंचेन्नकल्मषम्। ज्ञानतोज्ञानतःस्पृष्ट्वाभुक्तिकालेरजस्वलाम्। इदंनमोजपेन्मंत्रंसहस्रंचेन्नदुष्कृतम्। ज्ञानतोज्ञानतोदृष्ट्वाभुक्तिकालेरजस्त्रियाः। अग्निनमाजपेन्मंत्रंदशकृत्वोविशेषतः। अंत्यजानांध्वनिंश्रुत्वापश्चाद्भुङ्क्तेनकल्मषम्। अज्येष्ठासोजपेन्मंत्रंदशवारंनकल्मषम्। श्वानादिदर्शनंकृत्वापश्चाद्भुङ्क्तेयदातदा। आयेतस्थुर्जपेन्मंत्रंदशवैविष्णुमंदिरे। हस्तदत्तंयदाभुङ्क्तेतदापापात्प्रमुच्यते। तेअज्येष्ठाजपेन्मंत्रंशतंविद्यालयेसदा। दिवाद्विर्भोजनंकृत्वातस्मान्मुच्येतकल्म-

पात् । ह्ययोनप्रजपेन्मंत्रंशतवारंजलेतथा । रात्रौद्विर्भोजनंकृत्वाकल्मषाचप्रमुच्यते । त्वंसुमेपंजपेन्मंत्रंदशवारंशिवालये । अष्टम्यांवाचतुर्दश्यांदि वाभुंक्तेनकिल्बिषम् । सहिद्विरोजपेन्मंत्रंशतंवैविष्णुमंदिरे । एकादश्यामहोरात्रेभुंक्तेयदिचपातकम् । आपःपृणीतमंत्रंचशतवारंनकिल्बिषम् । रात्रौभुक्त्वावत्सरेतुमन्वादिपुयुगादिपु । अश्वाइवजपेन्मंत्रंदशवारंजलेपिवा । नित्यश्राद्धेयदाभुंक्तेतदापापात्प्रमुच्यते । मयोभूश्चजपेत्सूक्तंवृपो त्सर्गेतुरौद्रकम् । भुक्त्वायदिविनश्येतविंशद्वारंजलेतदा । त्वेषंगणंजपेन्मंत्रंदशवैविष्णुमंदिरे । व्यतीपातेयदाभुंक्तेतदादोषाद्विमुच्यते । आप्यायस्वजपेन्मंत्रंदशलक्षंशिवालये । सूर्यग्रहेयदाभुंक्तेतदापापात्प्रमुच्यते । अराइवेजपेन्मंत्रंदशवारंयदातदा । बहवश्चैकपात्रेपुभुंजतेतत्र- कल्मषम् । अग्नेमरुद्भिर्मंत्रंचशतसंख्यंजपेद्यदि । भुंजतेसहपात्रेतुबहवोब्रह्मचारिणः । मानस्तोकेजपेन्मंत्रंशतवारंनकिल्बिषम् । प्रमादाज्ज्ञान तोभुंक्तेगणान्नंतुयदातदा । यज्ञायज्ञाजपेत्सूक्तंएकरात्रंजलेपिवा । गणकान्नंयदाभुंक्तेतदापापात्प्रमुच्यते । अच्छानइंद्रसूक्तंतुएकवारंजलेजपेत् । विधुरान्नंयदाभुंक्तेतदापापात्प्रमुच्यते । ईळेअग्निंजपेन्मंत्रंदशवारंयदातदा । पंचयज्ञविहीनस्यगृहेभुंक्तेनपातकम् । किमंगत्वाजपेन्मंत्रमयुतं वैजलेसुधीः । ज्ञानतोपियदाभुंक्तेकुष्ठान्नंचेन्नपातकम् । सत्येनोत्तभितामंत्रंजपेद्विष्णवालयेयदा । उच्छिष्टेतुयदाभुंक्तेतदामुच्येतकिल्बिषात् सहस्रवारंगायत्रींव्याहृतीभिःससंपुटाम् । किल्बिषान्नंयदाभुंक्तेदोषोनास्तितदाजपेत् । इति ।

शूद्रादेर्ग्राह्यवस्तूनि । **अपरार्केसुमंतुः**—गोरसंचवसक्तूंश्चैतिलंपिण्याकमेवच । अपूपान्भक्षयेच्छूद्राद्यच्चान्यत्पयसाकृतम् । **तथा**—कंदुपक्वंस्नेहपक्वंपायसंदधिसक्तवः । एतान्यशूद्रान्नभुजोभोज्यानिमनुरब्रवीत् । तत्रैव **कौर्मे**—कंदुपक्वानितैलेनपायसंदधिसक्तवः । द्विजैरेतानिभोज्यानिशूद्रैरेवकृतान्यपि । **मदनरत्नेगिराः**—मांसंदधिघृतंधान्यंक्षीरमाज्यमथौषधम् । गुडोरसस्तथोदश्विद्भोज्यान्येता

१ घृतपक्वान्यपूदादीनि.

निनित्यशः । अमृतंचारनालंचकंदुकाःसक्तवस्तिलाः । सक्तुपदमनार्द्रपकस्योपलक्षणम् । **प्रायश्चित्तशूलपाणावंगिराः**—स्वपात्रे यत्तुविन्यस्तंदुग्धंयच्छतिनित्यशः । पात्रांतरेणतद्ग्राह्यंशूद्रात्स्वगृहमागतम् । शूद्रवेश्मनिविप्रेणक्षीरंवायदिवादधि । निवृत्तेननभोक्तव्यंशूद्रान्नंतदपिस्मृतम् । तच्चप्रोक्ष्यग्राह्यमितिशूलपाणिः ।

निषिद्धान्नादीनि । अपरार्केशातातपः—गोकारुकंदुशालायांतैलयंत्रेक्षुयंत्रयोः । अमीमांस्यानिशौचानिस्त्रीषुचानंतरेषुच । कंदुपक्वादिचकलौनिषिद्धम् । एतानिलोकगुप्त्यर्थंकलेरादौमहात्मभिः । निवर्तितानिकर्माणिव्यवस्थापूर्वकंबुधैरितितत्रैव**शातातपोक्तेः** । **शंखः**—नापणीयान्नमद्यादिति । सएव—अपूपाःसक्तवोधानास्तक्रंदधिघृतंमधु । एतत्पण्येषुभोक्तव्यंभांडलेपोनचेद्भवेत् । **शूलपाणौ शातातपः**—घृतंतैलंपयःक्षीरंतथैवेक्षुरसोगुडः । शूद्रभांडस्थितंतक्रंतथामधुनदुष्यति । पयस्तुनवभांडस्थमेव । नवभांडेषुपानीयंशूद्रविट्क्षत्रजन्मनाम् । पेयंतदपिविप्राणांपयोदधितथैवचेति तत्रैव**जाबालोक्तेः** । **शंखः**—घृतदधिपयस्तक्राणामाकरभांडस्थानामदोषइति । **याज्ञवल्क्यः**—अनर्चितंवृथामांसंकेशकीटसमन्वितम् । भुक्तंपर्युषितोच्छिष्टंश्वस्पृष्टंपतितेक्षितम् । उदक्यास्पृष्टसंघुष्टंपर्यायान्नंचवर्जयेत् । गोघ्रातंशकुनोच्छिष्टंपदास्पृष्टंचकामतः । अनर्चितमवज्ञातम् । वृथामांसमात्मार्थमेवपक्वं । उपलक्षणमेतत् । नपचेदन्नमात्मानइत्यात्मार्थमन्नमात्रपाकस्यनिषेधात् । पित्राद्युच्छिष्टंभोज्यम् । मातापित्रोरयोच्छिष्टंकलौभुंजन्भवेत्सुखीतिचंद्रिकाया**मादिपुराणात्** । पितुर्ज्येष्ठस्यभ्रातुरित्यप्येके । इति **आपस्तंबस्मृतेश्च** शुक्तंदध्यादिभिन्नम् । नपर्यायान्नमश्नीयान्नद्भिःपक्वंनशुष्कंनपर्युषितमन्यत्ररागषाडवचुक्रदधिगुडगोधूमयवपिष्टविकारेभ्यइति**शंखोक्तेः** । यस्यान्नस्यैकैकेनपाकेननस्वरूपसिद्धिस्तद्द्विःपक्वमपिभोज्यमिति**मदनरत्नेश्राद्धहेमाद्रौच** । एतेनयच्छाकादिसंस्कारार्थंजीरकादिसंस्कारेणयत्पुनःपच्यतेतत्पुनःपक्वमितिमद**नपारिजातोक्तिः**परास्ता । पाकादावेवसंस्कारेपुनर्नसंस्कारः । यस्तुव्यंजनादेरात्मविनिगमार्थंपु

नःसंस्कारःसवर्ज्यएवेति **मदनपारिजातः** । अन्यदीयंस्वीयत्वेनदत्तंपर्यायान्नम् । **शातातपः**—केशकीटशुनास्पृष्टंवायसोपहतंचयत् । क्लीबाभिशस्तपतितैःसूतिकोदक्यनास्तिकैः । दृष्टंचखाद्यदन्नंतुतस्यनिष्कृतिरुच्यते । अभ्युक्ष्यकिंचिदुद्धृत्यतद्भुंजीतविशेषतः । भस्मनावापिसंस्पृश्यसंस्पृशेदुल्मुकेनच । सुवर्णरजताभ्यांवाभोज्यंप्रातमजेनवा । स्पृष्टमित्युक्तेःसहपाकेअभोज्यं । नित्यमभोज्यंकेशकीटावपन्नमिति **गौतमोक्तेः** । **हारीतः**—पिपीलिकादिभिरन्नाद्युपघातेकांचनभस्मरजतताम्रवज्रवैडूर्यगोवालाजिनदंतानामन्यतमेनाद्भिःसंस्पृष्टमन्नंप्रोक्षणपर्यग्निकरणादित्यदर्शनाच्छुद्धमिति । **मनुः**—पक्षिजग्धंगवाघ्रातमवधूतमवक्षुतम् । दूषितंकेशकीटैश्चमृत्प्रक्षेपेणशुध्यतीति । **जमदग्निः**—शृतान्नंद्रोणमात्रंतुश्वकाकाद्युपघातितम् । ग्रासमुद्धृत्याग्नियोगात्प्रोक्षणंतत्रशोधनम् । **माधवीयेसंवर्तः**—विडालमूषिकोच्छिष्टेपंचगव्यंपिबेद्द्विजः । तत्रैव **उशनाः**—ब्राह्मणोच्छिष्टेप्राणायामशतमिति **याज्ञवल्क्यः** । अन्नंपर्युषितंभोज्यंस्नेहाक्तंचिरसंस्थितम् । अस्नेहाअपिगोधूमयवगोरसविक्रियाः । चिरस्थितमविकृतंचेत् । पर्युषितःशाकोपिभोज्यइति **हरदत्तः** । **कल्पतरौयमः**—अपूपाश्चकरंभश्चधानावटकसक्तवः । शाकंमांसमपूपंचसूपंकृसरमेवच । यवागूंपायसंचैवयच्चान्यत्स्नेहसंयुतम् । सर्वपर्युषितंभोज्यंशुष्कंचेत्परिवर्जयेत् । मिताक्षरायांपावकमप्युक्तम् ।

पलांड्वादिनिषिद्धवर्गः । **भविष्ये**—लशुनंगृंजनंचैवपलांडुंकवकानिच । वृंताकनालिकालाबुजानीयाज्जातिदूषकम् । गृंजनंलशुनाकारकंदविशेषइति **मिताक्षरायाम्** । **मदनरत्ने**—यदीयंचूर्णंगायकाःकंठशुद्ध्यर्थंभक्षयंतितानिपत्राणि । मूलविशेषोगाजरापरपर्यायइति **माधवोहेमाद्रिश्च** । तत्र । **हेमाद्रावेवब्रह्मांडे**—गृंजनंचुक्रिकांचैवगाजरंजीरकंतथेति । श्राद्धेगृंजनभिन्नगाजरनिषेधात् । गृंजनो

---

१ शूद्रार्थंब्राह्मणेनमदीयमितिहत्वादत्तम् । २ कीटादिनासहपाकेजाते ।

यवनेष्टश्चपलांडोर्देशजातयइतिसुश्रुतोक्तेरपिनगाजरंगृंजनशब्दवाच्यम् । हेमाद्रावप्युत्तरत्रपलांडुविशेषएवगृंजनमित्युक्तम् । वैजयंत्याम प्येवम् । राजनिघंटौ—रसोनोहिमहाकंदोगृंजनोदीर्घपत्रकः । पृथुपत्रःस्थूलकंदोयवनेष्टोविलोहितः । गृंजनस्यमधुरंकटुकंदंनालमप्युपदिशं तिकपायम् । पत्रशश्चयसुशंतिचतिक्तंसूरयोलवणमस्थिवदंति । गाजरंपिंडमूलंचपीतकंदःसुमूलकम् । स्वादुमूलंसुपीतंचनागरंपीतमूलकम् । गाजरंमधुरंरुच्यंकिंचित्कटुकफापहम् । आध्मानक्रिमिशूलघ्नंदाहपित्ततृषापहम् । वस्तुसारसंग्रहे—गृंजनंपीतकंचान्यत्स्थौणेयंरक्तपित्त लम् । गृंजनंशीतलंग्राहिदाहमांद्यविपापहम् । तद्बीजंवीर्यदंश्रेष्ठमुष्णंगर्भहरंपरमिति । तन्न । गाजरेगृंजनशब्दोलाक्षणिकः । वैद्यके— गृंजनंशिखिमूलंचयवनेष्टंचवर्तुलम् । ग्रंथिमूलंशिखाकंदंकंदंडिंडीरमोदकम् । गृंजनंकटुरुष्णंचकफवातरुजापहम् । रुच्यंचदीपनंहृद्यंदुर्गंधि गुल्मनाशनम् । मदनविनोदेपि—गृंजनःपित्तलोग्राहीतीक्ष्णोष्णोरोगनाशनः । गंधाकृतिरसैस्तुल्यःसूक्ष्मनालःपलांडुना । तथागृंजनो योमहाकंदोजर्जरीदीर्घपत्रकइतिलशुनभेदोप्युक्तः । तथा—कासमर्दःकर्कशःस्याद्गृंजनोगाजरस्तथा । गृंजनःकटुकस्तीक्ष्णस्तिक्तोष्णोदीपनो लघुः । संग्राहीरक्तपित्तार्शोग्रहणीकफवातजित् । त्रिविधेपिगृंजनेगार्जरंनांतर्भवति । गुणभेदात् । लवणयुतंदुग्धंदुग्धयुतंदधिचनभोज्यम् । विनायकशांतौबलिदानेब्राह्मणस्यसुरामांसस्थानेतादृशयोस्तयोरुक्तेः । चतुर्विंशतिमते—मूलकंमातृमूलंचश्वेतरक्तौचसूरणौ । च त्वार्यभोज्यमूलानिपंचमीचार्द्रमूलिका । मातृमूलंमाइणीमूलमितिप्रसिद्धम् । कल्पतरौब्राह्मे—राजमाषाःस्थूलमुद्गास्तथावृपकवासकौ । मसूराःतशपुष्पाश्चकुसूलकनिकेतनम् । सस्यान्येतान्यभक्ष्याणिनचेदयानिकस्यचित् । तत्रैवापस्तंबः—कृष्णधान्यंचशूद्रान्नंयेचान्येना द्यसंमिताः । वर्जयेदितिसंबंधः । कृष्णधान्यंकलिंगकानि । शूलपाणौदेवलः—कुविंदांश्वेतवृंताकंकूष्मांडंचनभक्षयेत् । कुविंदा

१ कुसूलाःकुविंदधाः ।

घोटकः। तत्रैवहारीतः—श्लेष्मातकप्राशनेसांतपनमिति। **अपरार्केहारीतः**—कुसुंभंश्वेतवृंताकंकुंभांडंचविवर्जयेत्। **हेमाद्रौविष्णुः**—वर्जयेच्छ्वेतवृंताकमलाबुंवर्तुलंत्यजेत्। श्वेतोक्तेःकृष्णवृंताकस्यानिषेधइतिकल्पतरौ**मदनरत्ने**माधवीयेच। **स्मृत्यर्थसारेपि**—क्षुद्रश्वेतकटकिवृंताकानिवर्जयेदिति। तत्रैव—यतिव्रतिभ्यांसदालाबुशिग्रुवृंताकानिजातिमात्रेणवर्ज्यानीति। **व्रतहेमाद्रावग्निपुराणे**—व्रतंप्रक्रम्य—कूष्मांडालाबुवार्ताकपालंकीज्योत्स्निकास्त्यजेत्। **मदनरत्नेपैठीनसिः**—नलिकायौतकुसुंभाश्मंतकाश्चेतिशाकानामभोज्याइति। नलिकाकलंबिकेतिशूलपाणिः। तत्रैवकौर्मे—गृंजनंकिंशुकंचैवकंडरंचतथैवच। उदुंबरमलाबुंचजग्ध्वापततिवैद्विजः। अलाबुर्वर्तुलः। पूर्वोक्तविष्णुस्मृतेः। **स्मृत्यर्थसारेप्येवम्**। **हारीतः**—नवटप्लक्षाश्वत्थदधित्थमातुलिंगानिभक्षयेदिति। दधित्थंकपित्थम्। **माधवीयेवृहद्यमः**—नलिकानालिकेरीचश्लेष्मातकफलानिच। भूतृणंशिग्रुकंचैवखट्वांकंकनकंतथा[1]। वर्जयेदितिशेषः। तत्रैवचतुर्विंशतिमते—तृणराजफलंवल्लींभुक्त्वाचांद्रंचरेद्द्विजः। कंदमूलफलादीनिअज्ञात्वोपवसेत्तथा। **याज्ञवल्क्यः**—देवतार्थहविःशिग्रुलोहितान्व्रश्चनांस्तथा। लोहितपदमुभयत्रान्वितम्। तेनरक्तशिग्रुर्निषिद्धइति**माधवः**। **स्मृत्यर्थसारेप्येवम्**। विद्जानितंदुलीयादीनिनिषिद्धानि। विद्जानांफलानिभक्ष्याणीत्याह**बौधायनः**—अमेध्येषुचयेवृक्षाउप्ताःपुष्पफलोपगाः। तेषामपिनदुष्यंतिपुष्पाणिचफलानिच। तथा**चोशनाः**—नलिकाशणछत्राककुसुंभालाबुविड्भवान्। कुंभीककेबुवृंताककोविदारांश्चवर्जयेत्। तथाकालप्ररूढानिपुष्पाणिचफलानिच। **देवलः**—नबीजान्युपभुंजीतरोगापद्यपितेबुधः। बीजानिकूष्मांडस्येत्युक्तंकल्पतरौ**मदनरत्ने**च। **वर्ज्यानुवृत्तौशंखः**—कुनखीकुष्ठिसस्पृष्टमिति। **कृष्णभट्टीयेस्कांदे**—आज्यपात्रेस्थितंतक्रंमधुमिश्रंतुयद्घृतम्। ताम्रपात्रस्थितंक्षीरंत्रपुसर्पिःसुरासमम्। आर्द्रकंसगुडंमद्यंसै

---

१ खट्वांकछत्राकं। कनकंधत्तूरंबिल्वंवा।

क्षवंबदरंतथा । नारिकेलरसंकांस्येदम्रासंमिश्रितोगुडः । **वसिष्ठः**—अभोज्यंस्वोच्छिष्टोपहतंवसनकेशकीटोपहतंचेति । स्वोच्छिष्टंस्वभुक्तशिष्टंत्यक्तं । वसनंपरिहितमितिमदनरत्ने । **सुमंतुः**—क्षुतवचोभिहतमदधिपर्युषितंश्वचांडालवीक्षितमन्नमभोज्यमन्यत्रहिरण्योदकैःस्पृष्टादिति । वचोभिहतंतात्कालिकमुखवातादिदुष्टं । दधिस्नेहलक्षकं स्नेहरहितंपर्युषितमित्यर्थः । स्पृष्टात्भावेक्तः । श्वचांडालदृष्टंभोज्यमन्नांतराभावइतिमदनरत्ने । वर्ज्यानुवृत्तौ**यमः**—लशुनंगृंजनंचैवविलयःसंमुखंतथा । विलयोघृतकिट्टम् । संमुखंघृतफेनस्तन्मंडश्च । **विष्णुपुराणे**—भुंजीतोद्धृतसाराणिनकदाचिन्नरेश्वर । **स्कांदे**—वृंताकंबृहतींचैवदग्धमन्नंमसूरिका । यस्योदरेप्रवर्ततेतस्यदूरतरोहरिः । अलाबुंभक्षयेद्यस्तुदग्धमन्नंकलंबिकाम् । सनिर्लज्जःकथंमूतेपूजयामिजनार्दनम् । **स्कांदे**—शिरःकपालमंत्राणिनखचर्मतिलानिच । एतानिक्रमशोनित्यमष्टम्यादिषुवर्जयेत् । चर्मपदेनमसूरिकाउच्यंतइति**कालनिर्णयदीपिका** । **हरिभक्तिविलासेयामले**—यन्नमद्यंतथामांसंतथावृंताकमूलकौ । निवेदयेन्नैवतन्नहरेरैकांतिकीरतिः । **भारते**—तिलान्भृष्टान्नचाश्नीयात्तथास्यायुर्नरिष्यति । **गौतमः**—उद्धृतस्नेहविलयनपिण्याकमथितप्रभृतीनिनाश्नीयादिति । मथितंजलंविनालोडितंदधीतिमदनरत्ने । **आमिषंपाद्मेकार्तिकमाहात्म्ये**—प्राण्यंगमामिषंचूर्णेफलेजंबीरमामिषम् । धान्येमसूरिकाप्रोक्ताह्यन्नंपर्युषितंतथा । गोकांजिकंचमहिषीदुग्धादिचतथामिषम् । द्विजक्रीतारसाःसर्वेलवणंभूमिजंतथा । ताम्रपात्रस्थितंगव्यंजलंपल्वलसंभवम् । आत्मार्थंपाचितंचान्नमामिषंतत्स्मृतंबुधैः । नचेदंप्रकरणात्कार्तिकमात्रपरम् । अन्यत्रापितद्ग्रहेबाधकाभावात् । **मदनरत्ने**—घृतात्फेनंघृतान्मंडंपीयूषमथवार्द्रगोः । सगुडंमरिचाक्तंतुतथापर्युषितंदधि । दीर्णतक्रमपेयंचनष्टस्वादुचफेनवत् । गुडमरीचयुक्तंपर्युषितंदधिचनभक्षयेत् । दीर्णंस्फुटितम् । **हारीतः**—नरजस्वलयादत्तंनकुद्धयानमलवद्वाससानापरयाद्वारापन्नमिति । **याज्ञवल्क्यः**—वृथाकृसरसंयावपायसापूपशष्कुलीः । अत्र नपचेदन्नमात्मनेइत्यनेननिषेधेसिद्धेपुनर्निषेधोदोषाधिक्यार्थइतिमदनरत्ने ।

मनुः—अनिर्दशायागोःक्षीरमौष्ट्रमैकशफंतथा । आविकंसंधिनीक्षीरंविवत्सायाश्चगोःपयः । गोग्रहणमजामहिष्योरुपलक्षणम् । गोमहिष्य जानामनिर्दशानांपयोनपेयमितिवसिष्ठोक्तेरितिमदनरत्ने । वत्सग्रहणेनसवत्साधेनुरानीयतामितिवद्गोग्रहणेसिद्धेपुनर्गोग्रहणमजामहिष्यो र्व्यपत्ययोःपयसोनिषेधार्थमितिमेधातिथिः ।

संस्कारादिभोजननिषेधः—**मदनरत्नेंगिराः**—जन्मप्रभृतिसंस्कारेबालस्यान्नस्यभोजने । असपिंडैर्नभोक्तव्यंचूडायांचविशेषतः । नारीप्रथमगर्भेषुभुक्त्वाचांद्रायणंचरेत् । **पराशरमाधवीयेधौम्यः**—ब्रह्मौदनेचसोमेचसीमंतोन्नयनेतथा । जातकर्मनवश्राद्धेभुक्त्वा चांद्रायणंचरेत् । तत्रैव—निवृत्तचूडहोमेतुप्राङ्नामकरणात्तथा । चरेत्सांतपनंभुक्त्वाजातकर्मणिचैवहि । अतोन्येषुतुसंस्कारेषूपवासेन शुद्ध्यति । **चंद्रिकायाम्**—नवश्राद्धस्ययच्छिष्टंगृहेपर्युषितंचयत् । दंपत्योर्भुक्तशिष्टंचभुक्त्वाचांद्रायणंचरेत् । **आचारदर्पणे**—भानुवारे तथारात्रावष्टम्यांचतथैवच । धात्रीफलंनरःखादन्नलक्ष्मीकोभवेत्सदा । सप्तम्यांरविवारेचदिवारात्रौतथैवचेतिकृष्णभट्टीपूर्वार्धपाठः । अमावास्यापितृश्राद्धेसंक्रांतौपारणेतथा । परान्नेनैवभोक्तव्यंयस्यान्नंतस्यतत्फलम् । **हेमाद्रौ**—दिवादधित्थधानासुरात्रौचदधिसक्तुषु । श्लेष्मातकेतथाऽलक्ष्मीर्नित्यमेवकृतालया । **काशीखंडे**—नदिवोद्धृतसारंचभक्षयेद्दधिनोनिशि । **स्कांदे**—रात्रौदधिनभोक्तव्यंदिवाननवनीतकम् । **यमः**—नभिन्नभांडेभुंजीतनरात्रौदधिसक्तुकान् । **भारतेप्येवम्** । **आचारादर्शेलघुहारीतः**—पृथग्यानंपुनर्दानं मांसेनपयसानिशि । दंतच्छेदनमुष्णंचसप्तसक्तुषुवर्जयेत् । सक्तवस्तुंदिनक्षयइतिभारतेशतपथाच्च । **सुमंतुः**—कूष्मांडंबृहतींचैवतरुणी मूलकंतथा । श्रीफलंचकलिंगंचधात्रींप्रतिपदादिषु । शिरःकपालमंत्राणिनखचर्मकृतानिच । उदुंबरफलंचैवतिलानपितथैवच । यदीच्छे त्स्वर्गगमनमष्टम्यादिषुवर्जयेत् । **रत्नमालायाम्**—कूष्मांडंमातुलिंगंचपटोलंबृहतीफलम् । श्रीफलंपिचुमंदंचधात्रींपक्षादितस्त्यजेत् ।

नालिकेरंशिरःप्रोक्तंकपालंतुंबकंस्मृतम् । अंत्राणिनलिकाशाकंनखानिग्रामशिंबिकाः । चर्माख्यंपोइकाशाकंवृंताकंतिलमुच्यतइति । **धर्मसारे**—धात्रीफलंभानुवारेश्रीफलंशुक्रवासरे । शमीफलंमंदवारेश्रीकामःपरिवर्जयेत् । **गौडनिबंधे**—रविवारेचसंक्रांतौपष्ठयांवैसप्तमीतिथौ । आरोग्यकामस्तुनरोनिंपपत्रंनभक्षयेत् । **भारतेदानधर्मे**—आज्याहुतिंविनाचैवयत्किंचित्परिविष्यते । दुराचारैश्चयद्भुक्तंतंभागंरक्षसांविदुः । इदंश्राद्धपरमितिकेचित् ।

अथपरिवेषणम् । **चंद्रोदयेगिराः**—नीलरक्तेनवस्त्रेणयःपाकःश्रपितोभवेत् । तेनभुक्तेनविप्राणांदिनमेकमभोजनम् । **वैद्यः**—भक्ष्यंचदक्षिणेपार्श्वेपेयंलेह्यंचवामतः । हस्तदत्तानिचान्नानिप्रत्यक्षंलवणंतथा । मृत्तिकाभक्षणंचैवगोमांसाशनवत्स्मृतम् । **हेमाद्रौयमः**—एकेनपाणिनादत्तंशूद्रादत्तंचयद्भवेत् । **पैठीनसिः**—लवणंव्यंजनंचैवघृतंतैलंतथैवच । लेह्यंपेयंचविविधंहस्तदत्तंनभक्षयेत् । **एतदपवादः स्मृतिरत्नावल्याम्**—अपक्वंस्नेहपक्वंचहस्तेनैवप्रदापयेत् । यत्किंचिदितरद्भक्ष्यंदर्व्यादेयंतुयत्नतः । **कल्पतरौभविष्ये**—आयसेनतुपात्रेणयदन्नमुपनीयते । भोक्ताविष्ठासमंभुंक्तेदाताचनरकंव्रजेत् । **मात्स्येपि**—उभाभ्यामपिहस्ताभ्यामाहृत्यपरिवेषयेत् । **मनुः**—दर्व्यादेयंशृतान्नंतुसमस्तव्यंजनानिच । उदकंयच्चपक्वान्नंयोदर्व्यादातुमिच्छति । सभ्रूणहासुरापश्चसस्तेनोगुरुतल्पगः । **काशीखंडे**—फाणितंगोरसंचैवलवणंमधुकानिच । हस्तेनब्राह्मणोदद्यात्कृच्छ्रंचांद्रायणंचरेत् । **हेमाद्रौहारीतः**—पङ्क्तौसहोत्थितानांतुभोजनादिसमंस्मृतम् । **तत्रैववसिष्ठः**—यद्येकपंक्तौविषमंददातिस्नेहाद्भयाद्वायदिवापिहेतोः । वेदेषुदृष्टामृषिभिश्चगीतांतांब्रह्महत्यांमुनयोवदंति ।

परिवेष्टुरुच्छिष्टस्पर्शेहारीतः—द्रव्यहस्तस्तुसंस्पृष्टउच्छिष्टंवाकदाचन । भूमौनिक्षिप्यतद्द्रव्यमपःस्पृष्ट्वाततःशुचिः । अद्भिरभ्युक्ष्यतद्द्रव्यंपुनरादायदापयेत् । **यत्तुमनुः**—उच्छिष्टेनतुसंस्पृष्टोद्रव्यहस्तःकथंचन । अनिधायैवतद्द्रव्यमाचांतःशुद्धिमाप्नुयादिति । **आचार**

चंद्रोदये—धंगधारणयोग्यमंगेनिधायाचामेत् तदयोग्यंस्पृष्ट्वा । यद्वाभक्ष्येतरद्रव्यंभूमावनिधायाचम्यशुचिर्भवेत् । भक्ष्यंभूमानिधायाचामेत् । **मार्कंडेयः**—पक्वान्नेनगृहीतेनमूत्रोचारंकरोतियः । अनिधायैवतद्द्रव्यमंगेकृत्वासमाश्रितम् । शौचंकृत्वायथान्यायमपःस्पृश्ययथाविधि । अन्नमभ्युक्षयेच्चैवउद्धृत्यार्कंप्रदर्शयेत् । त्यक्त्वाग्रासमथैतस्माच्छेषंशुद्धिमवाप्नुयात् । द्रव्यस्यैवसाक्षादुच्छिष्टस्पर्शेत्यागइतिचंद्रिका । **स्मृत्यर्थसारे**—परिवेषणंकुर्वन्मूत्रोच्छिष्टश्चेदन्नादिनिधायशौचाचमनेकृत्वान्नादिप्रोक्ष्याग्निमर्कंवासंस्पृश्यपरिविष्यादिति ।

आपोशनबलिप्राणाहुत्यादि । **मार्कंडेयः**—अन्नंदृष्ट्वाप्रणम्यादौप्रांजलिःकथयेत्ततः । अस्माकंनित्यमस्त्वेतदितिभक्त्याथवंदयेत् । **आपस्तंबः**—भापांकासंक्षवयुमित्यभिमुखोन्नंवर्जयेदिति । भापांशब्दोच्चारणम् । **याज्ञवल्क्यः**—अपोशानेनोपरिष्टादधस्तादश्नतातथा । अनग्नममृतंचैवकार्यमन्नंद्विजन्मना । अत्रयद्यपि—अद्यतेत्तिचभूतानितस्मादन्नंतदुच्यतइतिश्रुतौसर्वमविशेषेणान्नत्वेनप्रतीयते तथापिजलादावपितदापत्तेः । भिःसाऽन्नीभक्तमंधोन्नमितिकोशादन्नमोदनः । अतएव—अन्नाश्रितानिपापानीत्यत्राप्योदनवर्जनम् । तेनभक्तेएवापोशनंनान्यत्रेतिकेचित् । अन्येतु – ससंक्षेत्रगतंप्राहुःसतुषंधान्यमुच्यते । आमंवितुषमित्युक्तंस्विन्नमन्नमुदाहृतमितितिथितत्त्वेवसिष्ठोक्तेःस्विन्नमात्रेआपोशनम् । नचैवंगुडादावपितदापत्तिः । अन्नेनव्यंजनमित्यादिपुव्रीह्यादिविकारएवान्नपदप्रयोगात् गुडादेश्चसरसत्वात् अतोगुडादौनापोशनम् । **मदनरत्नेमाधवीयेचकौर्मे**—महाव्याहृतिभिस्त्वन्नंपरिषिच्योदकेनतु । अमृतोपस्तरणमसीत्यपोशानक्रियांचरेत् । **मदनपारिजातेतु**—व्याहृतिभिर्गायत्र्याचान्नमभिमंत्र्याभ्युक्ष्यपरिषिच्य धर्मराजादिबलीन्दद्यादिति । **माधवीये**—ऋतंत्वासत्येनपरिषिंचामीतिसायं सत्येनप्रातश्चपरिषिंचयेत् । **भविष्ये**—भोजनात्किंचिदन्नाग्रंधर्मराजायवैबलिम् । चित्रायचित्रगुप्तायप्रेतेभ्यश्चेदमुद्धरेत् । यत्रक्वचनसं

१ पक्वमन्नमितिपाठः ।

स्थानांक्षुत्तृपोपहतात्मनाम् । प्रेतानांतृप्तयेक्षय्यमिदमस्तुयथासुखम् । **स्कांदे**—प्रदधाद्भूतपतयेभुवनपतयेतथा । भूतानांपतयेस्वाहेत्युक्त्वाभूमौवलित्रयम् । **ब्राह्मे**—ब्रह्मणेनमइत्येवंब्रह्मादिभ्योवलीन्दद्यादिति । **स्मृत्यर्थसारे**—यमायनमःचित्रगुप्तायनमःसर्वेभ्योभूतेभ्यइतिवलीन्दद्यादिति । **श्रौतवृत्तिः**—यःकश्चनास्मिन्छास्त्रेदेवतोद्देशेनद्रव्यात्मकोव्यापारोयागोहोमोभ्यादानंवलिहरणादयोवामंत्रेणसाध्यंतेतत्रसर्वत्रस्वाहाकारःकर्तव्यइति । **आश्वलायनानां**स्वाहांतत्वमेववलिदाने । एतानिवलिदानादीनियथाशाखंव्यवस्थितानि । इदंचपरिषेचनोत्तरंकार्यमित्युक्तंमाधवीये**मदनरत्ने**च । **यत्तुस्मृत्यर्थसारे** वल्युत्तरंपरिषेचनमुक्तंतत्पदार्थगणनमात्रेनतत्रक्रमेतात्पर्यम् । परिषेचनोत्तरंपादक्षालनोक्तेः । अत्रब्रह्मरुद्रेंद्रचंद्रार्कवसवोमंडलांतरात् । निवेदितंनरैरन्नंयस्माद्भक्षंतिनान्यथेति**ब्राह्मात्** ब्रह्मादिभ्योभुजिकालेवलिर्देयः । मंडलार्थवादोयमितिचेत् तस्यापि सालंवनत्वात् । अर्थाभावोपिस्तुतिरितिचेत्असंभवेह्येवंस्यात् । नचवाक्यभेदः । सूक्तवाकादौद्दष्टत्वादित्याचारादर्शः । तन्न । तद्धितादीनामेवदेवतात्वबोधकत्वात् । सूक्तवाकस्यकरणत्वेप्युक्तं हरतौदेवताकल्पकत्वम् । अर्थवदेवतुदेवताकल्पत्वमत्यंतासंभवीत्यलंमीमांसागंधशून्यहृदयप्रलापेन । **श्राद्धेवलिदानाभावमाहहेमाद्रावत्रिः**—दत्तेवाप्यथवादत्तेभूमौयोनिक्षिपेद्बलिम् । तदन्नंनिष्फलंयातिनिराशैःपितृभिर्गतैः । **स्मृत्यर्थसारे**—पायसेनतथाज्येनमाषान्नेनतथैवच । नकुर्याद्बलिदानंतुओदनेनप्रकल्पयेत् । **कृष्णभट्टीये**—भोजनादौवलिंमुक्तंसमुद्धृत्यैवभोजयेत् । अनुद्धृत्यतुयोभुंक्तेप्राणायामाष्टकंचरेत् । आखुमार्जारसंस्पर्शेपोडशैवतथाचरेत् । **तत्रैव**—दत्वाथचित्रगुप्तायहस्तंप्रक्षालयेत्ततः । अप्रक्षाल्यकरौभुंजन्रौरवेनरकेवसेत् ।

अपोशनविचारः । **ब्राह्मे**—अपोशनंचगृह्णीयात्सर्वतीर्थमयंचतत् । हस्तेनलंघयेन्नान्नंसोदकेनकदाचन । आपोशनाकरणेदोपश्चिंतामणौ—अपोशानमकृत्वातुयोभुंक्तेऽनापदिद्विजः । भुंजानोयदिवाब्रूयाद्गायत्र्यष्टशतंजपेत् । इदंचवलिंदत्वाहस्तंप्रक्षाल्यकार्यमि

त्युक्तमाधवीये—हस्तंप्रक्षालयेच्चैवपश्चात्प्रयतमानसः । धारयेत्सव्यहस्तेनपात्रंतद्वाग्यतोद्विजः । अपोशानंशूद्रेणनकार्यम् । द्विजश्रुतेः । नैवेद्यभक्षणमत्रमिथ्या । लोके—उच्छिष्टभोजिनस्तस्यवयमक्लिष्टकारिणः । येनलीलावराहेणहिरण्याक्षोनिपातितः । स्मार्तोपीदंलिलेख । **पात्रधारणेविशेषश्चिंतामणौ**—अंगुष्ठस्तर्जनीचैवमध्यमाचतृतीयका । तिस्रोद्वेवांगुलीचैवप्रशस्ताःपात्रधारणे । **बृहन्नारदीये**—यावद्विजोऽन्नमश्नीयात्पात्रंनैवपरित्यजेत् । **आपस्तंबः**—नापजिहीतापजिहीतवेति । अपजिहीतत्यजेत् । अतःपात्रधारणेविकल्पः । सोपि प्राणाहुत्युत्तरमिति । **मदनरत्ने**—प्राणाहुत्युत्तरंपात्रंधृत्वानमुंचेदन्यथामुंचेदितिकल्पतरुः । **यत्तुषट्त्रिंशन्मते**—समुत्थितस्तुयोभुंक्तेयोभुंक्तेमुक्तभाजने । एवंवैवस्वतःप्राहभुक्त्वासांतपनंचरेदिति तद्भोजनोपक्रमेपात्रंधृत्वातन्मध्यत्यागे । **स्मृतिमंजर्याम्**—पात्रस्य धारणंमौनंत्यजेच्चभ्रातृमान्गृही । **शातातपः**—अग्रासनोपविष्टस्तुयोभुंक्तेप्रथमद्विजः । बहूनांभुंजतांसोंतःपंक्त्याहरतिकिल्बिषम् । **अत्रिः**—मौनव्रतंमहाकाष्ठंहुंकारेणविनश्यति । एतत्पंचग्रासपरम् । पंचग्रासान्महामौनंप्राणाद्याप्यायनंचतदितिविष्णुपुराणादिति **माधवः** । महामौनंकाष्ठमौनम् । **तथाचस्मृतिमंजर्याम्**—काष्ठमौनेनभुंजीतप्राणादिग्रासपंचकम् । प्राणाहुत्युत्तरंनमौननियमः । मौनीवाप्यथवामौनीप्रहृष्टःसंयतेंद्रियः । भुंजीतविधिवद्विप्रोनचोच्छिष्टानिदापयेदितिव्यासोक्तेरितिमदनरत्ने । **रत्नावल्याम्**—यवीयान्सपितायश्चभुक्त्वाश्राद्धादिभोजनम् । प्राणाग्निहोत्रादन्यत्रनासौमौनंसमाचरेत् । यवीयान्कनिष्ठः । अतोभ्रातृमतोमौननिषेधोजीवज्ज्येष्ठभ्रातृकपरः । तत्रैव—यदिभुंजीततूर्ष्णींतुसर्वत्रैवतुभोजने । सपापोभ्रातरंहंतिसंततिंचाचिराद्ध्रुवम् । **गोभिलः**—अथातःप्राणाहुतिकल्पोव्याहृतिभिर्गायत्र्यान्नमभिमंत्र्यऋतंत्वासत्येनपरिषिंचामीतिसायं सत्यंत्वर्तेनपरिषिंचामीतिप्रातरंतश्चरतिभूतेषुगुहायांविश्वतोमुखः ।

---

१ श्राद्धिकभोजनम् । २ विश्वमूर्तिषु ।

त्वंयज्ञस्त्वंवषट्कारस्त्वंब्रह्मत्वंप्रजापतिस्त्वंतदापआपोज्योतीरसोमृतंब्रह्मभूर्भुवःसुवरोममृतोपस्तरणमसीत्यपःपीत्वा दशहोतारंमनसानुद्रुत्यात्वरन्पंचग्रासान्गृह्णीयात् प्राणायस्वाहापानायस्वाहाव्यानायस्वाहोदानायस्वाहासमानायस्वाहेति । दशहोत्राश्चित्तिःस्रुगित्याद्याः । अमृतोपस्तरणमसिस्वाहेत्याचारादर्शः कृष्णभट्टश्च । तन्न । स्वाहांतत्वेमानाभावात् । गोभिलाद्यलिखनाच्च ।

प्राणाहुतिविचारः । कौर्मे—स्वाहाप्रणवसंयुक्तांप्राणायान्नाहुतिंततः । शौनकः—तर्जनीमध्यमांगुष्ठलग्नाप्राणाहुतिर्भवेत् । मध्यमानामिकांगुष्ठैरपानेजुहुयाद्बुधः । कनिष्ठानामिकांगुष्ठैर्व्यानेतुजुहुयाद्धविः । तर्जनींचबहिःकृत्वाउदानेजुहुयाद्बुधः । समानेसर्वहस्तेनसमुदायाहुतिर्भवेत् । एताश्चदंतैर्नच्छेद्याः । प्राणायस्वाहेतिसमस्तानिगिरतीत्याचारादर्शेहारीतोक्तेः । अंगुष्ठानामिकामात्रग्राह्यानान्येनताआहुतयइतिहारीतव्याख्यातारः । सर्वाभिरंगुलीभिरश्नीयादितिसामान्यविधेःपंचग्रासपितथैवेत्याचारादर्शः । उभयमप्ययुक्तम् । पूर्वोक्तशौनकविरोधात् । भारते—यथारसंनजानातिजिह्वाप्राणाहुतौनृप । तथासमाहितंकुर्यात्प्राणाहुतिमतंद्रितः । अपरार्केबौधायनः—अथशालीनयायावरात्मयाजिनांप्राणाहुतिंव्याख्यास्यामः प्रक्षालितपाणिपादआचम्यशुचौदेशेप्राङ्मुखउपविश्य भुवाद्यौरितिपृथिवीमावाहयेद्भूतवतीमितिभूमौपात्रंनिधायमूर्धानंदिवइत्युद्धृत्यतमाह्रियमाणंभूर्भुवःस्वरोमित्युपस्थायवाचंयच्छेत्प्राक्तुमहाव्याहृतिभिःप्रदक्षिणमन्नमुदकंपरिषिच्यसव्येनपाणिनाविसुंचन्नमृतोपस्तरणमसीत्यपःपीत्वापंचान्नेनप्राणाहुतीर्जुहोतिप्राणेनिविष्टोऽमृतंजुहोमिशिवोमाविशाप्रदाहायप्राणायस्वाहाअपानेनिविष्टोऽमृतंजुहोमिशिवोमा० व्यानेनिविष्टो० उदाने० इतिसमाने० हुत्वातूष्णींभूयोव्रतयेत् प्रजापतिंमनसाध्यायन्नांतरावाचंविसृजेत्भूर्भुवःस्वरोमितिजपित्वापुनर्भुंजीत त्वक्केशनखकीटाखुपुरीपाणिदृष्ट्वातद्देशात्पिंडमुद्धृत्याभ्युक्ष्यभस्मावकीर्यपुनःप्रोक्ष्यवाचाशस्तंभुंजीतसर्वभक्ष्यापूपकंदमूलमांसानांदंतैर्नावद्येन्नातिसुहितोमृतापिधानमसीत्युपरिष्टादपःपीत्वाचांतोहृदयमभिमृशतिप्राणानांग्रंथिरसिरुद्रोमाविशांतकइत्यतस्तेनान्नेनाप्याय

१ त्वंयज्ञस्त्वंविष्णुस्त्वंवषट्कारः । २ विशांतकस्तेनान्नेन ।

स्वेतिपुनराचम्यदक्षिणपादांगुष्ठेपाणिंस्रावयति । अंगुष्ठमात्रःपुरुषोऽङ्गुष्ठंचसमाश्रितः । ईशःसर्वस्यजगतःप्रभुःप्रीणातुविश्वभुगितिहुत्वानु मंत्रणमूर्ध्वहस्तःसमाचरेत्–श्रद्धायांप्राणेनिविश्यामृतंहुतंशिवोमाविशशिवमाविशप्राणमन्नेनाप्यायस्वेतिपंचब्रह्मणिमआत्मामृतत्वायेत्यनेनचाक्षरे णात्मानंयोजयेदेवमेवाहरहःसायंप्रातर्जुहुयादद्भिर्वासायमिति । **अत्रिः**—अपोशानंवामभागेसुरापानसमंभवेत् । दक्षभागेतुयःकुर्यात्सो मपानसमंभवेत् । पुनरापूर्यापोशानंसुरापानसमंभवेत् । इदंश्राद्धपरमितिकेचित् । नित्यभोजनेपीतिकृष्णभट्टः ।

भोजनविचारः । प्राणाहुत्युत्तरमाह**वसिष्ठः**—सर्वाभिरंगुलीभिरश्नीयादिति**बौधायनः** । यावद्ग्रासंसन्नयन्नस्कंदयन्कृत्स्नंग्रासं ग्रसीत । **विष्णुपुराणे**—अश्नीयात्तन्मनाभूत्वापूर्वंतुमधुरंरसम् । लवणाम्लौतथामध्येकटुतिक्तादिकंततः । प्राक्द्रवंपुरुषोऽश्नीयान्मध्येतुक ठिनंपुनः । अंतेपुनर्द्रवाशीतुबलारोग्येनमुंचति । **कौर्मे**—ततोन्यदन्नमश्नीयात्पूरणायोदरस्यच । **स्मृतिमंजर्यांकाशीखंडे**—दर्भ पाणिस्तुयोभुंक्तेतस्यदोषोनविद्यते । केशकीटादिसंभूतस्तदश्नीयात्सदर्भकः । **यत्त्वाश्वलायनः**—ग्रंथीकृतपवित्रेणनभुंजीयान्नचाचमेदिति तद्वर्तुलान्यपरम् । भोजनेवर्तुलइत्य**त्रिस्मृतेः** । **विष्णुः**—नतृतीयमथाश्नीयान्नापथ्यंश्चकदाचन । अपश्यन्नंधकारादौ । **कौर्मे**—नाश्नी यात्प्रेक्षमाणानामप्रदायैवदुर्मतिः । नायज्ञशिष्टमद्याद्वानक्रुद्धोनान्यमानसः । आत्मार्थंभोजनंयस्यरत्यर्थंयस्यमैथुनम् । वृत्त्यर्थंयस्यचाधीतं निष्फलंतस्यजीवितम् । नोच्छिष्टोघृतमादद्यान्नमूर्धानंस्पृशेदपि । नब्रह्मकीर्तयन्वापिननिःशेषंनभार्यया । नैकवस्त्रस्तुभुंजीतनवापिशयन स्थितः । नपादुकाधिष्ठितोवानहसन्विलपन्नपि । **पराशरः**—अदुष्टासंतताधारावातोद्धूताश्चरेणवः । भोजनपात्रसुक्त्वंत्यजलादिनपेयमित्युक्तं **माधवीयेबृहन्नारदीये**—द्विजोनाभोज्यमश्नीयात्पात्रेनैवपरित्यजेत् । संस्थाप्यह्यासनेपादौवस्त्रार्धंपरिधायच । मुखेनधमितंभुक्त्वासु रापीत्युच्यतेबुधैः । खादितार्धंपुनःखादन्मोदकानिफलानिच । प्रत्यक्षंलवणंखादन्गोमांसाशीनिगद्यते । **नृसिंहाब्धिमहोदधौ**—सामुद्रं

सैंधवंचैवलवणेपरमाद्भुते । प्रत्यक्षेअपितेग्राह्येनिपेधस्त्वन्यगोचरः । **हेमाद्रौब्रह्मांडे**—सैंधवंलवणंयच्चतथामानससंभवम् । पवित्रेपरमे घेतेप्रत्यक्षेअपिनित्यशः । **देवलः**—नभुंजीताघृतंनित्यंगृहस्थोभोजनंस्वयम् । पवित्रमथहृद्यंचसर्पिराहुरघापहम् । **ब्राह्मे**—यस्तुपाणि तलेभुंक्तेयथफूत्कारसंयुतम् । प्रसृतांगुलिभिर्यश्चतस्यगोमांसवच्चतत् । हस्त्यश्वरथयानोष्ट्रमास्थितोनैवभक्षयेत् । श्मशानाभ्यंतरस्थोवादे वालयगतोपिवा । शयनस्थोनभुंजीतनपाणिस्थंनचासने । **तत्रैव**—नार्द्रवासानार्द्रशिरानचायज्ञोपवीतवान् । नप्रसारितपादस्तुपादारोपि तपाणिमान् । नावसक्थिकसंस्थश्चनचपर्यंकिकास्थितः । नवेष्टितशिराश्चापिनोत्संगकृतभाजनः । नचर्मोपरिसंस्थश्चचर्मवेष्टितपार्श्ववान् । **भारते**—निपण्णश्चापिखादेतनतुगच्छन्कदाचन । **क्षत्रियेविशेपस्तत्रैव**—क्षत्रियःप्रावृतशिराभुंजीतासन्नशस्त्रभृदिति । अन्नस्य जन्मकालुष्यंदुष्पर्किंचनकुत्सयेत् । ग्रासशेपंचनाश्नीयात्पीतशेपंपिबेन्नतु । शाकमूलफलेक्ष्वादिदंतच्छेदैर्नभक्षयेत् । संवपेन्नान्नमन्नेनविक्षि संपात्रसंस्थितम् । बहूनांभुंजतांमध्येनाश्नीयात्त्वरयान्वितः । वृथानविकिरेदन्नंनोच्छिष्टंतुघृतंत्यजेत् । तिलकल्कंजलंक्षीरंदधिक्षौद्रंघृतानिच । नत्यजेदर्धजग्धानिसक्तूंश्चाथकदाचन । संवपेद्राशीकुर्यात् । **त्रिकांडमंडनः**—शिरोवेष्ट्यतुयोभुंक्तेयोभुंक्तेदक्षिणामुखः । वामपादेकरं न्यसतद्वैरक्षांसिगच्छति ।

भोजनकालेस्पर्शास्पर्शौ । **शुद्धितत्वेवृद्धशातातपः**—यदाभोजनकालेतुअशुचिर्भवतिद्विजः । भूमौनिक्षिप्यतंग्रासंस्नात्वाविप्रो विशुध्यति । भक्षयित्वातुतंग्रासमहोरात्रेणशुध्यति । अशित्वासर्वमेवान्नंत्रिरात्रेणविशुध्यति । अशुचिपदंनस्नानार्हमात्रपरंस्नानविधिवैय र्थ्यापत्तेरित्युक्तम् । **तत्रैवमार्कंडेये**—अंगुलिंचोद्धरेद्यस्तुगोमांसाशनवत्स्मृतम् । **अत्रिः**—मुखेनचान्नमश्नातितुल्यंगोमांसभक्षणैः । मुखेनगवादिवत् । **चंद्रिकायांवृद्धमनुः**—नपिबेन्नचभुंजीतद्विजःसव्येनपाणिना । नैकहस्तेनचजलंशूद्रेणावर्जितंपिबेत् । पीत्वावशेपितं

कृत्वाग्राह्मणःपुनरापिवेत् । त्रिरात्रंतुव्रतंकुर्याद्वामहस्तेनवापुनः । इदंभोजनकालेएव । अन्यत्रास्य प्रायश्चित्तोक्तेः । **कौर्मे**—नवाम हस्तेनोद्धृत्यपिवेद्वक्रेणवैजलम् । वामहस्तेनकेवलेनेत्यर्थः । एकहस्तेनेत्यस्यवामहस्तेनोपसंहारइतिकश्चित् । तन्न । पुनरेकहस्तनिषेधात् । अतःसव्येननपिवेत् । एकहस्तेनासव्येनापिनपिवेदित्यर्थः । ननुभोजनेपात्रधारणेसव्यहस्तस्यव्यापृतत्वाद्दक्षिणहस्तस्यचोच्छिष्टत्वात्कथंजल पानमितिचेत्—दक्षिणेनपात्रंधृत्वावामेनद्रोणादौजलंकृत्वावामेनपात्रंधृत्वादक्षिणेनजलपानसंभवात् । एकहस्तनिषेधोभोजनभिन्नकालविषयः । नचैकहस्तनिषेधाद्धस्तद्वयप्राप्तौजलंपिवेन्नांजलिनेत्यादिवाक्यविरोधः । तस्यानुद्धृतजलपानपरत्वात् । एतस्यपात्रादिद्वाराजलपानपरत्वात् हस्त द्वयप्राप्तावपिसव्येनान्वारंभणात् आचमनादौतथैवदर्शनादितिचंद्रिका ।

भोजनेग्रासप्रमाणम् । **अपरार्केवसिष्ठः**—अष्टौग्रासामुनेर्भैक्षंषोडशारण्यवासिनः । द्वात्रिंशतंगृहस्थस्यअमितंब्रह्मचारिणः । वक्त्रप्रमाणपिंडंचग्रसेदेकैकशःपुनः । वक्त्राधिकस्तुयःपिंडआत्मोच्छिष्टःसउच्यते । पिंडावशिष्टमन्नंचदंतनिःसृतमेवच । अभोज्यंतद्द्विजानी याद्भुक्त्वाचांद्रायणंचरेत् । **आदित्यपुराणे**—नोच्छिष्टोग्राहयेदाज्यंजग्धशेषंनसंत्यजेत् । शूद्रभुक्तावशिष्टंतुनाद्याद्भांडस्थितंत्वपि । **भारतेदानधर्मे**—समानमेकपात्रेतुभुंजेन्नान्नंकदाचन ।

भार्ययासहभुक्तिनिषेधः । **मनुः**—नाश्नीयाद्भार्ययासार्धंनैनामीक्षेतवाश्नतीम् । नभार्यादर्शनेऽश्नीयादिति । **वसिष्ठः**—भार्ययासहनाश्नीयादवीर्यवदपत्यंभवतीति । इदंचासवर्णाविषयम् । **तथाचांगिराः**—ब्राह्मण्यासहयोश्नीयादुच्छिष्टंवाकदाचन । न तत्रदोषंमन्यंतेसर्वेएवमनीषिणः । उच्छिष्टमितरस्त्रीणांयोऽश्नीयाद्ब्राह्मणःक्वचित् । प्रायश्चित्तीसविज्ञेयःसंकीर्णोमूढचेतनः[1] । ब्राह्मणीपदंभर्तृ सवर्णोपलक्षणम् । अतएवाग्रेब्राह्मणग्रहणम् । तेनक्षत्रियादिरप्यसवर्णयासहनाश्नीयादित्यर्थइतिपृथ्वीचंद्रः । **ब्राह्मेपि**—ब्राह्मण्या

---

1 मृदुचेतन· ।

भार्ययासार्धंकचिद्भुंजीतचाध्वनि । असवर्णस्त्रियासार्धंभुक्त्वापततितत्क्षणात् । **चंद्रिकायामादित्यपुराणेतु**—अधोवर्णस्त्रियासार्धमिति तृतीयपादउक्तः । कचिदितिदेशकालाद्यसंभवविषयंविवाहविषयंवेति**विज्ञानेश्वरः** । इदमपिदाक्षिणात्यभिन्नपरम् । पंचधाविप्रतिपत्तिर्दक्षिणातोनुपनीतेनभार्ययासहभोजनमित्युक्त्वाइतरइतरस्मिन्दुष्यतिनेतरइतरस्मिन्देशप्रामाण्यादिति**माधवीयेबोधयनोक्तेः** । यत्तु**माधवीयेवृद्धयमः**—माताचभगिनीवापिभार्याचान्याश्चयोषितः । नताभिःसहभोक्तव्यंभुक्त्वाचांद्रायणंचरेदितितदसवर्णापरम् । यदपि**प्रायश्चित्तहेमाद्रौगालवः**—एकयानसमारोहएकपात्रेचभोजनम् । विवाहेपथियात्रायांकृत्वाविप्रोनदुष्यति । अन्यत्रदोषमाप्नोतिपश्चाच्चांद्रायणंचरेदितितदप्यसवर्णापरम् ।

पंक्तिभेदावश्यकता । **मदनरत्नेबृहस्पतिः**—अप्येकपंक्त्यानाश्नीयात्संयुतःस्वजनैरपि । कोहिजानातिकिंकस्यप्रच्छन्नंपातकंभवेत् । एकपङ्क्त्युपविष्टानांदुष्कृतंयद्दुरात्मनाम् । सर्वेषांतत्समंतावद्यावत्पंक्तिर्नभिद्यते । **बृहस्पतिः**—अग्निनाभस्मनाचैवस्तंभेनसलिलेनवा । द्वारेणचैवमार्गेणपंक्तिभेदोबुधैःस्मृतः । तृणेनापिपंक्तिभेदइति**माधवीयेमदनरत्नेच** । तथाच**चंद्रिकायांहारीतः**—तृणेनांतरितंकृत्वापंक्तिदोषोनविद्यते । सएव—नस्पृशेद्वामहस्तेनभुंजानोहिकदाचन । नपादौनशिरोबस्तिनपदाभाजनंतथा । **गोभिलः**—एकपंक्त्युपविष्टानांविप्राणांसहभोजने । यद्येकोपित्यजेत्पात्रंनाश्नीयुरपरेप्यनु । मोहाद्भुंक्तेतुयस्तत्रससांतपनमाचरेत् । सहएककाले ।

उदक्यादिशब्दश्रवणनिषेधः । **माधवीयेआश्वमेधिके**—उदक्यामपिचांडालंश्वानंकुक्कुटमेववा । भुंजानोयदिपश्येतक

१ इतरेनिदाक्षिणात्यअनुपनीतेनभार्ययाचसहइतरस्मिन्नुत्तरदेशेनदुष्यतिऔदीच्योवाइतरस्मिन्दक्षिणेनदुष्यतीत्यर्थः ।

तदन्नंतुपरित्यजेत् । **कात्यायनः**—चांडालपतितोदक्यावाक्यंश्रुत्वाद्विजोत्तमः । भुंजीतग्रासमात्रंतुदिनमेकमभोजनम् । उत्तरार्धेयदीति शेषः । **वृहन्नारदीये**—स्नानदानजपादीनांभोजनाध्वरयोस्तथा । मध्येशृणोतियद्येषांशब्दंकुर्यात्कदाचन । उद्वमेद्भुक्तमखिलंस्नात्वाचोप वसेत्तदा । द्वितीयेह्निघृतंप्राश्यशुद्धिमाप्नोतिमानवः । **माधवीयेगौतमः**—काहलभ्रमणंग्राव्णांचकुसोलूखलस्यच । एतेषांनिनदाया न्तावत्कालमभोजनम् । **कात्यायनः**—नृणांभोजनकालेतुयदिदीपोविनश्यति । पाणिभ्यांपात्रमालभ्यभास्करंमनसास्मरेत् । पुनश्चदीपिकां कृत्वातच्छेषंभोजयेन्नरः । पुनरन्नंनभोक्तव्यंभुक्त्वापापैर्विलिप्यते । अन्नंगृहीत्वेत्यर्थः । **स्मृत्यर्थसारे**—अन्नभोजनकालेऽस्थ्नादूषिते स्नानंघृतप्राशनंच दंतपातेचैवमिति । **विष्णुपुराणे**—जठरंपूरयेदर्धमन्नैरर्धंजलेनच । वायोःसंचरणार्थायचतुर्थमवशेषयेत् । **पुलस्त्यः**— भोजनंतुननिःशेषंकुर्यात्प्राज्ञःकथंचन । अन्यत्रदधिसक्त्वाज्यपललक्षीरमध्वपः । **चंद्रिकायांवृद्धमनुः**—भार्याभर्तृकदासेभ्यउच्छिष्टंशे षयेत्ततः । **भारते**—पानीयंपायसंसक्तून्सर्पिर्मधुदधीन्यपि । निरस्यंशेषमेतेषांनप्रदेयंतुकस्यचित् । **टोडरानंदेविष्णुपुराणे**—नाशे षंपुरुषोश्नीयादन्यत्रजगतीपतेः । ओदनोपिसशेषोभोज्यइतिटोडरानंदे । **मदनरत्नेब्राह्मे**—कुर्यात्क्षीरांतमाहारंनदध्यंतंकदाचन । **का शीखंडे**—अनुपीयततःक्षीरंतक्रंपानीयमेवच । अमृतापिधानमसीत्येवंप्राश्योदकंसकृत् । पीतशेषंक्षिपेद्भूमौतोयंमंत्रमिमंपठन् । अप्रक्षा लितहस्तस्यदक्षिणांगुष्ठमूलतः ।—रौरवेपूयनिलयेपद्मार्बुदनिवासिनाम् । उच्छिष्टोदकमिच्छूनामक्षय्यमुपतिष्ठताम् । **देवलः**—भुक्तोच्छिष्टा त्समादायसर्वस्मात्किंचिदाचमन् । उच्छिष्टभागधेयेभ्यःसोदकंनिर्वपेद्भुवि । उत्तराचमनंचाक्षालितहस्तेनकार्यम् । हस्तंप्रक्षाल्यगंडूषंयःपिबे त्पापमोहितः । सदैवेचैवपित्र्येचआत्मानमवसादयेत् । अर्धंपीत्वातुगंडूषमर्धंत्यक्त्वामहीतले । रसातलगतानागास्तेनप्रीणंतिनित्यशइति **व्यासोक्तेः** । गंडूषममृतापिधानमसीतिजलपानम् । एतदकरणेप्रायश्चित्तमुक्तं**भारते**—यद्युत्तिष्ठत्यनाचांतोभुक्तवानासनात्ततः । सद्यः

स्नानंप्रकुर्वीतसोनयप्रयतेभवेत् । **शातातपः**—आचम्यपात्रमुत्सार्यकिंचिदार्द्रेणपाणिना । केचिदुत्तरापोशनोत्तरंप्रथमंगंडूपःपश्चाद्धस्तप्रक्षाल नमाहुः । तन्न । पूर्वोक्तग्रंथविरोधात् । **देवलः**—भोजनेदंतलग्नानिनिर्हृत्याचमनंचरेत् । दंतलग्नमसंहार्यंज्ञेयंतदपिदंतवत् । नतत्रबहुशः कुर्याद्यत्नमुद्धरणंप्रति । **मार्कंडेये**—अनूत्तिष्ठन्नकुर्वीतभुक्त्वादंतविशोधनम् । दंतलग्नेकालांतरच्युतेत्र**बौधायनः**—तत्यक्त्वैवंशुचिर्नपुन स्त्यागोत्तरमाचामेदिति । निगिरन्नेवतच्छुचिरितियाज्ञवल्क्यः । अतस्त्यागनिगिरणयोर्विकल्पः । **मदनरत्नेगौतमः**—गंडूपस्याथसम येतर्जन्यावक्रघर्षणम् । यःकरोतिसमूढात्मारौरवेनरकेवसेत् । हस्तक्षालनोत्तरंहस्तादौस्नेहशेषेनदोषः । द्वावेवोष्ठौश्मश्रुकरौसस्नेहौभोजनादनु । अदुष्टान्शक्तिजःप्राहबालवृद्धस्त्रियोसुखमितिवृद्ध**पराशरोक्तेः** । गंडूपप्रक्षेपश्चकांस्यपात्रेनकार्यः । **तथाचांगिराः**—गंडूपंपादशौचंचकृ त्वावैकांस्यभाजने । भूमौनिक्षिप्यपण्मासात्पुनराहारमादिशेत् । उत्तरार्धेकांस्यपात्रमितिशेषः । पुनराहारंतक्षणंपात्रांतरानयनंवा । **माध वीयेव्यासः**—तस्माद्देशान्मनागपसृत्यविधिवदाचामेदिति । तदुत्तरंद्विराचामेदित्युक्तं । **विष्णुपुराणे**—अंतर्घलायमेभूमेरपामद्य निलस्यच । भवत्वेतत्परिणतंममास्त्वव्याहतंसुखम् । अगस्तिकुंभकर्णंचशनिंचवडवानलम् । आहारपरिणामार्थंसंस्मरामिवृकोदरम् । आता पिर्भक्षितोयेनवातापिश्चमहासुरः । समुद्रःशोपितोयेनसमेऽगस्त्यःप्रसीदतु । इत्युच्चार्यस्वहस्तेनपरिमृज्यात्तथोदरम् । **अत्रिः**—आचांतोप्य शुचिस्तावद्यावत्पात्रमनुद्धृतम् । उद्धृतेप्यशुचिस्तावद्यावद्भूमिर्नलिप्यते । भूमावपिहिलिप्तायांतावत्स्यादशुचिःपुमान् । आसनादुत्थितस्तस्मा द्यावन्नस्पृशतेमहीम् । **आपस्तंबः**—यत्रभुज्यतेतत्समूह्यानिहृत्यावोक्ष्यतंदेशंलेप्यलेपात्संसृत्याद्भिःसंश्रित्योत्तरतःशुचौदेशेरुद्रायनिनयेदेवंवा स्तुशिवंभवत्विति । **आश्वलायनः**—ततःशतपदंगत्वावीक्ष्यादित्यंशनैःशनैः । पाणिनोदकमालभ्यमंत्रमेनंसमुच्चरेत् । **काशीखंडे**— इत्यन्नपरिसंकल्प्यप्रक्षाल्यचरणौकरौ । ततोन्नपरिणामार्थंमंत्रानेतानुदीरयेत् । अग्निराप्याययन्धातून्पार्थिवान्परिवारितः । दत्तावकाशोनभसो

जरयत्वस्तुमेसुखम् । प्राणापानसमानानामुदानव्यानयोस्तथा । अन्नंपुष्टिकरंचास्तुममाप्यव्याहतंसुखम् । समुद्रोवडवाग्निश्चब्रह्मणोत्रभस्यनंदनः । मयाभ्यवहृतंयत्तदशेषंजरयंत्वमी । **विष्णुः**—विष्णुःसमस्तेंद्रियदेहदेहिप्रधानभूतोभगवान्यथैकः । सत्येनतेनान्नमशेषमेतदारोग्यदंमेपरिणाममेतु । इत्युच्चार्यस्वहस्तेनपरिमृज्यात्तथोदरम् । **ऋग्विधाने**शन्नोभवेतिद्वाभ्यांतुभुक्त्वान्नंप्रयतःशुचिः । हृदयंपाणिनास्पृष्ट्वाज्योग्जीवेदगदःसुखी । **हारीतः**—पश्चात्तदन्नशेषंबलिंहरेदिति । एतच्चपाकशिष्टेनरौद्रबलिहरणमितिजयस्वामी । **धर्मप्रश्नेब्रह्मचारिप्रकरणे**—भुक्त्वास्वयममत्रंक्षालयीतेति । अमत्रंभोजनस्य । भिक्षापात्रस्यत्वन्येनक्षालनेनदोषइत्युज्ज्वला । उभयोरपिपात्रयोर्ग्रहणमित्यन्ये । स्नातकादीनामप्येतत् ।

तांबूलभक्षणविचारः । विशेषानुपक्रमेण **मार्कंडेये**—भूयोप्याचम्यकुर्वीतततस्तांबूलभक्षणम् । **माधवीयेवसिष्ठः**—सुपूगंचसुपर्णंचसुचूर्णेनसमन्वितम् । अदत्त्वाद्विजदेवेभ्यस्तांबूलंवर्जयेद्द्विजः । एकपूगंसुखारोग्यंद्विपूगंनिःफलंभवेत् । अतिश्रेष्ठंत्रिपूगंचअधिकंनैवदुष्यति । **मार्कंडेये**—पर्णाग्रंपर्णपृष्ठंचचूर्णपर्णंद्विपर्णकम् । दंतधावनपर्णंचशक्रस्यापिश्रियंहरेत् । अकृत्वाचमुखेपर्णंपूगंखादतियोनरः । दशजन्मदरिद्रस्तुअंतेचनहरिस्मृतिः । नित्यंखादतितांबूलंवक्रभूपाकरंनरः । नमुच्यत्यच्युतस्येवतस्यमंदिरमिंदिरा । चूर्णपूगदलाधिक्येसाम्येचापिसतिक्रमात् । दुर्गंधारंगसौगंध्यबहुरंगान्विदुर्बुधाः । **मदनरत्नेवसिष्ठः**—पर्णमूलेभवेद्व्याधिःपर्णाग्रेपापसंभवः । चूर्णपर्णंहरेदायुःशिराबुद्धिविनाशिनी । तस्मादग्रंचमूलंचशिराश्चैवविशेषतः । चूर्णपर्णंवर्जयित्वातांबूलंभक्षयेद्बुधः । **आश्वलायनः**—यतेश्चविधवायाश्चदीक्षितस्यचबटोरपि ।

1 यादृष्टिः सर्वभूतानांयाचदृष्टिः स्वभावजा । तद्दृष्टीनांविनाशायनारदंसंस्मराम्यहम् । इतिसंचिंत्यभुंजानदृष्टिदोषोनबाधते । अजनीगर्भसंभूतकुमारब्रह्मचारिणम् । दृष्टिदोषविनाशायहनूमंतंस्मराम्यहम् ।

तांबूलभक्षणंवर्ज्यंमैथुनंचविशेषतः । विद्याकामोऽनिशंरात्रौतांबूलंतुनभक्षयेत् । **कृष्णभट्टीये**—मातापित्रोःक्षयश्राद्धेतथैवक्षयसूतके । तांबूलंचर्वयेयस्तुपितृहासनिगद्यते । **हेमाद्रौजाबालः**—दंतधावनतांबूलंतैलाभ्यंगमभोजनम् । रत्यौषधपरान्नंचश्राद्धकृत्सप्तवर्जयेत् । **यत्तुकृष्णभट्टीये**—नित्यश्राद्धेत्वमाश्राद्धेश्राद्धेचापरपक्षिके । तांबूलचर्वणेदोषोनेतिशातातपोऽब्रवीदिति तन्निर्मूलम् । उक्तविरोधात् । **लघुनारदीये**—दशम्यादिमहीपालत्रिदिनंपरिवर्जयेत् । गंधतांबूलपुष्पाणिस्त्रीसंभोगंमहाशयः ।

दिनशेषभागकृत्यम् । **विष्णुरहस्ये**—गात्राभ्यंगंशिरोभ्यंगंतांबूलंचानुलेपनम् । व्रतस्थोवर्जयेत्सर्वंयच्चान्यच्चनिराकृतम् । **दक्षः**—भुक्त्वातुसुखमास्थायतदन्नपरिणामयेत् । इतिहासपुराणाद्यैःषष्ठसप्तमकौनयेत् । अष्टमेलोकयात्रातुवहिःसंध्याततःपुनः । **आयुर्वेदे**—भुक्त्वोपविशतस्तुंदंबलमुत्तानशायिनः । आरोग्यंवामकुक्षौतुमृत्युर्धावतिधावतः । इतिश्रीमन्नारायणभट्टात्मजश्रीमद्रामकृष्णभट्टसुतलक्ष्मणभट्टकृतावाचाररत्नेभोजनप्रकरणम् ॥

सायंसंध्याविचारः । **व्यासः**—सच्छास्त्रादिविनोदेनसन्मार्गस्थाविरोधिना । दिनंनयेत्ततःसंध्यामुपतिष्ठेत्समाहितः । **यमः**—चत्वारिखलुकर्माणिसंध्याकालेषुवर्जयेत् । आहारंमैथुनंनिद्रांस्वाध्यायंचचतुर्थकम् । **संवर्तः**—सादित्यांपश्चिमांसंध्यामर्धास्तमितभास्कराम् । अत्रसायंसंध्यायाःकालकर्तव्यतादिसंध्याप्रकरणेज्ञेयम् । **विशेषमाहचंद्रिकायांव्यासः**—प्रत्यङ्मुखोपविष्टस्तुगायत्रींतुजपेत्ततः।बह्वृचसूत्रेपि—उत्तरापराभिमुखोन्वष्टमदेशंसावित्रींजपेदिति । **श्राद्धेभुक्तवतःसंध्यानिषेधमाहश्राद्धचंद्रोदयेयमः**—पुनर्भोजनमध्वानं

१ वृद्धांसरस्वतींकृष्णांपीतवस्त्रांचतुर्भुजाम् । शंखचक्रगदापद्महस्तांगरुडवाहनाम् । बदर्याश्रमवासांतामायांतींसूर्यमंडलात् । वैष्णवींत्र्यक्षरांसाक्षाद्देवीमावाहयाम्यहम् ॥ इति ।

भारमायासमैथुने । संध्यांप्रतिग्रहंहोमंश्राद्धभोक्ताष्टवर्जयेत् । अयंसंध्यानिषेधःप्रायश्चित्ताकरणे । तदाह—सायंसंध्यांप्रक्रम्य—दशकृत्वः पिबेदापोगायत्र्याश्राद्धभुग्द्विजः । ततःसंध्यामुपासीतशुध्येच्चतदनंतरम् । अत्रदशकृत्वःपिबेदितिसंबंधः । इदंमनूक्तप्रायश्चित्तंश्राद्धीयविषय मितिमाधवः । संध्याधिकारार्थमितिपृथ्वीचंद्रः । गौडास्तु—सायंसंध्यापरान्नंचछेदनंचवनस्पतेः । अमावास्यांनकुर्वीतरात्रिभोजनमेवच । द्यूतंचकलहंचैवसायंसंध्यादिवाशयम् । श्राद्धकर्ताचभोक्ताचपुनर्भुक्तिंचवर्जयेदितिकामधेनौवाराहात् कर्तुरपिसायंसंध्यानिषेधमाहुस्तन्नि र्मूलम् । यत्तु—द्वादश्यांपंचदश्यांचसंक्रांतौश्राद्धवासरे । सायंसंध्यांनकुर्वीतकुर्वंश्चपितृहाभवेदितिकालकौमुद्यांवचनंतदपिनिर्मूलम् । युक्तंचैतत् । ततःसंध्यामुपासीतेत्युक्तेः । तेनश्राद्धभोजननिमित्तं अन्यत्प्रायश्चित्तम् । पार्वणश्राद्धेतुषट्प्राणायामाइतिविश्वादर्शः । तदिदंनसंध्याधिकारार्थंकिंतुश्राद्धभोजननिमित्तम् । यत्तु—प्राणायामत्रयंकृत्वाप्रणवेनाभिमंत्र्यपट् । ततःसंध्यामुपासीतशुद्धिःस्याच्छ्राद्ध भोजिनामिति तन्नवश्राद्धपरम् । प्रायश्चित्तगौरवादितिप्रयोगपारिजातः । याज्ञवल्क्यः—उपास्यपश्चिमांसंध्यांहुत्वाग्नीन्समुपास्यच । भृत्यैःपरिवृतोभुक्त्वानातितृप्याथसंविशेत् । चकारोवैश्वदेवादेरपिग्रहणार्थम् । सायंवैश्वदेवःपाकांतरेणकार्योनपुनर्भुक्तशिष्टेन । नवश्रा द्धस्यच्छिष्टंगृहेपर्युषितंचयत् । दंपत्योर्भुक्तशिष्टंचभुक्त्वाचांद्रायणंचरेदितिचंद्रिकायांवचनात् । यदार्याणामभोज्यंस्यान्नतेनयजेतइत्या पस्तंबोक्तेश्च । विष्णुपुराणे—तत्रापिश्वपचादिभ्यस्तथैवान्नापवर्जनम् । तत्रैव—पुनःपाकमुपादायसायमप्यवनीपते । वैश्वदेव निमित्तंवैपत्न्यासार्धंबलिंहरेत् । सायंत्वन्नस्यसिद्धस्यपत्न्यमंत्रंबलिंहरेत् । दक्षः—प्रदोषपश्चिमौयामौवेदाभ्यासरतोनयेत् । यामद्वयंशयान स्तुब्रह्मभूयायकल्पते । शौनकः—निशायाःप्रथमेयामेजपयज्ञार्चनादिकम् । स्वाध्यायोभोजनंप्रोक्तंवर्जयित्वामहानिशाम् । व्यासः— महानिशातुविज्ञेयामध्ययामद्वयंनिशि । शौनकः—पश्चात्तनेतथायामेजपयज्ञार्चनादिकम् । ब्रह्माभ्यासोपितत्रैववर्जयित्वातुभोजनम् । इति

शयनविचारः । **हारीतः**—नसंधिवेलायांशयीतननग्नोनाशुचिर्नप्रगेनोच्चैर्निशायांमापेतेति । प्रगेप्रातः । अतएवपृथ्वीचंद्रोदयेस्मृ त्यंतरे—आसनंशयनंयानंजायापत्यंकमंडलुम् । शुचीन्यात्मनएतानिपरेषामशुचीनितु । **कौर्मे**—अश्रद्धोऽशुचिःशयितःस्वाध्यायंस्नानभोज नम् । बहिर्निष्क्रमणंचैवनकुर्वीतकदाचन । नवीजयेच्चवस्त्रेणनदेवायतनेस्वपेत् । **चंद्रिकायांगोभिलः**—स्नातकःस्वापकालेवैणवंदंड मुपनिदधातीति । स्वप्यादित्यनुवृत्तौ**शंखलिखितौ**—नदीर्णायांखट्वायांनान्यसेवितायामनभ्युक्ष्यनभूतग्रहायतनेनश्मशानवृक्षच्छायासु नपर्वणिरभसोत्सवेचेति । पर्वणिप्रतिपत्पंचदश्योःसंधौ । रभसोत्सवेपुत्रजन्मादौ । **हारीतः**—नप्रत्यक्तिर्यगुदक्शिराःकोणशिराःपश्चिम शिराउत्तरशिराश्चेति । **मार्कंडेये**—प्राक्शिरःशयनेविंद्याद्धनमायुश्चदक्षिणे । पश्चिमेप्रबलांचिंतांहानिमृत्यूतथोत्तरे । शून्यालयेश्मशा नेचपथिवृक्षेचतुष्पथे । महादेवगृहेवापिमातृवेश्मनिनस्वपेत् । नयक्षनागायतनेस्कंदस्यायतनेतथा । कूलच्छायासुचतथाशर्करालोष्टपां सुषु । नस्वपेच्चतथादर्भेविनादीक्षांकथंचन । धान्यगोदेवविप्राणांगुरूणांचतथोपरि । नाकाशेसर्वतःशून्येनचचैत्यद्रुमेतथा । **गार्ग्यः**—स्व गृहेप्राक्शिराःशेतेश्वाशुर्येदक्षिणाशिराः । प्रत्यक्शिराःप्रवासेतुनकदाचिदुदक्शिराः । **भारते**—शय्यार्धंतस्यचाप्यत्रस्त्रीपूर्वमधितिष्ठति । तद्दक्षिणेशयीतेति । **उशना**—नतैलेनाभ्यक्तशिराःस्वपेदिति । **पैठीनसिः**—नादीक्षितःकृष्णचर्मणिसुप्यादिति । **आपस्तंबः**— सदानिशायांदारान्प्रत्यलंकुर्वीतेति । **विष्णुपुराणे**—शुचौदेशेविविक्तेतुगोमयेनोपलेपिते । प्रागुदक्प्रवणेचैवसंविशेत्तुसदाबुधः । मंग ल्यंपूर्णकुंभंचशिरोदेशेनिधायतु । वैदिकैर्गारुडैर्मंत्रैरक्षांकृत्वास्वपेत्ततः । **हारीतः**—क्षालितचरणःसर्वतोरक्षांकृत्वोदकपूर्णघटादिमंगलोपे तआत्माभिरुचितामनुपहतांसुत्रामाणमितिपठन्शय्यामधिष्ठायरात्रिसूक्तंजप्त्वाविष्णुंनमस्कृत्य । सर्पापसर्पभद्रंतेदूरंगच्छमहाविष । जनमेजयस्य यज्ञांतेआस्तीकवचनंस्मर । आस्तीकवचनंश्रुत्वायःसर्पोननिवर्तते । शतधाभिद्यतेमूर्ध्निशिंशवृक्षफलंयथा । इत्येतच्छ्लोकद्वयंजप्त्वेष्टदेवतांस्मृत्वा

साधिमास्थायान्यांश्चवैदिकान्मंत्रान्जस्वामंगलश्रुतिशंखंचशृण्वन्दक्षिणशिराःस्वपेदिति । **विष्णुपुराणे**—रात्रिसूक्तंजपन्स्मृत्वादेवांश्चसुखशायिनः । **तानाहगोभिलः**—अगस्तिर्माधवश्चैवमुचुकुंदोमहामुनिः । कपिलोमुनिरास्तीकःपंचैतेसुखशायिनः । शयीतेत्यधिकृत्यहारीतः—नान्यपूर्वेनानुवंशास्तीर्णेनाश्मपीठोपधानेनचासनेइति । अन्यपूर्वेअन्योपभुक्ते । **चंद्रोदयेस्मृतिः**—आसनंशयनंयानंजायापत्यंकमंडलुम् । शुचीन्यात्मनएतानिपरेषामशुचीनितु । **विष्णुः**—नाकाशेनपालाशेनपंचदारुकृतेनगजभग्नकृतेनभिन्नेनाग्निघुष्टेनघटसिक्तद्रुमजेनदेवायतनेनगणमध्येनहुताशोपरिनभस्मनिनाशुचौदेशेनपर्वतमस्तकेशयीतेति । पंचदारुजेपंचजातीयदारुकृतेइतिटोडरानंदः । तन्न । वक्ष्यमाणविष्णुपुराणविरोधात् । **शंखलिखितौ**—नविशीर्णखट्वायामनभ्युक्ष्यनभूतयक्षग्रहायतनेपुनश्मशानवृक्षच्छायासुशयीतेति । **चंद्रिकायांप्रचेताः**—नविशीर्णखट्वायांनान्यवर्णोपशयितायांस्वपेदिति । **विष्णुपुराणे**—नैकांशालांनवांभग्नांनासमांमलिनांतथा । नचदंतमयींशय्यामधितिष्ठेदनास्तृताम् । मृतदंतमयेविद्युद्दग्धेदर्भेपलाशजे । नशयीतनरोधान्येशयनेपंचदारुजे । पंचदारूणिचोक्तानिचूतजंबूद्रुमास्तथा । अश्मपीठोत्थितांश्चैवघटसिक्ततरूंस्तथा । करिभग्नकृतेचैवनशयीतकचिन्नरः ।

संभोगेनिषिद्धदेशदिनादि माधव्यामादित्यपुराणे संभोगेनिषिद्धदेशाउक्ताः—चैत्यचत्वरसौधेषुनैवदेवचतुष्पथे । नैवश्मशानोपवनसलिलेषुमहीपते । **काशीखंडे**—एककाष्ठमयींशय्यांनातितृप्तोऽथसंविशेत् । **विष्णुः**—नविद्युद्दग्धेनवाल्पधान्योपरिनसंध्यायांनार्द्रेति । **कल्पतरौकात्यायनः**—पौर्णमास्याममावास्यामधःशय्याविधीयते । अनाहिताग्नेरप्येषापश्चादग्नेर्विधीयते । **टोडरानंदे तीर्थसौख्येस्कांदे**—वार्षिकांश्चतुरोमासान्प्रसुप्तेवैजनार्दने । पंचखट्वादिशयनंवर्जयेद्भक्तिमान्नरः । अनृतौवर्जयेद्भार्यांमांसंमधुपरौदनम् ।

शयनविचारः । **हारीतः**—नसंधिवेलायांशयीतननग्नोनाशुचिर्नप्रगेनोच्चैर्निशायांभाषेतेति । प्रगेप्रातः । अतएवपृथ्वीचंद्रोदयेस्मृत्यंतरे—आसनंशयनंयानंजायापत्यंकमंडलुम् । शुचीन्यात्मनएतानिपरेषामशुचीनितु । **कौर्मे**—अश्रद्धोऽशुचिःशयितःस्वाध्यायंस्नानभोजनम् । बहिर्निष्क्रमणंचैवनकुर्वीतकदाचन । नवीजयेच्चवस्त्रेणनदेवायतनेस्वपेत् । **चंद्रिकायांगोभिलः**—स्नातकःस्वापकालेवैणवंदंडमुपनिदधातीति । स्वप्यादित्यनुवृत्तौ**शंखलिखितौ**—नदीर्णायांखट्वायांनान्यसेवितायामनभ्युक्ष्यनभूतग्रहायतनेनश्मशानवृक्षच्छायासुनपर्वणिरभसोत्सवेचेति । पर्वणिप्रतिपत्संचदर्शयोःसंधौ । रभसोत्सवेपुत्रजन्मादौ । **हारीतः**—नप्रत्यक्तिर्यगुदक्शिराःकोणशिराःपश्चिमशिराउत्तरशिराश्चेति । **मार्कंडेये**—प्राक्शिरःशयनेविंद्याद्धनमायुश्चदक्षिणे । पश्चिमेप्रबलांचिंतांहानिमृत्यूतथोत्तरे । शून्यालयेश्मशानेचपथिवृक्षेचतुष्पथे । महादेवगृहेवापिमातृवेश्मनिनस्वपेत् । नयक्षनागायतनेस्कंदस्यायतनेतथा । कूलच्छायासुचतथाशर्करालोष्ठपांसुषु । नस्वपेच्चतथादर्भेविनादीक्षांकथंचन । धान्यगोदेवविप्राणांगुरूणांचतथोपरि । नाकाशेसर्वतःशून्येनचचैत्यद्रुमेतथा । **गार्ग्यः**—स्वगृहेप्राक्शिराःशेतेश्वाशुर्येदक्षिणाशिराः । प्रत्यक्शिराःप्रवासेतुनकदाचिदुदक्शिराः । **भारते**—शय्यार्धंतस्यचाप्यत्रस्त्रीपूर्वमधितिष्ठति । तद्दक्षिणेशयीतेति । **उशना**—नतैलेनाभ्यक्तशिराःस्वपेदिति । **पैठीनसिः**—नादीक्षितःकृष्णचर्मणिसुप्यादिति । **आपस्तंबः**—सदानिशायांदारान्प्रत्यलंकुर्वीतेति । **विष्णुपुराणे**—शुचौदेशेविविक्तेतुगोमयेनोपलेपिते । प्रागुदक्प्रवणेचैवसंविशेत्तुसदाबुधः । मंगल्यंपूर्णकुंभंचशिरोदेशेनिधायतु । वैदिकैर्गारुडैर्मंत्रैरक्षांकृत्वास्वपेत्ततः । **हारीतः**—क्षालितचरणःसर्वतोरक्षांकृत्वोदकपूर्णघटादिमंगलोपेतआत्माभिरुचितामनुपहतांसुत्रामाणमितिपठन्शय्यामधिष्ठायरात्रिसूक्तंजप्त्वाविष्णुंनमस्कृत्य । सर्पापसर्पभद्रंतेदूरंगच्छमहाविष । जनमेजयस्ययज्ञांतेआस्तीकवचनंस्मर । आस्तीकवचनंश्रुत्वायःसर्पोननिवर्तते । शतधाभिद्यतेमूर्ध्निशिंशवृक्षफलंयथा । इत्येतच्छ्लोकद्वयंजप्त्वेष्टदेवतांस्मृत्वा

साधिमास्थायान्यांश्चवैदिकान्मंत्रान्जस्वामंगलश्रुतिशंखंचशृण्वन्दक्षिणशिराःस्वपेदिति । **विष्णुपुराणे**—रात्रिसूक्तंजपन्स्मृत्वादेवांश्चसुखशायिनः । **तानाहगोभिलः**—अगस्तिर्माधवश्चैवमुचुकुंदोमहामुनिः । कपिलोमुनिरास्तीकःपंचैतेसुखशायिनः । शयीतेत्यधिकृत्यहारीतः—नान्यपूर्वेनानुवंशास्तीर्णेनाश्मपीठोपधानेनचासनेइति । अन्यपूर्वेअन्योपभुक्ते । **चंद्रोदयेस्मृतिः**—आसनंशयनंयानंजायापत्यंकमंडलुम् । शुचीन्यात्मनएतानिपरेषामशुचीनितु । **विष्णुः**—नाकाशेनपालाशेनपंचदारुकृतेनगजभग्नकृतेनभिन्नेनाग्निघुष्टेनघटसिक्तद्रुमजेनदेवायतनेनगणमध्येनहुताशोपरिनभस्मनिनाशुचौदेशेनपर्वतमस्तकेशयीतेति । पंचदारुजेपंचजातीयदारुकृतेइतिटोडरानंदः । तन्न । वक्ष्यमाणविष्णुपुराणविरोधात् । **शंखलिखितौ**—नविशीर्णखट्वायामनभ्युक्ष्यनभूतयक्षग्रहायतनेपुनश्मशानवृक्षच्छायासुशयीतेति । **चंद्रिकायांप्रचेताः**—नविशीर्णखट्वायांनान्यवर्णोपशयितायांस्वपेदिति । **विष्णुपुराणे**—नैकांशालांनवाभग्नांनासमांमलिनांतथा । नचदंतमयींशय्यामधितिष्ठेदनास्तृताम् । मृतदंतमयेविद्युद्दग्धेदर्भेपलाशजे । नशयीतनरोधान्येशयनेपंचदारुजे । पंचदारूणिचोक्तानिचूतजंबूद्रुमास्तथा । अश्मपीठोत्थितांश्चैवघटसिक्ततरूंस्तथा । करिभग्नकृतेचैवनशयीतकचिन्नरः ।

संभोगेनिषिद्धदेशदिनादि माधव्यामादित्यपुराणे संभोगेनिषिद्धदेशाउक्ताः—चैत्यचत्वरसौधेषुनैवदेवचतुष्पथे । नैवश्मशानोपवनसलिलेषुमहीपते । **काशीखंडे**—एककाष्ठमयींशय्यांनातितृप्तोऽथसंविशेत् । **विष्णुः**—नविद्युद्दग्धेनवाल्पधान्योपरिनसंध्यायांनार्द्रेति । **कल्पतरौकात्यायनः**—पौर्णमास्याममावास्यामधःशय्याविधीयते । अनाहिताग्नेरप्येषापश्चादग्नेर्विधीयते । **टोडरानंदेतीर्थसौख्येस्कांदे**—वार्षिकांश्चतुरोमासान्प्रसुप्तेवैजनार्दने । पंचखट्वादिशयनंवर्जयेद्भक्तिमान्नरः । अनृतौवर्जयेद्भार्यांमांसंमधुपरौदनम् ।

तिथितत्वेस्कांदे—खंडनंनखकेशानांमैथुनाध्वगमेतथा । आमिषंकलहंहिंसांवर्षवृद्धौविवर्जयेत् । **पराशरः**—नर्मदायैनमःप्रातर्नर्मदायैनमोनिशि । नमोस्तुनर्मदेतुभ्यंत्राहिमांविषसर्पतः । **यमः**—भुंजीतह्यार्द्रपाणिस्तुनार्द्रपाणिःस्वपेन्निशि । **विष्णुः**—निद्रासमयमासाद्यतांबूलंवदनात्यजेत् । पर्यंकात्प्रमदांबालात्पुंड्रंपुष्पाणिमस्तकात् । **बौधायनः**—नपर्वणिनश्राद्धेनव्रतीनदीक्षितश्चेति । दीक्षितोदीक्षाख्यसंस्कारवान् । सोप्यवभृथेष्टिंयावत् । **पर्वाणिविष्णुपुराणे**—चतुर्दश्यष्टमीचैवअमावास्याचपूर्णिमा । पर्वाण्येतानिराजेंद्ररविसंक्रांतिरेवच । तैलस्त्रीमांससंभोगीपर्वस्वेतेषुयःपुमान् । विण्मूत्रभोजनंनामनरकंप्रतिपद्यते । सामान्यतश्चतुर्दश्यष्टमीग्रहेपिकृष्णपक्षस्यतेग्राह्ये । कृष्णाष्टमीचतुर्दश्योःपूर्णिमादर्शसंक्रमइतिस्कांदादितिपृथ्वीचंद्रः । तन्न । षष्ठ्यष्टम्यावमावास्याउभेपक्षेचतुर्दशी । मैथुनंचनसेवेतद्वादशींचममप्रियामितिटोडरानंदेवाराहविरोधात् । **संस्कारटोडरानंदेकौर्मे**—ब्रह्मचारीभवेन्नित्यंतद्वज्जन्मत्रयाहनि । **कल्पतरौचंद्रिकायांवामने**—नाभ्यंगमर्केनचभूमिपुत्रेक्षौरंचशुक्रेथकुजेचमांसम् । बुधेचयोषित्परिवर्जनीयाशेषेषुसर्वाणिसदैवकुर्यात् । मूलेमृगेभाद्रपदासुमांसंयोषिन्मघाकृत्तिकयोत्तरासु । वर्ज्येतिपूर्वार्धानुषंगः । **याज्ञवल्क्यः**—एवंगच्छन्स्त्रियंक्षामांमघांमूलंचवर्जयेत् । **यत्तुरत्नमालायां** मूलोत्तरयोरुक्तिःसैतद्विरोधादनित्या । **ऋतुः**—ऋतुकालाभिगामीस्यात्स्वदारनिरतःसदा । यःस्वदारानृतुस्नातान्स्वस्थःसन्नोपगच्छति । भ्रूणहत्यामवाप्नोतिनात्रकार्याविचारणेतिदेवलोक्तेः ।

ऋतुदिननियमः संभोगोत्तरंशौचंच । **ऋतुमाहयाज्ञवल्क्यः**—षोडशर्तुर्निशाःस्त्रीणांतस्मिन्युग्मासुसंविशेत् । ब्रह्मचार्येवप

---

१ विष्णुपुराणे–जरत्कारोर्जरत्कार्यांसमुत्पन्नोमहायशाः । आस्तीकःसत्यसंधोमांपन्नगेभ्योभिरक्षतु । रात्रीव्यस्यदायतीइतिरात्रीसूक्तंजप्त्वा नमोनंदिकेश्वरायेतिनत्वाप्राच्यांदक्षिणतोवाशिरःकृत्वास्वपेदितिकमलाकरः । २ **वामनपुराणे**—बुधेचयोषांनसमालभेतपूर्णासुयोषित्परिवर्जनीया ।

र्वैण्याद्याश्चतस्रश्चवर्जयेत् । **मनुः**—तासामाद्याश्चतस्रस्तुनिंदितैकादशीचया । चतुर्दशीचशेषाःस्युःप्रशस्तादशरात्रयः । मैथुनप्रशस्तऋतुकालिकद
शरात्रमध्येमैथुननिषिद्धतिथिनक्षत्रवारादीनांदशानांक्रमेणसंभवस्तत्रपर्वस्वपिमैथुनेदोषाभावः । ऋतावुपेयादित्यस्यतायोगात्प्रयोगव्यवच्छेदस्यवि
ध्यर्थत्वादितिशंकरोपाध्यायाः । तन्न । पर्वस्वपिनिषेधात् । अतोयत्रदृष्टार्थोनिषेधःस्मृत्यर्थशास्त्रयोर्विरोधोवातत्रार्थशास्त्रबाधः । **बौधायनः**—
एवमजरोव्रजेत्काम्यंयावत्सन्निपातंचसहशय्याततोनानोदकस्पर्शनमपिवालेपान्प्रक्षाल्याचम्यप्रोक्षणमंगानामिति । यावत्स्खलनंतावत्सहवाशय्या
ततोनाना पृथक्शयीयातामित्यर्थः । उदकस्पर्शनंस्नानमितिह**रदत्तः** । एतद्दतौ । अन्यत्रलेपान्प्रक्षाल्येत्यादि । ऋतौतुगर्भशंकित्वात्स्नानंमै
थुनिनःस्मृतम् । अनृतौतुयदागच्छेच्छौचंमूत्रपुरीषवदितिवृद्ध**शातातपात्** मूत्रपुरीषवच्छौचद्वयंकार्यमित्यर्थइतिचं**द्रिका** । अनृतावपिस्नान
मुक्तंचं**द्रिकायाम्**—अष्टम्यांचचतुर्दश्यांदिवापर्वणिमैथुनम् । कृत्वासचैलंस्नात्वातुवारुणीभिश्चमार्जयेत् । **याज्ञवल्क्यः**—नग्नःस्नात्वाच
सुप्त्वाचगत्वाचैवदिवास्त्रियम् । **यत्तुशंखः**—दिवातुमैथुनंगत्वानग्नःस्नात्वातथांभसि । नग्नांपरस्त्रियंदृष्ट्वादिनमेकंव्रतीभवेदिति तदभ्यासपर
मितिशू**लपाणिः** । अत्रमैथुनोत्तरंसहशय्यानिषेधात्तदभावेसहशय्या । सन्निहितभर्तृकायाःपृथक्शयनस्यदंडत्वात् । पृथक्शय्यातुनारीणामश
स्त्रवधउच्यतइतिवचनात्—तस्मात्सर्वा स्त्रियोबालेभर्त्रासहापिवापृथक् । निशिनोशयनंकुर्युःकंचुकीकर्णभूषणैः । हारैश्चकंठसंसक्तैःसहचेद्विध
वास्तुताः । भविष्यंतिनसंदेहःकुर्युःशय्यांपतिव्रताइति**सह्याद्रिखंडाच्च** हारादिभिःसहेत्यर्थः । स्नानंपुंसःनस्त्रियाः । तस्याःशुचित्वात् ।
तदाह**योगयाज्ञवल्क्यः**—उभावप्यशुचीस्यातांदंपतीशयनंगतौ । शयनादुत्थितानारीशुचिःस्यादशुचिःपुमान् । **वृद्धपराशरः**—
चातुर्वर्ण्यांशुचिर्नारीकृताभिगमनापिवा । विप्रेमैथुनिनिस्नानंराजकेपिशिरोविना । नाभिंयावद्विशस्तद्वल्लिंगशौचंचशूद्रके । स्त्रियाविशेषमा
हसएव—नचकुर्वीतसास्नानंनाभेरधस्तुशोधयेत् । **गौतमः**—नमैथुनीमूयशौचंप्रतिविलंवेदिति । **मनुः**—अमावास्यामष्टमींचपौर्णमासीं

चतुर्दशीम् । ब्रह्मचारीभवेन्नित्यमनृतौस्नातकोद्विजः । ऋतौनिरवकाशेश्राद्धादावपिगच्छेत् । यथापोडशेहनिपरदेशादागतस्याग्रेऋत्वभावादगमनेदोषोगमनेदातुर्भोक्तुश्चादोषः । तथाचविज्ञानेश्वरः—एवंगच्छन्ब्रह्मचार्येवभवतीति । यत्तुहेमाद्रौशिवरहस्ये—दिवाजन्मदिनेचैवनकुर्यान्मैथुनंव्रती । श्राद्धंदत्वाचभुक्त्वाचश्रेयोर्थीनचपर्वस्विति तदनृतुपरम् । ब्रह्मचार्येवभवतियत्रतत्राश्रमेवसन्निति मनूक्तेः । माधवीयेतु—ऋतुकालंनियुक्तोयानैवगच्छेत्स्त्रियंक्वचित् । तत्रगच्छन्समाप्नोतिह्यनिष्टफलमेवत्विति वृद्धमनूक्तेः । श्राद्धेब्रह्मचर्यमावश्यकमित्युक्तम् । यत्तुधर्मप्रदीपे—आमेहेमेतथानित्येनांदीश्राद्धेतथैवच । व्यतीपातादिकेश्राद्धेनियमान्परिवर्जयेदिति तन्निर्मूलम् । भारते—स्नातांचतुर्थेदिवसेरात्रौगच्छेद्विचक्षणः । यत्तुनारदः—रजोदर्शनतोऽस्पृश्यानार्योदिनचतुष्टयम् । ततःशुद्धक्रियाश्चैताःसर्ववर्णेष्वयंविधिरिति । तत्रास्पृश्यत्वंकर्मानधिकाररूपंज्ञेयम् । स्मृत्यंतरेचतुर्थनिषेधोऽपत्याल्पायुष्ट्वादिदोषार्थः । चतुर्थीप्रभृत्युत्तरोत्तराःप्रजानिःश्रेयसार्थमित्यापस्तंबोक्तेः । रात्रौचतुर्थ्यांपुत्रःस्यादल्पायुर्धनवर्जितइतिव्यासोक्तेश्चेतिटोडरानंदः । अन्येतुस्नानंरजस्वलायास्तुचतुर्थेहनिशस्यते । गम्यानिवृत्तेरजसिनानिवृत्तेकथंचनेत्यापस्तंबोक्तेःरजोनिवृत्त्यनिवृत्तिभ्यांव्यवस्थेत्याहुः । सर्वास्वयुग्मासुगमनं युग्मास्वितिबहुवचनादितिविज्ञानेश्वरः । अनृतावपिगमनमाहगौतमः—ऋतावुपेयात्सर्वत्रवाप्रतिषिद्धवर्जमिति । यत्तुभारते—अनृतौमैथुनंगच्छेद्बीजस्तैन्यंकरोम्यहमिति तत्पुत्र्यनिच्छापरम् । वाराहे—यस्तुपाणिगृहीतायांमासेकुर्वीतमैथुनम् । भवंतिपितरस्तस्यतंमासंरेतसोभुजः ॥

अगम्याःस्त्रियः । आश्वलायनः—प्राग्रजोदर्शनात्पत्नींनेयाद्गत्वापतत्यधः । एतदपवादःव्यवहारचमत्कारेकश्यपसंहितायाम्—वर्षाद्द्वादशकादूर्ध्वंयदिपुष्पंबहिर्नहि । अंतःपुष्पंभवत्येवपनसोदुंबरादिवत् । अतस्तत्रप्रकुर्वीततत्संगंबुद्धिमान्नरः । छंदोगपरि

शिष्टे—अजातव्यंजनालोम्नीनतयासंहसविशेत् । **बौधायनः**—स्वदारेषुनातीर्थेउपेयादिति । तीर्थेयोनिः । सएव—नदिवासंध्ययोर्न मलिनांनवयोधिकांनाभ्यक्तोनरोगपरइति । वयोधिकागतरजस्का । **आयुर्वेदे**—ग्राम्यधर्मेत्यजेत्पत्नीमनुत्तानांरजस्वलाम् । अप्रियामप्रियाचारांदुष्टसंकीर्णमैथुनाम् । अतिस्थूलांकृशांसूतांगर्भिणीमन्ययोषितम् । वर्णिनीमन्ययोनिंचगुरुदेवनृपालये । चैत्यश्मशानायतनचत्वरांबुचतुष्पथे । पर्वण्यनंगदिवसेशिरोहृदयताडिनिम् । अत्याशितोधृतःक्षुद्वान्दुःस्थितांगःपिपासितः । बालवृद्धोन्यवेगार्तस्त्यजेद्रोगीचमैथुनम् । ग्राम्यधर्मोमैथुनम् । वेगोविण्मूत्रादिः । अव्यक्तगर्भापतिरब्धियानंमृतस्यवाहंक्षुरकर्मसंगम् । तस्मात्प्रयत्नेनगयादितीर्थयागादिकंवास्तुविधिंन कुर्यात् । अव्यक्तगर्भावनिताभवेन्मासत्रयात्परम् । संगतेत्यर्थः । **सांबपुराणे**—नदिवामैथुनंगच्छेद्वंधकीमविवक्षिताम् । प्रव्राजिनीनोत्कृष्टांपिंगलांकुष्ठिनींयोगिनींचित्रिणींस्वकुलजांसंबंधिनींहीनामपस्मारिणींचवर्जयेदिति । **गारुडे**—शुष्कमांसाःस्त्रियोवृद्धाबालार्कस्तरुणंदधि । प्रभातेमैथुनंनिद्रासद्यःप्राणहराणिषट्इति ।

सुखसंभोगयोगः । तथा—शिरःसुधौतंचरणौसुमार्जितौवरांगनासेवनमल्पभोजनम् । अनग्नशायित्वमपर्वमैथुनंचिरप्रनष्टांश्रियमानयंति । तथा—साभार्यायागृहेदक्षासाभार्यायाप्रियंवदा । साभार्यायाप्रियप्राणासाभार्यायापतिव्रता । नित्यस्नातासुगंधाचनित्यंचप्रियवादिनी । अल्पभुक्चाल्पवादाचसततंमंगलैर्युता । सततंधर्मबहुलासततंऋतुगामिनी । एवंयासत्क्रियायुक्तासर्वसौभाग्यवर्धिनी । यस्येदृशीभवेद्भार्यासदेवेंद्रोनमानुषः । **कौर्मे**—इत्येतदखिलंप्रोक्तमहन्यहनियद्द्विजाः । ब्राह्मणानांकृत्यजातमपवर्गफलप्रदम् । नास्तिक्यादथवालस्याद्ब्राह्मणोनकरोतियः । सयातिनरकान्घोरान्काकयोनौचजायते ।

अथदुःस्वप्नशांतिः । **शौनकः**—स्वप्नोत्पातेषुचैतेषुकालरात्र्यधिदेवता । पूजाविधानंपूर्वोक्तंकुर्यादत्रापियत्नतः । पूर्वोक्तंरात्रिसूक्तक

लयत् । होमंकुर्यात्प्रयत्नेनरात्रावेवद्विजोत्तमः । उक्तेनैवविधानेनसघृतंपायसंहुनेत् । प्रत्यृचंपायसंहुत्वारात्रीव्यस्यदितिक्रमात् । अष्टोत्तर शतंहुत्वासूक्तेनानेनवित्तथा । स्वप्नाधिपतिमंत्रेणहुनेदष्टोत्तरंशतम् । कालरात्रेर्नाममंत्रेणेत्यर्थः । गुरवेदक्षिणांदद्याद्वस्त्रंहेमपशूनपि । तद्युक्त दक्षिणाभावेप्यशक्तोहोमकर्मणि । हिरण्यंदक्षिणांदद्यात्तदानीमेववाबुधः । वस्त्रकुंभादिसकलंतद्धोत्रेप्रतिपादयेत् । ब्राह्मणान्भोजयेच्छक्त्या सुशीलान्वेदपारगान् । भक्ष्यैश्चपायसाद्यैश्चरत्नानिसुबहूनिच । अनेनविधिनायस्तुशांतिंकुर्वीतसंयतः । तस्यवर्षशतायुष्यंभवत्येवनसंशयः । इतिदुःस्वप्नशांतिः ।

अथाशौचेकार्याकार्यनिर्णयः । तत्र**प्रयोगपारिजातेजाबालिः**—संध्यांपंचमहायज्ञान्नैत्यकंस्मृतिकर्मच । तन्मध्येहापयेत्तेषां दशाहांतेपुनःक्रिया । नैत्यकंनित्यश्राद्धम् । पंचयज्ञसाहचर्यात् । स्मृतिकर्मस्मृत्युक्तंदेवतार्चनादि । पुनस्त्वर्थे । यत्तुपुलस्त्यः—संध्यामिष्टिंचरुंहोमंयावज्जीवंसमाचरेत् । नत्यजेत्सूतकेवापित्यजन्गच्छेदधोगतिमिति । यच्च**योगीश्वरः**—संध्यास्नानंत्यजन्विप्रःसप्ताहाच्छूद्रतां व्रजेत् । तस्मात्संध्यांचस्नानंचसूतकेपिनसंत्यजेदिति तन्मानससंध्यापरम् । निषेधस्तुमंत्रोच्चारणपरः । सूतकेमृतकेचैवसंध्याकर्मसमा चरेत् । मनसोच्चारयेन्मन्त्रान्प्राणायामम्टतेद्विजइतिपुलस्त्योक्तेः—मनसेत्यर्घ्यदानान्यपरम् । सूतकेसावित्र्यांजलिंप्रक्षिप्यप्रदक्षिणंकृत्वासूर्यं ध्यायन्नमस्कुर्यादितिपैठीनसिस्मृतेः । अर्घ्ये सावित्र्याःप्राप्तावपिपुनर्वचनंमानसोच्चारनिवृत्त्यर्थम् । अत्रदशसंख्ययागायत्रीजप्या । आप द्यशुचौकालेतिष्ठन्नपिजपेद्दशेत्याश्वलायनोक्तेरितिप्रयोगपारिजातः । अष्टाविंशतिकृत्वोत्रगायत्रींमनसाजपेदितिदेवजानीयेभर द्वाजः । सूतकेमृतकेकुर्यात्प्राणायाममंत्रकम् । तथामार्जनमंत्रांस्तुमनसोच्चार्यमार्जयेत् । गायत्रींसम्यगुच्चार्यसूर्यायार्घ्यंनिवेदयेत् । मार्जनंतु नवाकार्यमुपस्थानंनचैवहि । अमंत्रकमितिप्राणायामेमानसोच्चारस्यापिनिवृत्त्यर्थम् । मनसोच्चार्येतितुसर्वस्यमानसोच्चारेप्राप्तेपिस्मृत्यंतरत्वाद

दोषः । तेनार्घ्यदानवर्जंसर्वंमनसाकार्यमुपस्थानंतुनेतिमाधवप्रयोगपारिजातस्मृतिरत्नावल्यादयः । संध्यायामर्घ्यदानस्यश्रौतत्वात्तदे वाशौचेनुष्ठेयमितिचंद्रिका । विज्ञानेश्वरस्तु—उक्तवचनेपुपदार्थगणनंतदन्यपरिसंख्यार्थम् । अन्यथाविशेषगणनस्यवैयर्थ्यापत्तेः । तेनयावदुक्तमेवमनसाकार्यं उपस्थानंनेतिविकल्पार्थमित्याह । दशगायत्रीजपस्तुचंडालादिस्पृष्टस्यस्नानाद्यसंभवपरः । एकादशाहप्रातःसंध्याप्याशौचवदेव तत्कालस्यदशरात्रांतःपातात् । तदूर्ध्वंतुशुद्धिदशावत् अशुचित्वाभावात् । नचमुख्यकालवदेवगौणकालेपितत्करणमिति युक्तं उक्तहेतोरितिकेचित् । निष्कर्षस्तु सूर्योदयोत्तरदंडत्रयस्यमुख्यकालत्वोक्तेः प्रधानविध्यनुग्रहाच्च सूर्योदयोत्तरंशुद्धकालइवसांगसंध्यावंदनमिति । अर्घ्यांतामानसींसंध्यांप्राणायामविवर्जितेतिच्यवनोक्तेरर्घ्यांतासंध्येति तच्चचंद्रिकाद्यलिखनान्निर्मूलम् । एतेनाशौचेर्घ्यांता संध्येतिवदन्विधानपारिजातोप्यपास्तः । कात्यायनः—सूतकेमृतकेचैवरोगोत्पत्तौतथाध्वनि । मानसींतुजपेत्संध्यांकुशवारिविवर्जिताम् । आशार्के—आशौचेकर्मणांत्यागःसंध्यादीनांविधीयते । होमःश्रौतेतुकर्तव्यःशुष्कान्नेनापिवाफलैः । होमःसायंप्रातर्नतुवैश्वदेवः । जन्महानौसगोत्रस्यकर्मत्यागोनविद्यते । शालाग्नौकेवलेहोमःकार्यएवान्यगोत्रजैरितिजाबालस्मृतेः । विप्रोदशाहमासीतवैश्वदेवविवर्जित इतिसंवर्तोक्तेश्च । पंचयज्ञविधानंतुनकुर्यान्मृत्युजन्मनोरितिसंवर्तेनपंचयज्ञनिषेधाद्वैश्वदेवनिषेधेसिद्धेपुनःपृथङ्निषेधस्तैत्तिरीयाद्यर्थः । तेषपंचयज्ञभिन्नवैश्वदेवोक्तेः । हरदत्तस्तु—बह्वृचानांसूतकेपिवैश्वदेवोभवति—तानेतान्यज्ञानहरहःकुर्वीतेतिसर्वेषांनित्यत्वोक्तावपि—तस्यद्वावनध्यायौयदात्माशुचिर्यद्देशइत्यनेनाशौचादौब्रह्मयज्ञस्यैवविशेषतोनिषेधादित्याह । तन्न । द्वावेवेत्यन्वयेनानध्यायांतरस्यैवव्यावृत्तेः । अत एवश्रुतिः—व्रजन्नासीनःशयानोवेति । नतुतस्यैवेत्यनध्यायांतरव्यावृत्तिर्नस्यात् । वैश्वदेवादिनिषेधविरोधाच्च । अत्रवैश्वदेवनिषेधेप्यसंस्कृतान्नभोजननिषेधादन्नसंस्कारोभवत्येव । तत्रापि—वैश्वदेवासंभवेतुकुक्कुटांडप्रमाणकमितिस्मृतपितृकस्यपाकांतरपक्षइवसूतकिनोपिभवतीत्याहुः ।

जातः—अग्निहोत्रेस्वकर्तृकत्वान्यकर्तृकत्वविकल्पः । यच्चस्मृत्यंतरम्—वर्जयेत्सूतकेकर्मनित्यनैमित्तिकादिकम् । आहिताग्नेःसदाशुद्धिःसद्य एवविधीयतइति तत्रपूर्वार्धमाशौचेकर्तव्यत्वेनाभिहितनित्यनैमित्तिकपरम् । उत्तरार्धंतुवैतानिकपरमिति । तन्न । श्रौतेऽन्यकर्तृकत्वविध्यभावात् । स्वकर्तृकत्वनिषेधाभावाच्च । नचैवंश्रौतंकार्यमितिवचनवैयर्थ्यं श्रौतनिषेधाभावादितियुक्तम् । अशुचित्वेनभ्रमप्राप्तश्रौतनिवृत्तिनिरासार्थत्वात् । वैतानोपासनाइतियाज्ञवल्क्योक्तिर्नित्यकर्मपरा । दीक्षितानामित्यादितुप्रारब्धकर्मणियाजमानप्राप्त्यर्थमितिस्मृत्यर्थसारः । स्नानशौचाचमनभोजननियमास्पृश्यस्पर्शेस्नानंकुर्यादितिटोडरानंदे । कालिकापुराणे—जानूर्ध्वंक्षतजेजातेनित्यकर्मनचाचरेत् । नैमित्तिकंचतदधःस्रवद्रक्तोनचाचरेत् । आर्त्विज्यंब्रह्मयज्ञंचश्राद्धंदेवयुतंचयत् । गुरुमाक्षिप्यविप्रंचप्रहृत्यैवचपाणिना । नकुर्यान्नित्यकर्माणिरेतःपातेचभैरव ।

अथभोजनोत्तरंकार्याकार्यविचारः । स्नानंकार्यंसायंसंध्यादेःपूर्वंतदधिकारार्थंतदूर्ध्वंतु । प्रदोषपश्चिमेयामेदिनस्नानंसमाचरेदिति पराशरोक्तेः । एतच्चदिनासंभवेइतिहेमाद्रिश्चंद्रिकाच । अतःसंकल्पःस्नानांगतर्पणाद्यपिभवति । नचानश्नदधिकारित्वाल्लोपः । स्नानाधिकारेतदशक्तौलोपप्रसंगात् । अतएवगौणस्नानाद्यंगीकारइतिचेत् । अत्रापिगौणकालांगीकारइतितुल्यम् । नचास्यभोजनार्थत्वेकिंचित्प्रमाणमस्ति । अतएवस्नानेजीवदधिकारित्वमित्याचारादर्शः । संध्यात्रयंचकार्यम् । संध्यात्रयंचकर्तव्यंद्विजेनात्मविदासदेतिमनूक्तेः । सर्वकालउपस्थानंसंध्ययोःपार्थिवेष्यते । अन्यत्रसूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितइतिविष्णुपुराणेसूतकादिमध्येपिकथितत्वाच्च । सायंसंध्यावद्भोजनोत्तरत्वेप्यविरोधाच्च । नचैवंसर्वदातदापत्तिः कालनियमात् । ब्रह्मयज्ञस्तुन—अनिवर्त्यमहायज्ञान्योभुंक्तेप्रत्यहंगृही । अनातुरःसतिधने सकृच्छ्रार्धेनशुध्यतीतिदक्षोक्त्याभोजनेएवाकरणेप्रत्यवायोक्तेः । अकृत्वापंचयज्ञांस्तुभुक्त्वाचांद्रायणंचरेदितिच । अतएवोज्ज्वलायांहरदत्तः—ब्रह्मयज्ञस्यनित्यत्वेपिप्रातराशेकृतेप्रायश्चित्तमेवनब्रह्मयज्ञः । सर्वत्रानश्नदधिकारित्वनियमेपिब्रह्मयज्ञप्रकरणेआपस्तंबकृतावकृतप्रात

राशइतिविशेषोक्तिरिति । अंगत्वेतर्पणमपिन अंनगत्वेतुभवति । देवताश्चमुनींश्चैवपितॄन्नैयोनतर्पयेत् । देवादीनामृणीभूत्वानरकंसव्रज त्यधइतिहेमाद्रौब्रह्मचैवर्तेअकरणेप्रत्यवायश्रुतेः । नचात्राभुंजानस्यप्रत्यवायउक्तः । प्रातर्होमस्तुद्वादशदिनोर्ध्वमपिकिमुत—भोजनोर्ध्वं देवपूजामकृत्वादेवतार्चनम् । भुंक्तेसयातिनरकान्सूकरेष्विहजायतइत्यनर्चन्भोजनकरणेप्रत्यवायोक्तेरिति । तत्रएकरात्रपूजाविच्छेदेबौधाय नेनपुनःप्रतिष्ठोक्तेः । अतःपूजापिभवति । प्रातर्वैश्वदेवस्तुन अनश्नतेत्युक्तेरितिकेचित् । तन्न । पंचैतान्योमहायज्ञान्कुर्यादहरहर्द्विजइतिसं वर्तोक्तेः—आपद्यपिचकष्टायांपंचयज्ञान्नहापयेदितिव्यासोक्तेश्चावश्यकत्वावगतेर्भोजनोर्ध्वमपिभवति । अतोसंस्कृतान्नभोजननिमित्तमेवप्रा यश्चित्तंनतुवैश्वदेवाकरणनिमित्तमिति । अभुक्त्वाबलिकर्मचेतिभारताद्बलिदानंनेतिकेचित् ॥ प्राच्यानुदीच्यानथदाक्षिणात्यान्ज्ञात्वाप्रती च्यान्महतोनिबंधान् । आचाररत्नंसुधियाव्यधायिश्रीरामकृष्णात्मजलक्ष्मणेन ॥ निगदितमिहसाध्वसाधुवायद्धृतमतिनाप्रविचार्यलक्ष्मणेन । तदखिलमपहायदोषदुष्टंचिरमवलोक्यविलोकयंतुसंतः ॥ इतिश्रीमन्नारायणभट्टात्मजश्रीमद्रामकृष्णभट्टसुतलक्ष्मणभट्टकृतावाचाररत्नेसायंकर्त व्यप्रकरणम् ॥ आचाररत्नग्रंथःसंपूर्णः ॥

इदमाचाररत्नम्—

गोमांतकांतर्गतपेडणेग्रामवास्तव्येन पणशीकरोपाह्वविद्वद्वरश्रीमल्लक्ष्मणशर्मतनुजनुषा वासुदेवशर्मणा संस्कृतं तच्च मुंबय्यां श्रेष्ठिवरैः

तुकाराम जावजीत्यभिख्यैः स्वीये निर्णयसागराख्यमुद्रणयंत्रे रामचंद्र येसु शेडगेद्वारांकयित्वाप्राकाश्यंनीतम् ।

शाकः १८३७, सन १९१५

Pub'lshed by Tukaram Javaji, and Printed by Ramchandra Yesu Shedge at the
Nirnaya-sagar Press, 23, Kolbhat Lane, Bombay.